

Κοινωνικά Κινήματα Πόλης και Περιφέρειας

Urban and Regional Social Movements

Κρίστη (Χρυσάνθη) Πετροπούλου / Christy (Chryssanthi) Petropoulou
Αθηνά Βιτοπούλου / Athina Vitoroulou
Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου/ Charalampos Tsavdaroglou

Ερευνητική Ομάδα / Research Group
Αόρατες Πόλεις / Invisible Cities

Μικρή ιστορία γκραφίτι και εξευγενισμού

Στο εξώφυλλο απεικονίζονται τα δυο διάσημα γκραφίτι-μουράλ της ιταλικής κollectίβας Μπλου (Blu) που υπήρχαν στην οδό Κούβριστρασε (Cuvrystrasse) στο Κρόιτςμπεργκ του Βερολίνου. Η μια τοιχογραφία εικονοποιούσε ένα γιάπη χωρίς κεφάλι που φτιάχνει την γραβάτα του και φοράει δυο χρυσά ρολόγια ρόλεξ, τα οποία δένονται μεταξύ τους με αλυσίδα ώστε να φαίνονται σαν χειροπέδες, και η άλλη δύο καλυμμένα με κουκούλες πρόσωπα που η μια αποκαλύπτει την άλλη σχηματίζοντας η πρώτη με τα δάχτυλά της το σύμβολο «E» για την «Ανατολή (East)» και η δεύτερη το σύμβολο «W» για τη «Δύση (West)». Σύμφωνα με τον Lutz Henke (2014): «ακούσια είχαμε δημιουργήσει μια ιδανική οπτική αναπαράσταση του φαντασιακού του Βερολίνου της δεκαετίας του 1990 και των υποσχέσεών του». Οι τοιχογραφίες σύντομα θα γίνουν «τόπος προσκυνήματος» για τους απανταχού τουρίστες του Βερολίνου, θα γίνουν μπλουζάκια, τουριστικές αφίσες και θα μπουν σε εξώφυλλα βιβλίων και μουσικών δίσκων. Με τα λόγια του Henke (2014) «η πόλη άρχισε να χρησιμοποιεί την αισθητική της αντίστασης για τις διαφημιστικές της καμπάνιες». Την ίδια περίοδο η γειτονιά του Κρόιτςμπεργκ βρίσκεται στο επίκεντρο επεμβάσεων εξευγενισμού (gentrification), πορείες και διαδηλώσεις αντιτίθενται στην αύξηση των ενοικίων, ενώ οι τοιχογραφίες της οδού Κούβριστρασε γίνονται το σύμβολο του «city branding» για να προσελκύσουν ανώτερα οικονομικά στρώματα. Η αναγγελία κατασκευής υπερπολυτελών κατοικιών στο γειτονικό οικοπέδο με θέα τις τοιχογραφίες θα εκτινάξει τις τιμές γης όλης της περιοχής και οι δημιουργοί των γκράφιτι θα επιλέξουν τη νύχτα της 11ης Δεκεμβρίου 2014 να τα σβήσουν με μαύρη μπογιά ως πράξη «αντίστασης και αφύπνισης για την πόλη και τους κατοίκους της» (Henke, 2014).

Small story of graffiti and gentrification

The cover page shows the two famous mural graffiti of the Italian artist collective BLU, which were in the street Cuvrystrasse in Kreuzberg, Berlin. The left mural pictured a yuppie-man without head who is adjusting his tie and wears two golden Rolex watches which are connected with a golden chain, just like a handcuff. The right mural showed two masked figures which are trying to de-mask each other with one hand. With the fingers of their other hands, they are forming symbols, that is the letter “E” for the “East” and the letter W” for the “West”. According to Lutz Henke (2014): “we had created an ideal visual representation of the imaginary Berlin of the nineties and its promises”. The murals will soon become a “pilgrimage” for every tourist in Berlin, became t-shirts, tourist posters and will be used as a photo in countless book and music album covers. In the words of Henke (2014) “The city used the resistance’ s aesthetics for its advertising campaigns.” At the same time the neighborhood of Kreuzberg is in the epicenter of gentrification projects and several actions and demonstrations opposed to rent raising, while Kouvristrase murals became the “city branding” symbol in order to attract higher economic strata. The announcement of the construction of luxurious residences in the neighboring plot overlooking the murals will eject the land prices of the whole area and the creators of the murals will choose the night of December 11, 2014 to black-washing them as an act of “resistance and alarm for the city and its dwellers” (Henke, 2014).

Henke, L. (2014). Why we painted over Berlin’s most famous graffiti, *The Guardian* 19 December.

**Κοινωνικά Κινήματα
Πόλης και Περιφέρειας**

**Urban and Regional
Social Movements**

Κοινωνικά Κινήματα Πόλης και Περιφέρειας

Urban and Regional Social Movements

Απρίλιος 2016, Θεσσαλονίκη, σ. 488, ISBN 978-618-82533-0-8

April 2016, Thessaloniki, 488 p., ISBN 978-618-82533-0-8

Επιμέλεια/ Editors

Κρίστη (Χρυσάνθη) Πετροπούλου / Christy (Chryssanthi) Petropoulou

Αθηνά Βιτοπούλου / Athina Vitoroulou

Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου/ Charalampos Tsavdaroglou

Ερευνητική Ομάδα / Research Group

Αόρατες Πόλεις / Invisible Cities

No Copyright

Αναφορά Δημιουργού

CC BY

poleisaorates@gmail.com

<http://aoratespoleis.wordpress.com>

Περιεχόμενα/ Contents

	Ευχαριστίες	9
	Acknowledgments	11
	Εισαγωγή	13
	Introduction	40
	Μέρος Ι: Κοινωνικά κινήματα πόλης/περιφέρειας στον ελληνικό χώρο	
	Part I: Urban and regional social movements in Greece	65
1	Collective identities versus social exclusion: the December 2008 Greek Youth Movement <i>Michalis Psimitis</i>	67
2	Η υπεράσπιση του βιωμένου χώρου. Καθημερινότητα και κοινωνικά κινήματα πόλης/περιφέρειας <i>Μαρία Χαϊδοπούλου Βρυχέα</i>	94
3	Θεωρητικά περάσματα από τα κινήματα για το «Δικαίωμα στην Πόλη» στα κινήματα κατάληψης του «Κοινού Χώρου»: παγκόσμια παραδείγματα και η περίπτωση της Ελλάδας την εποχή της κρίσης <i>Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου</i>	105

4	The commons in theory and practice: Self-management in contemporary Greece <i>Alexandros Kioupiolis, Theodoros Karyotis</i>	143
5	«Παίζουμε μπάλα για το ALTER;» MME και κινήσεις αλληλεγγύης στο χώρο της πόλης <i>Βασίλης Δαλκαβούκης, Μάνος Σπυριδάκης, Χαρά Κόκκινου</i>	171
6	The urban social movement of Open Spaces in Athens, Greece <i>Elias Gianniris</i>	200
	Μέρος II: Κοινωνικά κινήματα πόλης/περιφέρειας στο διεθνή χώρο	
	Part II: Urban and regional social movements in the world	215
7	Una década de fábricas recuperadas. Reinventar la vida desde el trabajo <i>Raúl Zibechi</i>	217
8	El Movimento dos Trabalhadores Sem-Teto <i>Lucia Scromov</i>	225
9	Συλλογικές Αντιστάσεις στη μεγαλούπολη του Σάο Πάουλο <i>Κρίτων Ηλιόπουλος</i>	235
10	Mujeres, territorio y movimientos sociales. Un análisis del caso de Atenco <i>Paula Soto Villagrán, Karla Helena Guzmán</i>	255
11	Movimientos sociales en México y el problema de la vivienda: De la tibieza al olvido <i>Beatriz García Peralta Nieto</i>	275
12	Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica. Proposte per Firenze, e non solo <i>Marvi Maggio</i>	292

13	La rivendicazione del welfare space a Napoli <i>Cristina Mattiucci, Roberta Nicchia</i>	307
14	Η διαμαρτυρία ενάντια στην Τρίτη Γέφυρα του Βοσπόρου: Κομμάτι μιας Πόλης, κομμάτι ενός κινήματος <i>Αιμιλία Βουλβούλη</i>	328
15	We are hungry in three languages: the February urban social movements in Bosnia and Herzegovina <i>Ana Vilenica, Dražen Crnomat</i>	358
16	Mouvement social, une notion désuète? Les nouvelles formes de l'action collective et le renouvellement des perspectives théoriques <i>Pierre Hamel</i>	382
17	A Provocation on Social Kinetics <i>Myrto Tsilimpounidi</i>	409
18	Des semences à la liberté, et la tentative d'institutionnalisation des résistances. Sur deux mouvements paysans indiens qui placent les semences au cœur de leur lutte <i>Maddalena Gretel Cammelli</i>	416
19	Rebelión en la Amazonia brasileña <i>Raúl Zibechi</i>	440
20	El Zapatismo: Una revolución de las formas de comunicación política. Su utopía viable: la formación de una comunidad dialógica <i>Alberto Betancourt Posada</i>	449
21	Derecho a la ciudad y movimientos sociales contemporáneos – Por un movimiento social urbano-regional... ¿poético? Desde Nezahualcoyotl al mundo <i>Christy (Chryssanthi) Petropoulou</i>	462

Ευχαριστίες

Το ηλεκτρονικό αυτό βιβλίο δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς τη συμβολή όλων όσων συμμετείχαν στα κινήματα με τα οποία ασχολείται, καθώς και την κριτική υποστήριξη πολλών πανεπιστημιακών δασκάλων και φοιτητών.

Θα θέλαμε ιδιαίτερα να ευχαριστήσουμε τη Lucia Scromon και τη συλλογικότητα ΑΛΑΝΑ για την έμπνευση που μας έδωσαν να διοργανώσουμε και να συμμετέχουμε – ως ερευνητική ομάδα «Αόρατες Πόλεις» – σε σειρά εκδηλώσεων στο ΑΠΘ, στη Βέροια και στη Θεσσαλονίκη, με θέματα όπως: τα κινήματα πόλης στη Βραζιλία και στην Αϊτή, το κίνημα της Οαχάκα, τα κατελιμμένα εργοστάσια της Αργεντινής και τους Ζαπατίστας.

Φυσικά τα πρώτα χρόνια του εγχειρήματος αυτού που γεννήθηκε μέσα σε ένα νεοσύστατο πανεπιστημιακό τμήμα, τον πιο σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα μέλη της ερευνητικής ομάδας «Αόρατες Πόλεις», φοιτήτριες τότε στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης του ΑΠΘ και υποψήφιες διδάκτορες οι περισσότερες σήμερα σε διαφορετικά πανεπιστήμια: η Ιωάννα Παπαχρήστου, η Μαριάννα Καρακώστα, η Ελίνα Μανίκα, η Αφροδίτη Μπασιούκα, η Βίβιαν Δούμπα, η Χρύσα Αναγνώστου και η Μαργαρίτα Σαμοήλη, τις οποίες θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε.

Στη συνέχεια το εγχείρημα μεταφέρθηκε στη Μυτιλήνη κρατώντας δυνατούς δεσμούς με τη Θεσσαλονίκη. Η νέα ερευνητική ομάδα «Αόρατες Πόλεις» διοργάνωσε σειρά εκδηλώσεων με θέματα για τη Λατινική Αμερική και συνέγραψε σειρά διπλωματικών, μεταπτυχιακών και άλλων εργασιών σχετικά με τα κινήματα πόλης και περιφέρειας, καθώς και μια νέα θεματική που σχετίζεται με τη μετανάστευση και την

πόλη. Η Λουίζα Γεωργίλα ασχολήθηκε με το κίνημα κατά των εξορύξεων χρυσού στη Χαλκιδική, οι Ορέστης και Δημήτρης Σταυρόπουλος, η Ματίνα Αμπατζή και ο μεταπτυχιακός φοιτητής Στέργιος Πσιφής ασχολήθηκαν με το κίνημα της τέχνης του δρόμου, ο Σωτήρης Αζιώτης, η Έλενα Κατσένιου, η Ελένη Κουτσιούρη και οι μεταπτυχιακές φοιτήτριες Άννα Μιχελή, Ξένη Αλεξίου και Έλενα Αρτέμη με θέματα αστικών τοπίων, μετανάστευσης, δημόσιου χώρου και κοινών αγαθών. Τους ευχαριστούμε όλους και όλες και ελπίζουμε ότι θα συνεχίσουν να στηρίζουν το εγχείρημα στα επόμενα βήματά του.

Για τη συλλογή των άρθρων που παρουσιάζονται σε αυτό το βιβλίο συνέβαλαν αποφασιστικά ορισμένες συναντήσεις. Σημειώνουμε τις σημαντικότερες: τα συνέδρια του δικτύου INURA, το εργαστήριο «συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη» στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ, τα σεμινάρια με θέμα «αστικά τοπία και η ποιητική των κινήματων πόλης» που διοργανώθηκαν από τον Cesar Cisneros και το πανεπιστήμιο UAB-I στην πόλη του Μεξικού, ορισμένα μαθήματα στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, καθώς και πολλές συναντήσεις σε καταλήψεις χώρων όπως στην κατάληψη του σωματείου εργατοϋπαλλήλων της BIO.ME (Θεσσαλονίκη), στην κατάληψη του θεάτρου Εμπρός (Αθήνα), στο ανοιχτό αυτο-οργανωμένο κέντρο υποδοχής για πρόσφυγες και μετανάστες του ΠΙΚΠΑ Λέσβου.

Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα τους κριτικούς αναγνώστες των κειμένων του βιβλίου που συνέβαλαν στην επιλογή και στην καλύτερη συγγραφή τους: τον Μιχάλη Ψημίτη, τον Σταύρο Σταυρίδη, τον Αντώνη Βραδή, τον Αλέξανδρο Κιουπκιάδη, τη Μαρία Χαϊδοπούλου Βρυχέα, τον Νίκο Πρατσίνη και τον Κρίτωνα Ηλιόπουλο, καθώς και την πρόεδρο Ελένη Μπριασούλη και τους τεχνικούς Ιωάννη Δήμου και Γαβριήλ Χιωτέλλη του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου που συνέβαλαν στην ανάρτηση του βιβλίου σε ψηφιακή μορφή.

Τέλος θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους συντρόφους μας που βοήθησαν σε όλη τη διάρκεια συλλογής και συγγραφής των κειμένων αυτού του βιβλίου και κυρίως όλες και όλους που συμμετείχαν στα κινήματα με τα οποία ασχολούνται, που συνεχίζουν να μας δίνουν δυνάμεις και όνειρα για την αλλαγή του κοινωνικού συστήματος και τη δημιουργία ενός κόσμου που θα χωράει πολλούς κόσμους.

Acknowledgments

This e-book could not be realised without the contribution of all those involved in the movements with which it deals as well as the critical support of many university teachers and students.

We would like to especially thank Lucia Scromov and the collective ALANA for inspiring us to organise and participate – as research team “Invisible Cities” – to a series of events at Aristotle University, in Veria and Thessaloniki, on issues such as: the urban movements in Brazil and Haiti, the movement of Oaxaca, the occupied factories in Argentina, and the Zapatistas.

Certainly during the early years of this project that was born in a newly created university department, the most important role was played by the members of the research group “Invisible Cities”, which were then students in the Department of Spatial Planning and Development, Aristotle University of Thessaloniki, and today most of them are PhD candidates in different universities: Joanna Papachristou, Marianna Karakosta, Elina Manika, Afroditi Basiouka, Vivian Doumpa, Chrysa Anagnostou, Margarita Samoil, which we would also like to thank.

The project was transferred then to Mytilene keeping however strong ties with Thessaloniki. The new research group “Invisible Cities” organised a series of events on Latin America issues and authored a series of undergraduate and postgraduate diploma thesis and other works concerning urban and regional movements, as well as a new thematic related to immigration and the city. Louisa Georgila worked on the movement against gold mining in Chalkidiki, Orestis and Dimitris Stavropoulos,

Matina Ambatzi and the postgraduate student Stergios Psifis studied the movement of street art, Sotiris Axiotis, Elena Katseniou, Eleni Koutsiouri and the postgraduate students Anna Micheli, Xeni Alexiou and Elena Artemi worked on urban landscapes, immigration, public space and common goods. We thank them all and hope that they will continue to support the project in its next steps.

For the collection of the articles presented in this book certain encounters have contributed decisively. We note the most important: the INURA conferences, the workshop “Encounters and conflicts in the city” in the Department of Architecture, Aristotle University of Thessaloniki, the seminars on «urban landscapes and the poetic of urban movements» organised by Cesar Cisneros and the university UAB- I in the city of Mexico, some courses in the Greek Open University, as well as many encounters that took place in squats like the squat of the workers union of VIOME (Thessaloniki), the squat of theater Empros (Athens), the open selforganized refugee and migrants camp PIKPA (Lesvos) etc.

We would also like to especially thank the reviewers of the e-book texts who contributed to their selection and best writing: Michalis Psimitis, Stavros Stavrides, Antonis Vradis, Alexandros Kioupkiolis, Maria Jaidopulu Vrijea, Nikos Pratsinis and Kriton Iliopoulos, as well as the President Eleni Briasouli and the technicians Ioanni Dimou and Gavriil Chiotelli of the Department of Geography, University of the Aegean, who contributed to the post of the e-book online.

Finally we would like to thank our companions who have helped throughout the collection and writing of the texts of this book and particularly all those involved in the movements with which they deal, who continue to provide us with force and dreams for the change of the social system and the creation of a world that will contain many worlds.

April 2016

Εισαγωγή

Κρίστη (Χρυσάνθη) Πετροπούλου

Επ. Καθηγήτρια, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου,
e-mail: christy.p@geo.aegean.gr

Αθηνά Βιτοπούλου

Δρ. αρχιτέκτων-πολεοδόμος, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο,
e-mail: athina.vitopoulou@gmail.com

Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου

Δρ. πολεοδόμος, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΑΠΘ,
e-mail: tsavdaroglou.ch@gmail.com

Η ιδέα για το βιβλίο αυτό γεννήθηκε τον χειμώνα του 2006 στο νεοσύστατο τότε Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που έδρευε την περίοδο εκείνη στη Βέροια. Σε μια από τις εκδηλώσεις που διοργάνωσε η ομάδα φοιτητών και καθηγητών «Αόρατες Πόλεις» σε συνεργασία με το περιοδικό ΑΛΑΝΑ (Αλληλεγγύη, Αντίσταση, Αξιοπρέπεια στις Αμερικές των κινημάτων), κατά την περίοδο της πρώτης κατάληψης που έγινε στο Τμήμα, είχαμε την τύχη να παρακολουθήσουμε τη διάλεξη της βραζιλιάνας καθηγήτριας και ακτιβίστριας Lucia Skromon για τα κοινωνικά κινήματα πόλης και περιφέρειας της Βραζιλίας και της Αϊτής. Τα ντοκιμαντέρ που είδαμε και

οι συγκρίσεις που κάναμε, κατά τη διάρκεια της συζήτησης, με άλλα κινήματα πόλης και περιφέρειας σε διάφορες περιοχές του πλανήτη επέτειναν ακόμα περισσότερο το ενδιαφέρον μας.

Η ιδέα μας αυτή ενισχύθηκε και από το γεγονός ότι υπήρχε ελάχιστη βιβλιογραφία στα ελληνικά σχετική με τα θέματα των κινήματων πόλης και περιφέρειας, ενώ ταυτόχρονα είχε αρχίσει να αναζωπυρώνεται ένας πλούσιος προβληματισμός σε διεθνές επίπεδο, ο οποίος έκτοτε εμπλουτίζεται συνεχώς με νέα ενδιαφέροντα κείμενα (βλ. ενδεικτικά INURA, 2004· Castells, 2006· Negri, 2008· Harvey, 2009). Υπάρχουν βέβαια αρκετοί ερευνητές στην Ελλάδα¹ που έχουν ασχοληθεί με τα κινήματα πόλης γράφοντας άρθρα σε ξένα - κυρίως αγγλικά και γαλλικά - περιοδικά. Σχεδόν ανύπαρκτη είναι όμως η παρουσία κειμένων σχετικών με τα σύγχρονα κινήματα που αναπτύσσονται για θέματα περιφέρειας, σημαντικός αριθμός των οποίων αφορά κυρίως οικολογικά ζητήματα (Ινστιτούτο Worldwatch, 2007), παρά το ότι ορισμένα παρεμφερή θέματα έχουν παρουσιαστεί κατά διαστήματα σε επιστημονικά και κοινωνικοπολιτικά περιοδικά όπως οι *Γεωγραφίες*, η *Ουτοπία*, η *ΑΛΑΝΑ*, το *Resistancias*, το *Οικοτοπία* κ.α.

Παράλληλα, οι συζητήσεις μας με τον κόσμο που συμμετείχε εκείνη την περίοδο σε τέτοια κινήματα, στις πόλεις της Βέροιας, της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας, έδειχναν ότι υπάρχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις σχετικές θεωρητικές αλλά και εμπειρικές προσεγγίσεις. Αυτό μας οδήγησε αρχικά στη συγκέντρωση κάποιου υλικού που θα ήταν χρήσιμο στη δράση των κινήματων αυτών, το οποίο αρχίσαμε να διακινούμε μεταξύ μας ηλεκτρονικά. Θεωρήσαμε όμως ότι αυτό δεν αρκούσε. Χρειαζόταν να έρθουμε σε επαφή με τη σύγχρονη εμπειρία και θεωρητική αναζήτηση που θα ξεπερνούσε ή θα συμπλήρωνε τις υπάρχουσες προσεγγίσεις. Έτσι συγκεκριμενοποιήθηκε η ιδέα για το ηλεκτρονικό αυτό βιβλίο, με στόχο, μέσα από μια απόπειρα διεπιστημονικής προσέγγισης, να παραχθεί ένας γόνιμος προβληματισμός σχετικός με τα κινήματα πόλης και περιφέρειας που βρίσκονται σε διαφορετικές φάσεις εξέλιξής τους.

Από την αρχική του σύλληψη, το βιβλίο αυτό είχε έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα:

- Θα ήταν διαρκώς ανοιχτό μέχρι να πάρει την τελική του μορφή, δίνοντας τη δυνατότητα σε ερευνητές από διαφορετικούς επιστημονικούς χώρους και πεδία δράσης να συναντηθούν σε διεπιστημονικές προσεγγίσεις.
- Δεν θα περιορίζονταν σε μία γλώσσα, αλλά θα ανοίγονταν σε περισσότερες,

σπάζοντας έτσι τα φράγματα που θέτουν οι παραδοσιακές σχολές σκέψης της κάθε χώρας και οι παρωχημένες ανταγωνιστικές αντιλήψεις. Θα πρόσφερε έτσι ένα βήμα σε συγγραφείς από διαφορετικές χώρες να προσεγγίσουν τις σύγχρονες τάσεις των κινημάτων πόλης και περιφέρειας στη γλώσσα τους (ή στη γλώσσα που προτιμούσαν να γράψουν), ενώ ταυτόχρονα θα απευθύνονταν σε ελληνόφωνους νέους ερευνητές – ακτιβιστές που θα ήθελαν να ενημερωθούν και να προβληματιστούν γύρω από αυτά τα θέματα.

- Θα εμπλουτίζονταν σιγά-σιγά από υλικό γραμμένο από τα ίδια τα κινήματα στον κόσμο και θα συστηματοποιούνταν σταδιακά, προσφέροντας μια πιο ουσιαστική γνώση γύρω από τις διαφορές, τις ιδιαιτερότητες αλλά και τις κοινές αναζητήσεις που μπορεί να έχουν ανά τον κόσμο.

Ο στόχος μας δηλαδή ήταν να δημιουργήσουμε ένα βιβλίο που θα ανακεφαλαίωνε τον πλούτο των γνώσεων όταν πλέον θα είχε ωριμάσει η ιδέα για αυτό, και το οποίο θα μπορούσε εν δυνάμει να είναι συνεχώς «υπό κατασκευή» και κατ' επέκταση «ζωντανό», επίκαιρο και δυναμικό. Για τον λόγο αυτό δημιουργήθηκε και ένα blog² το οποίο θα ενημερώνεται συνεχώς με νέους συνδέσμους, εργασίες, καθώς και νέα από διάφορα κινήματα πόλης και περιφέρειας στον κόσμο.

Κοινωνικά κινήματα πόλης και περιφέρειας: μια οριοθέτηση

Δύο είναι οι βασικές έννοιες που χρησιμοποιούνται από όλους σε αυτό το βιβλίο: το κοινωνικό κίνημα πόλης και αυτό της περιφέρειας. Θα θέλαμε να σταθούμε ιδιαίτερα στο πρώτο, καθώς θεωρούμε ότι τα κινήματα που αναπτύσσονται σήμερα στην περιφέρεια σχετίζονται άμεσα με αντιστάσεις στις επιπτώσεις του αστικού φαινομένου σε όλο τον πλανήτη και στην καταλήστευση ή και καταστροφή των φυσικών πόρων και του φυσικού περιβάλλοντος στο όνομα της εξυπηρέτησης ενός επιβεβλημένου άνισου αστικού τρόπου ζωής. Έτσι, οι πρακτικές των κοινωνικών κινημάτων που σχετίζονται με θέματα περιφερειακού σχεδιασμού ή απλώς εκμετάλλευσης και διαχείρισης των φυσικών πόρων, αλληλοτροφοδοτούνται από αυτές των κινημάτων πόλης. Το κίνημα των χωρίς γη της Βραζιλίας που καταλάμβαναν γη για να την καλλιεργήσουν, σήμερα καταλαμβάνει και γη στις παρυφές της πόλης. Οι Ζαπατίστας της Τσιάπας στο Μεξικό επηρεάστηκαν από τις παραδόσεις αγροτικών, ιθαγενικών

αλλά και αστικών κινημάτων, επηρεάζοντάς τα και αυτοί με τη σειρά τους σε μεγάλο βαθμό. Οι οικολογικές κινήσεις αντίστασης στη Δανία επηρέασαν και επηρεάστηκαν από τις πρακτικές των κοινωνικών κινημάτων πόλης και την εμπειρία αυτών που έχτισαν εναλλακτικές γειτονιές στην καρδιά της Κοπεγχάγης. Τα ινδικά φράγματα μπορεί να δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στους αγρότες, αλλά βρέθηκαν επίσης αντιμέτωπα με την οργή των κατοίκων των πόλεων που αντιστέκονταν σε άλλη μια οικολογική καταστροφή, καθώς και με τις παραδόσεις των ιθαγενών που μάχονταν για τη διατήρηση της κουλτούρας μέσω της διατήρησης των παραδοσιακών σπόρων τους. Και η οργή αυτή σε ορισμένες περιπτώσεις έγινε και παγκόσμια μέσα από τα σύγχρονα εναλλακτικά δίκτυα πληροφόρησης και δράσης. Τελικά, τα νέα οικολογικά - αγροτικά κινήματα δεν είναι αποκλειστικά αγροτικά, όπως τα παλιότερα χρόνια που διεκδικούσαν κατά κύριο λόγο την αγροτική μεταρρύθμιση, μιας και έχουν αποκτήσει πλέον έναν χαρακτήρα περισσότερο περιφερειακό παρά αποκλειστικά αγροτικό. Ας επανέλθουμε όμως στην έννοια του κοινωνικού κινήματος πόλης που αποτελεί τη βάση του σκεπτικού αυτού του βιβλίου.

Η έννοια του κοινωνικού κινήματος πόλης είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη από ένα παλαιότερο έργο του Castells. Σύμφωνα με αυτόν, τα κοινωνικά κινήματα πόλης διαφέρουν από τα απλά κινήματα πόλης στο ότι μπορούν να αλλάξουν την ίδια τη σημασία του αστικού χώρου. Τα κοινωνικά κινήματα πόλης είναι φορείς αστικο-χωρικού μετασχηματισμού, δηλαδή πρόκειται για κοινωνικά κινήματα τα οποία, αντιτιθέμενα στη σημασία μιας καθορισμένης χωρικής δομής, δοκιμάζουν νέες αστικές λειτουργίες και μορφές (Castells, 1983). Τα κινήματα αυτά είναι διαφορετικά από τις κινητοποιήσεις πολιτών που οργανώνονται γύρω από διάφορα ζητήματα. Στην περίπτωση δηλαδή που τα κινήματα αντιμετωπίζουν συνειδητά τον επανακαθορισμό της σημασίας του αστικού χώρου, τότε μπορούμε να μιλάμε για κοινωνικά κινήματα πόλης³.

Η δυνατότητα της γένεσης αστικών κοινωνικών κινημάτων στις πόλεις αποτελεί συνηθισμένο θέμα στα κείμενα που εμπνέονται από μαρξιστικές ιδέες (βλ. Lefebvre, 1968· Castells, 1983) ή από ελευθεριακές (αντιεξουσιαστικές) και άλλες ιδέες (Turner, 1976). Πράγματι, οι οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες και η τεχνολογική πρόοδος παίζουν τον πρώτο ρόλο στη διαμόρφωση του χώρου, αλλά ο ρόλος αυτός επηρεάζεται επίσης από την κοινωνική διαδικασία μέσω της οποίας οι κάτοικοι ιδιοποιούνται τον χώρο και τον χρόνο⁴. Ο Friedemann (1989) υποστηρίζει ότι η

συμμετοχή της εργατικής τάξης στα κινήματα αυτά «αποκαλύπτει μια δυνητική αντί-ηγεμονία (contre-hégémonie)». Οι πιο πρόσφατες έρευνες είναι ποιοτικές έρευνες που ασχολούνται με παραδείγματα κινήματων πόλης στις σύγχρονες μητροπόλεις (INURA, 1998 και 2004). Ορισμένες μελέτες κατέδειξαν την ύπαρξη δικτύων αλληλεγγύης που βασίζονται στις αξίες της συλλογικότητας και εναλλακτικών τρόπων ζωής, τις οποίες δύσκολα συναντάμε στις σύγχρονες πόλεις που ευνοούν την απομόνωση⁵. Ο Agier (1999) προσφέρει μια περιγραφή του αστικού χώρου από πολλά μοναδικά παραδείγματα για να επισημάνει ένα είδος «διττής πόλης», μιας πόλης πιο σύνθετης «που γεννιέται στην καρδιά των αστικών πρακτικών». Σε έναν κόσμο όπου «η ζωή μετατρέπεται σε αφαίρεση και οι πόλεις σε σκιές» (Castells, 1983: 423), τα μικρά δίκτυα αλληλεγγύης που γεννιούνται στις πόλεις αποτελούν ακόμα μια ελπίδα, μια ρωγμή που φαίνεται ως ατέλεια, η οποία όμως μπορεί εν δυνάμει να προκαλέσει την αλλαγή (Πετροπούλου, 2012c).

Δuo λόγια για τη σχέση των κινήματων πόλης και περιφέρειας με εξεγέρσεις όπως αυτή του Δεκέμβρη

Η σχέση επίσης που αναπτύχθηκε ανάμεσα στα κινήματα πόλης και στη νεανική εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008, που έλαβε χώρα σε πολλές πόλεις της Ελλάδας πριν ακόμα ξεσπάσει η οικονομική κρίση, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί μπορεί να λειτουργήσει ως χωνευτήρι ιδεών και πρακτικών που θα δημιουργήσουν ένα διαφορετικό πλαίσιο δημιουργίας μιας άλλης πόλης στην πράξη: Από τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην πόλη στην άμεση δημιουργία της πόλης από τα κάτω, μέσα από καθημερινές «πράξεις» (praxis) που έρχονται σε σύγκρουση με τις καπιταλιστικές πρακτικές, οι οποίες, ιδιαίτερα σε εποχή «παγκοσμιοποίησης», έχουν στο στόχαστρό τους την καθημερινή ζωή (Petropoulou, 2010a). Στη διαμόρφωση δηλαδή πρότασης για έναν άλλο τρόπο ζωής που εν δυνάμει ψάχνει τη διέξοδό του σε ένα άλλο κοινωνικό σύστημα.

Οι σύγχρονες τάσεις κυριαρχίας του νεοσυντηρισμού σε κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό επίπεδο επαναφέρουν έτσι τη συζήτηση για τα κινήματα πόλης στην Ελλάδα. Λίγα χρόνια πριν και μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες, κυριάρχησε μια άλλου

τύπου κρατική παρέμβαση προς όφελος των μεγάλων επιχειρήσεων και της αύξησης του υπερκέρδους του ιδιωτικού, εκκλησιαστικού ή μικτού (δημόσιου και ιδιωτικού) τομέα εις βάρος του κοινωνικού συμφέροντος. Η έντονη επίθεση στους δημόσιους χώρους από μεριάς της κρατικής εξουσίας οδηγεί και σε αντίστοιχα περισσότερο συγκρουσιακές πρακτικές των κινημάτων πόλης. Έτσι έχουμε την κατάληψη της παρλιάς του Ελληνικού από τους πολίτες μετά από διαρκή αγώνα που έφτασε μέχρι την απεργία πείνας του Δημάρχου, την αποτροπή της περίφραξης του Φιλοπάππου, κεντρικού λόφου της Αθήνας, την αποτροπή εξαφάνισης της πλατείας Εξαρχείων και κατακερματισμού του πάρκου Πεδίων Άρεως, την αποτροπή συγκεκριμένης χάραξης της υποθαλάσσιας αρτηρίας στη Θεσσαλονίκη που θα κατάστρεφε περιοχές πρασίνου στην πόλη, την αποτροπή εγκατάστασης δορυφορικών κεραιών δίπλα σε σχολεία ή κατοικίες κλπ. Παράλληλα, έχουμε την αναζωπύρωση αντίστοιχων κινημάτων περιφέρειας όπως αυτών της αποτροπής του φράγματος του Αχελώου, της αντίστασης στην επέκταση των βιομηχανιών εξόρυξης σε πολλές περιοχές της Ελλάδας (ιδιαίτερα στη Χαλκιδική, αλλά και στην Εύβοια, στον Παρνασσό και αλλού), της αντίστασης στις ανεξέλεγκτες χωροθετήσεις ΧΥΤΑ (Λευκίμη Κέρκυρας, Βέροια, Κερατέα Αττικής κ.α.) ή στην εγκατάσταση υπερβολικά μεγάλων αιολικών πάρκων σε οικολογικά ευαίσθητες περιοχές.

Θα πρέπει βέβαια να αναφερθούμε και σε ορισμένες δράσεις που δεν συνιστούν μόνο αντίσταση στην υλοποίηση μεγάλων έργων αλλά και πίεση για την υλοποίηση προτάσεων που έγιναν από πανεπιστήμια σε συνεργασία με φορείς και κινήσεις πολιτών, όπως η υλοποίηση του τραμ στην Αθήνα, η πεζοδρόμηση τμημάτων πόλεων, ορισμένες περιβαλλοντικές δράσεις σε πόλεις όπως η Κατερίνη, η Ξάνθη και αλλού, η οικολογική διαχείριση ορισμένων περιοχών στη Θράκη και στην Κρήτη, και ιδιαίτερα η κίνηση Δραπετσώνας - Κερατσινίου για τη δημιουργία χώρου πρασίνου στην παράκτια περιοχή (πρώην Εργοστασίου Λιπασμάτων) και το συντονιστικό κινήσεων για τη δημιουργία του πάρκου του Ελληνικού στην Αθήνα.

Τέλος, ιδιαίτερα μετά τη νεανική εξέγερση του Δεκεμβρη του 2008, αναδύθηκαν σε όλη την Ελλάδα πολλές νέες καταλήψεις που μετατράπηκαν στη συνέχεια σε κοινωνικά κέντρα και πολιτιστικούς χώρους και ορισμένες καταλήψεις στέγης και υποδοχής προσφύγων και μεταναστών, ενώ μετά το ξέσπασμα της κρίσης και το κίνημα των πλατειών του 2011 δημιουργήθηκαν πολλές κλινικές και φαρμακεία

κοινωνικής αλληλεγγύης και έγιναν ορισμένες καταλήψεις εργασιακών χώρων (BIO-ME), μέσω μαζικής ενημέρωσης (EPT open) και άλλων χώρων. Μαζί με αυτές, και πολύ συχνά σε στενή σχέση με αυτές, άρχισαν να δημιουργούνται συνεταιρισμοί και κολεκτίβες αλληλέγγυας οικονομίας από τα κάτω, ιδιαίτερα στο χώρο της εστίασης και των εκδόσεων, δράσεις που, ενώ στην αρχή δεν έμοιαζαν να αλλάζουν κάτι στον αστικό χώρο, σήμερα πλέον (που είναι εκατοντάδες σε όλη την Ελλάδα) αρχίζουν να συγκροτούν δίκτυα συλλογικής αντίστασης και να συμβάλουν στην αλλαγή της σημασίας του αστικού χώρου.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι οι συγκρούσεις αυτές έχουν αρχίσει να καταγράφονται στη συλλογική μνήμη, ενώ ταυτόχρονα δίνουν έναν χαρακτήρα πιο ριζοσπαστικό στα κινήματα πόλης και περιφέρειας που θα μπορούσαμε να τα ονομάσουμε, παρά την αμφισβήτηση που υπάρχει γύρω από τη χρήση του όρου, κοινωνικά κινήματα πόλης και περιφέρειας. Δημιουργούνται επίσης νέες κινήσεις πολιτών που θα μπορούσαμε να τις δούμε σαν εργαστήρια μιας άλλης αντίληψης για τη ζωή και το κίνημα γενικότερα. Ορισμένες από αυτές συσπειρώθηκαν σε διαφορετικά δίκτυα, η δημιουργία των οποίων μας επιτρέπει πλέον να μιλάμε για μια φάση διαμόρφωσης κοινωνικών κινήματων πόλης και περιφέρειας που θέτουν νέα προβληματική και νέες πρακτικές σε σχέση με αυτά του 20ου αιώνα.

Κινήματα πλατειών και αναδυόμενος Κοινός Χώρος

Η συζήτηση για τα κοινωνικά κινήματα πόλης και περιφέρειας έχει εμπλουτιστεί τα τελευταία χρόνια με την έννοια του λεγόμενου Κοινού Χώρου (Chatterton, 2010· Harvey, 2012· Hodgkinson, 2012· Κωτσάκης, 2012· Σταυρίδης, 2011· Τσαβδάρογλου, 2015 και 2016), ως ερμηνευτική προσέγγιση για τις πρόσφατες κινητοποιήσεις, τα ραχές και εξεγέρσεις λίγο πριν, όσο και κατά τη διάρκεια της τρέχουσας παγκόσμιας και τοπικής κρίσης.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η εξέγερση στα Παρισινά προάστια τον Οκτώβριο και Νοέμβριο του 2005, η κομμούνα της Οαχάκα από το Μάιο έως το Δεκέμβριο του 2006, η εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008 στην Αθήνα, η Αραβική Άνοιξη με την κατειλημμένη πλατεία Ταχρίρ στο Κάιρο το 2011 και τη λεωφόρο Burgiba (Μπουργκιμπά) στην Τύνιδα, το κίνημα των Αγανακτισμένων (Indignados)

στην πλατεία ντελ Σολ στη Μαδρίτη, στην πλατεία Καταλουνία στη Βαρκελώνη και σε περισσότερες από εκατό πόλεις της Ισπανίας και στη συνέχεια στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα και σε περισσότερες από πενήντα πόλεις της Ελλάδας. Έπειτα θα ακολουθήσουν τον Αύγουστο του 2011 οι ταραχές του Λονδίνου οι οποίες θα επεκταθούν σε περισσότερες από τριάντα πόλεις της Αγγλίας, στη συνέχεια τον Σεπτέμβριο του 2011 θα εμφανιστεί το κίνημα «Occupy», αρχικά στη Γουόλ Στρίτ και στο πάρκο Ζουκότι στη Νέα Υόρκη, το οποίο έπειτα θα επεκταθεί σε περισσότερες από εξακόσιες πόλεις στις ΗΠΑ και στη συνέχεια, το χειμώνα του 2011-2012, σε περισσότερες από 82 χώρες και 350 πόλεις σχεδόν σε όλες τις ηπείρους, από το Λονδίνο και το Βερολίνο έως το Κέιπ Τάουν, το Σαντιάγκο, το Τελ Αβίβ, τη Σεούλ και τη Μελβούρνη. Έπειτα τον Μάιο του 2013 θα ξεσπάσουν οι ταραχές της Στοκχόλμης και τον Ιούνιο του 2013 θα εκδηλωθεί η εξέγερση του πάρκου Γκεζί στην Ιστάνμπουλ, η οποία εξαπλώθηκε σε 67 πόλεις της Τουρκίας. Ταυτόχρονα ξεσπά η λεγόμενη «Άνοιξη της Βραζιλίας» που ξεκίνησε με αφορμή το κίνημα για ελεύθερες μεταφορές και ενάντια στις νεοφιλελεύθερες αστικές πολιτικές (τιτλοποίηση αυτοσχέδιων οικισμών-φαβέλων, εκτοπίσεις, αναπλάσεις, εξευγενισμός) και εντάθηκε ιδιαίτερα ενόψει της διοργάνωσης του Παγκόσμιου Κυπέλλου Ποδοσφαίρου του 2014 και των Ολυμπιακών Αγώνων του 2016. Τέλος θα ακολουθήσουν οι διαδηλώσεις στη Βουλγαρία το καλοκαίρι του 2013, η εξέγερση και η κατάληψη της πλατείας Μαϊντάν στο Κίεβο το φθινόπωρο του 2013, η εξέγερση στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη το φθινόπωρο και το χειμώνα του 2013-2014, καθώς και το λεγόμενο «κίνημα της ομπρέλας» με τις κατειλημμένες διασταυρώσεις κεντρικών οδικών αρτηριών στο Χονγκ Κονγκ το φθινόπωρο του 2014.

Οι παραπάνω κινητοποιήσεις σίγουρα δεν αποτελούν μια ενιαία και ομογενοποιητική κατηγορία, καθώς η κάθε μια είχε τις δικές της ξεχωριστές αιτίες, αφορμές, χαρακτηριστικά και συνέπειες, όπως επίσης και ιδιαίτερες εσωτερικές συγκρούσεις, αντιθέσεις και αντιφάσεις. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις περισσότερες από τις παραπάνω κινητοποιήσεις, εκτός από την αντιπαράθεση με την κρατική εξουσία και τις δυνάμεις καταστολής, οι τρόποι επικοινωνίας, τα χαρακτηριστικά και οι ταυτότητες όσων συμμετείχαν αναμετρήθηκαν με τα όριά τους, τροποποιήθηκαν, κλονίστηκαν και επιδιώχθηκε έστω και εφήμερα να μετασχηματιστούν μέσα στον αναδυόμενο Κοινό Χώρο. Η διαδικασία συγκρότησης της κοινωνικών κινη-

μάτων βασίστηκε στο πλήθος των αλληλέγγυων χειρονομιών, των συναισθηματικών, επικοινωνιακών και αισθητικών αλληλοεπιδράσεων, μέσω των οποίων επιδιώχθηκε η υπέρβαση των κατοπτρικών διπολικών αντιθέσεων ντόπιος-μετανάστης, νέος-ηλικιωμένος, εργάτης-άνεργος, άνδρας-γυναίκα, γκέι-στρέιτ, ειδικός στις συγκρούσεις-μη ειδικός, πολιτικοποιημένος-μη πολιτικοποιημένος, λευκός-έγχρωμος (στην περίπτωση του Φέργκιουσον το 2014), κάτοικοι από φαβέλες-μεσαία τάξη (στην περίπτωση της Βραζιλίας το 2013), μουσουλμάνες με νικάμπ-άθρες (στην περίπτωση του Καΐρου το 2011), Εβραίος-Παλαιστίνιος (στην περίπτωση του Τελ Αβίβ το 2011), Κούρδος-Τούρκος, Αλεβίτης-Σουνίτης και κεμαλιστές-ισλαμιστές (στην περίπτωση της Ιστανμπούλ το 2013). Κατ' αυτόν τον τρόπο, συγκροτήθηκαν ενδιάμεσες, υβριδικές, διαγώνιες διαδρομές χειραφέτησης και αναδύθηκαν κοινωνικές σχέσεις, τρόποι επικοινωνίας και διαδικασίες συγκρότησης των κοινωνικών υποκειμένων σε εξεγερμένα πρόσωπα, μέσω των οποίων συγκροτήθηκαν οι κοινότητες των κοινωνικών κινημάτων.

Τελικά ;

Μέσα στο πλαίσιο αυτό τίθενται ορισμένα ερωτήματα τα οποία δεν έχουν εύκολες ή ξεκάθαρες απαντήσεις. Ποιος είναι ο χαρακτήρας αυτών των κινημάτων; Είναι όλα κοινωνικά ή λαϊκά κινήματα; Πως ξεκινάνε, ποιες δηλαδή είναι οι αιτίες γέννησης των κινημάτων και ποιους συσπειρώνουν; Σε ποια κλίμακα, τοπική – παγκόσμια, εστιάζουν και σε ποιους απευθύνονται; Ποιοι είναι οι στόχοι τους και ποιο είναι το αντικείμενο διεκδίκησής τους; Ποια είναι τα αποτελέσματα των κινημάτων; Μπορούν τα κινήματα να κατηγοριοποιηθούν;

Το ηλεκτρονικό αυτό βιβλίο δεν φιλοδοξεί προφανώς να δώσει ολοκληρωμένες απαντήσεις σε όλα αυτά τα ερωτήματα. Εντούτοις θα θέλαμε να παραθέσουμε ορισμένα σχετικά σχόλια.

Τα σύγχρονα κινήματα πόλης και περιφέρειας που συναντάμε πλέον σε πολλές περιοχές του κόσμου και με τα οποία θέλησε να ασχοληθεί αυτό το βιβλίο θα μπορούσαμε να τα ονομάσουμε σύγχρονα «κοινωνικά κινήματα» πόλης και περιφέρειας με τους όρους που έθεσε ο Castells για τα κινήματα πόλης (Castells, 1972, 1983 και 2006) ή αλλιώς ριζοσπαστικά κινήματα πόλης και περιφέρειας μέσα από μια άλλη κριτική προσέγγιση (Pickvance, 2003), εμπλουτίζοντας την έννοια αυτή με κοινωνικές και οι-

κολογικές διαστάσεις τοπικο-διεθνή (glocal) χαρακτήρα (Koèler and Wissen, 2003), μιας και τα συγκεκριμένα τοπικά ζητήματα διεκδίκησης είναι ταυτόχρονα τοπικά και παγκόσμια (Massey and Allen, 1984). Παρά δηλαδή τις διαφοροποιήσεις στις αιτίες και στα αποτελέσματα των κινημάτων, τα φαινόμενα που αναδεικνύονται μέσα από αυτά αποκτούν σήμερα έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, καθώς εκφράζουν παγκόσμιες τάσεις που αλληλοεπηρεάζονται από τις τοπικές ιδιαιτερότητες και μεταβάλλουν ριζικά τη σημασία του χώρου, ταυτόχρονα σε τοπικό και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Δεν θα μπορούσαμε όμως να τα ονομάσουμε «νέα κινήματα» πόλης και περιφέρειας με την καναδική - αμερικανική έννοια του όρου (Pickvance, 2003· Hamel, 1985), μιας και τα περισσότερα αρνούνται αλλά και δεν καλούνται να συμμετέχουν σε διοικητικά όργανα. Δεν θα μπορούσαμε επίσης να τα αποκαλέσουμε ως αποκλειστικά λαϊκά κινήματα, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις συσπειρώνουν πολλούς και διαφορετικούς ανθρώπους που δεν ανήκουν υποχρεωτικά μόνο στα λαϊκά κοινωνικά στρώματα. Θα έπρεπε τέλος να μιλήσουμε για τον νέο ρόλο που έχουν στην εποχή της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης (Hamel, Lustiger and Mayer, 2000), αναζητώντας όμως περισσότερο τον τοπικο-διεθνή τους ριζοσπαστικό χαρακτήρα (Koèler and Wissen, 2003· Leontidou, 2010).

Επίσης, όπως αναφέρθηκε ήδη, υπάρχει άμεση συσχέτιση των κινημάτων πόλης και περιφέρειας, όχι μόνο λόγω της ιδεολογικής επιρροής ή της ανταλλαγής πρακτικών, αλλά συχνά και λόγω της χωρικής σύνδεσης των διακυβευμάτων, καθώς αυτά αποτελούν σε πολλές περιπτώσεις φυσικούς πόρους που δεν γνωρίζουν όρια μεταξύ αστικού και περιφερειακού χώρου.

Η νέα προβληματική και οι νέες πρακτικές, που αναδύονται μέσα από τα σύγχρονα κινήματα, τα διαφοροποιούν σε σχέση με αυτά του 20ου αιώνα. Ταυτόχρονα, η ευκολότερη, γρηγορότερη και σε ευρεία – ενίοτε παγκόσμια – κλίμακα διάδοση της πληροφορίας για το ξεκίνημα και τις διεκδικήσεις των κινημάτων, μέσα από τα σύγχρονα εναλλακτικά δίκτυα πληροφόρησης και δράσης, καθιστά φανερή την ανάδυση νέων μορφών επικοινωνίας που πολύ πιθανά θα είναι αυτές των κινημάτων του 21ου αιώνα.

Το σημαντικότερο πάντως είναι ότι τα νέα κινήματα πόλης και περιφέρειας με τα οποία ασχολείται αυτό το βιβλίο είναι αυτόνομα, μαζικά και δημιουργικά. Ξεφεύγουν από την απλή άρνηση και αντιπαράθεση για να μπουν πλέον σε μια συλλογική δημιουργία και σε ριζικές αλλαγές του χώρου και της καθημερινής ζωής σε αυτόν.

Στα κινήματα αυτά συναντιούνται έτσι όλες οι ηλικίες, καθώς και κόσμος από διαφορετικούς πολιτικούς χώρους που δεν γνωρίζονταν ή που είχαν σοβαρές διαφορές μεταξύ τους. Η διαδικασία αυτή γίνεται με έντονα δημιουργικό ποιητικό τρόπο και παραπέμπει αρκετά σε ένα ποιητικό κοινωνικό κίνημα που όμως έχει πλέον χαρακτηριστικά που αγκαλιάζουν όλη την πόλη και την περιφέρεια και όχι μόνο τις λαϊκές συνοικίες της (Petropoulou, 2009). Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε δηλαδή για κοινωνικά κινήματα δημιουργίας και όχι κατανάλωσης της πόλης και της περιφέρειας: σε αυτά θα βρούμε τα νέα ποιητικά κοινωνικά κινήματα πόλης (Petropoulou, 2010b) που δημιουργούν μια νέα αστική ποιητική⁶ και τα νέα ποιητικά οικολογικά - αγροτικά κινήματα που όπως είδαμε έχουν πλέον έναν χαρακτήρα περιφερειακό. Η επίδραση όλων αυτών των κινημάτων σε συμβολικό κοινωνικό επίπεδο θα είναι ολοένα και πιο σημαντική όσο εγγράφονται στη συλλογική συνείδηση.

Λίγα λόγια για τη δομή και το περιεχόμενο του βιβλίου

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται έξι κείμενα που εστιάζουν σε θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις κινήματων που αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει δεκαπέντε κείμενα που διερευνούν θεωρητικά ζητήματα των κινηματικών διαδικασιών ή εστιάζουν στην εξέταση κινήματων που έχουν αναπτυχθεί στον διεθνή χώρο, και ειδικότερα στο Μεξικό, στη Βραζιλία, στην Αργεντινή, στην Ουρουγουάη, στις Ινδίες, στην Ιταλία, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στην Τουρκία.

Το κείμενο του Μιχάλη Ψημίτη, με τίτλο *Collective identities versus social exclusion: the December 2008 Greek Youth Movement* (Συλλογικές ταυτότητες έναντι του κοινωνικού αποκλεισμού: το ελληνικό νεανικό κίνημα του Δεκεμβρίου 2008), επιχειρεί να αναδείξει ορισμένες πτυχές της ταυτότητας του κινήματος των νέων στην Ελλάδα, οι οποίες μοιάζουν κατάλληλες για την κατανόηση και ερμηνεία παρόμοιων συλλογικών δράσεων αποκλεισμένων ανθρώπων κατά του κοινωνικού αποκλεισμού. Συνοψίζει τα βασικά χαρακτηριστικά του κινήματος των νέων που ξέσπασε τον Δεκέμβριο του 2008, αναλύοντας τα μέσα από έξι συγκεκριμένες όψεις της συλλογικής δράσης: μαζικότητα, πολυπλοκότητα και ετερογένεια, αποκέντρωση, διάρκεια και βιωσιμότητα, συνδεδεμένη με την ηλικία συγκρουσιακότητα, επικοινωνιακή πρόκληση.

Ο Μιχάλης Ψημίτης υποστηρίζει ότι η έννοια της «συλλογικής ταυτότητας» είναι πιο κατάλληλη από άλλες για την κατανόηση των πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων μεταξύ διαφορετικών και ετερογενών ομάδων νέων που συμμετείχαν ενεργά στην εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008. Η ανάδειξη δημιουργικών, συμβολικών και φυσικών αλληλεπιδράσεων κατά τη διάρκεια του κινήματος αυτού, θα πρέπει, κατά την άποψή του, να θεωρηθεί ως ο κύριος παράγοντας για τη συγκρότηση μιας συλλογικής ταυτότητας που οδήγησε στη συγκρότηση του κινήματος των νέων.

Το κείμενο της Μαρίας Χαϊδοπούλου Βρυχέα, με τίτλο *Η υπεράσπιση του βιωμένου χώρου. Καθημερινότητα και κοινωνικά κινήματα πόλης/περιφέρειας*, αποτελεί μια θεωρητική προσέγγιση των κοινωνικών κινήματων πόλης και περιφέρειας από την οπτική της καθημερινότητας, νοούμενης ως ένα σύνολο χρονοχώρων υπό συνεχή κατασκευή. Οι παρατηρήσεις της, εν είδει υποθέσεων, εστιάζουν: α) στο ρόλο των κοινωνικών κινήματων πόλης και περιφέρειας ως προς την ενίσχυση μιας βιωματικής αναπαράστασης για το χώρο και β) στους τρόπους που αρθρώνονται και επιδρούν οι κινηματικοί χρονοχώροι στην καθημερινότητα. Η Μαρία Χαϊδοπούλου Βρυχέα υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά κινήματα πόλης και περιφέρειας, ως έκφραση ανάδειξης χαρακτηριστικών της καθημερινής ζωής και μετατροπής τους σε πεδίο συλλογικής έκφρασης και διεκδίκησης, φανερώνουν την ισχυροποίηση και νομιμοποίηση διαφορετικών αξιακών ιεραρχήσεων και ρίχνουν φως στις αόρατες πολιτιστικές αλλαγές, στις αόρατες πολιτικές μάχες που συντελούνται στην καθημερινή ζωή.

Ο Χάρης Τσαβδάρογλου με το κείμενο *Θεωρητικά περάσματα από τα κινήματα για το «Δικαίωμα στην Πόλη» στα κινήματα κατάληψης του «Κοινού Χώρου»: η περίπτωση της Ελλάδας την εποχή της κρίσης*, επιχειρεί μια σύγκριση των θεωρητικών αναφορών των σημερινών κινήματων με αυτά των προηγούμενων χρόνων, όπως διαγράφονται μέσα από το πέρασμα από το «Δικαίωμα στην Πόλη» στην κατάληψη του «Κοινού Χώρου». Το κείμενο εξετάζει αρχικά τα χαρακτηριστικά, τις δυνατότητες, τις αντιφάσεις και τα όρια των κοινωνικών κινήματων για το Δικαίωμα στην Πόλη και στη συνέχεια το θεωρητικό πλαίσιο του αναδυόμενου Κοινού Χώρου και το πώς αρθρώνεται με τις Νέες Περιφράξεις, με βάση τις απόψεις μελετητών του αυτόνομου μαρξισμού καθώς και μελετητών του χώρου. Στη συνέχεια, ο Χάρης Τσαβδάρογλου αναλύει το παράδειγμα των αστικών κοινών και των νέων περιφράξεων στον φυσικό - νοητικό - κοινωνικό χώρο στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης και ισχυρίζεται ότι ο

Κοινός Χώρος βρίσκεται στο επίκεντρο των κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων, με στόχο να αποδείξει τη θέση του ότι η κρίση μπορεί να γίνει κατανοητή ως η κρίσιμη στιγμή της κυκλοφορίας του κεφαλαίου έναντι της κυκλοφορίας των κοινωνικών αγώνων για τον έλεγχο των κοινών.

Οι Αλέξανδρος Κιουπκιόλης και Θεόδωρος (Τεό) Καρυώτης, στο κείμενό τους *The commons in theory and practice: Self-management in contemporary Greece* (Τα κοινά στη θεωρία και την πράξη: Αυτο-διαχείριση στη σύγχρονη Ελλάδα), πραγματεύονται το ζήτημα της αυτοδιαχείρισης στην Ελλάδα. Καταρχάς επιχειρούν μια σύντομη ιστορική αναδρομή της κοινωνικής οικονομίας, δηλαδή στους συνεταιρισμούς και τις αντίστοιχες πολιτικές καθώς και στα ελάχιστα παραδείγματα ελέγχου μονάδων παραγωγής από τους εργαζόμενους. Στη συνέχεια εστιάζουν στην αλληλέγγυα οικονομία που αναδύθηκε τα τελευταία χρόνια ως απάντηση στην κρίση και τις επείγουσες κοινωνικές ανάγκες, στην εμφάνιση δηλαδή ενός δικτύου από αυτο-οργανωμένες συλλογικότητες που δραστηριοποιούνται σε διάφορους τομείς του εμπορίου, των ανταλλαγών, της παραγωγής, των κοινωνικών υπηρεσιών (υγεία, εκπαίδευση, φροντίδα για τους άστεγους, κλπ.) και αποτέλεσαν σημείο καμπής στην μέχρι τότε κοινωνική οικονομία στην Ελλάδα. Επιχειρώντας μια εκτίμηση των συλλογικοτήτων αυτών, ο Αλέξανδρος Κιουπκιόλης και ο Θεόδωρος (Τεό) Καρυώτης εξετάζουν αναλυτικότερα τα παραδείγματα του συνεργατικού καφενείου «Παγκάκι» στο Κουκάκι της Αθήνας, του αυτοδιαχειριζόμενου κατειλημμένου εργοστασίου της BIOME στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης και του κοινωνικού κέντρου «Μικρόπολις» στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Υποστηρίζουν ότι τα σύγχρονα αυτά πειράματα στην αυτο-συγκρότηση μιας νέας κοινωνικής οικονομίας των κοινών ενσωματώνουν μια ξεχωριστή άποψη για την πολιτική αλλαγή και την κοινωνική χειραφέτηση και έναν πολλά υποσχόμενο δρόμο κοινωνικού μετασχηματισμού στην εποχή μας.

Το κείμενο των Βασίλη Δαλκαβούκη, Μάνου Σπυριδάκη και Χαράς Κοκκίνου, με τίτλο «Παίζουμε μπάλα για το ALTER;» *MME και κινήσεις αλληλεγγύης στο χώρο της πόλης*, θέτει στο επίκεντρό του, μέσα από μια ανθρωπολογική προσέγγιση, τα δίκτυα παραγωγής «δυνητικότητας» (virtualisation) και ειδικότερα τα τηλεοπτικά δίκτυα. Κεντρικό σημείο της προσέγγισής τους αποτελεί η επίδραση του «δυνητικού» χώρου πάνω στο χώρο της πόλης, όπως αυτός είναι διαμορφωμένος από τις δεδομένες και ιεραρχικά δομημένες κοινωνικές σχέσεις. Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού

εξετάζουν την πρόσληψη του αστικού χώρου στην Αθήνα, όπως αυτός αναδιατάχθηκε μέσα από την κινητοποίηση αλληλεγγύης απέναντι στους εργαζόμενους του πανελλαδικής εμβέλειας ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού ALTER κατά την περίοδο της συλλογικής διαχείρισης της συχνότητας εκπομπής από το κίνημα των εργαζομένων του, οι οποίοι περιφρουρούσαν το καθεστώς επίσχεσης εργασίας που είχαν πετύχει. Μέσα από συνεντεύξεις με εργαζόμενους του καναλιού, ο Βασίλης Δαλκαβούλης, ο Μάνος Σπυριδάκης και η Χαρά Κόκκινου μελετούν την αναμόρφωση των σχέσεων μεταξύ τους και τη διαφορετική βίωση του χώρου με στόχο να διερευνήσουν τη σημασία αυτού του εγχειρήματος από την άποψη της παραγωγής ενός εναλλακτικού κοινωνικού χώρου στην πόλη.

Ο Ηλίας Γιαννίρης, στο κείμενό του *The urban social movement of Open Spaces in Athens, Greece* (Το κοινωνικό κίνημα πόλης των ανοιχτών χώρων στην Αθήνα, Ελλάδα), κάνει έναν απολογισμό της δράσης της ανοιχτής «Συντονιστικής Επιτροπής Συλλόγων και Κινήσεων για την Προστασία των Ελεύθερων Χώρων και την Ποιότητα Ζωής στην Αθήνα», η οποία ιδρύθηκε από αντιπροσώπους τοπικών αστικών κινημάτων και αποτέλεσε μια ξεχωριστή για τα ελληνικά δεδομένα περίπτωση συνέχειας συλλογικών εθελοντικών δράσεων για δεκατέσσερα χρόνια, από το 1996 έως το 2010. Ο Ηλίας Γιαννίρης επιχειρεί μια από τα μέσα ανάλυση των χαρακτηριστικών της πρωτοβουλίας αυτής. Εξετάζει καταρχάς το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκε η Συντονιστική Επιτροπή, τη δομή και τον αμεσοδημοκρατικό τρόπο λειτουργίας της και στη συνέχεια προχωρά σε μια συνοπτική αναφορά των δράσεών της και σε μια εκτίμηση του ρόλου της. Τέλος, εξετάζει τη σταδιακή αποδυνάμωση της Επιτροπής και το σιωπηλό σταμάτημά της κατά τη διάρκεια της κρίσης λόγω της αλλαγής προτεραιοτήτων και διατυπώνει ορισμένες σκέψεις σχετικά με τις προοπτικές των αστικών κοινωνικών κινημάτων στις νέες συνθήκες.

Ο Raúl Zibechi, στο κείμενό του *Una década de fábricas recuperadas. Reinventar la vida desde el trabajo* (Μια δεκαετία ανακτημένων εργοστασίων. Επανεφευρίσκοντας τη ζωή από την εργασία), πραγματεύεται την περίπτωση κατάληψης και αυτοδιαχείρισης, εδώ και περισσότερο από μια δεκαετία, των ανακτημένων εργοστασίων και επιχειρήσεων στην Αργεντινή και την Ουρουγουάη. Εστιάζει στα εργατικά κινήματα που δεν περιορίστηκαν μόνο στην υπεράσπιση της εργασίας και του μισθού τους, αλλά αμφισβήτησαν συνολικότερα την υποταγή και το σύστημα εκμετάλλευσης αν-

θρώπου από άνθρωπο, δημιουργώντας αυτοοργανωμένες επιχειρήσεις από τα κάτω που για πρώτη φορά κατάφεραν να διατηρηθούν για πολλά χρόνια. Στην Αργεντινή, οι περισσότερες (205 το 2011) δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο της κρίσης μεταξύ 1997-2002. Αμφισβητώντας τα παραδοσιακά συνδικάτα και δίνοντας πολύ σοβαρές μάχες, δημιούργησαν ένα ευρύ κοινωνικό δίκτυο, ενώ στη συνέχεια, μετά την αλλαγή της κυβέρνησης, πολλές από αυτές δέχτηκαν ενίσχυση από το Υπουργείο Εργασίας. Αντίστοιχα στην Ουρουγουάη, οι κατελιμμένες επιχειρήσεις είχαν πολύ πιο μεγάλη στήριξη από τα συνδικάτα αλλά δεν έφτασαν στο επίπεδο εξάπλωσης αυτών της Αργεντινής. Όπως υποστηρίζει ο Raúl Zibechi, η ανάλυση των παραπάνω καταλήψεων οδηγεί σε συμπεράσματα που αφορούν συνολικότερα το εργατικό κίνημα και τον ρόλο του σε περιόδους κρίσης. Επιπλέον, οι κατελιμμένες επιχειρήσεις είναι χώροι πολιτιστικής δημιουργίας και καινοτομίας. Συνιστούν χώρους όπου δημιουργείται μια νέα πολιτική κουλτούρα που αμφισβητεί τους σύγχρονους όρους εργασίας, το υπερκέρδος, τον καταναλωτισμό και την συσσώρευση πλούτου, δημιουργώντας τις βάσεις για έναν άλλο κόσμο.

Το κείμενο της Lucia Scromon, με τίτλο *El Movimento dos Trabalhadores Sem-Teto* (Το Κίνημα Αστέγων Εργατών), αναφέρεται στην ιστορία του κινήματος των χωρίς στέγη (MTST), το οποίο γεννήθηκε μέσα από τη δράση του κινήματος των χωρίς γη (MST) στις πόλεις. Το 1990 το MST ήταν ένα από τα μεγαλύτερα κινήματα που υπερασπιζόταν την αγροτική μεταρρύθμιση προς όφελος των οικογενειακών καλλιεργειών και κατά των λατιφουντιών (μεγάλων ιδιοκτησιών γης) διενεργώντας μεγάλες καταλύσεις γης. Το 1996, μετά την αστυνομική επίθεση του Eldorado dos Carajás, το MTST άρχισε τη δράση του στην πόλη του Σάο Πάουλο και σε άλλες πόλεις (Roraima, Tocantins, Ceará, Rio de Janeiro). Δημιούργησε ολόκληρες συνοικίες στην περιφέρεια των πόλεων (2.000-5.000 κατοίκων), δίνοντάς τους ονόματα αγωνιστών που έπεσαν στη μάχη για την ελευθερία και τον σοσιαλισμό, και συνέβαλε στη δημιουργία του συντονιστικού των φαβέλας «Periferia Ativa» και του «Frente de Resistência Urbana». Στη συνέχεια επέκτεινε τη δράση του και σε κεντρικές περιοχές της πόλης. Η Lucia Scromon εστιάζει ιδιαίτερα στον τρόπο λειτουργίας των καταλήψεων, στην οργάνωση του αγώνα τους, στον ρόλο των γυναικών στις καταλήψεις και στα αποτελέσματα των αγώνων του κινήματος, το οποίο εκτός από το ότι έχει κατασκευάσει ολόκληρες πολιτείες με δημόσια συγκοινωνία και χώρους εκπαίδευσης, υγείας και πολιτισμού,

έχει συμβάλλει στη δημιουργία μιας νέας αντίληψης αλληλεγγύης και αξιοπρέπειας στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Το κείμενο κλείνει με μια συνέντευξη του Jota – (João Albuquerque) – ενός από τους δημιουργούς του MTST.

Ο Κρίτων Ηλιόπουλος, στο κείμενό του *Συλλογικές Αντιστάσεις στη Μεγαλούπολη του Σάο Πάουλο*, περιγράφει συνοπτικά την τρέχουσα συζήτηση γύρω από την εξέλιξη και τις προοπτικές των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων των πόλεων στη Βραζιλία και ειδικότερα της πόλης του Σάο Πάουλο. Παραθέτει καταρχάς βασικά ιστορικά στοιχεία της εξέλιξης των κοινωνικών κινημάτων πόλης και στη συνέχεια επικεντρώνεται στην παρουσίαση ποικίλων οργανωμένων συλλογικών αντιστάσεων - με βάση υλικό συνεντεύξεων με εκπροσώπους των οργανώσεων - όπως αυτές με άξονα το ζήτημα της στέγης ή το αίτημα της αποκαλούμενης «αστικής μεταρρύθμισης», τη δραστηριότητα και τον προβληματισμό γύρω από τις συγκοινωνίες, τη διαχείριση των απορριμάτων και την ανακύκλωση, τις αντιστάσεις στην κρατική τρομοκρατία και καταστολή με την «ποινικοποίηση της φτώχειας». Διερευνά επίσης το ρόλο των αντιστάσεων που θα ονομάζαμε «πολιτισμικές» και σχετίζονται με τον τρόπο ζωής, την κατανάλωση, τη διασκέδαση, την τέχνη και την ιδεολογία. Ο Κρίτων Ηλιόπουλος υποστηρίζει ότι παρά την κάμψη στη δυναμική των κινημάτων μετά το 2000 και τα φαινόμενα ενσωμάτωσής τους από το κράτος ή χρησιμοποίησής τους για καθυπόταξη αντί για εξέγερση, καθώς και την αποδυνάμωσή τους λόγω της νομοθεσίας ή ακόμη και της βίαιης καταστολής, οι συλλογικές οργανωμένες αντιστάσεις και παρεμβάσεις συνεχίζονται και μάλιστα δημιουργούνται νέες.

Η Paula Soto Villagrán και η Karla Helena Guzmán, στο κείμενό τους *Mujeres, territorio y movimientos sociales. Un análisis del caso de Atenco* (Γυναίκες, γη και κοινωνικά κινήματα. Μια ανάλυση της περίπτωσης του Ατένκο), ξεκινούν από τη θεώρηση ότι τα τοπόσημα που εγγράφονται σε μια εδαφική περιοχή αναδεικνύουν τη χωρική οργάνωση που παράγεται από συγκεκριμένους πολιτισμούς, τις περισσότερες φορές με άνισο τρόπο. Έτσι, στις εδαφικές περιοχές κατασκευάζονται σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, όπως αντίστοιχα τα ίδια τα φύλα παράγουν αυτές τις εδαφικές περιοχές μέσα από τις ιδιαίτερες ερμηνείες που τους αποδίδουν. Μέσα από αυτό το σκεπτικό, η Paula Soto Villagrán και η Karla Helena Guzmán εξετάζουν τη συμμετοχή των γυναικών στο κοινωνικό κίνημα υπεράσπισης της γης του San Salvador Atenco ενάντια στην κατασκευή του νέου αεροδρομίου της πόλης του Με-

ξικού και ενός μεγάλου εμπορικού κέντρου. Κατά τη διάρκεια του κινήματος αυτού, οι γυναίκες ανέπτυξαν «πολιτικές του τόπου» για να αντισταθούν στις ένοπλες και σεξουαλικές επιθέσεις που δέχτηκαν από τον στρατό, οι οποίες νομιμοποιούνταν από την κυβέρνηση. Η ιστορία των πολιτικών δράσεων των γυναικών του Ατένκο που επιβίωσαν δείχνει μια διπλή συνθήκη κοινωνικών δρώντων. Από τη μια, η δράση τους παρουσιάζεται σαν ένα μέρος του συνολικού κινήματος του Ατένκο (*Movimiento Social del Frente de Pueblos en Defensa de la Tierra - FPDT*), ως κίνημα πόλης-περιφέρειας, και από την άλλη ως αγώνας για το ίδιο το σώμα τους που συνιστά ένα πολιτικό διακύβευμα για τον ίδιο τον τόπο στον οποίο ζουν, δημιουργώντας έτσι μια σύνθετη αδιαχώριστη σχέση της «πολιτική του τόπου» και του σώματος.

Το κείμενο της Beatriz García Peralta Nieto, με τίτλο *Movimientos sociales en México y el problema de la vivienda: De la tibieza al olvido* (Κοινωνικά κινήματα στο Μεξικό και το στεγαστικό πρόβλημα: Από την ηπιότητα στη λήθη), ξεκινά με μια σύντομη αποτίμηση της πολιτικής κατάστασης στο Μεξικό το 2013, που χαρακτηρίζεται από την αποδοχή νεοφιλελεύθερων αστικών πολιτικών. Στη συνέχεια ασχολείται με την εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων του Μεξικού, εστιάζοντας ιδιαίτερα στο ότι δεν ασχολήθηκαν όσο θα έπρεπε με το ζήτημα της κατοικίας. Η Beatriz García Peralta Nieto υποστηρίζει ότι από την περίοδο των μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας του 1990 το ζήτημα της κατοικίας έγινε αποδεκτό ως ένα ιδιωτικό ζήτημα και όχι ως ένα αγαθό που θα πρέπει να εξασφαλίζεται από τις κοινωνικές πολιτικές. Παρά τις μεγάλες κινητοποιήσεις που έγιναν, ιδιαίτερα στην πόλη του Μεξικού μετά τον σεισμό του 1985 όπου το ζήτημα της κατοικίας ήταν κεντρικό αίτημα των κινήματων, η αποδοχή της ιδιοκτησίας στην κατοικία ως δόγμα και οι τρόποι διεκδίκησής της από τα κινήματα οδήγησαν στην εγκατάλειψη της κοινωνικής πολιτικής για την κατοικία, παρά το ότι η κυβέρνηση είχε υπογράψει όλες τις διεθνείς συμβάσεις.

Η Marvi Maggio, στο κείμενό της *Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica. Proposte per Firenze, e non solo* (Το δικαίωμα στην πόλη και ο πολεοδομικός σχεδιασμός. Προτάσεις για τη Φλωρεντία, και όχι μόνο), επιχειρεί να διατυπώσει ένα πλαίσιο από βασικά στοιχεία που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν ένα πολεοδομικό σχέδιο αστικής ανάπτυξης που οικοδομείται με βάση το δικαίωμα στην πόλη, που θα εκφράζει δηλαδή όλες τις κοινωνικές ομάδες και θα επιτρέπει τη συνεργασία τους για

την επεξεργασία του, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την πόλη της Φλωρεντίας. Η Marvi Maggio ξεκινάει με μια κριτική ανάλυση των μετασχηματισμών της πόλης της Φλωρεντίας τα τελευταία χρόνια με βάση τις επιταγές της οικονομικής ανάπτυξης και της εξυπηρέτησης της τουριστικής βιομηχανίας, των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και της απορρύθμισης του πολεοδομικού σχεδιασμού, με αποτέλεσμα την ιδιωτικοποίηση του δημόσιου χώρου και της δημόσιας περιουσίας. Στη συνέχεια αναπτύσσει τις βασικές κατευθύνσεις του σχεδίου που προτείνει: τους στόχους που πρέπει να θέσει με κυριότερο να σπάσει η λογική της ανάπτυξης ακινήτων που διέπει τον κυρίαρχο πολεοδομικό σχεδιασμό, τα προβλήματα που τίθενται και τις αντίστοιχες προτάσεις αντιμετώπισης, καθώς και τη μέθοδο που πρέπει να ακολουθηθεί. Ολοκληρώνει το κείμενό της με μέτρα που πρέπει να ληφθούν άμεσα, τα οποία κινούνται σε τρεις άξονες: 1. Τις πολιτικές και πρότυπα που έχουν άμεσες επιπτώσεις στις χρήσεις γης και τις λειτουργίες, 2. Τις επιτρεπόμενες χρήσεις γης με στόχο την εξασφάλιση της δίκαιης διάχυσης της ποιότητας του περιβάλλοντος, των υπηρεσιών και των πολιτιστικών δραστηριοτήτων και 3. Την επανα-ανακάλυψη και προώθηση δημόσιων και συλλογικών μορφών ιδιοκτησίας της γης και διαχείρισης των δημόσιων υποθέσεων και την απόδοση του χώρου στην κοινωνική δημιουργικότητα.

Η Cristina Mattiucci και η Roberta Nicchia, στο κείμενό τους με τίτλο *La rivendicazione del welfare space a Napoli* (Η διεκδίκηση του χώρου κοινωνικής πρόνοιας στη Νάπολη), μετά από μια ανάλυση των τρόπων διαχείρισης του δημόσιου χώρου στη Νάπολη και μια κριτική ματιά στον ρόλο των κινημάτων πόλης σε αυτήν, εστιάζουν στις σύγχρονες καταλήψεις ιστορικών δημόσιων κτηρίων με σκοπό την κοινωνική χρήση τους και σε αντιπαράθεση με την πίεση που εξασκείται για την ιδιωτικοποίησή τους. Η εργασία θέτει έναν προβληματισμό σε σχέση με την εγκατάλειψη της προνοιακής πολιτικής (welfare policy) μέσα από πολιτικές λιτότητας, τη διαθεσιμότητα ιστορικών ακινήτων πολιτιστικής κληρονομιάς της τοπικής αυτοδιοίκησης και τις δράσεις «από τα κάτω» για το δικαίωμα στην πόλη. Η Cristina Mattiucci και η Roberta Nicchia ξαναδιαβάζουν την ιστορία των κοινωνικών συγκρούσεων στη Νάπολη, παρατηρώντας τις αλλαγές στη σχέση των κινήσεων και των κινημάτων πόλης με τα θεσμικά όργανα. Σε αντίθεση με τις καταλήψεις κτηρίων (αυτο-διαχειριζόμενων κοινωνικών κέντρων) των προγενέστερων χρόνων, στις οποίες υπήρχε ολοκληρωτικός έλεγχος του χώρου από τις συλλογικότητες που τις καταλάμβαναν, οι πιο

πρόσφατες καταλήψεις άνοιξαν τον διάλογο με το Δημοτικό Συμβούλιο με κύριο αίτημα τη δυνατότητα χρήσης των δημόσιων εγκαταστάσεων και την αυτο-διαχείριση των κοινών από πολλές συλλογικότητες. Η δημόσια ακίνητη περιουσία έγινε έτσι ο τόπος όπου εκφράζεται το αίτημα για την ευημερία της κοινωνίας των πολιτών μέσα από την ανάκτηση του χώρου ως «κοινού». Το άρθρο επιβεβαιώνει τις πρόσφατες εργασίες του Manuel Castells (2012), που υπογραμμίζουν τη σημασία του εδάφους και του δημόσιου χώρου στις δράσεις των κοινωνικών κινήματων, τονίζοντας ότι τα μέσα τεχνολογίας και πληροφοριών δεν αρκούν από μόνα τους για να δημιουργήσουν τα συλλογικά υποκείμενα.

Το κείμενο της Αιμιλίας Βουλβούλη, με τίτλο *Η διαμαρτυρία ενάντια στην Τρίτη Γέφυρα του Βοσπόρου: Κομμάτι μιας Πόλης, κομμάτι ενός κινήματος*, αποτελεί μια ανθρωπολογική μελέτη μιας κινητοποίησης βάσης (grassroots mobilization) σε μια γειτονιά της Κωνσταντινούπολης. Τα μέλη της κίνησης που ονομάστηκε «Πρωτοβουλία Περιοχής Arnavutköy» (Arnavutköy Semt Girişimi) υποστηρίζουν ότι οι λόγοι αντίδρασής τους στην κατασκευή της τρίτης γέφυρας αφορούν τις καταστροφικές συνέπειες που θα είχε στο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον της περιοχής, καθώς και στη ζωή των κατοίκων. Η Βουλβούλη κάνει καταρχάς μια σύντομη ιστορική αναδρομή στην εξέλιξη της Τουρκικής Δημοκρατίας και έπειτα εξετάζει επίσης με συντομία την ανάπτυξη της Κωνσταντινούπολης από τα πρώτα χρόνια εγκαθίδρυσης του τουρκικού κράτους έως την μετατροπή της σε παγκόσμια πόλη. Στη συνέχεια επικεντρώνεται στη συγκεκριμένη κινητοποίηση, υποστηρίζοντας ότι μπορεί να ειπωθεί ως συνέπεια των μεταβολών που πραγματοποιούνται εξαιτίας της οικονομικής και πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης. Εντάσσεται δηλαδή σε ένα πλαίσιο ευρύτερων κοινωνικών κινήματων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν με τον όρο «παγκοσμιοποίηση από τα κάτω» και αφορούν διάφορα κοινωνικά ζητήματα που αποτελούν εγγενή κομμάτια των παγκόσμιων πόλεων ως αποτέλεσμα πολιτικών επιλογών που στην προκειμένη περίπτωση επηρεάζουν την Τουρκία γενικά και την Κωνσταντινούπολη ειδικότερα. Το άρθρο εστιάζει ιδιαίτερα στα γενικότερα δημοκρατικά – πολιτικά αιτήματα που αναδύονται από αυτό το κίνημα πόλης, τα οποία το μετατρέπουν, σύμφωνα με τη Βουλβούλη, σε γενικότερο κοινωνικό κίνημα πόλης λίγα χρόνια πριν ξεσπάσει το κίνημα των πλατειών.

Η Ana Vilenica και ο Dražen Crnomat, στο κείμενό τους με τίτλο *We are hungry*

in three languages: the February urban social movements in Bosnia and Herzegovina (Πεινάμε σε τρεις γλώσσες: τα αστικά κοινωνικά κινήματα του Φεβρουαρίου στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη), εννοιολογούν την εξέγερση του Φεβρουαρίου του 2014 στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη ως ένα νέο επίκεντρο των διαμαρτυριών στην Ευρώπη, το οποίο άνοιξε εκ νέου το ζήτημα του μέλλοντος. Περιγράφουν αναλυτικά πώς η εξέγερση ξεκίνησε με τους εργάτες να διαδηλώνουν στη βορειο-ανατολική, προλεταριακή και πρώην σοσιαλιστική πόλη της Τούζλα, με τις συγκρούσεις με την αστυνομία να καταλήγουν στην πυρπόληση κυβερνητικών κτιρίων σε όλη τη χώρα, συμπεριλαμβάνοντας μικρές και μεγάλες πόλεις. Σύμφωνα με τις συγγραφείς, οι διαμαρτυρόμενοι που μπλόκαραν τους δρόμους ανέκτησαν τον δημόσιο χώρο και εστίασαν όχι σε εθνικά αλλά σε κοινωνικο-οικονομικά ζητήματα, καθώς επίσης άρθρωσαν τις απαιτήσεις τους μέσω λαϊκών συνελεύσεων. Η Ana Vilenica και ο Dražen Crnomat επιδιώκουν να αναλύσουν την ανάδυση του κοινωνικού κινήματος πόλης του Φεβρουαρίου μέσα από το πλαίσιο των αιτιών του, εστιάζοντας στον βίαιο μετασχηματισμό από τα υπολείμματα του σοσιαλισμού στον εθνο-καπιταλισμό στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη ως μια πρώην Γιουγκοσλαβική δημοκρατία και την ανάδυση της νέας χώρας ως μια κρατική (ή λιγότερο κρατική) αποικία στην περιφέρεια της Ευρώπης. Η προσέγγισή τους βασίζεται στην αναλυτική εξέταση και θεώρηση των γεγονότων του Φεβρουαρίου μέσω ενεργής συμμετοχής στα γεγονότα που διαμόρφωσαν την καθημερινότητα των ημερών της εξέγερσης.

Ο Pierre Hamel, στο κείμενό του *Mouvement social, une notion désuète? Les nouvelles formes de l'action collective et le renouvellement des perspectives théoriques* (Κοινωνικό κίνημα, μια ξεπερασμένη έννοια; Οι νέες μορφές συλλογικής δράσης και η ανανέωση των θεωρητικών προσεγγίσεων), προσεγγίζει θεωρητικά την έννοια του κοινωνικού κινήματος και της συλλογικής δράσης. Ξεκινώντας με μια σύντομη αναφορά στις διαφορετικές παραδόσεις έρευνας πάνω στα κοινωνικά κινήματα, θέτει μια σειρά από ερωτήματα που σχετίζονται με τη μέχρι σήμερα χρήση του όρου, καθώς και τη χρησιμότητα και καταλληλότητά του στη σύγχρονη συνθήκη. Με στόχο να διερευνήσει αν και σε ποιο βαθμό η έννοια του κοινωνικού κινήματος είναι σήμερα ξεπερασμένη, κάνει καταρχάς μια αναδρομή στη χρήση του όρου από τους ερευνητές στις δεκαετίες 1960-1970 και στη συνέχεια στις διαμάχες που προκάλεσε η έννοια στη δεκαετία του 1980 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Εξετά-

ζει επίσης τη χρήση της έννοιας σχετικά με τη μελέτη των αστικών κινημάτων και αναπτύσσει συνοπτικά το παράδειγμα του Μόντρεαλ και την εξέλιξη των κινημάτων πόλης από τη δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα. Το κείμενο ολοκληρώνεται με μια αναφορά στο θέμα της συλλογικής δράσης που παρεμβαίνει σε θεσμικό επίπεδο. Ο Pierre Hamel υποστηρίζει ότι η έννοια του κοινωνικού κινήματος παραμένει μια από τις πιο αμφιλεγόμενες και περιέχει σημαντικούς περιορισμούς, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εκφράσει από μόνη της το σύνολο της σύγχρονης συλλογικής δράσης εάν λάβουμε υπόψη μας την αμφίσημη φύση των κοινωνικών πρακτικών που παρεμβαίνουν σε επίσημο θεσμικό επίπεδο.

Η Μυρτώ Τσιλιμπουνίδη, στο κείμενό της *A Provocation on Social Kinetics* (Μια Πρόκληση για την Κοινωνική Κινητική), αναγνωρίζει ότι στη σημερινή εποχή της ακραίας λιτότητας, της κρίσης και των κοινωνικών εξεγέρσεων, γίνεται όλο και πιο φανερό ότι η νεοφιλελεύθερη τάξη έχει φτάσει σε ένα σημείο καμπής στην αναπόφευκτη αναταραχή της ανάπτυξης, της κατανάλωσης και του κέρδους. Ρωγμές κάνουν την εμφάνισή τους και είναι ακριβώς σε αυτό το σημείο που η ριζοσπαστική σκέψη μπορεί να επιστήσσει την προσοχή στην αλληλεπίδραση της κρατικής καταστολής, των ιεραρχιών και του κεφαλαίου. Αυτό ανοίγει ένα μεγαλύτερο ζήτημα που σχετίζεται με τον ρόλο της δημόσιας δράσης των διανοούμενων (και ακαδημαϊκών) στο περιβάλλον της κρίσης και της ταχείας κοινωνικής αλλαγής. Υπό αυτό το πρίσμα, η Μυρτώ Τσιλιμπουνίδη προβάλλει έναν επαναπροσδιορισμό των κατηγοριών του νοήματος της κοινωνικής αλλαγής. Ειδικότερα, προτείνει ότι θα πρέπει να επιστήσουμε την κατανόησή μας σχετικά με την κοινωνική κινητική όχι απλώς ως «κίνηση», αλλά και ως στάση.

Η Maddalena Gretel Cammelli, στο κείμενό της *Des semences à la liberté, et la tentative d'institutionnalisation des résistances. Sur deux mouvements paysans indiens qui placent les semences au cœur de leur lutte* (Από τους σπόρους στην ελευθερία, και η προσπάθεια θεσμοθέτησης των αντιστάσεων. Περί δύο κινημάτων ινδών αγροτών που τοποθετούν τους σπόρους στην καρδιά του αγώνα τους), περιγράφει το Κίνημα για τη Διάσωση των Σπόρων (Beej Bachao Andolan) - ενεργό από τη δεκαετία του 1980 στην περιοχή των Ιμαλαΐων του κρατιδίου Uttarakhand - χρησιμοποιώντας εθνογραφικά στοιχεία και τις κοινωνιολογικές και ιστορικές του ρίζες. Το κείμενο εστιάζει στην έννοια και την πολιτική επίδραση της Αυτονομίας, αναδεικνύοντας έτσι τον σημαντικό ρόλο των σπόρων ως οικονομικό στοιχείο, αλλά και

ως παράγοντα-κλειδί στην οργάνωση της ζωής των αγροτών. Η έρευνα πεδίου της Maddalena Gretel Cammelli αναδεικνύει επίσης τη σχέση μεταξύ της συλλογικότητας αυτής των αγροτών και της περισσότερο γνωστής οργάνωσης Navdanya, επίσης ενεργή στην Uttarakhand. Γίνεται έτσι φανερή η σημασία που έχουν οι διαφορετικοί σπόροι για το Beej Bachao Andolan και την Navdanya, απεικονίζοντας τους διαφορετικούς αγώνες τους και μορφές αντίστασης. Το κείμενο ολοκληρώνεται με τη συγκριτική ανάλυση μεταξύ των δύο κινημάτων, οδηγώντας σε μια θεωρητική ανάλυση της σχέσης μεταξύ δύναμης και ελευθερίας, μεταξύ οικονομικών μεταρρυθμίσεων και αντίστασης σ' αυτές.

Το κείμενο του Raúl Zibechi, με τίτλο *Rebelión en la Amazonia brasileña* (Εξέγερση στην Αμαζονία της Βραζιλίας), ασχολείται με την εξέγερση 80.000 εργατών στα μεγάλα αναπτυξιακά έργα της Αμαζονίας (υδροηλεκτρικά φράγματα, θερμοηλεκτρικά εργοστάσια και βιομηχανίες πετρελαιοειδών), και ιδιαίτερα στο Jirau, στο Porto Velho και στο Rio Madera στα σύνορα Βραζιλίας – Βολιβίας. Τα έργα γίνονται στις πιο φτωχές περιοχές της Βόρειας Βραζιλίας στο πλαίσιο του Προγράμματος Επιτάχυνσης της Ανάπτυξης (PAC) με σκοπό την εξυπηρέτηση των αστικοποιημένων περιοχών, εκτοπίζοντας ιθαγενικές κοινότητες. Οι σχεδόν ένα εκατομμύριο εργαζόμενοι σε αυτές τις επιχειρήσεις εργάζονται σε κατάσταση ομηρίας, έχουν όμως πρόσβαση στο ιντερνέτ, γνώσεις και πολιτική αντίληψη που τους έδωσαν τη δυνατότητα να εξεγερθούν μέσα από αυτο-οργανωμένες μορφές αγώνα, ξεπερνώντας τα επίσημα συνδικάτα τα οποία βρέθηκαν, τη στιγμή της εξέγερσης, με το μέρος της εργοδοσίας. Όπως επισημαίνει ο Raúl Zibechi, τα βασικότερα ζητήματα που έθεσε αυτό το κίνημα σχετίζονται με την ίδια την αξιοπρέπεια των εργαζόμενων στην καθημερινή τους ζωή και όχι μόνο με τα θέματα του μισθού τους. Η αντίθεση στην προσπάθεια μετατροπής της Αμαζονίας σε εμπόρευμα περιορίζονταν μέχρι πρότινος μόνο σε ορισμένα οικολογικά και ιθαγενικά κινήματα. Η εξέγερση του Jirau φαίνεται πως δημιούργησε έκπληξη, καθώς ξεπέρασε τα συνδικάτα και τα κόμματα της βουλής που θεωρούν αυτό το αναπτυξιακό πρόγραμμα πολύ σημαντικό. Έθεσε το κεντρικό ερώτημα «ενέργεια και νερό για ποιον και γιατί;».

Το κείμενο του Alberto Betancourt Posada, με τίτλο *El Zapatismo: Una revolución de las formas de comunicación política. Su utopía viable: la formación de una comunidad dialógica* (Ζαπατισμός: Μια επανάσταση των μορφών πολιτικής επικοινωνίας), αναφέρεται στην εξέγερση των Ζαπατίστας στην Μεξική. Η εξέγερση αυτή, που ξεκίνησε το 1994, είχε ως στόχο την αλλαγή των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών στην περιοχή. Η Ζαπατίστα εξέγερση αποτέλεσε μια σημαντική στιγμή στην ιστορία της λαϊκής αντίστασης στην Αμερική.

νωνίας. Μια πραγματοποιήσιμη ουτοπία του: ο σχηματισμός μιας διαλογικής κοινότητας), διερευνά τις καινοτομίες που επέφερε το κίνημα των Ζαπατίστας στη σφαίρα της πολιτικής επικοινωνίας, την οποία αντιλαμβάνεται σαν επικοινωνιακή αλληλεπίδραση ανάμεσα σε διαφορετικούς κοινωνικούς δρώντες, κατά τη διάρκεια της οποίας αναπαράγουν ή τροποποιούν τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ τους. Ο Alberto Betancourt Posada υποστηρίζει ότι η εξέγερση των ιθαγενικών κοινοτήτων της Τσιάπας του Μεξικού επέφερε μια βαθιά αλλαγή στους δρώντες, στις μορφές και στο περιεχόμενο της πολιτικής επικοινωνίας στο Μεξικό, καθώς φώτισε τη συμβολή των ιθαγενικών κινημάτων στη σύγχρονη πολιτική σκέψη, κατέδειξε την αναγκαιότητα αναγνώρισης και αξιοποίησης της πολιτισμικής και γλωσσικής μας διαφοροποίησης (δηλαδή της πολυπολιτισμικότητάς μας), ανανέωσε τους πολιτικούς τύπους, ανάδειξε νέες μορφές επικοινωνίας, συνέβαλε στη διαμόρφωση νέων μορφών διαλόγου ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία των πολιτών και πρότεινε την επαναδημιουργία της Δημοκρατίας με την μετατροπή της σε μια μεγάλη «διαλογική κοινότητα».

Η Κρίστη (Χρυσάνθη) Πετροπούλου, στο κείμενό της *Derecho a la ciudad y movimientos sociales contemporáneos – Por un movimiento social urbano-regional... ¿poético? Desde Nezahualcoyotl al mundo* (Δικαίωμα στην πόλη και σύγχρονα κοινωνικά κινήματα - Για ένα κοινωνικό ποιητικό κίνημα πόλης και περιφέρειας; Από τη Nezahualcoyotl στον κόσμο), εστιάζει στην ποιητική των κινημάτων πόλης και περιφέρειας, θεωρώντας ότι αυτή μπορεί να συμβάλει με δημιουργικό τρόπο στην επικοινωνία μεταξύ πολύ διαφορετικών τύπων αντισυστημικών κινημάτων. Αρχικά εξετάζει τις σχέσεις εξουσίας και τον ρόλο των κοινωνικών κινημάτων, το δικαίωμα στην πόλη και τα κινήματα πόλης–περιφέρειας. Στη συνέχεια ασχολείται με μια συλλογικότητα ποιητών στην πόλη της Νεζαγουαλκόγιωτλ του Μεξικού, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην τέχνη της γειτονιάς σε αντιδιαστολή με την τέχνη στη γειτονιά. Η Κρίστη Πετροπούλου καταλήγει παραθέτοντας τα χαρακτηριστικά των κινημάτων που θα μπορούσαμε να τα ονομάσουμε ποιητικά κοινωνικά κινήματα πόλης και περιφέρειας, όπως: η ανεξαρτησία από τα πολιτικά κόμματα και τις θρησκευτικές οργανώσεις, η συμμετοχική δημοκρατική οργάνωση, η οικολογική ευαισθησία, η συμβίωση και η αυτοοργάνωση στην καθημερινή κατανάλωση με σκοπό την αυτάρκεια, η κριτική στάση στις πατριαρχικές κοινωνίες και στις σεξιστικές πρακτικές, η αναγνώριση της διαφορετικότητας, της ευαισθησίας και του διαφορετικού προσωπικού χρόνου του

καθένα και της καθεμιάς ως σημαντικού μέσου συμβίωσης, η ανοιχτή σχέση με άλλες συλλογικότητες, η χρήση ενός ποιητικού κατανοητού λόγου στην επικοινωνία με τον κόσμο, οι καλλιτεχνικές πρακτικές που γεννιούνται στους αγώνες, στις πόλεις και στις περιφέρειες και δεν πηγαίνουν απλώς σε αυτές, και τέλος η αναγνώριση ότι τα μικρά καθημερινά πράγματα στη ζωή μπορούν να παίζουν σημαντικό ρόλο στη συλλογικότητα και στους κοινωνικούς αγώνες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όπως οι Ε. Πορτάλιου, Λ. Λεοντίδου, Κ.-Ι. Καβουλάκος, Η. Γιαννίρης, Σ. Σταυρίδης, Α. Αφουξενίδης κ. αλ. Βλ. βιβλιογραφία εισαγωγής.
2. <https://aoratespoleis.wordpress.com/>
3. Σύμφωνα με τον Castells (1983), ένα κίνημα μπορεί να αλλάξει τη σημασία του αστικού χώρου εάν εφαρμόζει: ενεργή πρακτική διεκδίκησης, κοινή κουλτούρα και πολιτική αυτοδιαχείρισης· συλλογική κατανάλωση, συνείδηση της ύπαρξής του ως κοινωνικό κίνημα πόλης· σχέση με την κοινωνία, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα κόμματα κλπ., μέσω ομάδων στις οποίες έχει ανατεθεί από το κίνημα ο συγκεκριμένος ρόλος· αυτονομία και ανεξαρτησία από τα πολιτικά κόμματα.
4. «Η ίδια η δομή της τεχνολογίας δεν είναι η μόνη κινητήριος δύναμη της αστικοποίησης». Βλ. Castells, 1972: 389.
5. Βλέπε τις παρατηρήσεις του P. Bourdieu, 1993.
6. Για την έννοια της αστικής ποιητικής, βλ. Sansot, 1997.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Afouxenidis, A. (2006) Urban social movements in Southern European cities. Reflections on Toni Negri's The Mass and the Metropolis. *City*, 10(3), 287-293.
- Agier, M. (1999) *L'invention de la ville. Banlieues, townships, invasions et favelas*. Amsterdam : Editions des archives contemporaines.
- Bourdieu, P. (1993) (sous la dir. de) *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Castells, M. (1972) *La question urbaine*. Paris: François Maspero.
- Castells, M. (1983) *The city and the grassroots. A cross cultural theory of urban*

- social movement*. London: Edward Arnold Pub. Ltd.
- Castells, M. (1997) *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2006) Changer la Ville: A Rejoindre. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(1), 219-223.
- Castells, M. (2012) *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Chichester, UK: Wiley.
- Chatterton, P. (2010) Seeking the urban common: Furthering the debate on spatial justice. *City*, 14(6), 625-628.
- Friedmann, J. (1989) The dialectic of reason. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13(3), 217-235.
- Gianiris, I. (2008) Urban movements and Environment in Athens city. Conference: Group 'Invisibles Cities', AUTH – 1/2/2008, Veria.
- Hamel, P. (1985) Mouvements sociaux et transformation des enjeux urbains: le cas de Montreal. *CS*, 19, 23-28.
- Hamel, P. Lustiger-Thaler, H. and Mayer, M. (2000) *Urban movements in a globalising world*. London: Routledge.
- Holloway, J. (2006) ¿qué es revolución? Un millón de picaduras de abeja, un millón de dignidades. *Revista Herramienta*, 33(10).
- Harvey, D. (2007/1990) *Η κατάσταση της Μετανεωτερικότητας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Harvey, D. (2009) Opening speech at the Urban Reform Tent. *World Social Forum*, Belem, January 29, 2009. Διαθέσιμο στο: <http://www.hic-net.org/news.asp?PID=913> (20/4/2009).
- Harvey, D. (2012/2013) *Εξεγερμένες πόλεις: από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, (μτφρ. Κατερίνα Χαλμούκου). Αθήνα: εκδόσεις ΚΨΜ.
- Hodkinson, St. (2012) The new urban enclosures. *City*, 16(5), 500-518.
- Institute Worldwatch (2007) *The condition of the world*. Evonimos ecological library (in Greek).
- INURA (1998) *Possible Urban Worlds. Urban Strategies at the end of the 20th century*. Basel: Birkhäuser.
- INURA (2004) *The Contested Metropolis. Six Cities at the Beginning of the 21st Century*. Basel: Birkhäuser.
- Kavoulakos, K. I. (2006) The emergence, development and limits of the alternative

- strategy of the urban movements in Germany. *City*, 10(3), 343-354.
- Koehler, B. and Wissen, M. (2003) Globalizing protest: urban conflicts and global social movements. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4), 942-951.
- Κωτσάκης, Δ. (2012) *Τρία και ένα κείμενα*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Lefebvre, H. (1968) *Le droit à la ville*. Paris: Anthropos.
- Leontidou, L. (2006) Urban social movements: from the “right to the city” to transnational spatialities and flaneur activists. *City*, 10(3), 259-268.
- Leontidou, L. (2010) Urban Social Movements in ‘Weak’ Civil Societies: The Right to the City and Cosmopolitan Activism in Southern Europe. *Urban Studies*, 47(6), 1179-1203.
- Massey, D. and Allen, J. (eds) (1984) *Geography Matters!* Cambridge: Cambridge University Press and Open University.
- Negri, T. (2008) La moltitudine e la metropoli. Dispositivo metropoli. *POSSE*, 7.
- Πετροπούλου, Κ. (2012) Από τη μετανάστευση της χαμένης αξιοπρέπειας στα κινήματα πόλης της εξεγερμένης αξιοπρέπειας: Μεξικό – ΗΠΑ. Το ‘κίνημα για τη δικαιοσύνη στη γειτονιά’. *Γεωγραφίες*, 20, 31-50.
- Petropoulou, C. (2003) Étude comparée des changements périurbains. Les quartiers spontanés à Athènes et à Mexico. *Thèse de Doctorat en Géographie Humaine*, ULP - Strasbourg, 2 Vol. Ed. Université de Lille III.
- Petropoulou, C. (2010a) From the December Youth Uprising to the Rebirth of Urban Social Movements: A Space-time Approach. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(1), 217-224.
- Petropoulou, C. (2010b) *Vers un mouvement social urbain poétique?* Paris: L’Harmattan.
- Petropoulou, C. (2013) “Alternative Networks of Collectivities” and “Solidarity-Cooperative Economy” in Greek cities: Exploring their theoretical origins. *Journal of regional & socio-economic issues*, 3(2), 61-85.
- Petropoulou, C. (2014) Crisis, Right to the City movements and the question of spontaneity: Athens and Mexico City. *City*, 18(4-5), 563-572.
- Pickvance, C. (2003) From urban social movements to urban movements: a review and introduction to a symposium on urban movements. *International Journal of*

Urban and Regional Research, 27(1), 102-109.

Portaliou, E. (2007) Anti-global movements reclaim the city. *City*, 11(2), 165-175.

Sansot, P. (1997) *Poétique de la ville*. Paris: Armand Colin.

Σταυρίδης, Στ. (2002) *Από την πόλη – οθόνη στην πόλη-σκηνή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σταυρίδης, Στ. (2011) Στις πλατείες: Επινοώντας ξανά το κοινό, ανιχνεύοντας ξανά δρόμους προς τη συλλογική χειραφέτηση. Στο Γιοβανόπουλος Χρ., Μητρόπουλος Δ. (επ.) *Από τους Δρόμους στις Πλατείες, Δημοκρατία Under Construction, Εμπειρίες-Αναλύσεις-Ντοκουμέντα*. Αθήνα: Α/Συνέχεια, 169-184.

Stavrides, St. (2008) Urban identities: beyond the regional and the global. The case of Athens, in Al-Qawasmi J., Mahmoud A. and Djerbi A. (eds.), *Proceedings of 2nd International Conference of CSAAR*, Tunis, 577–588.

Τσαβδάρογλου, Χ. (2015) Ο αναδυόμενος κοινός χώρος και οι διαθεματικές πολιτικές περιφραξής του στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης. Στο Αθανασίου Κ., Βασδέκη Ε., Καπετανάκη Ε., Καραγιάννη Μ., Καψάλη Μ., Μακρυγιάννη Β., Μάμαλη Φ., Πάγκαλος Ο. και Τσαβδάρογλου Χ., (επιμ.) *Urban Conflicts*. Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο Συναντήσεις και Συγκρούσεις στην πόλη, 462-475.

Τσαβδάρογλου, Χ. (2016) *Κοινά και Περιφράξεις. Διαλεκτική προσέγγιση του Χώρου*. Αδημοσίευτη διδακτορική εργασία, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Turner, F.C.J. (1976) *Housing by People. Towards Autonomy in Building Environments*. London: Mario Boyars.

Zibechi, R. (2007) *Autonomías y emancipaciones. América Latina en movimiento*.

Programa Democracia y Transformación Global et Fondo Editorial de la Facultad de Ciencias Sociales. Lima 2007.

Introduction

Christy (Chryssanthi) Petropoulou

Assistant Professor, Department of Geography – University of the Aegean
e-mail: christy.p@geo.aegean.gr

Athina Vitopoulou

Dr. architect-urban planner, Hellenic Open University
e-mail: athina.vitopoulou@gmail.com

Charalampos Tsavdaroglou

Dr urban planner, School of Architecture, Aristotle University of Thessaloniki,
e-mail: tsavdaroglou.ch@gmail.com

The idea for this book was born in the winter of 2006 in the newly created Department of Spatial Planning and Development, Faculty of Engineering, Aristotle University of Thessaloniki, which was based at that time in Veria. During the first occupation of the School, in one of the events organised by the research group - formed by students and professors - “Invisible Cities” in collaboration with the journal ALANA (Solidarity, Resistance, Dignity in the Americas of movements), we had the opportunity to attend the lecture of the Brazilian professor and activist Lucia Skromov on the urban and regional social movements of Brazil and Haiti. The documentary films that were projected and the comparisons made during the discussion with other urban and regional movements

in various parts of the world deepened even more our interest on the subject.

Our idea was reinforced by the fact that there was little literature in Greek on issues related to urban and regional movements, while a rich debate had begun to revive in international level, constantly enriched since then with new interesting texts (see for example INURA, 2004; Castells, 1997 and 2006; Negri, 2008; Harvey, 2009). Certainly, there are many researchers in Greece¹ who have studied urban movements and published articles in foreign - especially English and French - journals. However, almost totally lacking is the research work on contemporary movements developed in regional level, a significant number of which concerns mainly ecological issues (Institute Worldwatch, 2007). Relevant subjects have been presented though from time to time in Greek scientific and socio-political journals such as *Geographies*, *Utopia*, *ALANA*, *Resistancias*, *Ecotopia* and others.

Furthermore, our contacts with people involved at that time in such movements active in the cities of Veria, Thessaloniki and Athens, indicated us that there is a particular interest in the relevant theoretical and empirical approaches. Initially, this led us to concentrate material that would be useful for the action of these movements, which we started to distribute among us by e-mails. But this was not enough. We needed to get in touch with the contemporary experience and theoretical research that would surpass or complete the existing approaches. So the idea of this e-book was concretised, with the aim to generate, through an attempt of interdisciplinary approach, a fruitful discussion on urban and regional movements that are in different phases of evolution.

Since its initial conception, this book had a particular character:

- It would be continuously open until taking its final form, enabling researchers from different scientific fields and activities to meet in interdisciplinary approaches.
- It would not be restricted to one language but opened to different ones, thus breaking the barriers posed by the traditional schools of thought in each country and the old-fashioned competing perceptions. Therefore, it would provide a forum for authors from different countries to approach the new trends in urban and regional movements in their own language (or in languages that they prefer to write). At the same time it would be addressed to young Greek speaking researchers - activists who would want to get informed or reflect on these issues.

- It would be gradually enriched by material written by the movements themselves and become little by little more systematic, providing a more meaningful insight into the differences, the particularities but also the common pursuits that these movements all over the world may have.

Our goal was thus to create a book that would summarise the wealth of knowledge when the idea about it would have been matured, that could potentially be constantly “under construction” and as a consequence “alive”, up-to-date and dynamic. Hence a blog was also created² which will be regularly updated with new links, studies and news from various urban and regional movements around the world.

Urban and regional social movements: a definition

There are two basic concepts used by everyone in this book: the urban social movement and the regional social movement. We would like to stay especially on the first, as we believe that the movements developed in the regional level are directly associated with the resistance to the effects of the urban phenomenon around the world and the looting or destruction of the natural resources and environment in the name of serving a dominant uneven urban lifestyle. Thus, there is a feedback between the practices of social movements related to regional planning issues or simply to the exploitation and management of natural resources with these of urban movements. The “without land movement” in Brazil that occupied land to cultivate, nowadays occupies also land in the outskirts of cities. The Zapatistas of Chiapas in Mexico were influenced by the traditions of agrarian, indigenous and urban movements, influencing them in return to a large extent. The ecological movements of resistance in Denmark influenced and were influenced by the practices of urban social movements and the experience of those who built alternative neighbourhoods in the heart of Copenhagen. Indian dams may have caused serious problems to farmers, but they were also faced with the range of city dwellers who resisted to another one ecological disaster, as well as with the traditions of indigenous struggling for the preservation of their culture through the preservation of traditional seeds. And in some cases, this range spread worldwide through the contemporary alternative networks of information and action. Eventually, the new green - agrarian movements are not exclusively agrarian, as they

were in the past claiming mainly the agrarian reform. Their character is nowadays more regional than exclusively agrarian. But, let's get back to the concept of urban social movement which constitutes the premise of this book.

The concept of urban social movement has become particularly popular by an earlier work of Castells. According to him, urban social movements differ from simple urban movements in the following: they can change the signification itself of urban space. The urban social movements are carriers of urban-spatial transformation; hence it's about social movements which, opposed to the meaning of a given spatial structure, they try new urban functions and forms (Castells, 1983). These movements are different from the citizens movements organised around various issues. In the case that the movements are consciously experiencing the redefinition of the signification of urban space, then we can talk about urban social movements³.

The possibility of generating urban social movements in the cities is a common theme in texts inspired by Marxist ideas (see Lefebvre, 1968; Castells, 1983) or liberal (anti-authoritarian) and other ideas (Turner, 1976). Indeed, the economic and political factors as well as the technological progress play the leading role in shaping the space, but this role is also influenced by the social process through which people appropriate the space and the time⁴. Friedemann (1989) argues that the participation of the working class in these movements «reveals a potential anti-hegemony (contre-hégémonie)». The most recent research is qualitative dealing with examples of urban movements in the contemporary metropolis (INURA, 1998 and 2004). A number of studies demonstrated the existence of solidarity networks based on the values of collectivity and alternative ways of living, which are hardly met in contemporary cities that promote isolation⁵. Agier (1999) provides a description of the urban space through many unique examples in order to identify a kind of “dual city”, a more complex city “that is born in the heart of urban practices”. In a world where “life is transformed to deduction and cities to shadows” (Castells, 1983: 423), small networks of solidarity born in cities are still a hope, a crack that appears as a deficiency, which though can potentially cause the change (Petropoulou, 2012).

A few words about the relation between urban and regional movements and riots as the one of December 2008

Moreover, the relation developed between urban movements and the youth uprising of December 2008, which took place in many Greek cities even before the outbreak of the crisis, presents a special interest as it can actually serve as a melting pot of ideas and practices that could generate a different context of creation of a different city in the praxis: From the claiming of the right to the city to the direct creation of the city from below, through everyday “actions” (praxis) that conflict with capitalist practices, which, especially in the era of “globalisation”, have targeted the everyday life (Petropoulou, 2010a); that is to the formation of a proposal for another way of living which is potentially looking the way out to another social system.

Contemporary trends of sovereignty of the neo-conservatism in the socio-economic and political level bring back the discussion on urban movements in Greece. A few years before and after the Olympic Games, a new type of state intervention is dominating in favour of big firms and the growth of excessive profit of the private, ecclesiastical or mixed (public-private) domain against the social interest. The strong attack to public places on the part of the state leads respectively to more conflictual practices on the part of the urban movements. Some examples: the occupation of the coast in Elliniko (Athens) by the citizens after a continuous struggle which came up to the hunger strike of the Mayor, the prevention of the fence construction around Filopappos, a central hill of Athens, the prevention of the destruction of the square Exarchia and the fragmentation of the Pedion Areos, the prevention of a specific tracing of the submerged tunnel in Thessaloniki that would destroy green areas in the city, the resistance to the installation of satellite antennas near schools or houses etc. Furthermore, there is a resurgence of relevant regional movements such as the one in order to prevent the construction of the dam in Acheloos river, the resistance to the expansion of extractive industries in many parts of Greece (especially in Halkidiki, but also in Evia, in Parnassos etc.), the resistance to the uncontrolled installation of landfills (Lefkimi in Corfu, Veria, Keratea in Attica etc.) or to the installation of too large wind farms in ecologically sensitive areas.

We should also refer to some actions that are not just a resistance to the implementation of major projects, but a pressure as well for the implementation of proposals made by universities in collaboration with public entities and citizens movements, such as the construction of the tram in Athens, the making of pedestrian streets in many cities, certain environmental activities in cities as for example in Katerini, Xanthi and others, the ecological management of certain areas in Thrace and Crete, and especially the movement of Drapetsona-Keratsini for the creation of green spaces in the coastal area (former fertilizer factory) as well as the coordination of movements for the creation of the park of Elliniko (Athens).

Finally, particularly after the youth revolt of December 2008, many new squats that were later turned into social and cultural centers and some house squats and squats receiving refugees and migrants emerged all over Greece, while after the outbreak of the crisis and the movement of the squares of 2011 many social solidarity clinics and pharmacies were created and certain industries (VIOME), media (ERT open) and other sites were occupied. Along with them, and very often in close relationship with them, cooperatives and collectives of solidarity economy began to emerge from below, particularly in the fields of food and publishing. These actions, while at the beginning did not seem to bring a major change in the urban space, start to form nowadays (that are more than 100 all over Greece) networks of collective resistance and contribute to the change of the meaning of urban space.

Generally we could say that these conflicts have begun to be engraved in the collective memory, while they are giving at the same time a more radical character to urban and regional movements which they could be called urban and regional social movements, despite the controversy that surrounds the use of the term. Also new citizens movements are created which could be viewed as laboratories of another perception of the life and the movement in general. Some of them were rallied to different networks, the creation of which allows us now talk about a phase of formation of urban and regional social movements that bring forward a new discussion and new practices in relation with those of the 20th century.

The movements of the squares and the emerging Common Space

During the last years the discussion on the urban and regional social movements has been enriched with the notion of the so-called Common Space (Chatterton, 2010; Harvey, 2012; Hodgkinson, 2012; Kotsakis, 2012; Stavrides, 2011; Tsavdaroglou, 2015 and 2016), as an interpretative approach to the recent protests, riots and uprisings shortly before and during the current global and local crisis.

Characteristic examples are the uprising in the Parisian banlieue in October and November of 2005, the Oaxaca Commune from May to December of 2006, the December 2008 uprising in Athens, the Arab Spring and the occupied Tahrir square in Cairo in 2011, the Indignados movement in plaza Puerta del Sol in Madrid, in plaza Catalunya in Barcelona and in more than one hundred cities of Spain; and then in Syntagma square in Athens and in more than fifty cities in Greece. Then followed the London riots in August 2011, which spread in more than thirty cities in UK, along with the Occupy movement which first erupted in the Wall Street and Zuccotti park in New York in September 2011 and then was expanded in more than six hundred cities in US and during the winter of 2011-2012 in more than 82 countries and 350 cities across almost all continents, from London to Berlin, Cape Town, Santiago, Tel Aviv, Seoul and Melbourne. Thereafter, in May 2013, the Stockholm riots erupted and in June 2013 the Gezi uprising broke out in Istanbul, which spread across 67 cities of Turkey. At the same time the so-called “Brazil Spring” burst, which was launched on the occasion of the movement for free transportation and against the neoliberal urban policies (land titling of favelas, forced evictions, urban regeneration, gentrification) and intensified particularly in view of the organisation of the World Cup 2014 and the Olympic Games of 2016. Finally, followed the protests in Bulgaria in the summer of 2013, the uprising and occupation of Maidan square in Kiev in the autumn of 2013, the uprising in Bosnia-Herzegovina in the autumn and winter of 2013-2014, the so-called “umbrella movement” with the occupied street intersections in Hong Kong in the autumn of 2014.

Certainly, the above mobilisations do not form a single and homogenous category; each of them had its own unique causes, motives, characteristics and consequences, as

well as particular internal conflicts, contrasts and contradictions. However, it should be noticed that in most of these mobilisations, apart from the confrontation with the state power and the police forces, the mode of communication, the characteristics and the identities of the participants were confronted with their limits, were modified and troubled and it was pursued even ephemerally to be transformed in the emerging Common Space. The process of setting up the social movements was based on the multitude of solidarity gestures, the emotional, communicative and aesthetic interactions, through which was sought to overcome the catoptric bipolar contrasts of native-immigrant, young-old, worker-unemployed, male-female, gay-straight, expert in clashes-non expert, politicised-non politicised, white-coloured (in the case of Ferguson in 2014), residents of favelas-middle class (in the case of Brazil in 2013), Muslim women in niqab-atheist (in the case of Cairo in 2011), Jewish-Palestinian (in the case of Tel Aviv in 2011), Turkish-Kurdish, Alevi-Sunni and Kemalists-Islamists (in the case of Istanbul in 2013). In doing so, intermediate, hybrid, diagonal paths of emancipation were formed and social relations, modes of communication and procedures turning the social subjects into rebellious persons were emerged, through which the communities of social movements were constituted.

And finally?

In this context a number of questions are raised that have no easy or clear answers. What is the character of these movements? Are they all social or popular movements? How do they begin, that is, what are the causes that generate the movements? Who do they bring together? At what scale, local - global, do they focus and to whom do they target? What are their goals and what do they claim? What are the effects of the movements? Can the movements be categorised?

Obviously, this e-book does not pretend to give comprehensive answers to all of these questions. However we would like to make some comments.

The contemporary urban and regional movements that we come across in many parts of the world and with which this book looks to deal, they could be called contemporary urban and regional “social movements” within the terms set by Castells for urban movements (Castells, 1972, 1983 and 2006) or radical urban and regional

movements through another critical approach (Pickvance, 2003), enriching this term with social and ecological dimensions of a glocal (global-local) character (Koèler and Wissen, 2003), as the specific local issues of claiming are both local and global (Massey and Allen, 1984). Thus, despite the differences in the causes and effects of movements, the phenomena that arise from them acquire nowadays a special character, as they reflect global trends which interact with local peculiarities and alter radically the meaning of the space, both locally and globally.

We could not call them though “new urban and regional movements” in the Canadian - American sense of the term (Pickvance, 2003; Hamel, 1985), since most of them refuse and are not in any case invited to participate in governing bodies. Also, we could not call them exclusively grassroots movements, as in most cases they bring together many different people who are not necessarily belonging only in popular social strata. We should finally talk about the new role they acquire in the era of the so called globalisation (Hamel, Lustiger and Mayer, 2000), seeking nevertheless mainly their glocal radical character (Koèler and Wissen, 2003; Leontidou, 2010).

Also, urban and regional movements are, as already mentioned, directly correlated, not only because of the ideological influence or the exchange of practices, but often due to the spatial association of the issues in stake, as in many cases they are natural resources that know no boundaries between urban and regional space.

The new discussion and practices emerging from the contemporary movements, differentiate them from those of the 20th century. At the same time, the easier, faster and in a wider - often global - scale dissemination of the information about the burst and the demands of the movements, through the contemporary alternative networks of information and action, underlines the emergence of new forms of communication, which will be most likely these of the movements of the 21st century.

The most important thing is that the new urban and regional movements in which this book is interested are autonomous, massive and creative. They put themselves beyond a mere denial and confrontation to get in a collective creation and in radical changes of the space and everyday life. So, in these movements they come together all ages and people from different political spheres that do not know each other or have important differences between them (Zibechi, 2007). This process is done in a highly creative poetic way and it quite refers to a poetic social movement which now has

characteristics that embrace the entire city and region, not just their popular districts (Petropoulou, 2009). We could talk about social movements of creation rather than consumption of the city and the region: in these movements we will find the new poetic urban social movements (Petropoulou, 2010b) that create a new urban poetry⁶ and the new poetic ecological - agrarian movements which now have – as we have seen – a regional character. The effect of all these movements in a symbolic social level will be increasingly important as long as they are engraved in the collective consciousness.

A few words about the structure and the content of the book

The book is structured in two parts. The first part includes six texts that focus on theoretical and empirical approaches of movements developed in Greece. The second part includes fifteen texts that explore theoretical issues of movement processes or focus on examining movements which have been developed internationally, and particularly in Mexico, Brazil, Argentina, Uruguay, India, Italy, Bosnia-Herzegovina and Turkey.

The article of Michalis Psimitis, entitled *Collective identities versus social exclusion: the December 2008 Greek Youth Movement*, attempts to highlight certain aspects of the identity of the youth movement in Greece, which seem appropriate for the understanding and interpretation of such collective actions of excluded people against social exclusion. The author summarises the main features of the youth movement that broke out in December 2008, analysing them through six specific aspects of collective action: massiveness, complexity and heterogeneity, decentralisation, duration and viability, age-related conflictuality, communication challenge. Michalis Psimitis argues that the concept of “collective identity” is more appropriate than others for understanding the complex interactions between different and heterogeneous groups of young people who actively participated in the uprising of December 2008. The emergence of creative, symbolic and physical interactions during this movement should, in his view, be regarded as the main factor for the formation of a collective identity that led to the formation of the youth movement.

The article of Maria Jaidopulu Vrijea, entitled *Η υπεράσπιση του βιωμένου χώρου*.

Καθημερινότητα και κοινωνικά κινήματα πόλης/περιφέρειας (The defence of the lived space. Everyday life and urban/regional social movements), attempts to approach the urban and regional social movements from the point of view of the everyday life, the latter conceived as a totality of timespaces under continuous construction. Her observations presented in the form of hypotheses focus on: a) the role of the urban and regional social movements regarding the empowerment of a lived representation of space and b) the ways in which the timespaces of mobilisations articulate and, at the same time, influence the everyday life. Maria Jaidopulu Vrijea argues that the urban and regional social movements, as expressions of the emergence of characteristics of the everyday and their transformation into an arena of collective expression and struggle, reveal the empowerment and legitimisation of different hierarchies of values and highlight the invisible cultural changes, the invisible political struggles that take place every day.

Haris Tsavdaroglou, in his article *Θεωρητικά περάσματα από τα κινήματα για το «Δικαίωμα στην Πόλη» στα κινήματα κατάληψης του «Κοινού Χώρου»: η περίπτωση της Ελλάδας την εποχή της κρίσης* (Theoretical crossings from the “Right to the City” movements to the “Occupy Common Space” movements: the case of Greece in the era of crisis), attempt a comparison of the theoretical framework of the contemporary movements with the ones of previous years, as it is delineated through the shift from the “Right to the City” to the occupation of the “Common Space”. In the beginning, the paper examines the characteristics, potentialities, contradictions and limits of the social movements for the Right to the City and then the theoretical framework of the emerging Common Space and its articulation with the New Enclosures, based on the works of autonomous Marxists thinkers as well as of spatial scholars. Haris Tsavdaroglou examines the paradigm of urban commons and new enclosures in the physical-mental-social space in Greece in the time of crisis and he claims that the Common Space is in the focal point of social and political conflicts, in order to prove his thesis that the crisis can be understood as the critical time of circulation of capital vis a vis the circulation of social struggles for the control over the commons.

Alexandros Kioupkiolis and Theodoros (Theo) Karyotis, in their article *The commons in theory and practice: Self-management in contemporary Greece*, deal with the question of self-management in Greece. First they attempt a brief historical

overview of the social economy, namely the cooperatives and the corresponding policies as well as the few examples of control of production units by the workers. Then they focus on the solidarity economy that emerged during the recent years in response to the crisis and the urgent social needs, that is on the appearance of a network of self-organised collectives active in various sectors of trade, exchange, production, social services (health, education, care for the homeless, etc.), which constituted a turning point in the hitherto social economy in Greece. Attempting an assessment of these collectives, Alexandros Kioupkiolis and Theodoros (Theo) Karyotis examine in detail the examples of the cooperative coffee shop “Pagaki (Bench)” in Koukaki Athens, of the self-managed occupied factory VIOME in the periphery of Thessaloniki and of the social center “Micropolis” in the center of Thessaloniki. They argue that these contemporary experiments in the self-creation of a new social economy of the commons incorporate a distinct view for political change and social emancipation and a highly promising way of social transformation in our time.

The article of Vassilis Dalkavoukis, Manos Spyridakis and Chara Kokkinou, entitled «Παίζουμε μπάλα για το ALTER;» *MME και κινήσεις αλληλεγγύης στο χώρο της πόλης*, (“Shall we play some football for ALTER?” Mass media and solidarity movements within the city), focus, through an anthropological approach, on the virtualisation networks and in particular on the TV networks. The core point of their approach concerns the impact of the virtual space over the space of the city, as it is formed by the given and hierarchically structured social relations. Within this discussion, they examine the perception of the urban space in Athens, as it was rearranged through the solidarity mobilisation for the employees of the nationwide private TV channel ALTER during the period of their control over the broadcast frequency and while guarding the labour retention regime they had succeeded. Through interviews with the channel employees, Vassilis Dalkavoulis, Manos Spyridakis and Chara Kokkinou study the reshaping of the relations between them and the different experience of the space in order to investigate the importance of this project from the viewpoint of the production of an alternative social space in the city.

Elias Gianniris, in his article *The urban social movement of Open Spaces in Athens, Greece*, makes an account of the action of the open “Coordination Committee of Associations and Movements for the Protection of Open Spaces and the Quality

of Life in Athens”, which was founded by delegates of local urban movements and constituted a special, for the Greek context, case of continuity of collective voluntary actions that lasted for fourteen years, from 1996 to 2010. Elias Gianniris attempts an inside analysis of the characteristics of this initiative. First, he examines the general context in which the Coordination Committee was born, its structure and direct democracy’s mode of operation and then proceeds to a brief report of its activities and an assessment of its role. Finally, he considers the gradual weakening of the Committee and its silent stop during the crisis due to changing of priorities and formulates some thoughts on the prospects of urban social movements within the new conditions.

Raúl Zibechi, in his article *Una década de fábricas recuperadas. Reinventar la vida desde el trabajo* (A decade of recovered factories. Reinventing life from work), discusses the case of occupation and self-management, for more than a decade, of the recovered factories and businesses in Argentina and Uruguay. He focuses on labour movements that were not limited only to the defense of their labour and wages, but comprehensively questioned the allegiance and the system of exploitation of man by man, creating self-organised businesses from the bottom which for the first time managed to be maintained for many years. In Argentina, the majority of them (205 in 2011) were created during the crisis period between 1997 and 2002. Challenging the traditional unions and giving very serious fights, they created a wide social network, and then, after the change of the government, many of them received aid from the Ministry of Labour. Similarly in Uruguay, the occupied businesses received much larger support from the unions but did not spread as much as in Argentina. As Raúl Zibechi argues, the analysis of the above squattings leads to conclusions that comprehensively concern the labour movement and its role in times of crisis. In addition, the occupied businesses are spaces of cultural creation and innovation. They constitute spaces where a new political culture is created which questions contemporary working conditions, super profit, consumerism and accumulation of wealth, setting out foundations for another world.

The article of Lucia Scromov, entitled *El Movimento dos Trabalhadores Sem-Teto* (The Movement of Homeless Workers), refers to the history of the “without home” movement (MTST), which grew out of the action of the “without land” movement

(MST) in the cities. In 1990 the MST was one of the largest movements defending land reform in favour of family cultivation and against latifundia (large land ownerships) by conducting large land occupations. In 1996, after the police attack of Eldorado dos Carajás, the MTST began its action in the city of Sao Paulo and other cities (Roraima, Tocantins, Ceará, Rio de Janeiro). It created entire neighborhoods on the periphery of the cities (2,000-5,000 inhabitants), giving them the names of fighters who fell in the battle for freedom and socialism, and contributed to the creation of the coordination committee of the favelas “Periferia Ativa” and of the “Frente de Resistência Urbana”. It then expanded its action in central areas of the city. Lucia Scromov focuses especially on the way the occupations operate, the organisation of their struggle, the role of women in the occupations and the results of the struggles of the movement, which apart from the entire cities it has built provided with public transport and education, health and cultural facilities, it has contributed to the creation of a new concept of solidarity and dignity in the daily life. The article concludes with an interview of Jota - (João Albuquerque) - one of the creators of MTST.

Kriton Iliopoulos, in his article *Συλλογικές Αντιστάσεις στη Μεγαλούπολη του Σάο Πάουλο* (Collective resistances in the Metropolis of Sao Paulo), briefly describes the current debate on the evolution and the prospects of contemporary urban social movements in Brazil and especially in the city of Sao Paulo. He first outlines key historical developments in urban social movements and then focuses on presenting various organised collective resistances - based on material gathered through interviews with representatives of the organisations - such as those on the housing issue or the so called “urban reform” demand, the activity and reflection on the transport means, the waste management and the recycling, the resistance to the state terrorism and repression through the “criminalisation of poverty”. He also addresses the role of resistance that we could call “cultural” and is associated with lifestyle, consumption, entertainment, art and ideology (Hip-Hop groups, literature of “favelas”, community radio etc.). Kriton Iliopoulos argues that despite the decline in the dynamics of movements after 2000 and the phenomenon of their integration by the state or their use for subjugation instead of rebellion, as well as their weakening because of the legislation or even the violent repression, the collective organised resistances and interventions continue and even new ones are created.

Paula Soto Villagrán and Carla Helena Guzmán, in their article *Mujeres, territorio y movimientos sociales. Un análisis del caso de Atenco* (Women, land and social movements. An analysis of the case of Atenco), start from the assumption that the landmarks inscribed in a territory highlight the spatial organisation produced by specific cultures, most often in an uneven way. Thus, in the territories, power relations are constructed between the sexes, as respectively the sexes themselves produce these territories through the particular meanings they attribute to them. Within this reasoning, Paula Soto Villagrán and Karla Helena Guzmán examine the participation of women in the social movement defending the land of San Salvador Atenco from the construction of the new airport of Mexico City and a big mall. During this movement, the women developed “policies of the place” to resist the armed and sexual assaults by the military, which were entitled by the government. The history of the political actions of the women of Atenco who survived demonstrates a dual condition of social actors. On the one hand their action is presented as a part of the overall movement of Atenco (Movimiento Social del Frente de Pueblos en Defensa de la Tierra - FPDT), as an urban-regional movement, and on the other hand as a struggle for their own body which constitute a political stake for the place itself in which they live, creating in that way a complex, inseparable relationship of the “politics of the place” and the body.

The article of Beatriz García Peralta Nieto, entitled *Movimientos sociales en México y el problema de la vivienda: De la tibieza al olvido* (Social movements in Mexico and the housing problem: From the tepidity to the oblivion), begins with a brief assessment of the political situation in Mexico in 2013, which is characterised by the introduction of neoliberal urban policies. She then deals with the evolution of the contemporary social movements in Mexico, focusing particularly on the fact that they were not involved as they should in the housing issue although Mexico has a rich history of urban movements, especially after the earthquake of 1985. Beatriz García Peralta Nieto argues that since the period of the reforms of the 1990s, the housing issue was accepted as a private problem and not as a good that should be provided by social policies. Despite the large mobilisations carried out, especially in Mexico City after the earthquake of 1985 where the housing issue was a central demand of the movements, the acceptance of the housing property as a doctrine and the ways the movements adopted to claim it led to the abandonment of the social policy on housing

although the government had signed all the international agreements.

Marvi Maggio, in her article *Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica. Proposte per Firenze, e non solo* (The right to the city and the urban planning. Proposals for Florence, and not only), using as an example the city of Florence, attempts to formulate a framework of key elements that should characterise an urban development plan which is based on the right to the city, that is a plan which will express all the social groups and allow their cooperation for its elaboration. Marvi Maggio starts with a critical analysis of recent urban transformations in the city of Florence. These transformations are based on the requirements of the economic development and the tourism industry, as well as on the neo-liberal policies and deregulation of urban planning that have as a result the privatisation of the public space and property. Subsequently she develops the main directions of the plan she proposes: the objectives to be set with the most crucial to break the logic of real estate development that underlies the dominant urban planning, the problems that are raised and the corresponding recommendations, as well as the method to be followed. She concludes her article with the measures that should be taken immediately which follow three axes: 1. The policies and standards that have a direct impact on the land uses and functions; 2. the allowed land uses in order to ensure equitable diffusion of the environmental quality, services and culture; and 3. the re-discovery and promotion of public and collective forms of land ownership and management of public affairs and the concession of space to social creativity.

Cristina Mattiucci and Roberta Nicchia, in their article *La rivendicazione del welfare space a Napoli* (The claim of the welfare space in Naples), analyse the public space management modes in Naples and critically examine the role of the urban movements. Thereafter they focus on the contemporary squats of historic public buildings that aimed to social use and in opposition to the pressure exerted on their privatisation. Their analysis problematise the discourse on the abandonment of the welfare policy through austerity policies, the availability of local government historical heritage and the grassroots actions for the right to the city. Cristina Mattiucci and Roberta Nicchia re-read the history of social conflicts in Naples, observing the changes in the relationship of urban movements with the institutions. In contrast to the previous years squatted buildings (self-managed social centers), where there was a totalitarian

control of the space from the collectives who occupied them, the recent squats opened a dialogue with the City Council in order to claim the possibility of using the public facilities and the self-management of the commons by many collectives. Thus, the public property became the place where the demand for the welfare of the civil society is expressed through the reclaim of the space as “common”. The article confirms the recent works of Manuel Castells (2012), which underline the importance of territory and public space in the actions of social movements, emphasising that the media of information and technology are not themselves sufficient to create collective subjects.

The article of Aimilia Voulvouli, entitled *Η διαμαρτυρία ενάντια στην Τρίτη Γέφυρα του Βοσπόρου: Κομμάτι μιας Πόλης, κομμάτι ενός κινήματος* (The protest against the Third Bosphorus Bridge: A part of a town, a part of a movement), is an anthropological study of a grassroots mobilisation in a neighborhood of Istanbul. The members of the movement called “Initiative of the Arnavutköy District” (Arnavutköy Semt Girişimi) state that their reaction to the construction of the third bridge concern the destructive consequences on the natural and cultural environment of the region and the life of residents. Voulvouli starts with a brief historical review of the Turkish Republic evolution and then she also briefly examines the development of Istanbul from the first years of the establishment of the Turkish state to its transformation into a global city. Then she focuses on the specific mobilisation, arguing that it can be seen as a consequence of the changes undertaken because of the economic and cultural globalisation. It forms therefore part of a framework of wider social movements that could be characterised with the term “globalisation from below” and concern various social and societal issues that constitute inherent parts of global cities as a result of political choices which in this case affect Turkey in general and Istanbul in particular. The article focuses especially on the general democratic - political demands emerging from this urban movement, which transform it, according to Voulvouli, into a more general urban social movement a few years before the outbreak of the movement of the squares.

Ana Vilenica and Dražen Crnomat, in their article *We are hungry in three languages: the February urban social movements in Bosnia and Herzegovina*, conceptualise the February 2014 uprising in Bosnia and Herzegovina as a new focal point of protest in Europe, which opens anew the question of the future. They describe analytically how the uprising started with workers protesting in the north-eastern, proletarian and

formerly socialist city of Tuzla; after clashes with the police culminated in protestors setting institutional buildings on fire it spread all over the country, involving many bigger and smaller cities. According to the authors, the protestors who blocked the streets reclaimed the public space and focused no longer on national but instead on socio-economic issues; moreover they articulated their demands through plenums – people's assemblies. Ana Vilenica and Dražen Crnomat aim to analyse the emergence of the February urban social movement through the background of its causes, focusing on the violent transformation from the leftovers of socialism to ethno-capitalism in Bosnia and Herzegovina as an ex-Yugoslav republic and the emergence of the new country as a state(less) colony on the periphery of Europe. Their approach is based on analytical reflections and contextualisation of the February events during active involvement in the events that shaped the everyday life in the days of the uprising.

Pierre Hamel, in his article *Mouvement social, une notion désuète? Les nouvelles formes de l'action collective et le renouvellement des perspectives théoriques*, (Social movement, an outdated concept? The new forms of collective action and the renewal of theoretical perspectives), approaches theoretically the concept of social movement and collective action. He begins his analysis with a brief reference to the different research traditions on social movements, and poses a series of questions related to the hitherto usage of the term and its usefulness and suitability in the contemporary framework. He aims to investigate whether and to what extent the concept of social movement is outdated. In doing so he reviews the use of the term by researchers in the decades 1960s-1970s and then he focuses on the theoretical conflicts in the decades of 1980s up to mid-1990s. He also examines the use of the concept on the study of urban movements and he briefly develops the case of Montreal and the evolution of urban movements from the 1960s until today. The article concludes with a reference to the issue of collective action that interferes at institutional level. Pierre Hamel argues that the concept of social movement remains one of the most controversial and contains significant restrictions; consequently it can not express the whole of contemporary collective action, especially if we take into account the ambiguous nature of social practices that are involved in the formal institutional level.

Myrto Tsilimpounidi, in her article *A Provocation on Social Kinetics*, recognises that in the current era of extreme austerity, crisis and social uprisings, it becomes

more and more evident that the neoliberal order has reached a tipping point in its inevitable churn of growth, consumption and profit. Cracks are now manifesting themselves, and it is precisely at this point that radical scholarship can draw attention to the interplay of state oppression, hierarchies and capital. This opens up a bigger question related to the public role of intellectuals (and academics) in the milieu of crisis and rapid social change. In light of this, Myrto Tsilimpounidi puts forward a redefinition of categories of meaning in relation to social change. In particular she proposes that we should augment our understanding of social kinetics not merely as “movement”, but also as “stillness” – or stasis.

Maddalena Gretel Cammelli, in her article *Des semences à la liberté, et la tentative d’institutionnalisation des résistances. Sur deux mouvements paysans indiens qui placent les semences au cœur de leur lutte* (From the seeds to freedom, and the attempt to institutionalise resistance. On two Indian peasant movements which place the seeds in the heart of their struggle), describes the Save the Seeds Movement (Beej Bachao Andolan) - active in the Himalayan district of Uttarakhand since the 1980s - using ethnographic elements and its sociological and historical roots. The paper focuses on the notion and political impact of Autonomy, thus highlighting the important role of seeds as an economic element but also as a key factor in the organisation of the farmers’ life. The field research of Maddalena Gretel Cammelli reveals also the relationship between this collective of farmers and the more well-known organisation Navdanya, active as well in Uttarakhand. Thus the importance that the different seeds represent for the Beej Bachao Andolan and Navdanya becomes evident, delineating their different struggles and forms of resistance. The article concludes with a comparative analysis between the two movements, leading to a theoretical analysis of the relationship between power and freedom, between economic reforms and resistance to them.

The article of Raúl Zibechi, entitled *Rebelión en la Amazonia brasileña* (Rebellion in the Brazilian Amazon), discusses the uprising of 80,000 workers in large development projects in Amazon (hydroelectric dams, thermoelectric plants and oil industries), especially in Jirau, in Porto Velho and Rio Madera in the Brazil-Bolivia borders. These projects are constructed in the poorest areas of northern Brazil under the Growth Acceleration Program (PAC) in order to serve urbanised areas,

displacing indigenous communities. The almost one million employees in these firms work in a hostage situation; however they have internet access, knowledge and political consciousness that gave them the opportunity to rise up through self-organised forms of struggle, surpassing the official labour unions that stood on the side of the employers at the moment of the rebellion. As Raúl Zibechi pinpoints the main issues that were raised by this movement are associated not only with salary issues but also with the workers dignity in their daily life. The opposition to the attempt of transforming Amazon into a commodity was limited until recently only in certain ecological and indigenous movements. The Jirau uprising seems to create a surprise as it surpassed the labour unions and parliament parties, which consider the development program as very important. Finally it raised as central the question “energy and water to whom and why?”.

The article of Alberto Betancourt Posada, entitled *El Zapatismo: Una revolución de las formas de comunicación política. Su utopía viable: la formación de una comunidad dialógica* (Zapatismo: A revolution in the forms of political communication. Its viable utopia: the formation of a dialogic community), explores the innovations that were introduced by the Zapatistas’ movement in the political communication sphere, perceived by the author as a communicative interaction among different social actors, during which the power relations between them are reproduced or modified. Alberto Betancourt Posada argues that the uprising of the indigenous communities of Chiapas in Mexico brought a profound change in the actors, in the forms and in the content of communication policy in Mexico, as it highlighted the contribution of indigenous movements in contemporary political thinking, it demonstrated the need of recognition and utilisation of our cultural and linguistic diversity (ie our multiculturalism), it renewed the political types, it highlighted new forms of communication, it contributed to shape new forms of dialogue between the state and the civil society and it suggested the remaking of the Democracy with the transformation of the later into a large “dialogical community”.

Christy (Chryssanthi) Petropoulou, in her article *Derecho a la ciudad y movimientos sociales contemporáneos – Por un movimiento social urbano-regional... ¿poético? Desde Nezahualcoyotl al mundo*, (Right to the city and contemporary social movements - For an urban-regional social... poetic movement? From the Nezahualcoyotl to the

world), focuses on the poetic of the urban and regional movements. She considers that this poetic can creatively contribute to the communication among very different types of antisystemic movements. First she examines the power relations and the role of social movements, the right to the city and the urban-regional movements. Then she presents a collective of poets in the city of Nezhualcōyotl in Mexico, focusing on the art of the neighborhood as opposed to the art in the neighborhood. Christy Petropoulou concludes indicating the characteristics of the movements which we could call as urban and regional poetic social movements, that is: the independence from political parties and religious organisations, the participatory democratic organisation, the ecological sensitivity, the coexistence and self-organisation in daily consumption with the aim of self-sufficiency, the critical stance to the patriarchal societies and sexist practices, the recognition of diversity, sensitivity and different personal time as an important mean of symbiosis, the open relationship with other collectives, the use of a poetic comprehensible speech in the communication with the world, the artistic practices that do not just engage but are born in struggles, in cities and regions, and finally the recognition that small everyday things in life can play an important role in collective and social struggles.

NOTES

1. As for example E. Portaliou, L. Leontidou, K.-I. Kavoulakos, I. Gianiris, S. Stavridis, A. Afouxenidis and others. See the bibliography of the introduction.

2. <https://aoratespoleis.wordpress.com/>

3. According to Castells (1983), a movement can alter the meaning of urban space if it applies: active practice of claiming, common culture and policy of self-management; collective consumption, awareness of its existence as an urban social movement; relation with the society, the media, the parties, etc., through groups to whom the specific role has been assigned by the movement; autonomy and independence from political parties.

4. “The very structure of the technology is not the only driving force of urbanisation”. See Castells, 1972: 389.

5. See the comments of Bourdieu, 1993.

6. For the term of urban poetry see Sansot, 1997.

BIBLIOGRAPHY

- Afouxenidis, A. (2006) Urban social movements in Southern European cities. Reflections on Toni Negri's *The Mass and the Metropolis*. *City*, 10(3), 287-293.
- Agier, M. (1999) *L'invention de la ville. Banlieues, townships, invasions et favelas*. Amsterdam : Editions des archives contemporaines.
- Bourdieu, P. (1993) (sous la dir. de) *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Castells, M. (1972) *La question urbaine*. Paris: François Maspero.
- Castells, M. (1983) *The city and the grassroots. A cross cultural theory of urban social movement*. London: Edward Arnold Pub. Ltd.
- Castells, M. (1997) *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2006) Changer la Ville: A Rejoindre. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(1), 219-223.
- Castells, M. (2012) *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Chichester, UK: Wiley.
- Chatterton, P. (2010) Seeking the urban common: Furthering the debate on spatial justice. *City*, 14(6), 625-628.
- Friedmann, J. (1989) The dialectic of reason. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13(3), 217-235.
- Gianiris, I. (2008) Urban movements and Environment in Athens city. Conference: Group 'Invisibles Cities', AUTH – 1/2/2008, Veria.
- Hamel, P. (1985) Mouvements sociaux et transformation des enjeux urbains: le cas de Montreal. *CS*, 19, 23-28.
- Hamel, P. Lustiger-Thaler, H. and Mayer, M. (2000) *Urban movements in a globalising world*. London: Routledge.
- Holloway, J. (2006) ¿qué es revolución? Un millón de picaduras de abeja, un millón de dignidades. *Revista Herramienta*, 33(10).
- Harvey, D. (1990) *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (2009) Opening speech at the Urban Reform Tent. *World Social Forum*, Belem, January 29, 2009. Available in: <http://www.hic-net.org/news.asp?PID=913> (accessed on 20/4/2009).

- Harvey, D. (2012) *Rebel Cities: from the right to the city to the urban revolution*. London-New York: Verso.
- Hodkinson, St. (2012) The new urban enclosures. *City*, 16(5), 500-518.
- Institute Worldwatch (2007) *The condition of the world*. Evonimos ecological library (in Greek).
- INURA (1998) *Possible Urban Worlds. Urban Strategies at the end of the 20th century*. Basel: Birkhäuser.
- INURA (2004) *The Contested Metropolis. Six Cities at the Beginning of the 21st Century*. Basel: Birkhäuser.
- Kavoulakos, K. I. (2006) The emergence, development and limits of the alternative strategy of the urban movements in Germany. *City*, 10(3), 343-354.
- Koehler, B. and Wissen, M. (2003) Glocalizing protest: urban conflicts and global social movements. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4), 942-951.
- Kotsakis, D. (2012) *Three and one texts*. Athens: ekdosis ton sinadelfon (in Greek).
- Lefebvre, H. (1968) *Le droit à la ville*. Paris: Anthropos.
- Leontidou, L. (2006) Urban social movements: from the “right to the city” to transnational spatialities and flaneur activists. *City*, 10(3), 259-268.
- Leontidou, L. (2010) Urban Social Movements in ‘Weak’ Civil Societies: The Right to the City and Cosmopolitan Activism in Southern Europe. *Urban Studies*, 47(6), 1179-1203.
- Massey, D. and Allen, J. (eds) (1984) *Geography Matters!* Cambridge: Cambridge University Press and Open University.
- Negri, T. (2008) La moltitudine e la metropoli. Dispositivo metropoli. *POSSE*, 7.
- Petropoulou, C. (2012) From the immigration of the lost dignity to the urban social movements at the ‘Digna Rabia’: Mexico-USA. ‘El movimiento pro la justicia del barrio’. *Geografies*, 20, 31-50 (in Greek).
- Petropoulou, C. (2003) Étude comparée des changements périurbains. Les quartiers spontanés à Athènes et à Mexico. *Thèse de Doctorat en Géographie Humaine*, ULP - Strasbourg, 2 Vol. Ed. Université de Lille III.
- Petropoulou, C. (2010a) From the December Youth Uprising to the Rebirth of Urban Social Movements: A Space–time Approach. *International Journal of Urban and*

- Regional Research*, 34(1), 217-224.
- Petropoulou, C. (2010b) *Vers un mouvement social urbain poétique?* Paris: L'Harmattan.
- Petropoulou, C. (2013) "Alternative Networks of Collectivities" and "Solidarity-Cooperative Economy" in Greek cities: Exploring their theoretical origins. *Journal of regional & socio-economic issues*, 3(2), 61-85.
- Petropoulou, C. (2014) Crisis, Right to the City movements and the question of spontaneity: Athens and Mexico City. *City*, 18(4-5), 563-572.
- Pickvance, C. (2003) From urban social movements to urban movements: a review and introduction to a symposium on urban movements. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(1), 102-109.
- Portaliou, E. (2007) Anti-global movements reclaim the city. *City*, 11(2), 165-175.
- Sansot, P. (1997) *Poétique de la ville*. Paris: Armand Colin.
- Stavrides, St. (2002) *From the screen-city to the scene-city*. Athens: Ellinika Grammata (in Greek).
- Stavrides, St. (2011) In Squares: Re-inventing the common, re-tracing paths for the collective emancipation. In C. Giovanopoulos and D. Mitropoulos (eds.), *Democracy under Construction: From the Roads to the Piazzas*. Athens: A-synecheia Editions, 169-184, (in Greek).
- Stavrides, St. (2008) Urban identities: beyond the regional and the global. The case of Athens, in Al-Qawasmi J., Mahmoud A. and Djerbi A. (eds.), *Proceedings of 2nd International Conference of CSAAR*, Tunis, 577-588.
- Tsavdaroglou, Ch. (2015) The emerging common space and the intersectional enclosure policies in Greece in the era of crisis. In Athanasiou K., Kapetanaki E., Kapsali M., Makrygianni V., Mamali F., Pagalos O., Tsavdaroglou Ch., Vasdeki E. (eds) *Urban Conflicts*. Thessaloniki: Workshop: encounters and conflicts in the city, 462-475 (in Greek).
- Tsavdaroglou, Ch. (2016) *Commons and Enclosures. Dialectic approach of space*. Unpublished PhD Thesis, School of Architecture, Faculty of Engineering, Aristotle University of Thessaloniki.
- Turner, F.C.J. (1976) *Housing by People. Towards Autonomy in Building Environments*. London: Mario Boyars.

Zibechi, R. (2007) *Autonomías y emancipaciones. América Latina en movimiento. Programa Democracia y Transformación Global et Fondo Editorial de la Facultad de Ciencias Sociales*. Lima 2007.

Μέρος Ι
**Κοινωνικά κινήματα πόλης/
περιφέρειας στον ελληνικό χώρο**

Part I
**Urban and regional social move-
ments in Greece**

I

Collective Identities Versus Social Exclusion: The December 2008 Greek Youth Movement¹

Michalis Psimitis

Associate Professor of Sociology, University of Aegean,
e-mail:psimitis@soc.aegean.gr

“P: Why? Because I was in black that day ... Because I was in black every day?! I wasn’t in the mood to wear anything else, because that was expressing me ...

Th.: That was it ... because you were mourning; we weren’t mourning solely for Alexandros. Do you know what we were mourning for above all? We were mourning for our seventeen years which have been eaten up one by one by a shitty educational system, a shitty social system, by an everyday brainwash ...

Yeah! We are mourning, you see ... we are mourning for the twenty-year olds, the thirty-year olds who are interested only in fucking up and getting a job. This ...”

(This excerpt is taken from a discussion in a focus group of a research on high school students who participated in the December events).

INTRODUCTION

An approach to social exclusion that focuses on the excluded themselves should practically connect exclusion with the lived experience of it. A fundamental precondition for this connection is to introduce into the analysis the social action of people. Indeed, in order to face not only the external “objective” factors of the exclusion (lack of material or symbolic resources) but also the most dynamic factors of it, we have to take into account the ways subjects comprehend and respond to social inequalities. In other words, the social relationships of everyday life that produce and reproduce inequalities between social actors are sometimes profoundly contested by the “victims” of these inequalities. In this sense, socially excluded people may move from passive participation in the social relationships producing their own exclusion to active participation in social relationships contesting this exclusion. The above often implies radical forms of collective actions of the excluded people against their social opponents. Our aim is to analyze the cycle of mobilisations by different groups of socially excluded people, and to signify them as collective actions that attempt to alter the landscape of power relations within the society. These actions challenge openly the wider social processes of allocation and reproduction of inequalities. More specifically, we will start with the following theoretical assumptions: First, we can define exclusion as a continuous and dynamically developing social process of personal and collective degradation and marginalisation. Second, there is spiral dynamics of exclusion that reproduces (often to an extended degree) the whole social degradation of the individual and his/her relations. In other words, the different forms of exclusion are connected with each other in such a way so that individuals can both get “transferred” from one form of exclusion to another and incorporate interwoven or accumulated forms of exclusion in a unified frame of life. Third, there are fields of experience that connect “preferentially” specific social groups with exclusion. In our case, they are fields – such as family, educational process, workplace and political participation – that are all connected with a basic feature of excluded subjects: age. Finally, as mentioned above, we can analyze exclusion in direct relation to collective social actions; that is, we consider that, apart from the analysis of exclusion processes (negative dimension), there is also the analysis of collective ac-

tions (positive dimension) that excluded social groups sometimes develop in order to break away from their exclusion.

For the purpose of the present paper, we assume that the very phenomenon of social exclusion may be connected only to specific excluded social groups, certainly not to all socially “vulnerable groups”. The criterion for this connection is not so much a social vulnerability related to income lack, educational anxiety, professional insecurity, and so on, but rather the very weakness of the excluded people to frame collectively their deprivations as constantly reproduced by established social inequalities. This weakness is then implicated in social conflicts, reproducing the outcomes of social inequalities that the members of these groups suffer from. In other words, socially excluded groups that lack capacity to frame their field of social interactions, are not able to see why and how they are excluded, who their social opponents are, and how they have to react to them. In short, they lack collective skills of critical importance. On the contrary, these skills may be acquired through a collective identity producing the absolutely necessary tools for collective action. As we will see later, these tools include cognitive definitions, active relationships between members of the group, and an emotional investment of action (Melucci, 1996: 70-71).

As a matter of fact, we connect the revolt of the December 2008 Greek Youth Movement with the issue of social inequalities because we assume that the revolted youth – during the cycle of their mobilisations – succeeded, to a certain degree, in forming a wider common collective identity, despite and beyond important existing differences among their various groups. Let us see how.

After Alexis Grigoropoulos was murdered by a special guard’s gunfire on 6 December 2008, there was all over Greece an “explosion of subjectivity” of the youth, challenging some of the institutional “pillars” of society, such as the political system, state repression mechanisms (including the doctrine of the state’s monopoly on legitimate use of physical force), the educational system, the institution of family and the mass media. At the same time, whereas, on the one hand, there was a wide range of social actions of the civil society, on the other hand, there were multi-faceted reactions from different social factors, such as a mechanistic reaction of political institutions themselves, the “mediating” discourse of mass media and, naturally, the “organic intellectuals” that defended state legality.

Therefore, our purpose is to focus on the grassroots creativity of youth interactions during the demonstrations, and show that the collective actions produced were an outcome to be thoroughly examined rather than viewed as a product that was totally and automatically shaped by “external objective factors” – such as economic crisis, unemployment, human rights violations, and so on. Furthermore, “internal subjective resources” – such as solidarity, ethical commitment, sharing sentiments, cultural codes and values, and being part of a common identity – have not been treated at all as elements to be seriously examined in most analyses of those protests. In contrast, we do believe that the prolific collective actions the Greek youth movement unfolded during those days were founded on a strong sense of collective identity formed precisely during those actions by creative and meaningful interactions among different groups of revolted young people. If we take into consideration Melucci’s comment (Melucci, 2000: 72) that “the excluded generally lack material resources, but even more they lack their ability to be persons, that is, autonomous subjects of their own action”, then the December 2008 Greek Youth Movement gave the excluded youth the ability to be “persons” and assume fully the responsibility of their actions.

We will try to identify succinctly and analyse the main features of the youth movement under examination in order to illustrate crucial aspects of collective actions that took place during the revolt. Of course, this effort would not be a detailed record of the events; it would be rather an effort to understand what we can learn from those events. The analytical methodology of the article is based on sources that allowed us to examine closely the youth’s protests from their very inception. The sources of our analysis of the protests of those days are primarily newspaper reportage, NGOs’ reports, magazine articles, participants’ blogs, informative websites, and participant observation of events.

ASPECTS OF THE DECEMBER 2008

GREEK YOUTH MOVEMENT

Since the evening of 6 December 2008 up to, at least, the middle of January 2009, Greece experienced, from one end to the other, the most intense and unique phe-

nomena of mass protests. Nevertheless, it is true that in Greece similar phenomena of mass protest and riots are not rare. One such example is the mass student mobilisations that took place in the winter of 2007 for the defence of Article 16 of the Hellenic Constitution that provides for the public and free from tuition character of universities in Greece and against the government's Higher Education Bill. What new features did therefore the wave of the December protest bring into the Greek political limelight? At first glance, it is discernible that the protests and conflicts that broke out among protesters and the riot police have been unprecedented not only in the modern political history of the country but also in that of the entire Europe. This is true both in terms of mass scale and frequency of occurrence of the events, of their intensity, their total duration, the social heterogeneity of the groups that took part in them, and in terms of the rich repertory of action and forms of communication that were developed. In short, for about one and a half months, different forms of protest with quite new features took place.

Succinctly, we could consider that, in terms of protest form, the movement that was developed does correspond to Wilson's observation that "social movements employ methods of persuasion and coercion which are, more often than not, novel, unorthodox, dramatic, and of questionable legitimacy" (quoted in Della Porta and Diani, 2006: 165). Nevertheless, let us attempt to summarize the features of the December 2008 Greek youth movement, by analysing them through six specific aspects of collective action.

First aspect: Massive actions

The first aspect is the massive scale of mobilisations. The precise number of participants in the protests is very difficult to estimate. However, tens of thousands of individuals – in one way or another – took an active part in disturbances and riots, thus making – in combination with the duration of the mobilisations – the "logic of numbers" (Della Porta and Diani, 2006: 171-173) lend an impressive picture to those protests. The street fights that began on the night of 6 December 2008, initially with the participation of several hundreds of individuals in the centre of Athens, developed rapidly, the next month and a half, into marches, violent demonstrations

and intense clashes between thousands of individuals and the police not only all over the country but also abroad. Indeed, the first reactions to Alexis' murder occurred on the evening of Saturday 6 December and the day after, on Sunday 7 December. The participation in those protests was understandably small if we take into consideration that first, those protests occurred immediately after Alexis' murder, and second, schools were closed during the weekend. Nevertheless, from Monday 8 December, the situation changed. The streets of Greek cities and towns were filled with multiple and angry crowds and large parts of these were junior high and high school students.

For sure, there were quite a few centralized, massive, disciplined and voluminous protests similar to those of previous decades, with coordinated and disciplined participation of many thousands of people. The spontaneity that characterised individual participation in that movement also determined each time the decentralized form of the clashes and the varied size of protests. Since the first days of mobilisations, newspapers (in printed and electronic form) and TV news broadcasts reported militant or violent demonstrations in which, depending on the case, the number of participants varied from some tens to some hundreds or even some thousands. Usually, the size of participation was each time adapted to age-related, social and ideological features of the group or groups that were mobilised and to how mobilisations and collaboration between organizations and groups were co-ordinated. Thus, less massive events – but more militant – were those that were organized by groups of anarchists and antiauthoritarians, while the most massive events seemed to have been those that were organized by students, as well as those that were of a “peaceful” traditional character, such as the “educational rallies”. Should we adopt Tarrow's three major aspects of the repertoire of action in modern movements (Tarrow, 1999: 91-104), we can claim that, as far as the correlation between the volume and the form of expression of collective actions is concerned, violence was observed in the least massive cases (mainly with the participation of anarchists, antiauthoritarians and immigrants); disruption in the medium massive cases (mainly with the participation of high school and university students); and conventional protest in the most massive events (with the participation mainly of high school, junior high school and university students

as well as of middle-aged people, that is, parents, teachers and trade-unionists). Nevertheless, this finding is only valid “in general terms”, in the sense that it identifies a relaxed rule of “selective affinity” between reference groups and forms of action, but it does not make any absolute correlation. Indeed, sometimes this rule was broken mainly by high school students from all over the country taking aggressive and violent actions.

Second aspect: Complexity and heterogeneity

The second aspect pertains to a feature of action that is of the utmost importance, namely the unprecedented for the Greek society social complexity and heterogeneity of groups that protested in public spaces. As pointed out earlier, in the past few years the political history of Greek society has recorded massive and dynamic protests such as the demonstrations against the American President Clinton’s visit in Athens in September 1999, and the frequent mobilisations against the government’s statement of intent to revoke the public character of Higher Education during the winter of 2007. In the above cases, however, the social composition of participants, or rather the social and political status under which the protesters participated was quite simple: in the former case, participation was driven clearly by political and ideological motives and was related to party or other organizational forms of action. In the latter case, participation was more spontaneous (than in the first case), being, however, restricted almost exclusively to university students.

On the contrary, in the case of December 2008, different groups of young people seemed to have achieved – relying on mutual recognition – a common framework for action and a cohesive collective identity. Thus, the following distinct excluded groups were identified: high school and junior high school students, university students, marginalized social groups (mainly unemployed, immigrants, precarious workers, and Roma people) and groups of anarchists and antiauthoritarians. All those groups of young people appeared dynamically and almost simultaneously², and they all showed high reflexes of social reaction to the happenings. When the revolt started, the most important common characteristic of all those heterogeneous groups – from the point of view of class and social status – was the age-related factor. In fact, the participation

of individuals who were roughly above thirty years of age was comparatively limited, and was usually presented as purely supportive “political contribution” to the social reaction that the young people had been expressing. During the weeks of the revolt, a multifaceted and complex collective subject was being made up with a cohesive collective identity which bridged together different dominant forms of social exclusion. These usually refer to time poverty and lack of social visibility for high school and junior high school students, cultural and professional disorientation for university students, deprivation, unemployment, precarious labor, cultural exclusion and lack of social rights for the marginalized social groups, and political exclusion for anarchists and antiauthoritarians. Upon the emergence of this collective subject, the revolt itself became the common denominator of all participants, and claimed for its member’s social visibility and recognition.

The young people that participated in the “December movement” regarded themselves as members of a social group whose cohesion was based on excluded needs, aims and a common opponent, something that they had never experienced before in recent history. During the events, they got to know each other as they had never done before - individuals of a generation that belong to different and mainly isolated young groups. It seems that, in a way, at the level of expression, the high school group offered an “alibi” (i.e., an opportunity for action) to the rest of the groups and, more specifically, to the stigmatized groups (such as the unemployed, immigrants, and Roma). If we take into consideration the claim that “the social movements of stigmatized groups place the identity dimension in the centre of their concerns” (Mathieu, 2004: 141), then we should consider that – during the mobilisations of the high school and university students, on the one hand, and those of the marginalized young people, on the other hand – there was mutual recognition because of an intense and dense communication among the various groups of protesters. In other words, whereas, on the one hand, both the high school and university students gave the opportunity for action to most marginalized young people, on the other hand, the former got identity traits from the latter, so that they could all share communication codes and forms of sociability as mobilisation resources.

Now, if we employ in our analysis the earlier mentioned framework that Melucci uses for collective identity (Melucci, 1996: 70-71), we shall see that in the case of

“Greek December” the young rebels developed both a strong sense of belonging to a group. The essential components for the identity formation were: At first, the collectively shaped cognitive tools and common potentials for giving meaning to ends, means and field of action, which, in relation to the prospect of participation in the collective action, changed radically the pre-existing conventional cost/profit calculation. The young people got motivated to act, perceiving their surrounding world in the same way as well as recognizing common opponents within the institutional political system (i.e., mainly the government), the repression mechanisms of the State (i.e., police and courts), education, the market system, even within the family institution itself. In relation to the above, it is no accident that all coordinated and agonizing efforts of the most institutional political system (including the Communist Party of Greece) and mainstream mass media to distinguish politically and “ontologically” between “violent” and “peaceful” mobilisations and between “student” and “hooded” protesters fell flat.

Secondly, active relationships were established within the movement – where the young people took advantage of all possible organizational forms that were available to them (political and ideological organizations, local communities, school communities, spontaneous companionship, student assemblies etc.) – and an enormous, exceptionally dense and multifaceted communication network was developed. Thus, the young people managed to create communication networks that went beyond the limits of individual groups and to restore procedures for their in-between communication, interaction and reciprocal influence. For the first time, so many and so different young people approached each other physically and symbolically. Simultaneously, for the first time different repertoires of mobilization were spontaneously combined to form a common collective action. At first glance, those repertoires seemed “non-homogeneous”: stones and flowers, complaints and threats, utopian and instrumental demands, political and “a-political” slogans, peaceful sit-ins and sieges of police stations, reformist and anti-systemic aims, autonomous and non-autonomous actions, identity and materialistic goals; that is, there was an anti-institutional orientation of the action together with the effort to influence institutions. In short, it was “structural ambiguity of the collective action” (Melucci, 1983: 161) that was fully articulated and developed.

Finally, the young people made a strong emotional investment in the action. In fact, this was the parameter of the collective identity that was pointed out and overstressed both by the mass media and the “organic” intellectuals of political institutions (“fear”, “wrath of the young”, “desperation”, “hopelessness”, “anger” etc.). Emotion in a movement is certainly important because, on the one hand, it relativizes the negative effect of participants’ inevitable cognitive shortcomings. On the other hand, it produces a high degree of solidarity that collective action requires. In reality, nevertheless, sentiment itself cannot be the cause of a movement, as it was presented. On the contrary, the movement was shaped entirely by the form of cognitive tools the mobilised people used, to give meaning to their own ends, means and fields of action, as mentioned earlier.

The fine line that divides immoral from unacceptable in our lives delineates simultaneously the difference between blind anger and collective explosion. When someone crosses it, s/he unavoidably passes the threshold that separates the emotional world of everyday life from that of social movement. When the subjects’ prior perception of the system as immoral – (corrupt and clientelist politics³, privatized “public” education⁴, a labour market with no meritocracy, complete individualization and role specialization in the family, commercialized social relationships and so on) – is combined with the certainty that henceforth this system is unacceptable, then the subject’s perception of reality makes the collective movement an essential component of this very reality. However, the sentiment is born out of a new awareness (i.e., it is the product of new knowledge) that what is challenged at a moral level can (at last!) be treated as not acceptable. Thus, whatever up to that day had been underground and unarticulated was getting henceforth public and articulated. Whatever had been living in the realm of the “unreal” (yet a daily reality) emerged into public view. In few words, the movement identity was proven to be the most suitable intellectual, emotional and relational springboard for action to the young people who recognized themselves in it.

Of course, neither the common action eliminated the particular social features of each group, nor the common collective identity removed the individual cultural identities of participating groups. Even within the same group important differences were observed. For example, it is known that in Athens there are income and so-

cial differences among high school students, depending on whether they come from the privileged northern suburbs or the downgraded western suburbs. Nevertheless, such differences prevented neither common mobilisations from taking place nor high school students studying in very expensive private schools from participating in those mobilisations (Liofagos et al., 2009). Multiplicity (Gavriilidis, 2009) and radical heterogeneity (Tsalikoglou, 2009) became decisive features of the young people's revolt, inseparable from the forms of action and the ways of protest expression. It was observed that dividing lines of the past were blurred during common action. Class differences were put aside when the common opponent had to be confronted. The very participation of the second generation of immigrants in the revolt signalled the enfeeblement of ethnic and class distinctions and the multifacetedness of action, with the support of wider parts of society (Maniatis, 2008)⁵.

In this respect, the Greek revolt of December featured a protest movement whose main characteristics correspond completely to Melucci's theoretical conception that views social movements as "multidimensional realities", or "multi-polar systems of action", in which individuals could participate as such without being necessary for their participation to be "legitimized" beforehand by a group or an organization. Thus, in our case the social movement appeared not as an absolutely unified empirical object, but rather as a notional continuum, whose networked and relaxed form of cohesion did allow different excluded subjects to act jointly and in mutual recognition⁶, either belonging to groups and organizations, or not (Diani and Bison, 2004: 284).

Third aspect: Decentralization

The third aspect of action concerns the propensity for decentralization that characterized the December mobilisations. The movement acquired an unprecedented geographical range. Beginning from the centre of Athens, the mobilisations expanded globally very soon, and in a few days they attracted the attention of the whole world. From a geographic point of view and within the recent Greek historical context, original qualitative features of the movement action emerged in "avalanche" – like mobilisations, covering neither only the big cities nor simply the centres of the big

cities. In fact, a novel element of these mobilisations was that in Athens – although the traditional demonstrations were not absent in the city centre – their greatest part took place in districts and neighbourhoods remote from the administrative and symbolic centre that is located between Syntagma Square and Omonoia Square. Thus, a lot of districts in the Greek capital lived unprecedented for their history riots and clashes.

Apparently, two elements played a great role in that event. One is the intense involvement of the high and junior high school student population which was dispersed in each neighbourhood and district of the country. Having the local schools as the base of their operations, the students could organize their mobilisations⁷ without being necessary (with the exception only of fully educational rallies and sit-downs in front of the Police Headquarters in Athens) to move to the centre of Athens. The other element is related to the identification of the opponent per se. It is true that during the events several opponents were identified by the movement with greater or less recognisability in the geographical space: the government, the state mechanisms, the institutional political apparatuses, etc. However, none of these targets had such a great physical and symbolic recognisability as the main opponent –literally an enemy– of the youth movement and especially of the students did: the police, in which the two perpetrators of their schoolmate's assassination were still in service. The prehistory of police violence in the years after the fall of dictatorship, from 1974 until today, and the frequent exoneration of the police officers accused⁸ of unjustifiable assaults, intensified the young people's rage. Being situated, of course, in the entire geographic space of neighborhoods, police stations became the main target of attacks the students launched in the wider area of Athens. The greater physical presence of the police contributed to the decentralization of the movement action.

Besides, such a decentralization of mobilisations was evidenced in a great number of urban centres in which the protests took place. Never before in recent Greek history had a movement been so visible and noticeable in so many cities and towns alike, in Greece. As a rule, when cities other than Athens get involved in protests, these are, at most, Thessaloniki, Heraklion and Patras. In our case, however, there was a synchronized revolt at a national scale that embraced even towns which, up to

that day, had never experienced riots and clashes of such a scale and duration at all! For a few weeks, in cities and towns all over Greece, even in those traditionally more conservative from a political point of view, thousands of young people convened assemblies, attacked police stations, closed streets, broke facades of banks, dyed ATMs, wrote inventive slogans on the walls, attacked police stations and clashed with riot police, made sit-down protests, disrupted traffic in main streets, and did sit-ins in: schools, universities, public buildings, working centres, town halls and prefectures, commercial chambers, offices of law associations, television and radio stations. They also organized discussions and various happenings, interrupted theatrical performances and film presentations, formed open assemblies, hang up protest banners in the Acropolis, disrupted the programme of the public television, and came out “live on air”. More than thirty cities and towns experienced intensely the agitations of those days.

Regarding the geographic decentralization of the protests, the revolt spread very fast beyond the Greek borders. A few days after Alexis was murdered, lots of mobilisations in a lot of cities worldwide showed that the movement had assumed a transnational dynamic. Thousands of young people, mainly in Europe, North America and Australia, watched in real time through the Internet the various protests in Greece, communicated with Greek young people of their own age and participated in very dynamic marches and support demonstrations. Urban centres in many countries experienced rallies and agitations that showed that there was a worldwide wave of solidarity for the Greek protesters. In certain countries, the dominant political class (especially in France) were seriously puzzled and worried that there might be a spread of the violent episodes and a transnational generalization of the revolt from Greece to other countries. The President of France himself, Nicolas Sarkozy, invoked the fear of episodes and social reactions similar to those in Greece to turn down proposals made by Members of Parliament of his party whereby his government’s budget should give additional privileges to high income strata of France⁹.

Finally, the decentralization of revolt occurred not only in the geographical but also in the social space. An enormous effort was made to construct open social spaces of interaction among the people that were mobilised, with a proportional affluence of spontaneous “horizontal activities”. Such horizontal spaces facilitated

the interconnectedness and coordination of multiple actions, and functioned literally as catalysts so that the heterogeneity and multifacetedness of actors would actually produce viable and highly conflicting dynamics within the protests. There were creative initiatives that either formed *ex nihilo* these horizontal spaces of interaction or gave new dynamics and content to the revolt in the already existing local groups of action.

The basic difference between such spaces and similar initiatives of the recent past was –apart from the degree of massiveness and conflictuality– precisely the fact that now the subjects expressed themselves, spoke to and recognised each other; they didn't simply “manage” opportunities that offered small and self-referential activist collectivities mainly within the university context. In the intensity of everyday life, they linked the local and personal issues with the general political ones; they built collective reference spaces in order to connect private concerns with public interests. Their personal biographies became the basis upon which mutual recognition and group practices were built. Collectivities of this kind dispersed in social space were basically: (a) the continuous open assemblies of citizens mainly in districts and neighbourhoods, out of metropolitan centres and towns; (b) the tens of “thematic” sit-ins of cultural centres, municipal buildings, law associations, labour centres, cinemas and theatres, radio stations; and (c) the coordinating committees of the high school students who undertook the task to inform high school students and coordinate their mobilisations. An important experimental parameter of the decentralization of the revolt in social space was that a public sphere was generated where hierarchies and personal dependencies were broken down (Virno, 2005: 29-30; Virno, 2006: 37-40). That is, the criterion of equality was tested practically through the construction of frames of non-mediated and non hierarchical communication, interaction and co-decision, whose goal was to ensure that there was both group pluralism and autonomy of personal choices within the movement.

Fourth aspect: Duration and viability

The fourth aspect concerns the durative and viable conflictuality of the December

mobilisations. We have already mentioned that riots began on 6 December 2008 and went on at least up to the middle of the following month, whereas they seemed to have influenced other forms of protest that took place a little after the ‘hard’ time core of the events¹⁰. The “Time” parameter is important because, as Alinsky suggests (reproduced in Goodwin and Jasper, 2008: 226): “A tactic that drags on too long becomes a drag. Man can sustain militant interest in any issue for only a limited time, after which it becomes a ritualistic commitment, like going to church on Sunday mornings”. The fact that protests of massive and highly conflictual dynamics were maintained for about one and a half months shows precisely how long it took for the revolt to transform into a ritualistic commitment. Protests stopped during Christmas holidays and began immediately afterwards commencing with the vigorous march of 9 January 2009 in which 3.000 protesters participated¹¹.

The viability of the clashes, however, should be dealt with the serious consequences of another very critical incident. On 5 January 2009 – precisely one month after the mobilisations had started – a police guard was seriously wounded during an attack by a terrorist group armed with automatic weapons and grenades, against the police guards of the Ministry of Culture¹². As expected¹³, the incident resulted in a series of intense political and psychological pressures that were put on the movement by the mass media, intellectuals and the biggest part of the institutional political system. The known tactics of the political and ideological identification of the movement members with the perpetrators of the terrorist act was being tested fulsomely the following days. At the same time, some of the mass media showed a change of attitude towards the movement, shifting from their initial sympathy with the “kids” towards reservation and hostility, due to the fact that the events had taken “another turn”. Thus, the fact that, after the attack had taken place, the mobilisations went on – even with a smaller participation but with stronger conflictual force – proved the political and ideological resilience of the December revolt and the degree of viability of the clashes that had brought to the movement.

Fifth aspect: An age-related conflictuality

The age-related and conflictual features of the movement are the fifth aspect of the

December action. As Serdedakis rightly observed (2009), Piven and Cloward had, early on, expressed the opinion that breaking the rules is the unique resource that is available to the movements of those being socially excluded. This observation leads us to a complex theoretical contradiction: what is considered by a lot of researchers (mainly of the Anglo-Saxon tradition) as the critical feature of modern social movements, that is, negotiability of goals (see especially Meyer, 2007). Other researchers denote, at least in identity-oriented movements, a roughly prohibiting condition for collective actions. Once again, Melucci reminds us in one of his fundamental hypotheses that: “A social movement is a collective action that expresses a conflict and involves the breach of the limits of compatibility of the system under examination” (Melucci, 1984: 4). Obviously, for a collective action to move out of the limits of compatibility of the system, it means that it breaks the rules of the game, proposes non-negotiable objectives, and challenges the legitimacy of power. In this sense, the December movement – acting broadly out of the limits of the system – decreased dramatically the negotiability of its objectives, since its two main slogans were: “the government has to go” and “the riot police should be disarmed”.

This out-of-the-system action appeared at the level of practical activities. In fact, the influence that the December protest exerted on the Greek society was also related to: (1) the breaking of conventional rules of confrontation between the protesters and police forces; and, (2) the active participation of a lot of young people and under-age individuals in this very breaking. The protesters’ clashes with the police all over the country took the form of a daily open confrontation, mainly with tens of students’ massive attacks on police stations. Hard street fighting and daily sieges of police stations in the entire country showed the conflictual dynamics of the movement which, while advancing, “burned bridges behind it” so that there would be no retreat; it destroyed completely the possibility of tactical, even in extremis, manoeuvres.

Furthermore, concerning the issue of “the logic of bearing witness” (according to Della Porta and Diani, 2006: 176-178), the information we have is also in line with the findings on the high conflictual practice of the movement, which involved the wide undertaking of personal risk and cost on the part of participants. According to the International Amnesty Report based on data provided by the Ministry of Inter-

nal Affairs and Public Order¹⁴, the official number of arrested protesters between 6 December 2008 and 14 January 2009 in 16 different Greek cities and towns was at least 284 Greeks and foreigners, despite the fact that the riot police had received official orders from the Minister of Public Order to use “soft tactics”. Between 6 and 17 December 2008 alone, 130 foreigners were arrested¹⁵, a good number of whom were deported, while 67 of the arrested individuals were detained up to the trial. The number of under-age individuals arrested (Athens is not included in these statistics) amounted to at least 60¹⁶, while in Larissa a good number of under-age individuals faced indictment under already existing counterterrorist law! Lots of individuals involved in protests were also wounded and in most cases they preferred either not to get hospitalized at all or to get hospitalized without revealing the actual circumstances under which they were wounded.

The same conflictual dynamics were also observed at the level of “the logic of material damage” (Della Porta and Diani, 2006: 173-176). According to the Chamber of Commerce and Industry estimation, in Athens 435 shops (banks, supermarkets, big shops and chains, medium- and small-sized shops, theatres and cinemas) suffered damages and thefts of merchandises, the total cost of which amounted to 50 million Euros. The National Confederation of Trade estimated that about 565 shops were damaged, the total cost of which amounted to about 200 million Euros. Respectively, in Thessaloniki the local Trade Association reported that 88 shops had been damaged¹⁷.

Sixth aspect: Communication challenge

The sixth and last aspect is related to the communication events of December. Taken by surprise, the journalists of a TV station reported that: “The high and junior high school students in a coordinated move, via SMS and the Internet, abandoned their schools in groups and within less than an hour there had been tens of marches, along with sieges of police stations and public buildings”¹⁸. In fact, during the revolt the effective use of electronic means of communication for intercommunication, coordination and the organization of mobilisations, became clear. This allowed great speed and an unexpected geographical dispersion of militant actions. However, this

was not the only outcome. The positive outcomes of the movement's communication practices were not restricted in organizing the mobilisations. These new practices highlighted the relation between the quality of produced information and the form of the attempted dialogue, which is usually developed in socially dynamic and communicatively complex environments such as those of movements.

According to Sennett, the more the information volume increases, the more the external control over the information is centralized. Consequently, the political role of communication is to decrease the information volume, and people attain that as long as they collaborate and interpret, that is, they decentralize communication (Sennett, 2008: 174). Along the same lines, Christopher Lasch observes that in a genuinely democratic process the stereotypical relation between information and dialogue is reversed, in the sense that the latter becomes the pre-condition for the former. Democracy requires a vigorous public dialogue within the frame in which information is produced. Democracy does need information, nevertheless the type of information that it needs can be born only by the dialogue (Lasch, 1995).

In our case, it seems that, with the aid of the Internet, the movement achieved to conduct an information war (armed with: Twitter, Athens.indymedia, Indy.gr, Flickr, Delicious, Friendfeed, You Tube, Facebook, Blogs and Wikimedia), to shape grassroots forms of public communication, which were proven decisive in generating the revolt, since the movement produced original information and allowed the subjects of the revolt to challenge the model of vertical information of corporate media (Tsimitakis, 2009) and to give an autonomous meaning to the facts. More specifically in Athens, a long negative tradition of Greek collectivities in collaboration issues was overcome – thus allowing meetings of bloggers / twitterers to take place and “alternative media” to emerge – and the foundations of an “open and participative network of citizen journalism” would be established¹⁹. In short, in December 2008 an “online activism” took place that shaped an alternative public space of information and dialogue, in complete contrast to the mainstream media. This (counter-) information was not solid and homogeneous, rather was uncontrollable, with different codes and diverse transmitters and receivers (Metropolitan Sirens, 2011: 139).

CONCLUDING REMARKS

We analysed the December 2008 Greek youth movement as a hybrid collective actor that joined different groups of excluded young people and we were based on different aspects of their action: The movement was massive, complex, heterogeneous and decentralized; it demonstrated viable conflictuality, high capability of breaking established rules, and communicated through online activism. Let us recapitulate briefly and end up with some theoretical concerns. We have proposed that the construction of the collective identity that gave rise to the collective actions of the movement should be examined thoroughly, insofar as in most analyses that identity and those actions were taken for granted.

As a matter of fact, the December movement was dealt with similarly in an overwhelmingly great number of heated analyses by both social and political scientists and journalists, who either supported or criticized the movement. In these analyses, the movement is attributed exclusively to “external causes”, and almost never to the fact that its members participated in the process of its creation. The collective action of the movement seems to have emanated automatically from the emotional and psychological impact that the moral shock caused by Alexis’ murder had on the young people; or, in the best case, it seems to have originated from the fact that moral shock activated the “collective action seeds” that already pre-existed in the juvenile psychological and emotional sub-stratum, and that had been generated by the “multiple crises” of the past: crises of politics, labour market, values, education, family etc. It had almost never been acknowledged that the collective identity of the movement included the components of an acting collectiveness: namely, solidarity, common cognitive tools and cultural codes, active relations and dense communication. Furthermore, the processes of change of political conscience, the loss of legitimacy of the system, the behavioural change leading from fatalism to assertiveness and the birth of a new sense of effectiveness – as outcomes of the construction of a protest movement (Piven and Cloward, 1980: 25-26) – were all either ignored completely or, at best, taken for granted from the very beginning.

Therefore, the movement was thought in negative terms as an expression of crises rather than in positive terms as an expression of a conflict, the features of which –

namely, opponents, objectives, allies, identity, opportunities and restrictions of action – were shaped dynamically and unexpectedly as the action was evolving. Of course, in the name of order, many organic intellectuals of the State would add to the discussion one more variable: the supposedly “Greek peculiarity”, that is, a deeply-rooted “underdog culture” that undermines the culture of rational resolution of conflicts, an “endemic culture of violence” that accompanies historically Greek society and mainly its youth, as a remnant of the “distorted” development and the “deficient” modernization that distinguishes Greek society²⁰. Thus, part of the conservative discourse, which resulted as one of the consequences of December²¹, has frequently advanced this argument, too.

The form of sociability that was seen in the December movement evolved within the dialectics of definition of its collective identity (Jenkins, 2007: 144), in a way that is beyond any attempt to objectify it and beyond any effort to (re)present it as a pure and undisputable “object” of analysis. The form itself of collective identity and collective action of the movement, was actually one of its “possible potentials”, it was that which finally took place under the weight of complex objective parameters (mainly external categorization) and unexpected subjective choices (processes of internal collective self-determination).

In other words, the movement was built as a hybrid collective actor that joined different groups of excluded young people, through their choices of action, against their opponents, when encountering them. In his *Wirtschaft und Gesellschaft*, Max Weber defines social relationship as

“[...] the behavior of a plurality of actors insofar as, in its meaningful content, the action of each takes account of that of the others and is oriented in these terms. The social relationship thus consists entirely and exclusively in the existence of a probability that there will be a meaningful course of social action – irrespective, for the time being, of the basis for this probability” (Weber, 1978: 26-27).

Actually, in December 2008, we saw a movement producing a strong meaningful course of actions. The movement produced creative interactions between different groups of young people. Those interactions constructed a new common collective identity. Weber notes that in the empirical world “a social relationship in which the attitudes are completely and fully corresponding is in reality a limiting case”, (ibid.:

27). Taking this into consideration, we should acknowledge that the “social relationship” established by the Greek youth movement in December 2008 shifted, dynamically and to a significant degree, towards this limiting case. Besides, insofar as people who participate in social movements often believe in a strong collective identity, this identity is genuine, at least, for the action it produces.

NOTES

1. This article was originally published in the Greek Review of Social Research, special issue 136 C', 2011, pp. 111-133.

2. During the first hours, the mobilisations were organized by militant groups of young anarchists and antiauthoritarians who – after they started from Exarchia, the Law School and the Technical University of Athens (which had already been sat in by students) – were dispersed to other sites in the centre of Athens, being supported by marginalized young people. The following day the clashes were extended all over Greece, while from Monday, 8 December (2008) – the day the schools opened (following the weekend) – the militant school mobilisations started. Groups of young immigrants and Roma people made their presence felt and dynamic on Tuesday, 9 December, and the latter started attacking and besieging the police station of Zafyriou district. As Sotiris stresses (2010: 207): “for the first time it was not just the student movement but the whole youth movement that dominated the social scene”.

3. In addition to the more general picture of the clientelistic political system in Greece and just a few weeks before agitations started, scandals about the briberies of political parties and politicians – such as the scandal of the Monastery of Vatopaidi (on Mount Ahtos) and that of German multinational company “Siemens” – had broken out and had shaken the Greek public opinion.

4. According to 2007 research data of the Greek General Confederation of Labour, Greek families spent about 4.4 billion Euros annually in all kinds of “educational services” (mainly in private tuition centres) for their children (www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=786651).

5. That was also the element that scared the Communist Party of Greece the most and not simply its weakness to control the mobilisations. For the orthodox Communists, the greatest problem was how they could manage ideologically the phenomenon of common action forwarded by heterogeneous social groups, with different incomes, class and cultural features. And, of course, they chose the easy way-out by denouncing and stigmatizing a great part of the mobilisations.

6. According to Kalyvas: “The protests were less homogeneous, less ethnocentric, more hybrid and mixed than any other in the past, even cosmopolitan at moments, posing a challenge to the hegemonic ethnocentric concept of citizenship and the ultimate primacy of the national subject as the exclusive bearer of political rights. The insurrection opened up Greek politics to the problem of its exclusions” (Kalyvas, 2010: 359).

7. “In a large number of junior high schools and high schools the students simply went in and out, blocked the streets in their neighbourhood, threw stones at the police stations, went back to school breathless and het-up only to leave in a while” (www.alfavita.gr/typos/typos12_12_08_938.php). According to Association of Secondary Education Teachers data, on 15 December (2008) 600 schools were sat in (www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_politics_100002_16/12/2008_103063).

8. In the last 20 years alone, there have been tens of cases of Greek citizens who were murdered by police officers and their cases have not been tried due to the fact that they were statute-barred or, if they had been tried, they usually ended up being buyable sentences (see Kontoaggellou 2009). However, the cases of impunity for cold-blood murders of immigrants have outnumbered the previous ones in the last decade. From April 1998 to October 2009, fifty immigrants lost their lives to “accidental firing” or under “unclear conditions of arrest and detention”; never has anybody been convicted for these (www.athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1090715).

9. See <http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=967149&? lngDtrID=244>.

10. I am mainly referring to local actions such as the militant protest of the residents of Kypseli (a district in the centre of Athens) against cutting trees so that a parking may be built by the Municipality of Athens at the end of January (2009) and the clashes between 2.000 farmers from Crete and the police in the harbour of Piraeus at the beginning of February (2009).

Furthermore, we could also claim that certain judicial decisions – such as those taken by the Supreme Administrative Court on provisional pause of the construction of a commercial centre in the Botanic area (near the centre of Athens) on 19/1/2009, after 131 residents of the area had appealed to justice – were influenced by the wider dynamics developed during the December revolt (www.in.gr/sports/article.asp?lngDtrID=1101&? lngEntityID=977262).

11. See www.google.com/hostednews/afp/article/ALeq5jdMW5f6 HMm4S7 LS0tWZ1JC14K13W.

12. Nine days later, the terrorist group known as “Revolutionary Struggle” claimed responsibility for the attack, describing it as “an armed response to State terrorism”, as a “response to Alexis Grigoriou’s assassination” (newspaper *To Pontiki*, 15/1/2009).

13. It is “expected” in the sense that movements provide the means for naming public problems,

which reveals the immediacy and the highly meaningful investment and commitment of the collective experience from a moral point of view – things that sound at least weird (if not hostile) to mainstream journalistic practices (see, Psimitis, 2006; Psimitis, 2007). In general, influential media tend to trivialize social movements by highlighting the violent acts while downplaying both the social criticism that these movements exert and the political content of their proposals (Rauch et al., 2007). In our case, this terrorist act meant to change the attitude of even the friendliest towards the protesters media, in the sense that, after the terrorist attack, their usual attitude to draw a careful distinction between “legitimate” and “extremist” protest (Rosie and Gorringer, 2009: 47) was intensified and exacerbated, too.

14. See www.amnesty.org.gr/library/reports/2009/police_violence.htm.

15. The Report ascertains a discrimination practice. In fact, the number of arrested foreigners during the demonstrations and riots was disproportionate to the overall composition of the crowd that made up the demonstrations or riots (*ibid.*).

16. See www.wombles.org.uk (accessed 6 September 2009).

17. See www.in.gr/news/article.asp?IngEntityID=966466.

18. See www.skai.gr, 10/12/2008.

19. See <http://oneiros.gr/blog/2008/12/07/griotscoverage>.

20. For a succinct observation on the frequent recurrence of the argument of “negative national peculiarity” in the conservative press, magazines and journals, see Sevastakis, 2009.

21. Overall, conservatism, as an opening to opportunities for action by the movement to its opponents, includes a general shift of the political landscape to the right; that is, the conservative shift of the Communist Party of Greece and the process of criminalization of immigrants in the eyes of public opinion – something that in the elections for European representatives in June 2009 would be reflected on the strengthening of the most racist political party, LAOS, and, later, on an explicit turn of the two ruling parties (New Democracy and PASOK) concerning immigration and asylum policy. At the other extreme, it seems that (Liofagos et al., 2009) the movement – networking in daily life and deepening the political consciousness and unified action – has opened opportunities for future action both to individual groups through “underground” action (e.g., student groups, autonomous collectivities) and to groups of the extra-parliamentary Left through political cooperation and organizational unification (ANTARSYA).

BIBLIOGRAPHY

- Della Porta, D. & Diani, M. (2006) *Social Movements. An Introduction*. Malden-Oxford: Blackwell.
- Diani, M. & Bison, I. (2004) Organizations, coalitions and movements. *Theory and Society*, 33, 281-309.
- Gavriilidis, A. (2009) Greek riots 2008: A mobile Tiananmen. In: Ecomides, S. & Monastiriotis, V. (eds.) *The Return of Street Politics? Essays on the December Riots in Greece*. London: The Hellenic Observatory, The London School of Economics and Political Science, 15-19. Available at: www.lse.ac.uk/collections/hellenicObservatory/.../Greek_Riots_09_FINAL.pdf (accessed 15 Mai 2009).
- Goodwin, J. & Jasper, J. M. (eds.) (2008) *The Social Movements Reader. Cases and Concepts*. Malden-Oxford: Blackwell.
- Jenkins, R. (2007) *Social Identity* (trans. in Greek by Georgopoulou K.). Athens: Savvalas.
- Kalyvas, A. (2010) An anomaly? Some reflections on the Greek December 2008. *Constellations*, 17(2), 351-365.
- Kontoaggellou, D. (2009) Greece: In the shade of impunity. *Epochi*, 4 January.
- Lasch, C. (1995) *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. New York: Norton.
- Liofagos, K., Matsos, N., Oikonomopoulou, E. & Paphili, G. (2009) *The Movement of December 2008: Issues of Political Integration and Underground Activity*. MA Thesis, Department of Sociology, University of the Aegean.
- Maniatis, G. (2008) Immigrants and the December revolt. *Epochi (Entos Epochis)*, 28 December.
- Mathieu, L. (2004) *Comment Lutter? Sociologie et Mouvements Sociaux*. Paris : Textuel.
- Melucci, A. (1983) Identità e Azione Collettiva. In: Balbo, L., Barbano, F. & Galino, L. (eds.) *Complessità Sociale e Identità. Problemi di Teoria e di Ricerca Empirica*. Milano: Franco Angeli, 150-163.
- Melucci, A. (1984). Ten assumptions for the analysis of new movements. *To Koinoniko Kinima, Epitheorisi Analisis kai kritikis tis koinonias*, 1(1), 3-13 (a Greek translation).

- Melucci, A. (1996) *Challenging Codes. Collective Action in the Information Age*. Cambridge-New York: Cambridge University Press.
- Melucci, A. (2000) *Culture in Gioco. Differenze per Convivere*. Milano: Saggiatore.
- Metropolitan Sirens (2011) The (revolt) medium is the message. In: Vradis, A. & Dalakoglou, D. (eds.) *Revolt and Crisis in Greece. Between a Present Yet to Pass and a Future Still to Come*. Oakland-London-Athens: AK Press/Occupied London, 133-150.
- Meyer, D.S. (2007) *The Politics of Protest. Social Movements in America*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Piven, F. F. & Cloward, R. A. (1980) *Poor People's Movements. Why They Succeed How They Fail* (trans. in Italian by G.S. Bravo). Milano: Feltrinelli.
- Psimitis, M. (2006) *Introduction to Contemporary Social Movements*. Athens: Atrapos.
- Psimitis, M. (2007) Mass Media and contemporary social movement: A relation of mutual "utilization" or a relation of cultural tension? In: Zoras, K. & Batimaroudis, F. (eds.) *The Social Sciences Nowadays*. Athens: Sakkoulas, 583-597.
- Rauch, J., Chitrapu, S., Eastman, S.T., Evans, J.C., Paine, C. & Mwesige, P. (2007) From Seattle 1999 to New York 2004: A longitudinal analysis of journalistic framing of the movement for democratic globalization. *Social Movement Studies*, 6(2), 131-145.
- Rosie, M. & Gorringer, H. (2009) 'The Anarchists' World Cup': Respectable protest and media panics. *Social Movement Studies*, 8(1), 35-53.
- Sennett, R. (2008) *The Culture of the New Capitalism* (trans. in Greek by T. Papaioannou). Athens: Savvalas.
- Serdedakis, N. (2009) The crisis of the theory as an opportunity. *Avgi*, 11 January.
- Sevastakis, N. (2009) Thoughts on the management of a revolt). *Nea Estia*, 165: 300-315.
- Sotiris, P. (2010). Rebels with a cause: The December 2008 Greek youth movement as the condensation of deeper social and political contradictions. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34: 203-209.
- Tarrow, S. (1999) *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge-New York: Cambridge University Press,

- Tsalikoglou, F. (2009) December's unquiet dreams, In: Ecomides S., Monastiriotis V. (eds.) *The Return of Street Politics? Essays on the December Riots in Greece*. London: The Hellenic Observatory, The London School of Economics and Political Science, pp. 63-67. Available at: www.lse.ac.uk/collections/hellenicObservatory/.../Greek_Riots_09_FINAL.pdf (accessed 15 Mai 2009).
- Tsimitakis, M. (2009) Revolt and the Internet. *Synchrone Themata*, 103: 29-33.
- Virno, P. (2005). *The Right to Resistance* (trans. in Greek by P. Kalamaras). Article 46, Athens.
- Virno, P. (2006). *Grammatica della Moltitudine. Per una Analisi delle Forme di Vita Contemporanee* (trans. in Greek by B. Passas). Athens: Alexandria – Odysseas.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Ed. G. Roth and C. Wittich (Vol. 1). Berkeley: University of California Press.

SITES

- http://www.alfavita.gr/typos/typos12_12_08_938.php (accessed 2 February 2009).
- http://www.amnesty.org.gr/library /reports/2009/police _ violence.htm (accessed 6 September 2009).
- http://www.athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1090715 (accessed 14 October 2009).
- http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_politics_100002_16/12/2008_103063 (accessed 29 August 2009).
- http://www.google.com/hostednews/afp/article/ALeq5jdMW5f6_HMm4S7LS0tWZ1JC14K13W (accessed 29 August 2009).
- <http://www.in.gr/news/article.asp?IngEntityID =966466> (accessed 6 September 2009).
- <http://www.in.gr/news/article.asp?IngEntityID=786651> (accessed 14 August 2009).
- <http://www.in.gr/news/article.asp?IngEntityID=967149&IngDtrID=244> (accessed 29 August 2009).
- <http://www.in.gr/sports/article.asp?Ing DtrID=1101&IngEntityID=977262> (accessed 6 November 2009).
- http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_columns_1_12/07/2009_321943 (accessed 26 June 2009).

<http://morfini.blogspot.com/2009/02/athens-indymedia.html> (accessed 26 June 2009).

<http://oneiros.gr/blog/2008/12/07/griotscoverage> (accessed 26 July 2009).

<http://www.skai.gr>, 10/12/2008 (accessed 16 February 2009).

Η υπεράσπιση του βιωμένου χώρου. Καθημερινότητα και κοινωνικά κινήματα πόλης/περιφέρειας

Μαρία Χαϊδοπούλου Βρυχεία

Δρ. Γεωγραφίας (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο),
καθηγήτρια-σύμβουλος Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου,
ερευνήτρια σε θέματα Πολιτισμικής Γεωγραφίας,
e-mail: marjavea@gmail.com

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να προσεγγίσει τα κοινωνικά κινήματα πόλης/περιφέρειας από την οπτική της καθημερινότητας, ακολουθώντας το εξής θεωρητικό σχήμα: Η καθημερινή ζωή εκλαμβάνεται ως το σύνολο των χρόνων και χώρων ή αλλιώς χρονοχώρων των ατόμων που κινούνται, κατοικούν, ζουν σε μια περιοχή, ως μια συλλογική κατασκευή που δεν είναι στατική αλλά αντίθετα υπόκειται σε συνεχείς αλλαγές, έστω και απειροελάχιστες (βλ. και Χαϊδοπούλου Βρυχεία, 2013). Να σημειωθεί ότι η έννοια των χρονοχώρων χρησιμοποιείται για να δηλώσει όχι απλώς το πλαίσιο μέσα στο οποίο συμβαίνει το καθημερινό αλλά την ίδια την κατασκευή του (βλ. και Crang, 2001). Με αφετηρία το τριμερές σχήμα της παραγωγής του χώρου του H. Lefebvre (1974/1991), οι χρονοχώροι της καθημερινότητας νοούνται ως το αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης, δηλαδή της συνεχούς αλληλεπίδρασης, μεταξύ βιωμάτων (εμπειριών, σκέψεων, συναισθημάτων...), αναπαραστάσεων (ιδεών, αντιλήψεων,

εννοιών, κατηγοριών...) και πρακτικών (οι οποίες συμπεριλαμβάνουν οποιαδήποτε δραστηριότητα ή κατάσταση, όπως και τον υλικό χώρο, τα αντικείμενα, τα άλλα έμβια όντα...)¹. Η καθημερινότητα, ως πεδίο παραγωγής αντιλήψεων και πρακτικών, αποτελεί στην ουσία χώρο έντονων πολιτικών διεργασιών. Οι χρονοχώροι αποτελούν δυνητικούς χώρους διαπραγμάτευσης ως αποτέλεσμα της συνάντησης καθημερινότητας και διαδρομών (βλ. και Massey, 2005)².

Με βάση τα παραπάνω τίθεται το ερώτημα ποιες όψεις της καθημερινότητας φωτίζουν τα κινήματα πόλης και περιφέρειας. Οι παρατηρήσεις εν είδη υποθέσεων που προτείνονται ως απάντηση εστιάζουν: α) στο ρόλο των κοινωνικών κινήματων πόλης και περιφέρειας ως προς την ενίσχυση μιας βιωματικής, και εν τέλει καθημερινής, αναπαράστασης για το χώρο και β) στους τρόπους που αρθρώνονται και επιδρούν οι κинηματικοί χρονοχώροι στο σύνολο της καθημερινότητας.

A) Η ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΟΥ ΒΙΩΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η καθημερινή ζωή αποτελεί τον πυρήνα των κοινωνικών κινήματων πόλης και περιφέρειας, καθώς τα αίτια γένεσής τους άμεσα ή έμμεσα αφορούν την καθημερινότητα των πολιτών που τα συγκροτούν³. Άρα ένα κοινωνικό κίνημα πόλης ή περιφέρειας προασπίζεται κάποια αξία που συνδέεται με συγκεκριμένους χρονοχώρους του «κάθε μέρα» ως βιώματα, ως πρακτικές, ως αναπαραστάσεις. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του κινήματος ενάντια στην περιφραγή του λόφου του Φιλοπάππου στην Αθήνα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα κίνητρα για την κινητοποίηση συνδέονταν με τις πρακτικές που είχαν αναπτυχθεί σε σχέση με το λόφο, όπως οι χρονοχώροι βόλτας, αλλά και με αναμνήσεις, βιώματα και γενικότερες αναπαραστάσεις για το Φιλοπάππο ως ανοικτό χώρο. Η πρακτική δηλαδή της κινητοποίησης μπορεί να εκληφθεί ως «απόδειξη» ότι ο συγκεκριμένος χρονοχώρος αποτελεί σημαντικό κομμάτι της καθημερινότητάς της γειτονιάς, έστω και με διαφορετικούς τρόπους για τον καθένα και την καθεμία. Να διευκρινιστεί ότι η παραπάνω γενίκευση δεν οδηγεί στο απλοϊκό συμπέρασμα ότι συγκρούεται η παραμονή σε μια κατάσταση ενάντια στην αλλαγή και το καινούργιο, καθώς ο λόγος, οι προτάσεις και οι πρακτικές που συνήθως αναπτύσσουν τα κινήματα καταρρίπτουν αυτή τη διχοτομία⁴. Σε ευρύτερο επίπεδο, κινήματα όπως αυτό που έχει αναπτυχθεί

στις Σκουριές στη Χαλκιδική ενάντια στις εξορύξεις θα μπορούσαν να αναγνωστούν ως αντιστάσεις σε μια προσπάθεια επιβολής μιας ριζικής αλλαγής στο σύνολο των χρονοχώρων της καθημερινότητας.

Σύμφωνα με τον προηγούμενο συλλογισμό και αν θεωρήσουμε ότι οι αντιλήψεις βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία διαπραγματεύσης, τότε η εμφάνιση ενός κινήματος αφορά ένα σημείο έντονης ορατότητας της σύγκρουσης μεταξύ μιας κυρίαρχης θεσμικά αντίληψης που προσπαθεί να επιβληθεί «από τα πάνω» και μίας άλλης που αφορά το συγκεκριμένο και καθημερινό. Εκφράζει, δηλαδή, μια αντίθεση σε επίπεδο αναπαραστάσεων μεταξύ αυτού που θεωρείται κυρίαρχο, ιδεολογικά και θεσμικά και κάποιων άλλων ιδεών που τελικά υπερισχύουν σε επίπεδο καθημερινότητας, τουλάχιστον όσον αφορά την ομάδα των ανθρώπων που συμμετέχει με διάφορους τρόπους στο κίνημα. Με άλλα λόγια η κινητοποίηση αναδεικνύει την υψηλή ιεράρχηση ενός ζητήματος, η αξία του οποίου δεν αναγνωρίζεται θεσμικά (τουλάχιστον στα δεδομένα χρονοχωρικά πλαίσια), υποτιμάται ή υποβαθμίζεται.

Αν θεωρήσουμε ότι η γειτονιά, η πόλη, κατασκευάζεται, εκτός από τις παρεμβάσεις «από τα πάνω», από το σύνολο των χρονοχώρων των κατοίκων που ζουν ή κινούνται στην περιοχή, τι τελικά υπερασπίζεται, και ως εκ τούτου ενισχύει και νομιμοποιεί ένα κίνημα πόλης/περιφέρειας στην καθημερινότητα;

Η κυρίαρχη αυτή τη στιγμή θεώρηση για την καθημερινή ζωή την αντιμετωπίζει ως ένα άθροισμα κατακεραματισμένων χρόνων και χώρων. Οι Lefebvre (1974/1991) και Giddens (1994), παρά τις σημαντικές διαφορές τους, συμφωνούν ότι κατά τη νεωτερικότητα ο χρόνος διαχωρίζεται από τον (κοινωνικό) χώρο. Ο χώρος ως επιφάνεια και απόσταση, ο χρόνος ως ποσότητα αποτελούν κάτι έξω από εμάς, τα υποκείμενα. Ο χρόνος και ο χώρος αντιμετωπίζονται ως αντικείμενα, αγαθά, πόροι που μπορούν να χρησιμοποιηθούν κατά το δοκούν. Σε αυτή τη θεώρηση στηρίζονται έννοιες όπως «παραγωγικότητα» ή «αποδοτικότητα» καθώς και όλη η κυρίαρχη αξιολόγηση πρακτικών. Οι τάσεις «επιτάχυνσης», «ελαστικοποίησης» και τελικά εντατικοποίησης που παρατηρούνται στην καθημερινότητα των αστικών κέντρων αποτελούν πρακτικές που εκφράζουν αυτές τις αφηρημένες αναπαραστάσεις για το χρόνο και το χώρο (βλ. και Χαϊδοπούλου Βρυχεία, 2013: 45-54). Όσο πιο τυποποιημένοι γίνονται οι χρόνοι και οι χώροι τόσο πιο «λειτουργικούς» χρονοχώρους δημιουργούν (βλ. και Ritzer, 1994), χαρακτηριστικές εκφράσεις των οποίων αποτελούν η ζωνοποίηση των

πόλεων, τα εμπορικά κέντρα και ο πολλαπλασιασμός των μη χώρων (Auge, 1996). Η «αξιοποίηση» αφορά την ποσότητα δραστηριοτήτων (χρονοχώρων) ανά μονάδα χρόνου, γι' αυτό έχουν καταστεί αναγκαία το ξεπέρασμα των «εμποδίων» του χώρου και η χρονοχωρική συμπίεση (Harvey, 1989).

Ο χώρος και ο χρόνος ως μέτρηση δε διαθέτουν συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Είναι όχι απλώς ομοιόμορφοι, αλλά και κενοί, άδαιοι από περιεχόμενο και πλαίσιο (βλ. και Giddens 1994). Μόνο ως κενοί και αφηρημένοι μπορούν να μετρηθούν, να αξιοποιηθούν και να λειτουργήσουν ως μέσο ανταλλαγής (βλ. και Adam, 1995: 90). Ο αφηρημένος χώρος δε διαθέτει χρόνο, δεν έχει παρελθόν και παρόν παρά μόνο μέλλον που μπορεί να σχεδιαστεί σύμφωνα με τις ανάγκες συγκεκριμένων ομάδων πληθυσμού (που συνήθως ανήκουν στις ελίτ). Η σύλληψη ενός χώρου αποκομμένου από τη συγκεκριμένη του διαδρομή προφανώς παραβλέπει ή/και αποκλείει όσους αποτελούν μέρος αυτής της διαδρομής, αυτούς και αυτές που συνήθως ορίζονται ως «χρήστες» και «χρήστριες».

Αυτή η θεώρηση μπορεί να είναι κυρίαρχη αλλά στην καθημερινότητα διαπλέκεται, συγκρούεται και βρίσκεται σε συνεχή διαπραγμάτευση με έννοιες και πρακτικές που αντιμετωπίζουν το χώρο και χρόνο ως εμπειρία, προσδίδουν δηλαδή στο αφηρημένο και άδαιο συγκεκριμένα βιωμένα χαρακτηριστικά. Μία από τις εκφάνσεις αυτών των βιωματικών αναπαραστάσεων είναι και η ανάπτυξη οικειότητας (η αλλιώς η μετατροπή του «χώρου» σε «τόπο»). Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αυτό που υπερασπίζονται τα κινήματα πόλης και περιφέρειας είναι η έννοια του βιωμένου χώρου από τους κατοίκους, δηλαδή η ανάπτυξη μιας σχέσης με συγκεκριμένους χώρους. Ο βιωμένος χώρος αφορά μια διαδρομή, μια σχέση χρόνου και χώρου και κατ' αυτόν τον τρόπο επανενώνει έννοιες που η κυρίαρχη αναπαράσταση διαχωρίζει (βλ. και Lefebvre 1990: 120-1). Ο βιωμένος χώρος δεν μπορεί παρά να αφορά χρονοχώρους. Η αναπαράσταση που υπερασπίζονται, άρα και ισχυροποιούν, τα κοινωνικά κινήματα πόλης/περιφέρειας είναι η υποστήριξη μιας άλλης σχέσης με το χώρο (και άρα και με το χρόνο) η οποία προϋποθέτει την ενεργή συμμετοχή στην παραγωγή τους. Δεν είναι (μόνο) η αξία «χρήσης» που διακυβεύεται, με την έννοια της χρήσης του χώρου ως αντικειμένου, αλλά η ίδια η κατασκευή του. Η ενεργή συμμετοχή στην παραγωγή ενός χώρου της καθημερινότητας σημαίνει διαμόρφωση μιας όψης, ενός χρονοχώρου, της πόλης. Στη συνέχεια θα φανεί ο τρόπος με τον οποίο οι κινηματικοί χρονοχώροι λειτουργούν σε αυτή τη διαδικασία.

Β) ΟΙ ΚΙΝΗΜΑΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΧΩΡΟΙ

ΚΑΙ Η ΑΝΑΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Τα κινήματα πόλης/περιφέρειας παράγουν δικτυώσεις, επηρεάζουν πρακτικές, συμβάλλουν στην αναζωογόνηση των υπό διεκδίκηση χώρων και αποτελούν φορείς διεργασιών ανασηματοδότησης του χώρου της πόλης. Η δημιουργία ενός κινήματος πόλης ή περιφέρειας αφορά την κατασκευή ενός νέου κοινού χρόνου και χώρου στην καθημερινότητα της γειτονιάς, της περιοχής, της πόλης και περιφέρειας. Αν, λοιπόν, η καθημερινή ζωή βρίσκεται σε συνεχή κίνηση τότε η εμφάνιση ενός κινηματικού χρονοχώρου προκαλεί μια περαιτέρω αλλαγή. Ένας νέος χρονοχώρος σημαίνει νέες πρακτικές, νέα βιώματα και νέες ιδέες (το «νέο» εδώ νοείται ως έστω και ελάχιστα διαφορετικό από το προηγούμενο). Τα πολλές φορές αρκετά ετερόκλητα άτομα που συμμετέχουν ενεργά σε ένα κίνημα συνεργάζονται για τη συγκρότηση συγκεκριμένων πρακτικών κινητοποίησης/αντίδρασης, πρακτική που σημαίνει όσμωση και δημιουργία κοινών αναφορών. Ως χώρος συνάντησης διαδρομών και καθημερινοτήτων συμβάλλει στην ανάπτυξη ατομικών και συλλογικών αντιλήψεων σε διάφορα επίπεδα, διαδικασία που εντείνεται από το βαθμό «ανοικτότητας» αυτού του χώρου στο διαφορετικό. Ο κινηματικός χρονοχώρος, εξάλλου, όπως και κάθε χρονοχώρος, βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση με τους υπόλοιπους χρονοχώρους της καθημερινότητας, τόσο σε ατομικό, όσο και συλλογικό επίπεδο, και γι' αυτό η επιρροή του έχει διαφορετικά επίπεδα διάχυσης, στους άμεσα εμπλεκόμενους, σε θεσμικούς φορείς, στην ίδια τη γειτονιά και πόλη κ.λπ.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η λειτουργία και η πορεία ενός κινήματος επηρεάζεται από τον τρόπο με τον οποίο αυτός ο νέος χρονοχώρος θα μορφοποιηθεί και θα συναρθρωθεί με τους υπόλοιπους. Για τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες ο κινηματικός χρονοχώρος απαιτεί κάποια αναδιάρθρωση του «κάθε μέρα», ο βαθμός της οποίας θα εξαρτηθεί από την εμπλοκή του καθενός και της καθεμίας. Ο νέος χρονοχώρος συνδέεται και πολλές φορές αναμετράται με τους υπόλοιπους, ατομικούς ή συλλογικούς χρονοχώρους (οικογενειακούς, εργασιακούς -έμμισθους και μη-, ξεκούρασης, διακοπών κ.λπ.)⁵. Εντάσσεται, δηλαδή, στις συχνά ρευστές ιεραρχήσεις που ποικίλουν ανάλογα με την κοινωνική ομάδα (το φύλο, την ηλικία, την εργασιακή, οικογενειακή, οικονομική κατάσταση, την κοινωνική και εθνοτική

προέλευση, κλπ.). Βάσει των παραπάνω αλλά και της συγκυρίας, οι κινηματικοί χρονοχώροι σε κάποιες περιόδους πιθανότατα να ιεραρχούνται υψηλότερα και σε άλλες χαμηλότερα· σε περιπτώσεις που εντείνονται οι κινητοποιήσεις ορίζουν ρυθμούς και χρόνους και θα καθορίσουν, έστω και εφήμερα, το «κάθε μέρα» τουλάχιστον γι' αυτούς που συμμετέχουν πιο ενεργά. Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι πέρα από εύκολα ή δύσκολα συναρθρώσιμος, ο συνολικός τρόπος που τελικά βιώνεται ένας κινηματικός χρονοχώρος (ως ανάγκη συμμετοχής ή/και ως καθήκον ή/και ως εργασία ή/και ως διασκέδαση, ή/και ως κοινωνικοποίηση ή/και κ.λπ.) θα επηρεάσει τις πρακτικές που συνδέονται με αυτόν.

Οι δυσκολίες που εμφανίζει η συνάρθρωση ενός επιπλέον, μη σταθερού χρονοχώρου στην καθημερινότητα, ιδίως σε αστικά περιβάλλοντα που κυριαρχούν η επιτάχυνση και η εντατικοποίηση, καθορίζουν ως ένα βαθμό και την «ανοικτότητα» ενός κινήματος. Η συνθήκη της τοπικότητας, που χαρακτηρίζει τα κινήματα πόλης/περιφέρειας, το γεγονός ότι οι πρακτικές που αναπτύσσουν «χωροθετούνται» και βιώνονται στο πλαίσιο της γειτονιάς ή της ευρύτερης περιοχής κατοικίας και μετακίνησης, διευκολύνει τη συνάρθρωση, ιδίως για ομάδες των οποίων μεγάλο μέρος της καθημερινότητας συνδέεται με τη συγκεκριμένη περιοχή. Για παράδειγμα, μια συνάντηση σε παιδική χαρά, με καλό καιρό, μια Κυριακή απόγευμα, θα αυξήσει τις πιθανότητες συμμετοχής γονιών με παιδιά και ιδίως μητέρων. Αυτό λειτουργεί και αντίστροφα. Όσοι και όσες συνδέουν μεγάλο κομμάτι της καθημερινότητάς τους με την ευρύτερη περιοχή διεκδίκησης, άρα οι καθημερινές τους πρακτικές προϋποθέτουν την ανάπτυξη μιας σχέσης με το χώρο, είναι πιο πιθανό να αντιδράσουν σε μια έξωθεν παρέμβαση. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ένας από τους λόγους της διάρκειας και της δυναμικότητας πολλών κοινωνικών κινημάτων πόλης και περιφέρειας είναι οι ποικίλες εκφράσεις αυτής της τοπικότητας.

Οι νέοι χρονοχώροι ως πεδία διαπραγμάτευσης της εμπειρίας της καθημερινότητας, εκτός των άλλων, συμβάλλουν στη συνεχή (ανα)νοηματοδότηση του χώρου. Με αυτή την έννοια, ακόμα και όταν ο κινηματικός χρονοχώρος παύσει να υπάρχει, θα έχει επηρεάσει αλλά και θα συνεχίζει να επηρεάζει τις πρακτικές και τις αντιλήψεις όχι μόνο των άμεσα εμπλεκομένων, αλλά και ευρύτερων συνόλων πολιτών, θεσμικούς παράγοντες αλλά και την ίδια την πόλη και τις αντιλήψεις για το χώρο. Αυτό βέβαια συμβαίνει σε όλα τα κινήματα που αναπτύσσουν μια έντονη σχέση με συγκεκρι-

κριμένους χώρους, άσχετα από το αν οι διεκδικήσεις αφορούν αστικά, με τη στενή έννοια, αιτήματα. Το κίνημα των πλατειών συνδέθηκε με ιστορίες, βιώματα, εικόνες και άλλαξε τη συλλογική αναπαράσταση για τις ίδιες τις πλατείες. Ο χρονοχώρος των κινητοποιήσεων του Συντάγματος επηρέασε με διαφορετικούς τρόπους ακόμα και αυτούς που δεν συμμετείχαν, αλλά απλώς άκουσαν ή είδαν εικόνες από το Σύνταγμα. Η οικειοποίηση του Συντάγματος από τα άτομα και τις συλλογικότητες που συμμετείχαν, οι πρακτικές που αναπτύχθηκαν δημιούργησαν μια διαφορετική πλατεία και κατ' επέκταση άλλαξαν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, κάποιες αντιλήψεις περί δημόσιου χώρου. Η εικόνα των ανθρώπων αλυσίδων που προσπαθούσαν να πλύνουν το Σύνταγμα από τα δακρυγόνα με μικρά μπουκαλάκια νερό, αυτή η φροντίδα για το βιωμένο χώρο, ήρθε ως αποτέλεσμα μιας συλλογικής οικειοποίησης του δημόσιου. Ο Σταύρος Σταυρίδης, προχωρώντας παραπέρα, διακρίνει σε αυτές τις πρακτικές την «επανεπινόηση του κοινού» (2011: 177).

ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΟΡΙΣΜΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΥ

Λόγω της συνεχούς κίνησης της καθημερινότητας είναι δύσκολο να μελετήσουμε τις διαδικασίες παραγωγής αντιλήψεων και ανανοηματοδότησης εννοιών. Επιπλέον, αυτές οι διεργασίες είναι αόρατες, γιατί αφορούν αναπαραστάσεις αντίθετες με τις κυρίαρχες και ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της εξουσίας είναι η επιβολή της δικιάς της μονοδιάστατης πραγματικότητας. Στην καθημερινότητα, εξάλλου, όλα είναι εφήμερα και όλα αλλάζουν συνεχώς, έστω και κάθε φορά ανεπαίσθητα και οι αντιλήψεις εμφανίζουν ιδιαίτερα αργούς ρυθμούς αλλαγής. Οι χρονοχώροι του παρόντος και του παρελθόντος επηρεάζουν το εδώ και το τώρα, αλλά και το μέλλον, και τα ορατά σημάδια δεν εκφράζουν απαραίτητα τις άπειρες διεργασίες που συντελούνται στο «κάθε μέρα». Αν η δράση των κινημάτων αποτελεί το πιο ορατό σημάδι μιας διαδικασίας που ξεκινάει πριν την εμφάνισή τους και συνεχίζει να συντελείται και μετά την εξαφάνισή τους, τότε η μελέτη τους καθώς και η διερεύνηση των αλλαγών που πιθανώς επιφέρουν σε πρακτικές και αναπαραστάσεις μπορεί να φωτίσει ένα έστω μικρό κομμάτι της αργής αλλά συνεχούς πορείας αναδιαμόρφωσης αντιλήψεων.

Τα κοινωνικά κινήματα πόλης και περιφέρειας φωτίζουν τις αόρατες πολιτιστικές αλλαγές, τις αόρατες πολιτικές μάχες που συντελούνται στο «κάθε μέρα», καθώς

αποτελούν ιδιαίτερα ορατές στιγμές σύγκρουσης μεταξύ αναπαραστάσεων κυρίαρχων/αφηρημένων και συγκεκριμένων, βιωμένων, καθημερινών. Τα κινήματα πόλης και περιφέρειας υπερασπίζονται το δικαίωμα στο συλλογικό ορισμό του καθημερινού προτείνοντας νέους ορισμούς του χώρου και μέσω αυτής της διαδικασίας νομιμοποιούν την αξία του βιωμένου. Υπό αυτό το πρίσμα εμφανίζονται συγκλίσεις με άλλα κινήματα, αγροτικά, οικολογικά, ιθαγενικά (βλ. και Zibechi, 2010). Η υψηλή αξιολόγηση της σχέσης με το χώρο ως πρακτική, η ενίσχυση τελικά της αναπαράστασης του βιωμένου χώρου, ανατρέπουν τις κυρίαρχες ιεραρχήσεις και αμφισβητούν τη μονοσήμαντη αντίληψη του χώρου και του χρόνου ως αντικείμενα. Ευρύτερα, η διεκδίκηση της παραγωγής του καθημερινού, είτε αποσπασματική είτε συνολική, ως στοιχείο σύγκλισης μεταξύ διαφορετικών εγχειρημάτων και κινητοποιήσεων (βλ. και Mayer, 2009, Petropoulou, 2013, αλλά και Βαρκαρόλης, 2012) εμπλουτίζει τη συζήτηση για τη σχέση τοπικού – παγκόσμιου και τη συγκρότηση του glocal. Κυρίως, όμως, αυτές οι γειτνιάσεις δείχνουν τη δημιουργία μιας νέου είδους γενίκευσης «από τα κάτω» που συνδέει κινητοποιήσεις με διαφορετικές αφετηρίες, διαφορετικές πρακτικές αλλά και διαφορετικά βιώματα τοπικότητας. Η ανάδειξη χαρακτηριστικών της καθημερινής ζωής και μετατροπής τους σε πεδίο συλλογικής έκφρασης και διεκδίκησης φανερώνει τη νομιμοποίηση και ισχυροποίηση αξιακών ιεραρχήσεων που οικοδομούνται με βάση το δικαίωμα στη διαμόρφωση του καθημερινού χρόνου και χώρου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι υπάρχουν δύο βασικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με το σχήμα του Lefebvre: οι βιωμένοι χώροι δεν αντιμετωπίζονται ως παθητικοί και οι αναπαραστάσεις δεν περιορίζονται στις κυρίαρχες, στον λόγο δηλαδή των ειδικών. Αναλυτικότερα βλέπε: Χαϊδοπούλου Βρυχεία, 2008: 31-44.
2. Στην ελληνική μετάφραση του βιβλίου της D. Massey ο όρος «trajectories» έχει αποδοθεί ως «τροχιές». Θεωρώ ότι η απόδοση ως «διαδρομές» είναι πιο ακριβής.
3. Ο Castells αναδεικνύει το σύνδεση μεταξύ καθημερινής ζωής και κινήματων πόλης μέσα από την έννοια της «προβληματικής της πόλης» (Καστέλς, 1973/1980:11-12), ενώ ο Villasante (1984) βάζει στο επίκεντρο της έρευνάς του ακριβώς αυτή τη σχέση. Γενικότερα, η συνεισφορά του Lefebvre στο θέμα της σημασίας του καθημερινού για τη συγκρότηση του αστικού χώρου υπήρξε καθοριστική (για

μια πιο σύγχρονη προσέγγιση βλ. Βαΐου, 2000).

4. Βλέπε χαρακτηριστικά τις ιστοσελίδες του Παρατηρητηρίου Ελεύθερων Χώρων Αθήνας-Αττικής (<http://www.asda.gr/elxoro/default.htm>) και των Λόφων Φιλοπάππου (<http://filopappou.wordpress.com/>) όπως και Καβουλάκος, 2008.

5. Όταν πια δεν υπάρχει ακριβής διαχωρισμός μεταξύ κινηματικών χρονοχώρων και υπόλοιπης καθημερινότητας, διαδικασία που σε κάθε περίπτωση είναι αργή και μακροχρόνια, τότε μπορούμε να μιλάμε για τη σταδιακή συγκρότηση μιας άλλης καθημερινότητας (ή αλλιώς την πλήρη πραγματοποίηση του «δικαιώματος στην πόλη»).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam, B. (1995) *Timewatch. The social analysis of time*. Κέιμπριτζ: Polity Press.
- Augé, M. (1992/1996). *Los 'no lugares'. Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*, μτφρ. M. N. Mizraji. Βαρκελώνη: Editorial Gedisa.
- Βαΐου, Ντ. (2000) Πόλη και πολίτες: Η καθημερινή ζωή και το «δικαίωμα στην πόλη». Στο: Μοδινός, Μ., Ευθυμιόπουλος, Η. (επιμ.). *Η βιώσιμη πόλη*. Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής, 204-216.
- Βαΐου, Ντ. & Χατζημιχάλης, Κ. (2012). *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς – Εκδόσεις Νήσος.
- Βαρκαρόλης, Ορ. (2012). *Δημιουργικές αντιστάσεις και Αντεξουσία. Εγχειρήματα και προβληματισμοί του ριζοσπαστικού κινήματος στον 21 αιώνα*. Αθήνα: Καφεενείον «Το Παγκάκι».
- Crang, M. (2001) Rhythms of the city. Temporalised space and motion. Στο: May J., Thrift N. (επιμ.). *Timespace - geographies of temporality*. Λονδίνο: Routledge, 187-207.
- Giddens, A. (1990/1994) *Consecuencias de la modernidad*, μτφρ. A. Lizón Ramón. Μαδρίτη: Alianza Editorial. Στα ελληνικά: Giddens A. (2001). *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, μτφρ. Γ. Μερτίκας. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Harvey, D. (1989) *The condition of postmodernity. An enquiry into the origins of cultural change*. Κέιμπριτζ: Blackwell. Στα ελληνικά: Harvey D. (2009). *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας. Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής*, μτφρ. Ελ. Αστερίου. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

- Καβουλάκος, Κ. Ι. (2008) Προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων: Ένα κίνημα της πόλης στην Αθήνα του 21ου αιώνα. Στο: Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Έ., Κανταντζόγλου Ρ., Μαλούτας Θ., Χατζηγιάννη Α. (επιμ.). *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, 387-426.
- Καστέλς, Μ. (1973/1980) *Πόλη και κοινωνικοί αγώνες*, μτφρ. Γ. Κόκκινος, Μ. Παγκάλου. Αθήνα: Εκδόσεις Αγώνας.
- Lefebvre, H. (1968/1977) *Το δικαίωμα στην πόλη*, μτφρ. Π. Τουρνικιώτης, Κ. Λωράν. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Lefebvre, H. (1974/1991) *The production of space*, μτφρ. D. Nicholson – Smith. Οξφόρδη: Blackwell Publishing.
- Lefebvre, H. (1975/1990) *Μηδενισμός και αμφισβήτηση*, μετ. Α. Τρουλινού. Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.
- Λόφοι Φιλοπάππου. Διαθέσιμο στο: <http://filopappou.wordpress.com/>.
- Massey, D. (2005) *For Space*. Λονδίνο: Sage. Στα ελληνικά: Massey D. (2009). *Για το χώρο*, μτφρ. Ι. Μπιμπλή. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Mayer, M. (2009) The ‘Right to the City’ in the context of shifting mottos of urban social movements. *City*, 13(2-3), 362-374.
- Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων Αθήνας – Αττικής*. Διαθέσιμο στο: <http://www.asda.gr/elxoroi/default.htm>.
- Petropoulou, Ch. (2013) “Alternative Networks of Collectivities” and “Solidarity-Cooperative Economy” in Greek cities: Exploring their theoretical origins. *Journal of Regional Socio-Economic Issues*, 3, 2: 61-85.
- Ritzer, G. (1994) *The McDonaldization of society: An investigation into the changing character of contemporary social life*. Θάουζαντ Όουκ: Pine Forge Press.
- Σταυρίδης, Στ. (2011) Πλατείες: Επινοώντας το κοινό, ανιχνεύοντας ξανά δρόμους προς τη συλλογική χειραφέτηση. Στο: Γιοβανόπουλος Χρ., Μητρόπουλος Δ. (επιμ.). *Δημοκρατία under construction. Από τους δρόμους στις πλατείες*. Αθήνα: Εκδόσεις Α/συνέχεια, 169-183.
- Villasante, T. R. (1984) *Comunidades locales. Alálisis, movimientos sociales y alternativas*. Μαδρίτη: Instituto de Estudios de administración Local.
- Χαϊδοπούλου Βρυχέα, Μ. (2008) *Χρονοχώροι στην πόλη και καθημερινότητα. Συγκριτική μελέτη στην Αθήνα και την πόλη του Μεξικού*, διδακτορική διατριβή. Αθήνα:

Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/22483#page/1/mode/2up>.

Χαϊδοπούλου Βρυχέα, Μ. (2013) *Για τη σημασία της καθημερινότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.

Zibechi, R. (2010) *Αυτονομίες και χειραφετήσεις. Η Λατινική Αμερική σε κίνηση*, μτφρ. Συλλογική. Αθήνα: Αλάνα.

Θεωρητικά περάσματα από τα κινήματα για το «Δικαίωμα στην Πόλη» στα κινήματα κατάληψης του «Κοινού Χώρου»: παγκόσμια παραδείγματα και η περίπτωση της Ελλάδας την εποχή της κρίσης

Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου

Διδάκτωρ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΑΠΘ,

e-mail: tsavdaroglou.ch@gmail.com

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια στο περιβάλλον της κρίσης αναδύθηκαν πλήθος κοινωνικών κινημάτων πόλης που αμφισβήτησαν την κυριαρχία με διαφοροποιημένους τρόπους από ό,τι παλαιότερα κοινωνικά κινήματα. Στόχος αυτής της παρουσίασης είναι η σύγκριση των θεωρητικών αναφορών των σημερινών κινημάτων με τα προηγούμενα

όπως διαγράφονται μέσα από το πέρασμα από το «Δικαίωμα στην Πόλη» στην κατάληψη του «Κοινού Χώρου». Αρχικά εξετάζονται μέσα από παγκόσμια παραδείγματα τα χαρακτηριστικά, οι αδυναμίες και τα όρια των κοινωνικών κινημάτων για το Δικαίωμα στην Πόλη, καθώς και το ίδιο το έργο του Λεφέβρ και στη συνέχεια παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο του Κοινού Χώρου και πως αρθρώνεται με τις Νέες Περιφράξεις στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟ «ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ»

Το «Δικαίωμα στην Πόλη» του Ανρί Λεφέβρ εκδόθηκε το 1968 και από τότε αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πλήθος ερευνητών, κοινωνικών κινημάτων και ακτιβιστών. Ως σημείο αφετηρίας για διάφορα κοινωνικά κινήματα πόλης συνεισέφερε στην ανάπτυξη αγώνων και στην αποσταθεροποίηση της κυριαρχίας σε πολλά μέρη του δυτικού κόσμου κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '60 και '70 (Brenner et al., 2009· Leontidou, 2010· Mayer, 2009). Ωστόσο, στην πορεία των χρόνων, η επαναστατική και καινοτόμα ρητορική του αφομοιώθηκε, σφετερίστηκε και αξιοποιήθηκε από κρατικούς οργανισμούς, ΜΚΟ, δημοτικές αρχές και πολιτικά κόμματα.

Ο Λεφέβρ έγραψε το «Δικαίωμα στην Πόλη» με αφορμή τα εκατό χρόνια από την έκδοση του Κεφαλαίου του Μαρξ και λίγο πριν τις εξεγέρσεις στο Παρίσι, στην Πράγα καθώς και στην υπόλοιπη Ευρώπη και Αμερική. Είναι η περίοδος κατά την οποία κυρίως στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στη Βόρεια Αμερική αναδύονται πλήθος κινημάτων που διεκδικούν πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα για τους έγχρωμους, τις γυναίκες, τους ομοφυλόφιλους, τις μειονότητες. Επίσης είναι η περίοδος που πλήθος εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων σε Λατινική Αμερική, Αφρική και Ασία διεκδικούν δικαιώματα στην εθνική ανεξαρτησία των αποικιοκρατικών χωρών, καθώς και δημοκρατικά δικαιώματα στις χώρες με δικτατορικές κυβερνήσεις. Τέλος θα ακολουθήσουν τη δεκαετία του '70 κινήματα που διεκδικούν το δικαίωμα στην ελευθερία του λόγου, στις πολιτισμικές ταυτότητες, στην οικολογία, κ.α. Ταυτόχρονα τα τέλη της δεκαετίας του '60 και αρχές '70 είναι η περίοδος που το κράτος πρόνοιας όπως αναπτύχθηκε στις δυτικές κοινωνίες φτάνει

στο αποκορύφωμά του, λίγο πριν την κρίση του '70 και την ανάδυση του νεοφιλελευθερισμού. Συνεπώς, τα κοινωνικά κινήματα πόλης της εποχής εκείνης διεκδικούν δικαιώματα πόλης στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα της κρατικής ρύθμισης του κοινωνικού κράτους.

3. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Στο παραπάνω κοινωνικό, πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο ο Λεφέβρ εστιάζοντας στα κοινωνικά κινήματα και στις αστικές εξεγέρσεις αναδεικνύει τον αστικό χώρο τόσο ως τον τόπο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής όσο και ως τον τόπο της συλλογικής ζωής και ως πεδίο χειραφέτησης και ανατροπής. Επομένως στοχεύει όχι μόνο να κατανοήσει την πόλη αλλά επιδιώκει να διακρίνει εκείνες τις κοινωνικές σχέσεις που μπορούν να την αλλάξουν. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Η πόλη είναι η προβολή της κοινωνίας στο έδαφος, δηλαδή όχι μόνο πάνω στο αισθητό πεδίο, αλλά πάνω στο ιδιότυπο επίπεδο που αντιλαμβάνεται και συλλαμβάνει η σκέψη και που ορίζει την πόλη και το αστικό» (Lefebvre, 1977[1968]: 75).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο χώρος για τον Λεφέβρ δεν περιορίζεται μόνο στη διάσταση του φυσικού χώρου αλλά όπως πιο συστηματικά θα αναπτύξει, αργότερα, το 1974, στο έργο του η «Παραγωγή του Χώρου» (Lefebvre, 1991[1974]) διακρίνεται στον φυσικό, νοητικό και κοινωνικό χώρο, αντίστοιχα στην χωρική πρακτική, στις αναπαραστάσεις του χώρου και στον αναπαραστημένο χώρο και τέλος στον αντιληπτό, νοητικό και βιωμένο χώρο.

Επιστρέφοντας στο «Δικαίωμα στην Πόλη» ο Λεφέβρ εκκινεί την ανάλυσή του με τον παρακάτω ορισμό της πόλης:

«Αυτό που εγγράφεται και προβάλλεται δεν είναι μόνο μια απώτερη τάξη, (...), ένας τρόπος παραγωγής, (...) αλλά και ένας χρόνος ή χρόνοι, (...). Η πόλη ακούγεται σαν μουσική, όπως και διαβάζεται σαν έλλογη γραφή. Κατά δεύτερο λόγο, ο ορισμός απαιτεί συμπληρώματα. (...) Διαφορές μεταξύ των τύπων πόλης που απορρέουν από την ιστορία, μεταξύ των επιπτώσεων του καταμερισμού της εργασίας μέσα στις πόλεις, μεταξύ των σχέσεων “πόλη-περιφέρεια” που επιβιώνουν. Από εδώ πηγάζει ένας άλλος ορισμός που ίσως δεν αναιρεί τον πρώτο: η πόλη ως σύνολο διαφορών μεταξύ των πόλεων. Και αυτός ο προσδιορισμός αποδεικνύεται

με τη σειρά του ανεπαρκής, υπερτονίζοντας τα επί μέρους περισσότερο από τις γενικότητες, παραγνωρίζει τις μοναδικότητες της ζωής της πόλης, τους τρόπους ζωής της, το “κατοικείν” στην κυριολεξία του όρου. Από εδώ προκύπτει και ένας άλλος ορισμός, που αναφέρεται στο πλήθος, τη συνύπαρξη και τη συγχρονικότητα των προτύπων στην πόλη, των τρόπων που ζει κανείς την αστική ζωή» (Lefebvre, 1977[1968]: 75-76)

Οι παραπάνω επισημάνσεις είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για τη μετέπειτα κατανόηση του Κοινού Χώρου. Προς το παρόν το ιδιαίτερα σημαντικό στη διατύπωση του Λεφέβρ για τον ορισμό της πόλης είναι η ανάδειξη των διαφορών μέσω των οποίων μπορεί να υποστηριχθεί ότι και ο κάθε Κοινός Τόπος χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες και διαφορές ως προς άλλους Κοινούς Τόπους, που έχουν να κάνουν με την ιστορία, τη γεωγραφική θέση, τον καταμερισμό της εργασίας, τους τρόπους παραγωγής, τις μοναδικότητες της ζωής της κάθε πόλης, τους τρόπους ζωής της, το “κατοικείν”. Επιπλέον ο Κοινός Τόπος ως ανοιχτή ολότητα, στην οποία αρθρώνονται οι πολλαπλοί τρόποι επικοινωνίας εμπεριέχει το πλήθος, τη συνύπαρξη και τη συγχρονικότητα, τους τρόπους που ζει κανείς τον Κοινό Χώρο. Ως εκ τούτου ο Κοινός Τόπος ως βιωμένος Κοινός Χώρος και σε αναλογία με τον κατά Λεφέβρ ορισμό της πόλης μπορεί να γίνει ο χώρος της ελευθερίας του προσώπου καθώς εμπεριέχει τις κοινωνικές σχέσεις ανατροπής και σύγκρουσης.

Επιστρέφοντας στον Λεφέβρ, ο ορισμός της πόλης όπως διατυπώθηκε παραπάνω εμπλουτίζεται στη συνέχεια με τη θέση ότι «η πόλη αποτελεί το πεδίο συγκρούσεων και (ανταγωνιστικών) σχέσεων (...), η πόλη αποτελεί τον “τόπο της επιθυμίας” (...) και τόπο των επαναστάσεων. Με άλλα λόγια δεν πρόκειται για ένα παθητικό χώρο παραγωγής ή συγκέντρωση κεφαλαίων» (Lefebvre, 1977[1968]: 76). Επεκτείνοντας τη σκέψη του Λεφέβρ, ο Κοινός Χώρος θα μπορούσε να γίνει κατανοητός ως το διαρκές πεδίο των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων, της επιθυμίας και των επαναστάσεων. Ο Κοινός Χώρος δεν αποτελεί ένα παθητικό χώρο, ούτε ένα κλειστό «ποσοτικά ορισμένο χώρο», αλλά ούτε και απλώς ένα «χώρο-δύναμη». Ο Κοινός Χώρος φωτισμένος μέσα και από την προσέγγιση του Λεφέβρ θα πρέπει να απομακρυνθεί από την κεντρικότητα τόσο των πόρων όσο και των δυνάμεων και να θέσει στο επίκεντρο τις ιδιαίτερες κοινωνικές σχέσεις χειραφέτησης και ανατροπής. Επιπλέον αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι μέσα από την σκέψη του Λεφέβρ ανοίγεται η

συζήτηση για τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς δηλαδή τους συγκρουόμενους τρόπους επικοινωνίας που διεκδικούν, κατά τον Λεφέβρ, την πόλη και κατ' επέκταση τον Κοινό Χώρο.

Η διεκδίκηση της πόλης στη σκέψη του Λεφέβρ διατυπώνεται μέσα από τον ορισμό του «Δικαιώματος στην Πόλη» σύμφωνα με τον οποίο:

«[Μ]έσα σε δύσκολες συνθήκες, στους κόλπους αυτής της κοινωνίας που δεν μπορεί να τους αντισταχθεί αποτελεσματικά κι ωστόσο τους φράζει την πορεία, ανοίγουν το δρόμο τους ορισμένα δικαιώματα που ορίζουν τον πολιτισμό (...). Τα δικαιώματα τούτα που δεν είναι αναγνωρισμένα γίνονται σιγά σιγά εθιμικά, προτού εγγραφούν στους τυποποιημένους κώδικες. Αν ενταχθούν στην κοινωνική πρακτική, θα αλλάξουν την πραγματικότητα: το δικαίωμα στην εργασία, στη μόρφωση και στην εκπαίδευση, στην υγεία και στη στέγη, στον ελεύθερο χρόνο, στη ζωή. Ανάμεσα σε τούτα τα υπό διαμόρφωση δικαιώματα συγκαταλέγεται το δικαίωμα στην πόλη (...) στην αστική ζωή, (...), στους τόπους συναντήσεων (...), στον ρυθμό ζωής και στη χρησιμοποίηση του χρόνου που θα επιτρέπουν την πλήρη και ολοκληρωμένη χρήση των στιγμών και τόπων κ.λπ.» (ο.π.: 173-174).

Και έπειτα τονίζει ότι:

«Το δικαίωμα στην πόλη εκδηλώνεται ως υπέρτατη μορφή των δικαιωμάτων: δικαίωμα στην ελευθερία, στην εξατομίκευση μέσα στην κοινωνικοποίηση, στην κατοικία και το κατοικείν. Το δικαίωμα στο έργο (στη συμμετοχική δραστηριότητα) και το δικαίωμα στην προσοικείωση (εντελώς διαφορετικό από το δικαίωμα στην ιδιοκτησία) εξυπονούνται μέσα στο δικαίωμα στην πόλη» (ο.π.: 167).

Η παραπάνω διατύπωση του Δικαιώματος στην Πόλη είναι εξαιρετικά σημαντική καθώς θέτει ως χαρακτηριστικά του: πρώτον την ελευθερία, δεύτερον την ανάδειξη του ατόμου μέσα από τη συλλογικότητα, τρίτον την έννοια της «κατοικίας» και του «κατοικείν», τέταρτον την έννοια του «έργου» ως συμμετοχική δραστηριότητα και πέμπτον την έννοια της «προσοικείωσης» έναντι της ατομικής ιδιοκτησίας.

Το κρίσιμο στη διατύπωση του Λεφέβρ είναι η «κοινωνικοποίηση», δηλαδή η συλλογική συνάντηση ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ελευθερία. Επί πρόσθετα στην κοινωνικοποίηση έρχεται η «συμετοχική δραστηριότητα», η οποία παράγει την πόλη ως συλλογικό ιστορικό «έργο» των πράξεων των συσχετιζόμενων υποκειμένων.

Με τα λόγια του Λεφέβρ (ο.π.: 64):

«Η πόλη είναι έργο, που πλησιάζει περισσότερο στο έργο τέχνης, παρά στο απλό υλικό προϊόν. Αν υπάρχει παραγωγή της πόλης, και των κοινωνικών σχέσεων μέσα στην πόλη, πρόκειται μάλλον για παραγωγή και αναπαραγωγή ανθρώπινων υπάρξεων από ανθρώπινες υπάρξεις, παρά για παραγωγή αντικειμένων.»

Τέλος σημείο κλειδί στη σκέψη του Λεφέβρ (1977[1968]: 43) για την προσέγγιση του «Δικαιώματος στην Πόλη» αποτελεί η εξέταση της αντίθεσης ανάμεσα στην «αξία χρήσης» που αντιστοιχεί «στη ζωή της πόλης [και] στο χρόνο της πόλης» και την «αξία» του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που αντιστοιχεί στους «χώρους που αγοράζονται και πουλιούνται, στη κατανάλωση προϊόντων, αγαθών, τόπων και σημάτων» (ο.π.:43). Ο Λεφέβρ (ο.π.: 94) ισχυρίζεται ότι «αν θέλουμε να ξεπεράσουμε την αγορά, το νόμο της ανταλλακτικής αξίας, το χρήμα και το κέρδος, δεν πρέπει αλήθεια να ορίσουμε τον τόπο αυτής της δυνατότητας: δηλαδή την κοινωνία πόλης, την πόλη ως αξία χρήσης;» και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι «η πόλη δεν είχε και δεν έχει νόημα, παρά μόνο σαν έργο, σκοπός, τρόπος ελεύθερης απόλαυσης, τομέας της αξίας χρήσης» (ο.π.: 97). Σε αντίθεση με τη αξία χρήσης της «κοινωνίας πόλης», ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής σύμφωνα με τον Λεφέβρ (ο.π.: 17) επιβάλλει την «ανταλλακτική αξία, τη γενίκευση του εμπορεύματος», οι οποίες «τείνουν να καταστρέφουν, υποτάσσουντάς την, την πόλη και την πραγματικότητά της» (ο.π.: 17). Επίσης αξίζει να επισημανθεί ότι στη σκέψη του Λεφέβρ ως φορείς που επιδιώκουν να σφετεριστούν την «κοινωνία πόλης» και τις διαρκώς παραγόμενες αξίες χρήσεις και να τις τρέψουν σε κεφαλαιοκρατική αξία είναι τόσο το κράτος όσο και η αγορά: «Πότε το κράτος, πότε η επιχείρηση, πότε και οι δυο μαζί (αντίπαλοι, ανταγωνιστές, αλλά συχνά συνεταίροι), προσπαθούν να σφετεριστούν τις λειτουργίες, τις ιδιότητες, τα προνόμια της κοινωνίας της πόλης» (ο.π.: 100).

Επομένως με βάση την μαρξική θεωρία της αξίας και την προσέγγιση του Λεφέβρ για το Δικαίωμα στην Πόλη η προτεινόμενη εννοιολόγηση του Κοινού Χώρου εκφράζεται ως εξής. Τα συσχετιζόμενα κοινωνικά υποκείμενα μέσα από τις πράξεις επικοινωνίας και τις σχέσεις των πράξεών τους αναγνωρίζονται ως πρόσωπα και παράγουν αξίες χρήσης, οι οποίες διαμορφώνουν τον «Κοινό Χώρο» ως τρόπο επικοινωνίας, ως κοινότητα, ως έργο, ως «κατοικείν» και ως «προσοικείωση» του φυσικού χώρου ή με τα λόγια του Λεφέβρ (1977[1968]: 175) ως «προσοικείωση του χρόνου, του χώρου [έκταση], του σώματος, της επιθυμίας». Οι διαδικασίες περίφραξης του

Κοινού Χώρου σημαίνουν την απόδοση ατομικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας τόσο στον φυσικό χώρο όσο και στις υποκειμενικές ικανότητες (εξαντικειμενοποίηση) των κοινωνικών υποκειμένων και την μετατροπή τους σε άτομα, σε ατομικά υποκείμενα της ιδιοκτησίας. Ως εκ τούτου οι παραγόμενες αξίες χρήσης εμπορευματοποιούνται και αποκτούν τη κεφαλαιακή μορφή της αξίας, ως κοινωνική «σχέση αποκλεισμού από τη χρήση» (Κωτσάκης, 2015: 21). Ο Κοινός Χώρος – έργο μετατρέπεται σε χώρο της ανταλλαγής, στον οποίο το «κατοικείν» και η «προσοικείωση» δίνουν τη θέση τους στον εκπραγματισμό του προσώπου και την ατομική ιδιοκτησία. Ωστόσο οι διαδικασίες περίφραξης ως κοινωνικές σχέσεις αποσυγκρότησης του προσώπου και ιδιωτικοποίησης των κοινωνικών δυνάμεων δεν είναι ποτέ πλήρεις αλλά διαρκώς ενδέχεται να αμφισβητηθούν και να ανατραπούν.

Κλείνοντας θα πρέπει επίσης να τονιστεί ότι η προσέγγιση του Λεφέβρ προτρέπει προς τη διαθεματική εξέταση του δικαιώματος στην πόλη, δηλαδή στην θεώρηση του δικαιώματος στην πόλη ως δικαίωμα στη διαφορά όσον αφορά το φύλο, το χρώμα, την ηλικία, την εθνότητα, την θρησκεία, τη γλώσσα, τη κουλτούρα κτλ. Σύμφωνα με τον Λεφέβρ (ο.π.: 123) «ιδού λοιπόν μπροστά στα μάτια μας οι ομάδες, οι εθνότητες, οι ηλικίες, τα φύλα, οι δραστηριότητες, οι εργασίες, οι λειτουργίες, οι γνώσεις που προβάλλονται χώρια πάνω στο έδαφος. Ιδού ό,τι χρειάζεται για να δημιουργηθεί ένας κόσμος, η κοινωνία πόλης.» Για τον Λεφέβρ (ο.π.: 143) το δικαίωμα στην «κοινωνία πόλης» ενσωματώνει και υπερβαίνει τα δικαιώματα «των ηλικιών και φύλων (γυναίκα, παιδί, γέρος), τα δικαιώματα συνθηκών ζωής, τα δικαιώματα στη μόρφωση, στην εκπαίδευση, στην κουλτούρα, στην ανάπαυση, στην υγεία, στη στέγη». Εξάλλου ήδη από το 1947 στο έργο του «Η κριτική της καθημερινής ζωής» είχε υποστηρίξει τη θέση: «αυτοί που επιτελούν την καθημερινότητά τους στην πόλη, με το να ζουν και να παράγουν χώρο, είναι αυτοί που έχουν νόμιμο δικαίωμα στην πόλη».

4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΠΟΛΗΣ, ΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ (ΤΕΛΗ '70 ΑΡΧΕΣ '80)

Το Δικαίωμα στην πόλη όπως ήδη αναφέρθηκε εκδόθηκε το 1968 στα πλαίσια των έντονων κοινωνικών αναταραχών της εποχής και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για

πλήθος μετέπειτα κοινωνικών κινημάτων πόλης. Ιδιαίτερα θα πρέπει να επισημανθεί ότι το ζήτημα της «πόλης» και του «δικαιώματος στην πόλη» τέθηκε στο προσκήνιο με εξαιρετική έμφαση τη στιγμή που άρχισε η οπισθοχώρηση του κράτους πρόνοιας. Η αστική αναδιάρθρωση, η έλλειψη στέγης, η κερδοσκοπία επί της γης, η περιβαλλοντική υποβάθμιση, οι περικοπές στις κρατικές και δημοτικές υπηρεσίες, γενικότερα οι νεοφιλελεύθερες πολεοδομικές πολιτικές, οι οποίες άρχισαν να εφαρμόζονται από τα μέσα της δεκαετίας του '70 θα πυροδοτήσουν ένα πλήθος κινημάτων πόλης, τα οποία κληρονομώντας την παράδοση των κινημάτων των περασμένων δεκαετιών θα συγκρουστούν με τις νεοφιλελεύθερες αστικές πολιτικές και θα επιδιώξουν να επανανοηματοδοτήσουν και να αλλάξουν τις πόλεις.

Χαρακτηριστικά σύμφωνα με τους Andrej Holm και Armin Kuhn (2010: 645) στο Δυτικό Βερολίνο το 1978 περίπου 27.000 διαμερίσματα έμειναν ακατοίκητα. Οι ιδιοκτήτες των κτιρίων και οι οικοδομικές εταιρείες σκόπιμα άφηναν τα σπίτια να εγκαταλειφθούν με την προσδοκία ότι στη συνέχεια θα μπορούσαν να τα κατεδαφίσουν και να τα ξαναχτίσουν χρησιμοποιώντας κρατικές χρηματοδοτήσεις, ώστε τελικά να τα χρεώνουν με υψηλότερα ενοίκια. Αντίστοιχες πρακτικές εφαρμόζονται την ίδια εποχή στο Λονδίνο, το Άμστερνταμ, το Μιλάνο, τη Βαρκελώνη, τη Νέα Υόρκη και τις περισσότερες μητροπόλεις της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής (Hodkinson, 2012· Katsiaficas, 2007· Moroni, 1999[1994]· Vasudevan, 2011). Οι παραπάνω πολιτικές θα οδηγήσουν στον λεγόμενο «στεγαστικό πόλεμο» και στην ανάδυση ενός πολύμορφου κινήματος καταλήψεων. Στα τέλη της δεκαετίας του '70 με αρχές της δεκαετίας του '80 παρατηρείται η λεγόμενη «καταληψιακή έκρηξη» στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική (Holm and Kuhn, 2010: 645). Εκατοντάδες κτίρια, άδεια διαμερίσματα και κενά εργοστάσια καταλαμβάνονται στο Σαν Φρανσίσκο, στη Νέα Υόρκη, στο Λονδίνο, στο Βερολίνο, στο Αμβούργο, στη Φρανκφούρτη, στη Ζυρίχη, στο Μιλάνο, στο Τορίνο, στη Μπολόνια, στη Ρώμη, στη Νάπολη, στη Βαρκελώνη, στο Άμστερνταμ, στην Κοπεγχάγη για να αναφερθούν μερικές από τις σημαντικότερες πόλεις της λεγόμενης «καταληψιακής σκηνής»¹.

Στις παραπάνω πόλεις, οι καταληψίες διεκδικούν τόσο το «δικαίωμα στη στέγαση» όσο και τη διαμόρφωση ενός δικού τους τρόπου ζωής. «Κατάληψη σημαίνει περισσότερα από απλή επιβίωση!», υποστηρίζουν οι Ολλανδοί καταληψίες «Krakers», (Σούζας, 2015).

Επιπλέον το «συμβούλιο καταληψιών» του Βερολίνου στέλνει τον Οκτώβρη του 1981 ανοιχτή επιστολή στους κατοίκους της πόλης στην οποία εξηγούν ότι:

«Όταν τα καταλαμβάνουμε δε σημαίνει ότι το κάνουμε απλώς για να εξασφαλίσουμε ένα χώρο για να ζήσουμε. Αλλά [τα κατειλημμένα σπίτια] τα θέλουμε για να ζήσουμε και να εργαστούμε και πάλι μαζί. Θέλουμε να σταματήσουμε τη διαδικασία αποξένωσης και καταστροφής της συλλογικής ζωής. Ποιος σ' αυτή την πόλη δε γνωρίζει τη βασανιστική μοναξιά και την κενότητα της καθημερινής ζωής που προκαλούνται από την αυξανόμενη καταστροφή των παλιών σχέσεων λόγω του αστεακού επανασχεδιασμού και των άλλων μορφών ανάπτυξης της πόλης;» (Katsiaficas, 2007: 153).

Αντίστοιχα οι καταληψίες στην Αγγλία το 1981 στο «Εγχειρίδιο των Καταλήψεων» υποστηρίζουν ότι:

«Για πολλούς από μας οι καταλήψεις δεν είναι απλά ένας τρόπος να βρούμε σπίτι, αλλά αποτελεί και τη βάση για άλλα σχέδια. Όλα όσα αναφέρουμε έχουν πραγματοποιηθεί από ομάδες καταλήψεων: Παιδικοί σταθμοί και νηπιαγωγεία, παιδικές χαρές [...] συνεταιρισμοί τροφίμων, φούρνοι, ενώσεις διεκδικητών, κέντρα [κακοποιημένων] γυναικών [...], λιθογραφεία, μεταξοτυπίες, κοινοτικές εφημερίδες, αγροκτήματα του δρόμου.»²

Με παρόμοιο τρόπο το 1977 οι καταληψίες της οδού Giovassino στο Μιλάνο διακηρύσσουν:

«Καταλάβαμε ένα χώρο που θέλουμε να μεταμορφώσουμε σε ένα κεντρικό σημείο αναφοράς της ορμής, της κουλτούρας και του τρόπου ζωής του μιλανέζικου νεανικού προλεταριάτου. Ποιο είναι το σχέδιο; Να οικοδομήσουμε μια γειτονιά τρόπων ζωής, δεν θέλουμε να κλειστούμε και πάλι στο γκέτο του κατειλημμένου χώρου. Να πάρουμε τα σπίτια, τους δρόμους, τα μαγαζιά. Κι αυτό για να πραγματοποιήσουμε το “να πάρουμε την πόλη”» (Moroni, 1999[1994]: 34-35).

Οι παραπάνω αναφορές καταδεικνύουν ότι η πρακτική της κατάληψης βρίσκεται στην κατεύθυνση της δημιουργίας του Κοινού Χώρου και του Δικαιώματος στην Πόλη. Οι καταληψίες επιδιώκουν να αλλάξουν την μορφή, τη λειτουργία και τα νοήματα του χώρου, των κτιρίων, των γειτονιών και της πόλης, αλλάζοντας τον ίδιο τον εαυτό τους, τις κοινωνικές τους σχέσεις και τους τρόπους επικοινωνίας. Από μεμονωμένα άτομα επιδιώκουν μέσα από συλλογικούς τρόπους επικοινωνίας, συλλογικές

μορφές κατοίκησης και κοινής δράσης να γίνουν κοινωνικά υποκείμενα, τα οποία συγκροτούν τις κοινότητες των καταλήψεων ως συλλογική κτήση.

Επίσης οι κοινότητες των καταληψιών αντιτίθεται στην ομοιομορφία και δίνουν έμφαση στη διαφορά, αποτελούνται από «διαφορετικούς», από «άλλους», και σε περιοχές που πληθαίνουν δημιουργούνται οι λεγόμενες «γειτονιές των διαφορετικών». Όπως αναφέρει ο Moroni (1999[1994]: 60) το 1976 στη πόρτα ενός μπαρ στη διάσημη για τις καταλήψεις περιοχή Πόρτα Τιτσινέζε στο Μιλάνο κάποιος έγραψε «Αυτή είναι η γειτονιά των διαφορετικών και ότι είναι διαφορετικό είναι όμορφο». Ταυτόχρονα η κατάληψη ως Κοινός Χώρος θα απεμπολήσει την έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας και θα δώσει έμφαση στις αξίες χρήσης και ως εκ τούτου προσιδιάζει στην έννοια της «προσοικειώσης» σύμφωνα με την ορολογία του Λεφέβρ.

Επιπλέον στα κοινά τους σημεία συμπεριλαμβάνεται ότι δεν έχουν παγιωμένη έκφραση στον φυσικό χώρο καθώς χαρακτηρίζονται από έντονα νομαδικό, υβριδικό και ενδεχομενικό χαρακτήρα. Δεν περιορίζονται σε μια απλή ποσοτική διεκδίκηση του φυσικού χώρου - κτιρίου και ως εκ τούτου αποδεικνύονται οι ομάδες των καταληψιών εξαιρετικά ευέλικτες και εφευρετικές. Οι τόποι των καταλήψεων μπορεί να είναι από εγκαταλειμμένες βίλες, άδειες εργατικές πολυκατοικίες, πανεπιστημιακά κτίρια, κενά βιομηχανικά και εργοστασιακά κτίρια, μέχρι εγκαταλειμμένα βαγόνια, εκκλησίες, μοναστήρια, κινηματογράφοι, θέατρα και στρατόπεδα (Geronimo, [1990] 2001· Martínez, Piazza and Pruijt, 2013· Moroni, 1999[1994]). Επιπλέον «πρόκειται για νέα διάχτυα δίκτυα, δύσκολης ορατότητας. Κάθε κύτταρο ζει τη ζωή του (...) αυτόνομα (...), διατηρώντας μια σειρά δεσμών μέσω της κυκλοφορίας πληροφοριών και προσώπων» (Moroni, 1999[1994]: 29). Η διάδοση πληροφοριών γίνεται με αυτοσχέδια έντυπα, φανζίν, αφίσες, παράνομα-πειρατικά ραδιόφωνα αλλά κυρίως στόμα με στόμα, καθώς σύμφωνα με την αφηγηματική κολεκτίβα Wu Ming (2006) οι πρόσωπο με πρόσωπο αφηγήσεις και οι ιστορίες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο καθώς «συνέχουν τον κοινωνικό χώρο των καταληψιών». Επίσης οι χρόνοι της κατάληψης ορίζονται σε σημαντικό βαθμό από τη προσωπική και συλλογική επιλογή και επιθυμία των μελών τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κάτοικοι των καταλήψεων επιλέγουν να εργάζονται περιστασιακά, αρκετές φορές με κυκλικό τρόπο, και αφιερώνουν το χρόνο τους στη συλλογική και πολιτική ζωή και μιλάνε για «την επανοικειοποίηση του χρόνου» και για το «δικαίωμα να ξεχνάμε την ώρα» (Guattari, 2003[1980]: 15).

Όσον αφορά τη διάσταση της έκτασης οι καταλήψεις συνήθως ξεκινάνε από την περίμετρο των πόλεων και διεισδύουν στις ρωγμές των κέντρων. Οι τόποι των καταλήψεων είναι οριακοί, αμφίσημοι, χώροι κατώφλια, αστικά κενά που επιδιώκεται να μετασηματοδοτούν σε «αστικά κοινά», όπως το εγκαταλελειμμένο λιμάνι στο Αμβούργο, τα άδεια εργοστασιακά κελύφι στη περίμετρο, την λεγόμενη «ενδοχώρα-hinterland», του Μιλάνο, οι εγκαταλελειμμένες στρατιωτικές βάσεις στη περίμετρο της Ρώμης, τα κενά κτίρια του Κρόιτςμπεργκ δίπλα στο τείχος του Βερολίνου. Το «Δικαίωμα στην Πόλη» εκφράζεται επομένως και με γεωγραφικούς όρους. Εάν οι τόποι των καταλήψεων είναι οι τόποι της καθημερινής ζωής, το δικαίωμα στο κέντρο δεν παραμελείται αλλά αποτελεί διαρκές διακύβευμα. «Είμαστε οι ερυθρόδερμοι της μητρόπολης» θα γράφουν στις προκηρύξεις τους οι μιλανέζοι καταληψίες κάθε φορά που ετοιμάζονται να κατεβούν στην καρδιά της πόλης, στα εδάφη του «λευκού ανθρώπου» που κατέχει τους «πράσινους βοσκότοπους των εμπορευμάτων και del loisir (ελεύθερου χρόνου)» (Moroni, 1999[1994]: 29).

Ο υβριδικός και νομαδικός χαρακτήρας αφορά επίσης τις διαρκείς μεταμορφώσεις στις χρήσεις των εσωτερικών χώρων των ίδιων των κατειλημμένων κτιρίων. Αποθηκευτικοί χώροι γίνονται αίθουσες χορού, οι χώροι εργασίας γίνονται συναυλιακοί χώροι, συνεργεία γίνονται συλλογικές τραπεζαρίες και τα γραφεία διοίκησης γίνονται υπονοματάρια (Adey and Kraftl, 2009· Jacobs, 2006· Sheridan, 2007). Η αντιστροφή, μεταστροφή, επανεγγραφή των χρήσεων αποτελεί διαχρονικό χαρακτηριστικό των κατειλημμένων κτιρίων. Επίσης η ίδια η κοινωνική σύνθεση των μελών τους είναι εξαιρετικά ευέλικτη και εφήμερη. Τέλος το ίδιο το κτίριο της κατάληψης δεν αποτελεί αυτοσκοπό καθώς είτε λόγω αστυνομικών εκκενώσεων, είτε λόγω αδυναμίας συντήρησης ή ακόμα και εξαιτίας εσωτερικών διαφωνιών, τα μέλη των ομάδων διαρκώς μετακινούνται-μεταναστεύουν σε διαφορετικά εδάφη και κτίρια μέσα στην ίδια πόλη. Ως εκ τούτου οι καταλήψεις κτιρίων στη Δυτική Ευρώπη και Βόρεια Αμερική θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αποτελούν «ανοιχτές κοινότητες σε κίνηση».

Τέλος πρέπει να επισημανθεί ότι στις καταλήψεις ο ιδιωτικός-προσωπικός χώρος τείνει να γίνει δημόσιος-πολιτικός χώρος. Χαρακτηριστικά όπως αναφέρει ο Moroni (1999[1994]: 30) για την περίπτωση των ιταλικών καταλήψεων τη δεκαετία του '70 «υπάρχει η προσπάθεια ενοποίησης των δυο βασικών συνιστωσών: των νέων που από το “προσωπικό” φτάνουν στο “πολιτικό” και των “πολιτικών” που ξανα-ανακα-

λύπτουν το “προσωπικό” τους». Οι καταλήψεις αντιτίθενται τόσο στην κατά Γκράμσι «ιδιωτική κοινωνία» όσο και στα πολιτικά κόμματα και στις δομές τους. Ως εκ τούτου διαμορφώνουν άτυπα, αυτοσχέδια δίκτυα, τα οποία αντιτίθενται στις σταθερές δομές «λόγω των εγγενών κινδύνων γραφειοκρατικοποίησης» (Moroni, 1999[1994]: 29). Πρόκειται σύμφωνα με τον Moroni (1999[1994]) για «μια σαφή ανάγκη σύγκρισης και όχι συντονισμού με το ζόρι» και σύμφωνα με τον Melucci (1982) ο συντονισμός όποτε κρίνεται αναγκαίος γίνεται πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα και «όχι από ανάγκη για τη μαμά-οργάνωση».

Ως εκ τούτου μέσα στον κοινωνικό χώρο των καταλήψεων γεννιέται, παράγεται και αναπαράγεται ένα σύμπαν κριτικής που διαπερνάει όλες τις σχέσεις εξουσίας: την έμφυλη, την εθνική, την οικογενειακή, την οικονομική, την ηλικιακή, την ιατρική, την ακαδημαϊκή κτλ. Μαζί με αυτήν την κριτική γεννιούνται μέσα από τις καταλήψεις αναρίθμητοι αγώνες σε ποικίλα πεδία της καθημερινής ζωής, αγώνες ενάντια στους βιασμούς και για την αποποινικοποίηση των εκτρώσεων, αγώνες για την ελεύθερη στέγαση και ενάντια στην αύξηση των ενοικίων, ενάντια στον αυταρχισμό σε σχολεία και πανεπιστήμια, ενάντια στις φυλακές, αγώνες για την ενδυνάμωση έμφυλα ή εθνοτικά καταπιεσμένων κοινοτήτων όπως οι αγώνες των ομοφυλόφιλων και των μαύρων στην Αμερική, αγώνες ενάντια στην καταστροφή της φύσης, ενάντια στην στρατιωτικοποίηση και τον πόλεμο (Geronimo, 2001[1990]· Martínez, Piazza and Pruijt, 2013· Moroni, 1999[1994]).

Συμπερασματικά ο κοινός χώρος των καταλήψεων όπως αναδύθηκε τη δεκαετία του '70 αρθρώθηκε με το ευρύτερο ρεύμα κοινωνικών κινημάτων πόλης και ανέδειξε ένα πλήθος αγώνων. Οι αγώνες για το ζήτημα της κατοικίας, οι απεργίες ενοικίων, οι καμπάνιες ενάντια σε αστικές αναπλάσεις, οι αγώνες σχετικά με τις αστικές μεταφορές, τις ήπιες μετακινήσεις, και τα κινήματα καταλήψεων μαζί με τους φεμινιστικούς αγώνες, τους ταξικούς αγώνες, τους φοιτητικούς αγώνες, τους αγώνες των μαύρων, τα κινήματα ομοφυλόφιλων, τα κινήματα για τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα διαμόρφωσαν τη δεκαετία του '70 ένα ιδιαίτερα συγκρουσιακό περιβάλλον που ανέδειξε τη σημασία του Δικαιώματος στην Πόλη και ιχνηλάτησε και αναμετρήθηκε με τη δυνατότητα συγκρότησης του Κοινού Χώρου. Συνθήματα όπως «κάτω από την ασφαλτο υπάρχει παραλία», το «προσωπικό είναι πολιτικό», το γαλλικό σύνθημα «αλλάζουμε την ζωή, αλλάζουμε την πόλη», στις ΗΠΑ τα συνθήματα «κοινοτικός

έλεγχος της πόλης» και «δεν θέλουμε γκέτο θέλουμε ολόκληρη την πόλη» και στην Ιταλία συνθήματα όπως «ας πάρουμε την πόλη», «το αίσθημα της ευτυχίας γίνεται ανατρεπτικό όταν είναι συλλογικό» και «τα θέλουμε όλα» θα νοηματοδοτήσουν την πιθανότητα ανάδυσης του Κοινού Χώρου.

5. ΣΦΕΤΕΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ, ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΥΣΗ ΝΕΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ ΠΟΛΗΣ ('90-'00)

Από τη δεκαετία του '80 παρατηρείται μια σαφής αλλαγή στα κινήματα πόλης, τα οποία σε μεγάλο βαθμό χάνουν την πρότερη ριζοσπαστική τους κριτική και ενσωματώνονται σε θεσμικές κρατικές δομές, σε ΜΚΟ και σε τοπικές δημοτικές αρχές. Σύμφωνα με την Mayer (2009: 364), τη δεκαετία του '80 γίνεται το πέρασμα «από τη διαμαρτυρία στο πρόγραμμα». Την ίδια στιγμή που υποχωρούσε το κράτος πρόνοιας δίνοντας τη θέση του στο νεοφιλελευθερισμό και την ελεύθερη αγορά, χρησιμοποιείται τόσο η βίαιη καταστολή όσο και ο συμμετοχικός σχεδιασμός για την αφομοίωση των κοινωνικών κινήματων πόλης. Σύμφωνα με τους Novy και Colomb (2012) τη δεκαετία του '80 το «Δικαίωμα στην Πόλη» συνθλίβεται απέναντι στο δίλημμα «αντιπαράθεση ή συνεργασία». Οι καταληψίες διαχωρίζονται σε «διαπραγματευτές» και «μη-διαπραγματευτές» (Vasudevan, 2011). Χαρακτηριστικά το 1981 ο υπουργός εσωτερικών της Γερμανίας Heinrich Lummer διαίρεσε τους καταληψίες σε «εκείνους που ήταν έτοιμοι να διαπραγματευτούν» και στους «εγκληματίες» (Holm and Kuhn, 2010). Επιπρόσθετα τη σκυτάλη των κινήματων πόλης παίρνουν και «επιτροπές πολιτών» της μεσαίας τάξης, οι οποίες στα πλαίσια της ανάπτυξης του νεοφιλελευθερισμού επιδιώκουν τον εξευγενισμό των γειτονιών τους από τους μετανάστες, τη λεγόμενη «άγρια» νεολαία, τις εργάτριες του έρωτα και τους χρήστες ναρκωτικών (Mayer, 2009· Harvey, 2013[2012]).

Πιο συγκεκριμένα εστιάζοντας στην περίπτωση της Γερμανίας η ανάπτυξη του κόμματος των Πρασίνων και η είσοδός τους σε δημοτικά και τοπικά κοινοβούλια αντανakλά σύμφωνα με αρκετούς μελετητές (Holm and Kuhn, 2010· Mayer, 1993· Novy and Colomb, 2012) την ενσωμάτωση των κινήματων πόλης. Οι πρώην μαχη-

τικές οργανώσεις γειτονιών μετασχηματίζονται σε θεσμικές ΜΚΟ οργανώσεις που χρηματοδοτούνται από το κράτος ή τους δήμους. Αντίστοιχα πρώην καταλήψεις του «αυτόνομου κινήματος» υπό τον φόβο των εξώσεων και της ποινικοποίησης εξαναγκάζονται να συνεργαστούν με το κράτος και το δήμο και ως εκ τούτου χάνουν μεγάλο μέρος της δυναμικής τους (Novy and Colomb, 2012).

Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι στην ακμή του πρώτου κινήματος των καταλήψεων του Βερολίνου, το 1979, ξεκίνησε η «Διεθνής Έκθεση Κτιρίων», η οποία έθεσε τις «αρχές της “συγκρατημένης-προσεκτικής” ανανέωσης των πόλεων», οι οποίες επιδίωκαν να φέρουν σε συμβιβασμό τις ομάδες των ενοικιαστών, τις πολιτικές αρχές της πόλης και τις ομάδες των καταλήψεων (Bernt, 2003). Σύμφωνα με τον Homuth (1984: 37) η «Διεθνής Έκθεση Κτιρίων» έθεσε τις βάσεις για τη «“συγκρατημένη-προσεκτική” αστική ανανέωση, η οποία αντικατέστησε το βίαιο χαρακτήρα, τον γραφειοκρατικό πατερναλισμό και την ανικανότητα αυτών των σχεδίων με προσεκτική, βήμα προς βήμα διαδικασία που ήταν πιο εύκολο να γίνει κατανοητή και πιο κοινωνικά προσαρμόσιμη» και σύμφωνα με τους Holm και Kuhn (2010: 653) τα κατειλημμένα σπίτια «όχι μόνο ήταν το έναυσμα για μια νέα πολιτική αστικής ανανέωσης, ήταν την ίδια στιγμή ένα είδος πειραματικού εργαστηρίου στο οποίο δοκιμάζονταν νέα εργαλεία αστικής ανανέωσης».

Παρόλα αυτά δέκα χρόνια μετά το πρώτο κύμα καταλήψεων, αμέσως μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου θα ακολουθήσει το δεύτερο κύμα καταλήψεων στα εγκαταλειμμένα και με αδιευκρίνιστο ιδιοκτησιακό καθεστώς κτίρια του ανατολικού τμήματος της ενωμένης πλέον πόλης. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της δεύτερης γενιάς καταλήψεων είναι ότι εκτός από το στεγαστικό ζήτημα οι καταληψίες εστιάζουν κυρίως στη δημιουργία χώρων αντικουλτούρας, τέχνης και πειραματισμών με τη δημιουργία εκθεσιακών χώρων, βιβλιοπωλείων, δισκοπωλείων, καλλιτεχνικών στούντιο, συναυλιακών χώρων, πειραματικών εστιατορίων και καφέ (Vasudevan, 2011). Οι τρόποι επικοινωνίας διευρύνονται, το «κατοικείν» και το «δικαίωμα στην πόλη» επανανοηματοδοτούνται και εμπλουτίζονται με πολιτισμικές πρακτικές δημιουργώντας έναν ανανεωμένο κοινό χώρο.

Ωστόσο ο σφετερισμός, η καταστολή και η αφομοίωση του κοινού χώρου του δεύτερου κύματος καταλήψεων θα είναι ακόμα πιο άμεση συγκριτικά με το πρώτο κύμα. Όσα από τα πρώην κατειλημμένα κτίρια δεν εκκενώθηκαν θα μετατραπούν

σε κοοπερατίβες ή σύμφωνα με τον Pruijt (2004) σε «επιχειρηματικές καταλήψεις». Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 η Γερουσία του Βερολίνου ξόδεψε πάνω από 250 εκατομμύρια ευρώ σε αυτό που ήταν γνωστό ως αναπτυξιακά προγράμματα «αυτοβοηθητικής στεγαστικής πολιτικής» (Holm and Kuhn, 2010). Συνολικά πάνω από 3.000 μονάδες ανακαινίστηκαν με αυτόν τον τρόπο στο ανατολικό τμήμα της πόλης, πολλές από αυτές πρώην καταλήψεις (Abgeordnetenhaus Berlin, 2002). Σύμφωνα με τους Holm και Kuhn (2010: 652) σε μερικές περιοχές, η ανακαίνιση των πρώην καταλήψεων ήταν «το πρώτο σαφές δείγμα της αστικής ανανέωσης στην πράξη». Επίσης σύμφωνα με τους Häußermann, Holm και Zunzer (2002) το συμμετοχικό μοντέλο της δεκαετίας του '80 επεκτάθηκε και τώρα «οι καθοριστικοί παράγοντες ήταν όχι μόνο τα οικονομικά κριτήρια, αλλά επίσης οι πολιτιστικοί και κοινωνικοί πόροι. Ιδίως οι μορφωμένοι ενοικιαστές και αυτοί που ασχολήθηκαν στενά με κοινωνικά δίκτυα, ήταν σε καλύτερη θέση να κάνουν υπολογίσιμα τα συμφέροντά τους στις εξατομικευμένες διαπραγματεύσεις των εκσυγχρονιστικών σχεδίων». Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι το νέο μοντέλο απομακρύνεται από τη συλλογική διαπραγμάτευση και η συμμετοχική διαδικασία αφορά ατομικές διαπραγματεύσεις που θα οδηγήσουν σε ιδιωτικές επενδύσεις στους πρώην κατειλημμένους χώρους (Holm and Kuhn, 2010: 652). Με αυτές τις πολιτικές ο τρόπος επικοινωνίας και οι πολιτισμικές πρακτικές των πρώην καταληψιών γίνονται ο μοχλός για την αστική ανανέωση της πόλης. Είναι η εποχή που γεννιέται η ρητορική για τη λεγόμενη «δημιουργική πόλη» και το Βερολίνο ενσωματώνοντας και σφετερίζοντας το πρώην κίνημα των καταλήψεων καθώς και τις αυτοοργανωμένες πολιτιστικές μορφές έκφρασης αναδεικνύεται σύμφωνα με τον Pasquinelli (2010: 3) ως η «Μέκκα» των αποκαλούμενων «δημιουργικών πόλεων» της Ευρώπης.

Παρόμοιες εξελίξεις υπήρξαν σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις. Στις μελέτες του για τη Ζυρίχη, ο Schmid (1998) αναφέρεται σε μια διαλεκτική των κοινωνικών κινημάτων με τον σχηματισμό της «παγκόσμιας πόλης» της Ζυρίχης, και ειδικότερα προσδιορίζει την ώθηση των κινημάτων διαμαρτυρίας στην πόλη και των δραστηριοτήτων της υποκοουλτούρας «για να έρθει στη συνέχεια ένα πολιτιστικό άνοιγμα και να μορφοποιηθεί η κοσμοπολίτικη εικόνα της πόλης» (ο.π.: 221).

Στο Άμστερνταμ ο Δήμος μετά από τέσσερις δεκαετίες με πολιτικές εκκενώσεων, ποινικοποίησης και ενσωμάτωσης του κινήματος των καταλήψεων, τη δεκαετία του

2000 θέτει στο επίκεντρο της ρητορικής του ότι ο «τόπος έχει σημασία» και ότι η «αυθεντικότητα», η «ζωντάνια» και η «μοναδικότητα» αποτελούν χαρακτηριστικά για να είναι μια πόλη ελκυστική σε επενδύσεις και τουρισμό (Owens, 2008). Συνεπώς ο Δήμος αναγνωρίζει ότι έχει σχεδόν αφανιστεί ένας σημαντικός και «αυθεντικός» πόρος έλξης και ως εκ τούτου υιοθετεί την πολιτική των λεγόμενων «Περιοχών Αναπαραγωγής» ώστε σύμφωνα με τη διατύπωση του δημάρχου της πόλης Patijn να «διατηρούνται και να αναδημιουργούνται οι πολιτιστικές λειτουργίες που παλαιότερα γίνονταν στις μεγάλες καταλήψεις» (Owens, 2008: 54). Ακολουθώντας το σύμβουλο του θεσμού της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, Trevor Davies (1998: 54) που ισχυρίζεται ότι «οι καλλιτέχνες χρειάζονται την αναρχία», το σλόγκαν του δημάρχου του Άμστερνταμ είναι: «Δεν υπάρχει κουλτούρα χωρίς υποκουλτούρα» (Patijn, 2000: 78). Στην πραγματικότητα οι καταλήψεις δεν αντιμετωπίζουν πλέον μόνο το παλαιότερο δίλημμα «διαπραγμάτευση ή εκκένωση», αλλά εάν θέλουν να παραμείνουν στους χώρους τους θα πρέπει να είναι δημιουργικοί, παραγωγικοί και να συμβάλουν στην αναζωογόνηση της κουλτούρας της πόλης (Owens, 2008).

Ως εκ τούτου από τη δεκαετία του '90, όπως ισχυρίζεται η Mayer (2009: 362), η συζήτηση για το «Δικαίωμα στην Πόλη» αναμειγνύεται με όρους όπως «βιώσιμη πόλη», «ζωντανή πόλη», «έξυπνη πόλη», «δημιουργική πόλη», «πόλη της γνώσης» και οι ιδέες της αυτονομίας και του αυτοπροσδιορισμού υιοθετούνται από τις πολιτικές του λεγόμενου «city branding», την ίδια στιγμή που οι όλο και αυξανόμενες «περίκλειστες κοινότητες» διαφημίζουν το «δικαίωμα σε μια ασφαλή ζωή».

Επιπλέον στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι η ρητορική για το «Δικαίωμα στην Πόλη» την τελευταία δεκαετία έχει υιοθετηθεί από πλήθος δημοτικών, κυβερνητικών και διεθνών οργανισμών. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της ιδιοποίησης του «Δικαιώματος στην Πόλη» από τον ΟΗΕ στα πλαίσια της UNHabitat και της UNESCO που το 2006 υιοθέτησε τη «Παγκόσμια Χάρτα για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Πόλη» (World Charter for the human right to the city). Συγκεκριμένα σύμφωνα με το 11ο άρθρο της Χάρτας το «Δικαίωμα στην Πόλη» περιλαμβάνει: «την ενσωμάτωση των διεθνώς αναγνωρισμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην κατοικία, στην κοινωνική ασφάλεια, στην εργασία, ένα αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης, αναψυχής, πληροφόρησης, οργάνωσης και ελεύθερης συνάντησης, τροφή και νερό, απελευθέρωση από τις εκτοπίσεις, συμμετοχή και αυτοέκφραση, υγεία, εκπαίδευ-

ση, πολιτισμό, ιδιωτικότητα και ασφάλεια, ένα ασφαλές και υγιές περιβάλλον». Επίσης το «Δικαίωμα στην Πόλη» έχει υιοθετηθεί το 1997 από την Κολομβία (Νόμος 388/1997) και το 2001 από τη Βραζιλία (Νόμος 10.257/2001), η οποία ίδρυσε το 2003 το «Υπουργείο για το Δικαίωμα στην Πόλη».

Στο πλαίσιο αυτό, χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση της δημοτικής παράταξης «Δικαίωμα στην Πόλη» που από τον Οκτώβριο του 2010 διοικεί τον Δήμο Αθηναίων. Σαρανταπέντε χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του ομώνυμου βιβλίου από τον Λεφέβρ, η Αθήνα της κρίσης, με δήμαρχο τον πρώην συνήγορο του πολίτη Γιώργο Καμίνη, υιοθετεί ένα πολιτικό πρόγραμμα βασισμένο σε μια ιδιαίτερα διαστρεβλωμένη εκδοχή του «Δικαιώματος στην Πόλη» καθώς στο όνομά του εκκενώνονται στεγαστικές και πολιτικές καταλήψεις (περιπτώσεις Εφετείου, Villa Amalias, Σκαραμαγκά και Πατησίων, πλατείας Συντάγματος-αγανακτισμένοι κ.α.), στιγματίζονται και εκδιώχνονται από το κέντρο της πόλης άστεγοι, μετανάστες, εργάτριες του έρωτα, και προκρίνονται έργα ανάπτυξης και εξευγενισμού (Makrygianni and Tsavdaroglou, 2013, 2015).

Όπως επισημαίνει ο De Souza (2010: 316) σήμερα το «Δικαίωμα στην Πόλη» συναντιέται σε ένα πλήθος οργανισμών, θεσμών και ΜΚΟ, των οποίων η ρητορική είναι «όσο μπορούμε περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη και περιβαλλοντική προστασία, αλλά ας είμαστε ρεαλιστές, η εποχή της ουτοπίας έχει περάσει», επομένως πρόκειται για «το δικαίωμα σε μια κοινωνική ζωή στο πλαίσιο της καπιταλιστικής πόλης, (...) και στη βάση μιας βελτιωμένης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας». Συνοπτικά σύμφωνα με τον De Souza (2010: 316) η αφομοίωση του «Δικαιώματος στην Πόλη» σημαίνει πρώτον την επιστροφή σε μια κεϋνσιανού τύπου ρύθμιση, η οποία βασίζεται στο προστατευτισμό δηλαδή μια ανανεωμένη ισχυροποίηση του ρόλου του κράτους, στον συνδυασμό της περιβαλλοντικής προστασίας με την οικονομία της αγοράς, την αποκαλούμενη «αειφόρο ανάπτυξη» και στην προώθηση των λεγόμενων συμμετοχικών διαδικασιών. Όσον αφορά το τελευταίο σημείο αξίζει να σημειωθεί η επισήμανση του Ανρί Λεφέβρ, ο οποίος ήδη από το 1968 (1977[1968]: 125), όταν αναλύει την έννοια του «Δικαιώματος στην Πόλη» επισημαίνει ταυτόχρονα ότι «η ιδεοληψία της συμμετοχής επιτρέπει να κερδηθεί η συναίνεση των ενδιαφερομένων με το μικρότερο κόστος. Μετά από μια λίγο-πολύ τραβηγμένη παρωδία πληροφόρησης και κοινωνικής δραστηριότητας, οι ενδιαφερόμενοι ξανακλείνονται στην ήσυχη

παθητικότητά τους, στην παραίτησή τους».

Επομένως σύμφωνα με τον Marcouse (2009: 189) επανατίθενται διαρκώς τα ερωτήματα «Τι πραγματικά σημαίνει το Δικαίωμα στην πόλη σήμερα; Πιο συγκεκριμένα: Για ποιανών τα Δικαιώματα μιλάμε; (...) Ποιά πόλη είναι αυτή στην οποία εμείς θέλουμε να έχουμε δικαίωμα;» συνοπτικά «ποιανών το δικαίωμα, ποιό δικαίωμα και σε ποιά πόλη».

6. Η ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΧΩΡΟΥ

Σήμερα σχεδόν πέντε δεκαετίες μετά το έργο του Λεφέβρ παρατηρείται ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για το «Δικαίωμα στην Πόλη», το οποίο συνδέεται με τις λεγόμενες νέες περιφράξεις, καθώς και με τα κινήματα που αναδεικνύουν τον Κοινό Χώρο.

Η αποκαλούμενη υφαρπαγή της γης, το κυνήγι, οι μάχες και οι πόλεμοι γης, οι μεγάλης κλίμακας επενδύσεις σε γη, η λεγόμενη «πράσινη» υφαρπαγή της γης, οι μάχες για τον έλεγχο των τροφίμων, οι πόλεμοι του νερού, η αποκαλούμενη «μεγαλομανία των υποδομών» και οι ειδικές οικονομικές ζώνες, ταυτόχρονα οι πολιτικές εντοίχισης, στρατιωτικοποίησης και τιτλοποίησης των αυτοσχέδιων οικισμών, επιπλέον οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές αναπλάσεων, αστικής ανανέωσης-αναζωογόνησης και εξευγενισμού (gentrification), η λεγόμενη «θρυμματισμένη πολεοδομία» και η πολεοδομία των τειχών (urban walling), οι περίκλειστες κοινότητες (gated communities), οι εκτοπίσεις πληθυσμών, οι εκκενώσεις καταλήψεων, οι κατασχέσεις, οι εξώσεις ή απειλές εξώσεων κατοικιών τόσο στον παγκόσμιο Νότο όσο και κατά τη διάρκεια της πρόσφατης κρίσης και στο παγκόσμιο Βορρά, κυρίως στις μεσογειακές χώρες και τις ΗΠΑ, κάνουν φανερή την ανανεωμένη σημασία του Δικαιώματος στην Πόλη.

Επιπλέον σύμφωνα με πλήθος μελετητών η «σύλληψη και το άνοιγμα του Δικαιώματος στην Πόλη» (Don Mitchell and Heynen, 2009) περιλαμβάνει το δικαίωμα στην κατοικία, το δικαίωμα στους φυσικούς πόρους (Phillips and Gilbert, 2005), το δικαίωμα στην πληροφορία (Mayer, 2013), το δικαίωμα ενάντια στην αστυνομική βία (Don Mitchell and Heynen, 2009), το δικαίωμα στη μετακίνηση (Bickl, 2005), στον αστικό σχεδιασμό (Dikeç, 2005), στην πολιτότητα (Bezmetz, 2013), στο δημόσιο χώρο (Gibson, 2005) στην εκπαίδευση (Beiter, 2005) και στην υγεία (Pillai, 2008). Ταυτόχρονα το Δικαίωμα στην Πόλη αρθρώνεται με τα δικαιώματα των μετα-

κινούμενων πληθυσμών (Auriat and Rochet, 2001), των γυναικών (Wekerle, 2000), των ατόμων με αναπηρία (Bezmetz, 2013), των ομοφυλόφιλων και Igbtq (Fenster, 2005). Συνολικότερα μπορεί να υποστηριχτεί ότι το Δικαίωμα στην Πόλη συνδέεται με τους ποικίλους κοινωνικούς αγώνες ενάντια στα πολλαπλά και διασταυρωνόμενα συστήματα εξουσίας, και επιδιώκεται να συμπεριλάβει όσες και όσους υφίστανται καταπίεση και διάκριση λόγω του ότι η τάξη, το φύλο, το χρώμα, η σεξουαλικότητα, η θρησκεία, οι (αν)ικανότητες, η ηλικία, η εθνότητα, η γλώσσα, η κουλτούρα, ο σεξουαλικός τύπος, το μορφωτικό επίπεδο, η πολιτότητα θεωρείται «υποδεέστερη», «κατώτερη», «παρεκκλίνουσα» ή «διαφορετική».

Ιδιαίτερα η συζήτηση για το Δικαίωμα στην Πόλη και η σύνδεσή του με τον Κοινό Χώρο έχει αναδειχθεί μετά τις πρόσφατες κινητοποιήσεις, ταραχές και εξεγέρσεις λίγο πριν, όσο και κατά τη διάρκεια της τρέχουσας παγκόσμιας και τοπικής κρίσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι πρόσφατα κατελημμένες πλατείες του Καΐρου, της Μαδρίτης, του Συντάγματος, η εξέγερση στα Παρισινά προάστια (2005), στην Οαχάκα (2006), στην Αθήνα (2008), στο Λονδίνο (2011), στην Ιστάνμπουλ (2013), οι οποίες κατηγορήθηκαν ότι δεν είχαν αιτήματα και αντιπροσώπους που να διεκδικούν από την κυρίαρχη εξουσία κάτι συγκεκριμένο. Θα πρέπει όμως να αναρωτηθούμε κατά πόσο οι κινήσεις αυτές ήταν τελικά κενές περιεχομένου ή αν σήμαιναν το ξεπέρασμα μιας μακροχρόνιας σχέσης ορισμένης από το κεφάλαιο.

Παράλληλα με τα παραπάνω κινήματα και εξεγέρσεις τα τελευταία χρόνια παρατηρείται και η θεωρητική μετατόπιση της συζήτησης από την έννοια του Δικαιώματος στην Πόλη στην έννοια του Κοινού Χώρου. Χαρακτηριστικές είναι οι προσεγγίσεις μελετητών του χώρου όπως οι Harvey ([2013]2012), Hodgkinson (2012), Σταυρίδης (2011), Κωτσάκης (2012), Mayer (2013) Vasudevan et al (2008) Jeffrey et al (2012) καθώς επίσης θα πραγματοποιηθούν τα τελευταία χρόνια αρκετά ακαδημαϊκά συνέδρια, ημερίδες και συμπόσια τα οποία μελετάνε τα λεγόμενα «αστικά κοινά» και τον αναδυόμενο «κοινό χώρο» ή «χώρο των κοινών»³.

Ταυτόχρονα με τα παραπάνω συνέδρια όλο και περισσότερα κινήματα πόλης θέτουν στο επίκεντρο της ατζέντας τους την έννοια των κοινών. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του δικτύου κινημάτων πόλης «Musterekler» (μτφρ. «Τα Κοινά Μας») στην Ιστάνμπουλ που δημιουργήθηκε το 2012 και συμμετείχε στην κατάληψη του πάρκου Γκεζί το καλοκαίρι του 2013, του ιταλικού δικτύου «Commonware» που

δημιουργήθηκε το 2013 και έχει ως κεντρικό θέμα τα κοινά της γνώσης και αποσκοπεί σε μια εκπαίδευση των κοινών, της πλατφόρμας «We are Plan C (Commons)» στην Αγγλία που ξεπήδησε μετά το κίνημα Occupy την άνοιξη του 2012. Επίσης χαρακτηριστικό είναι το συνέδριο Communismos (Θεσσαλονίκη, 2012) που έθεσε ως κεντρικό θέμα το πέρασμα «από την κυκλοφορία του κεφαλαίου, της πατριαρχίας και του εθνικισμού στην κυκλοφορία των αγώνων, των κοινών και των μικροκομμουνισμών» (Communismos, 2012). Τέλος ενδεικτικός για τη συζήτηση περί των κοινών είναι ο ορισμός που διατυπώνεται στη διακήρυξη του κατελιημμένου Theatro Valle στη Ρώμη:

«Τα κοινά δεν δίνονται και δεν είναι δεδομένα από μόνα τους. Αναδύονται μέσω των πράξεων μοιράσματος, ως αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων. Τα κοινά αναπτύσσονται από τη βάση, από την ενεργή και άμεση συμμετοχή των υποκειμένων. Τα κοινά αυτοοργανώνονται και υπερασπίζονται τόσο απέναντι στα ιδιωτικά συμφέροντα όσο και στους δημόσιους-κρατικούς θεσμούς, οι όποιοι κυβερνώνται από τα δημόσια συμφέροντα με αυταρχική και ατομικιστική λογική» (Theatro Valle, 2012)

Σε αυτό λοιπόν το σημείο θα αναπτυχθεί η προβληματική του Κοινού Χώρου, θα αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο αρθρώνεται με την τρέχουσα κρίση, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας, και θα ανιχνευθούν οι δυνατότητες ανοίγματος νέων προοπτικών.

7. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΩΝ

Για την κατανόηση του Κοινού Χώρου απαιτείται καταρχήν η εννοιολόγηση της διαλεκτικής μεταξύ κοινών και των περιφράξεων. Τα κοινά (commons) και οι περιφράξεις (enclosures) αποτελούν δυο αλληλένδετες έννοιες που αντανακλούν τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς και υποδηλώνουν με μια πρώτη ανάγνωση την συμμετοχή ή την απαγόρευση των κοινωνιών και των κοινοτήτων από τη πρόσβαση, χρήση, ανάκτηση και διαχείριση των πόρων και μέσων παραγωγής και αναπαραγωγής.

Σε αυτή τη πρώτη ανάγνωση φαίνεται ότι η σφαίρα των κοινών αποτελεί το πεδίο μιας παγκόσμιας αλλά και τοπικής διαμάχης για τον έλεγχο γύρω από τα λεγόμενα φυσικά κοινά (αέρας, θάλασσες, ποτάμια, δάση), τα δημόσια κοινά (υποδο-

μές, δίκτυα μεταφορών, τηλεπικοινωνίες, εκπαίδευση, υγεία), τα πολιτισμικά κοινά (γλώσσες, επιστήμες, τέχνες), τα γενετικά κοινά (γονίδια), τα ενεργειακά κοινά (ενεργειακοί πόροι), τα πληροφοριακά κοινά (διαδίκτυο), κ.α.. Σε αυτό το αρχιπέλαγος των κοινών αρκετοί μελετητές συμπεριλαμβάνουν και τα αστικά κοινά, τα οποία αφορούνε τους πράσινους χώρους, τα δίκτυα υποδομών, τους αρχαιολογικούς χώρους, γενικότερα τους κοινόχρηστους και κοινωφελείς χώρους. Τέλος, έχει εκφραστεί η άποψη ότι όλο το οικιστικό απόθεμα, οι χρήσεις γης, το αστικό τοπίο και η τοπική ζωτικότητα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μορφές κοινών (Burton, 2000· Μπριασούλη, 2003).

Με μια πιο αναλυτική προσέγγιση θα δείξω ότι το εύρος της σφαίρας των κοινών δεν αποτελεί απλώς τη διεκδίκηση χωρικών ποσοτήτων, αλλά καθορίζεται από τα πεδία και τις μορφές κοινωνικής αυτοθέσμησης και αυτοοργάνωσης και από τις απαντήσεις της σχέσης κεφάλαιο ή και άλλων ετερονομιών μέσω των περιφράξεων.

8. ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ

Η διαμάχη γύρω από τα κοινά εκφράζεται από δυο βασικές προσεγγίσεις. Από τη μια είναι οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν και μελετούν τις περιφράξεις και αντιλαμβάνονται τα κοινά μόνο ως πόρους για οικονομική εκμετάλλευση και επομένως επιδιώκουν τον σφετερισμό και την εμπορική εκμετάλλευση των κοινών δηλαδή την παραγωγή αξίας και υπεραξίας από τα κοινά. Από την άλλη υπάρχουν οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν τον κομμουνισμό των κοινών, που σημαίνει τη δημιουργία χειραφετικών «κοινών σχέσεων» (commoning) μέσω των οποίων αυτοδιαχειρίζονται με συλλογικούς μη εμπορικούς τρόπους οι κοινοί πόροι.

8.1 Προσεγγίσεις υπέρ των περιφράξεων

Οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν την περίφραξη των κοινών διακρίνονται σε τρία είδη: τις νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις, τις προσεγγίσεις της κρατικής ρύθμισης και τις προσεγγίσεις της συλλογικής δράσης.

Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση έχει ως αναφορά τη λεγόμενη θεωρία της «τραγωδίας των κοινών» του Hardin (1968), ο οποίος υποστήριξε στα τέλη της δεκαετίας του '60 ότι, στους κοινούς πόρους, αν υπάρχει ελεύθερη πρόσβαση και έλλειψη δι-

καιωμάτων ιδιοκτησίας, τότε οι χρήστες συμπεριφέρονται εγωιστικά, σαν «ελεύθεροι καβαλάρηδες», και υπερχρησιμοποιούν τους πόρους μέχρι που τους καταστρέφουν ολοκληρωτικά. Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση υποστηρίζει ότι ο μόνος τρόπος για να προστατευτούν και να αξιοποιηθούν οι κοινοί πόροι είναι να περιφραχθούν και να τους αποδοθούν δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας.

Η προσέγγιση της κρατικής ρύθμισης αντιτίθεται στην ιδιωτικοποίηση και υποστηρίζει ότι, για την προστασία και την αποδοτικότερη εκμετάλλευση των κοινών πόρων, ο καλύτερος εγγυητής είναι το κράτος (Carruthers and Stoner, 1981).

Τέλος, η προσέγγιση της συλλογικής δράσης (Ostrom, 1990) αντιτίθεται στην ιδιωτικοποίηση και στον κρατικό έλεγχο και, αναζητώντας μια συμβατότητα του καπιταλισμού με τα κοινά, υποστηρίζει ότι κοινότητες παραγωγών μπορούν με συμμετοχικούς συλλογικούς τρόπους να φέρουν αποδοτικά εμπορικά αποτελέσματα.

8.2 Προσεγγίσεις για τον κομμουνισμό των κοινών

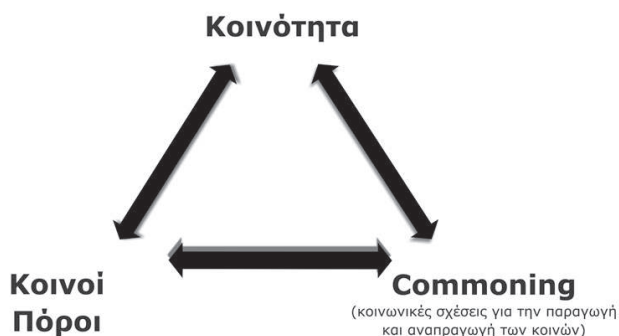
Οι προσεγγίσεις για τον κομμουνισμό των κοινών διαχωρίζονται από τα δίπολα ιδιωτική ή κρατική διαχείριση των κοινών και αναγνωρίζουν στα κοινά χαρακτηριστικά που βασίζονται κυρίως στη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων, θεωρώντας περιοριστικό το ζήτημα των κοινών όταν αντιμετωπίζεται μόνο σε σχέση με πόρους-πηγές (ποροκεντρική προσέγγιση).

Σύμφωνα με τον De Angelis (στο De Angelis και Stavrides 2010:27-28):

«Υπάρχει μια τεράστια βιβλιογραφία που θεωρεί τα κοινά ως πόρους για την χρήση των οποίων οι άνθρωποι δεν χρειάζεται να πληρώνουν. Ότι εμείς μοιραζόμαστε είναι ότι έχουμε κοινό. Η δυσκολία με αυτόν το “πόρο – κεντρικό” ορισμό των κοινών είναι ότι είναι πολύ περιορισμένος, δεν μπορεί να πάει πολύ μακριά. Εμείς χρειάζεται να τον ανοίξουμε και να τοποθετήσουμε τις κοινωνικές σχέσεις στον ορισμό των κοινών».

Σύμφωνα με την προσέγγιση των αυτόνομων μαρξιστών (Caffentzis, 2010· De Angelis, 2007· Linebaugh, 2008· Midnight Notes Collective and Friends, 2009) τα κοινά εμπεριέχουν ταυτόχρονα τρία θεμελιώδη χαρακτηριστικά: τους κοινούς πόρους, τις κοινότητες και τις σχέσεις που δημιουργούν κοινά (commoning). Τα άτομα, τα οποία μέσα από σχέσεις δημιουργίας κοινών συγκροτούν χειραφετικές κοινότητες που αυτοδιαχειρίζονται με μη εμπορικούς τρόπους μοιράσματος τους κοινούς πόρους αποκαλούνται

«commoners». Επίσης ο Σταυρίδης (2011:173) υποστηρίζει «η κοινότητα αναπτύσσεται μέσα από την «από κοινού» παραγωγή (commoning), μέσα από δράσεις και μορφές οργάνωσης προσανατολισμένες στην παραγωγή των κοινών (commons).»

σχήμα 1. Σύνθεση των Κοινών

Με βάση τον παραπάνω τριπλό ορισμό των κοινών (κοινοί πόροι - σχέσεις δημιουργίας κοινών - κοινότητες), εξάγεται η διαπίστωση ότι τα κοινά δεν είναι αυθύπαρκτα, δεν υπάρχουν από μόνα τους, όπως επίσης δεν είναι μια νοσταλγική αναφορά στο μεσαιωνικό παρελθόν των κοινοτήτων των «commoners». Όπως το θέτει ο Harvey (2011: 105) «τα κοινά δεν είναι κάτι που υπήρχε κάποτε στο μακρινό παρελθόν και από τότε χάθηκε, αλλά κάτι το οποίο διαρκώς παράγεται». Επίσης τα κοινά, με βάση την ίδια αντίληψη, δεν διεκδικούνται από την κυρίαρχη εξουσία π.χ. με τη μορφή αιτημάτων απέναντι στο κράτος, παρά μόνο κατασκευάζονται, δημιουργούνται, σχηματοποιούνται και αναπαράγονται κάθε φορά μέσα από τις διαδικασίες σχέσεων δημιουργίας κοινών, τις διαδικασίες της από κοινού (ανά)παραγωγής των κοινών, οι οποίες είναι και οι μόνες ικανές για την υπεράσπιση και διατήρησή τους. Επίσης, η εστίαση στις διαδικασίες των κοινωνικών σχέσεων επιτρέπει τη σύνδεση των κοινών με την κοινωνική συνεργασία, τις μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής, και τους κοινωνικούς αγώνες. Όπως ισχυρίζεται ο De Angelis (2009) «ο λόγος για τον οποίο τα κοινά δεν μπορούν απλώς να απαιτηθούν είναι ότι εμείς δεν αναπαράγουμε με τη μορφή αιτημάτων. Σε γενικές γραμμές, αναπαράγουμε εμπλεκόμενοι σε σχέσεις με άλλους και ακολουθώντας τους κανόνες αυτών των σχέσεων. (...) εμείς χρειάζεται να κάνουμε περισσότερα από το να απαιτούμε απλώς –εμείς χρειάζεται να τα κατασκευάσουμε (τα κοινά) εντός των αγώνων».

Επιπλέον, κεντρική έννοια στην συζήτηση των κοινών αποτελεί η έννοια της περιφράξης και της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης. Με βάση την μαρξική προσέγγιση, η περίφραξη των κοινών πρωτοαναφέρεται στην ανάλυση του Κεφαλαίου του Μαρξ (2009[1867]) και αφορούσε τις διαδικασίες σφετερισμού των κοινοτικών-κοινών γαιών μέσω της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης, κατά την μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Η διαδικασία αυτή είχε ως στόχο να διαχωρίσουν οι χρήστες των κοινών γαιών, οι λεγόμενοι «commoners», από τα μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής, να μεταναστεύσουν στα ανερχόμενα βιομηχανικά αστικά κέντρα και εκεί να εργαστούν υπό καθεστώς μισθωτής εργασίας.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, αρκετοί μελετητές (Caffentzis, 2010· Vasudevan et al., 2008· Hardt & Negri, 2000· Harvey, [2013]2012· Hodgkinson, 2012), εξετάζοντας τον τρόπο λειτουργίας του νεοφιλελευθερισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, διαπιστώνουν ότι οι περιφράξεις διαρκώς επεκτείνονται και επομένως δεν αποτελούν απλώς ένα προκαπιταλιστικό φαινόμενο. Ως «νέες περιφράξεις» αναγνωρίζουν μεταξύ άλλων την έμφυλη καταπίεση, τη πληροφοριακή συσσώρευση, την υφαρπαγή της γης, τη συσσώρευση πληθυσμών σε παραγκουπόλεις, τα Προγράμματα Δομικής Αναπροσαρμογής του ΔΝΤ που εφαρμόστηκαν στην Λατινική Αμερική και την Αφρική τη δεκαετία του '80, τη μετανάστευση, τους πολέμους για πρώτες ύλες, την κρίση χρέους, τη ρύπανση του περιβάλλοντος και την κλιματική αλλαγή, την πτώση του ανατολικού μπλοκ και τον καπιταλιστικό δρόμο της Κίνας, καθώς και την συρρίκνωση του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Με παρόμοιο τρόπο την τελευταία δεκαετία αρκετοί γεωγράφοι μελετώντας την χωρική εξέλιξη των περιφράξεων υποστηρίζουν ότι η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση είναι μια συνεχιζόμενη λειτουργία του καπιταλισμού παρά απλώς ένα προκαπιταλιστικό φαινόμενο (Glassman, 2006· Hart, 2006· Hodgkinson 2012). Ο Harvey (2003: 147) συγκεκριμένα έχει υποστηρίξει, ότι οι σύγχρονες μορφές της παγκοσμιοποίησης χαρακτηρίζονται από εντελώς νέους μηχανισμούς αποστέρησης – εκτόπισης, οι οποίοι περιλαμβάνουν:

«την εμπορευματοποίηση και ιδιωτικοποίηση της γης και τη βίαιη εκδίωξη των αγροτικών πληθυσμών (...), τη μετατροπή των διαφόρων μορφών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας (κοινά, κολεκτίβες, κράτος κτλ) σε αποκλειστικά ιδιωτικά καθεστώτα ιδιοκτησίας (...), καταστολή των δικαιωμάτων στα κοινά, εμπορευματοποίηση της

εργατικής δύναμης και την κατάργηση των εναλλακτικών (ιθαγενικών) μορφών παραγωγής και κατανάλωσης, νεοαποικιοκρατία και ιμπεριαλιστικές διαδικασίες ανάληψης των περιουσιών (...), αύξηση κερδών στις συναλλαγές και στη φορολογία, ειδικά της γης, εμπόριο σκλάβων (το οποίο συνεχίζεται ιδίως στη βιομηχανία του sex), τοκογλυφία, δημόσιο χρέος (...) ως ριζικών μέσων συσσώρευσης μέσω της αποστέρησης» (Harvey, 2005: 159).

Ο Harvey (2005) συνοψίζοντας την ανάλυσή του εντοπίζει τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά στη «συσσώρευση μέσω της αποστέρησης»: ιδιωτικοποίηση, εμπορευματοποίηση, χρηματοπιστοτικοποίηση και διαχείριση-χειραγώγηση των περιουσιακών στοιχείων.

9. Ο ΚΟΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ

Με βάση το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο θα γίνει το πέρασμα στην σύνδεση των κοινών με τον χώρο. Για την εξέταση του Κοινού Χώρου απαιτείται η εννοιολόγηση της έννοιας του χώρου. Για τον σκοπό αυτό εμπνέομαι από τις προσεγγίσεις των Λεφέβρ (1974) και Κωτσάκη (2012).

Επιστρέφοντας στην τριαλεκτική ανάλυση του Λεφέβρ (1974) ο χώρος δεν αποτελεί ένα κενό δοχείο που γεμίζει με πράξεις, σχέσεις και ιδεολογίες αλλά διακρίνεται στον φυσικό, νοητικό και κοινωνικό χώρο, αντίστοιχα στην χωρική πρακτική, στις αναπαραστάσεις του χώρου και στον αναπαραστημένο χώρο και τέλος στον αντιληπτό, νοητικό και βιωμένο χώρο.

Επίσης, ο Κωτσάκης (2012) συλλαμβάνει τον Κοινωνικό Χώρο ως την ενότητα του Φυσικού Χώρου (ενέργεια, έκταση, χρόνος) με το Κοινωνικό Σύστημα (κοινωνικές σχέσεις και κοινωνικά υποκείμενα) και τον Τρόπο Επικοινωνίας (κοινωνικές σχέσεις και κοινωνικές δυνάμεις), ο οποίος αλληλεπιδρά μέσω των διαδικασιών πραγμάτωσης, ανάδυσης, αναπαραγωγής και ενεργοποίησης με το Σύστημα Επικοινωνίας (πράξεις και σχέσεις επικοινωνίας). Τέλος, ως τόπο ορίζει ο Κωτσάκης (2012) τον βιωμένο κοινωνικό χώρο. Ιδιαίτερα κρίσιμη είναι η διαφοροποίηση του Κωτσάκη από την προσέγγιση των αυτόνομων μαρξιστών περί των κοινών, καθώς τονίζει τη σημασία του περάσματος από την κεντρικότητα των δυνάμεων (δυναμοκεντρική προσέγγιση) στην κεντρικότητα των σχέσεων, ώστε να μπορεί να συγκροτηθεί ο τρόπος επικοινωνίας.

«Η κριτική στον ποροκεντρισμό δεν δίνει τη θέση της κεντρικότητας των πόρων σε μια κεντρικότητα των δυνάμεων. Το κεντρικό στην προτεινόμενη έννοια του κοινού είναι οι σχέσεις. Το πέρασμα από τις δυνάμεις στις σχέσεις δεν έχει θεωρητική μόνο σημασία αλλά και πρακτική, και μάλιστα, κυρίως πρακτική: αφορά την πράξη ως θεωρητικά ολοκληρωμένη πρακτική. Η κινηματική πράξη συγκρότησης του κοινού (πρέπει να) είναι, κυρίως, πράξη ανάπτυξης σχέσεων και, συμπληρωματικά, πράξη συγκρότησης των δυνάμεων που απαιτούνται για την πραγμάτωση των σχέσεων» (Κωτσάκης, 2013: 12).

Εμπνεόμενος από την ανάλυση του Λεφέβρ : Φυσικός - Νοητικός - Κοινωνικός Χώρος, και Βιωμένος - Αντιληπτός - Κατανοητός Χώρος, και από την ανάλυση του Κωτσάκη : Φυσικός Χώρος - Τρόπος Επικοινωνίας - Κοινωνικό Σύστημα, που συνιστούν τον Κοινωνικό Χώρο, καθώς και την κριτική του στην ανάλυση των αυτόνομων μαρξιστών για τα κοινά : Κοινοί Πόροι - Σχέσεις Δημιουργίας Κοινών - Κοινότητες, προτείνω την έννοια του Κοινού Χώρου.

Σχήμα 2. Ο Κοινός Χώρος

Ως Κοινό Χώρο προτείνω την διανυσματική αλληλεπίδραση μεταξύ του Βιοφυσικού Χώρου των Κοινών Πόρων με τον Τρόπο Επικοινωνίας και το Χώρο των Κοινοτήτων (Τσαβδάρोगλου, 2012, 2013, 2015). Ο βιοφυσικός-αντιληπτός Χώρος

των Κοινών Πόρων αποτελεί τη χωρική πρακτική συλλογικού μοιράσματος των πόρων-μέσων (ανα)παραγωγής. Ο βιοφυσικός χώρος των Κοινών Πόρων ορίζεται, κατασκευάζεται ή ανακτάται κάθε φορά από τον Τρόπο Επικοινωνίας. Ο Τρόπος Επικοινωνίας συνθέτει τις κοινότητες των κοινωνικών υποκειμένων στον Χώρο των Κοινοτήτων.

Επομένως, το σημείο κλειδί του Χώρου των Κοινών είναι η αλληλεπίδραση και η επικοινωνία μεταξύ των Κοινών Πόρων με τον Τρόπο Επικοινωνίας και τις Κοινοότητες. Η διάρρηξη των παραπάνω σχέσεων πραγματοποιείται με τις περιφράξεις. Ανάλογα με το ποιά από τις παραπάνω σχέσεις τείνει να περιφραχθεί έχουμε τις:

Περιφράξεις των Κοινών Πόρων. Πρόκειται για τις κλασσικές και νέες περιφράξεις, όπως σφετερισμός και εμπορευματοποίηση των κοινών γαιών, της ενέργειας, των φυσικών πόρων, σύγχρονη υπαρπαγή γης, πληροφοριών, γονιδίων, γνώσης, σωματών κτλ. Σε χωρικό επίπεδο ως νέες περιφράξεις μπορούν να αναγνωριστούν οι αναπλάσεις και ο εξευγενισμός των πόλεων, οι πολιτικές ενοικίων και οι πολιτικές αποστέρησης-εκτόπισης. Οι παραπάνω διαδικασίες συνδέονται με τη μονιμότητα της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης ως συστατικό στοιχείο της σχέσης κεφάλαιο, δηλαδή με τον διαρκή διαχωρισμό των ανθρώπων από τα μέσα (ανα)παραγωγής και το μετασχηματισμό τους στην εμπορευματική μορφή και αξιακή μορφή του κεφαλαίου.

Περιφράξεις των Τρόπων Επικοινωνίας. Πρόκειται για τον σφετερισμό της κοινωνικής συνεργασίας προς όφελος των διαφόρων συστημάτων εξουσίας και διακρίσεων. Πρόκειται για τις περιφραγμένες Κοινωνικές Σχέσεις και τις περιφραγμένες Κοινωνικές Δυνάμεις, που σημαίνει περίφραξη των σχέσεων των υποκειμένων, περίφραξη των υποκειμενικών ικανοτήτων και, ταυτόχρονα, περίφραξη των αντικειμενικών δυνατοτήτων.

Περιφράξεις των Κοινοτήτων. Πρόκειται για την κοινωνική και πολιτική συγκρότηση των περιφραγμένων κοινοτήτων, στις οποίες μέσω της συμπερίληψης ή του αποκλεισμού έχει λάβει χώρα η περίφραξη των κοινωνικών σχέσεων, των κοινωνικών υποκειμένων και των κοινών πόρων. Χωρικά παραδείγματα αποτελούν οι περικλειστες-περιφραγμένες κοινότητες, τα στρατόπεδα κράτησης μεταναστών, οι φυλακές, τα επιχειρηματικά cluster, τα mall, καθώς και τα κάθε είδους γκέτο.

ΙΟ. Ο ΚΟΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Με βάση το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε θαδειχθεί ότι η συζήτηση για το Δικαίωμα στην Πόλη καθώς και η διαλεκτική των Κοινών και Περιφράξεων βρίσκεται στο επίκεντρο της πολιτικής και κοινωνικής διαμάχης στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης.

Είναι γεγονός ότι η σταδιακή συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και της μεσαίας τάξης είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα μετά την εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008 και το κίνημα των αγανακτισμένων το 2011, να αναδυθούν πλήθος κινημάτων πόλης, τα οποία επιδιώκουν να απαντήσουν στα ζητήματα της κοινωνικής αναπαραγωγής, θέτοντας στο επίκεντρο της δραστηριότητάς τους τον Κοινό Χώρο. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των συνελεύσεων γειτονιάς, τα αυτοδιαχειριζόμενα πάρκα, οι συλλογικές περιαστικές καλλιέργειες, τα κατειλημμένα στεγαστικά εγχειρήματα και τα κοινωνικά κέντρα - ελεύθεροι κοινωνικοί χώροι - καταλήψεις - στέκια, οι δομές αλληλέγγυας οικονομίας και οι δομές κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως κοινωνικά ιατρεία, κοινωνικά παντοπωλεία, χαριστικά παζάρια, συλλογικές κουζίνες, δίκτυα ανταλλαγής προϊόντων χωρίς μεσάζοντες, καθώς και συνεταιριστικές μορφές εργασίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ο υβριδικός χαρακτήρας των παραπάνω μορφωμάτων, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις γίνονται πεδίο σφετερισμού από πολιτικές οργανώσεις, έχουν φυλετικό προσανατολισμό π.χ. συσσίτια και αιμοδοσίες της Χρυσής Αυγής μόνο για Έλληνες, θεσμική εποπτεία από δήμους, εκκλησία και ΜΚΟ και δυσδιάκριτα όρια μεταξύ εμπορευματικών και μη-εμπορευματικών σχέσεων (Τσαβδάρογλου, 2012, 2013, 2015).

Την ίδια στιγμή η ανάδυση των νέων περιφράξεων και οι διαδικασίες της μονιμότητας της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης λαμβάνουν χώρα τόσο στον βιοφυσικό χώρο όσο και στις κοινωνικές σχέσεις καθώς και στη συγκρότηση των κοινοτήτων.

Πίνακας 1. Χώρος των περιφράξεων

	Βιοφυσικός Χώρος	Τρόπος Επικοινωνίας	Κοινότητα
Φύλο	Φυλάκιση και διαπόμευση οροθετικών και διεμφυλικών εργατριών του έρωτα, ποινικοποίηση τοκετού στο σπίτι, αύξηση έμφυλης βίας	Ένταση της αρρενωπότητας και της πατριαρχίας	Ισχυροποίηση κοινωνικά κυρίαρχων φύλων
Φυλή	Φράχτης στον Έβρο, αστυνομική επιχείρηση «Ξένιος Ζευς», νέα στρατόπεδα κράτησης μεταναστών	Αντιμεταναστευτική νομοθεσία και ρατσιστική ρητορική εναντίον μεταναστών	Ισχυροποίηση εθνικών, φυλετικών, οικογενειακών σχέσεων
Τάξη	Πολιτικές fast truck, εξευγενισμός, αρπαγή γης, ιδιωτικοποιήσεις, ανεργία, ευελιξία και επισφάλεια, επιστρατεύσεις απεργών	Κατηγορίες και έννοιες του Κεφαλαίου: αξία, εμπόρευμα, υπαγωγή, ανταλλαγή, φετιχισμός του εμπορεύματος	Ισχυροποίηση ταξικών διαιρέσεων (προλεταριάτο, μεσαία τάξη, αστική τάξη)
Κουλτούρα	Κλείσιμο ΕΡΤ, καταστολή και ποινικοποίηση ανεξάρτητων ιστοσελίδων, κρατικές και φασιστικές επιθέσεις σε θέατρα (Χυτήριο, εκκένωση κατάληψης θεάτρου Εμπρός)	Κοινωνία του θεάματος, λογοθετικές - βιοπολιτικές περιφράξεις	Ισχυροποίηση και ανάδυση ταυτοτικών κοινοτήτων (θρησκευτικές, οπαδικές, μουσικές, πολιτικές κοινότητες)

Συγκεκριμένα η εφαρμογή των πολιτικών περίφραξης μπορεί να ταξινομηθεί στα πεδία του φύλου, της φυλής, της τάξης και της κουλτούρας (πίνακας 1). Συνοπτικά, ως νέες περιφράξεις μπορούν να αναγνωριστούν οι περικοπές μισθών και συντάξεων, η επισφαλαιοποίηση των εργασιακών σχέσεων, οι επιστρατεύσεις απεργών, η ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση δημόσιων υποδομών και υπηρεσιών (μεταφορές, υγεία, εκπαίδευση, κρατικά ακίνητα), η ελαστικοποίηση της περιβαλλοντικής

νομοθεσίας, οι αυξήσεις φόρων σε μεταφορές-ενέργεια-ασφάλιση-ιδιοκτησία, η υπαρπαγή γης και ακινήτων (Χατζημιχάλης, 2014), η ένταση της έμφυλης καταπίεσης (Βαΐου, 2013), ο φράχτης στον Έβρο, τα νέα κέντρα κράτησης μεταναστών, η ποινικοποίηση αγωνιζομένων ενάντια στις περιφράξεις των μεταλλείων χρυσού στη Χαλκιδική και οι εκκενώσεις πολιτικών καταλήψεων και κοινωνικών κέντρων.

II. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Κλείνοντας το ερώτημα που προκύπτει είναι ότι εάν «εμείς είμαστε η κρίση» (Holloway, 2011[2010]) τότε πως μπορούμε να επιβιώσουμε έξω από την λογική του νόμου της αξίας και της εργασιακής διαδικασίας. Μπορούμε να θεωρήσουμε τις αυτοοργανωμένες πρωτοβουλίες και τις δομές κοινωνικής αλληλεγγύης ως μορφές κοινών; Επιπλέον πως τα κοινά μπορούν να προστατευτούν χωρίς να δημιουργούν περικόλιστα συστήματα κοινωνικών σχέσεων στο τρίπτυχο φύλο-φυλή-τάξη;

Συμπερασματικά κρίνω σημαντική την θέση του De Angelis (2007:239) ότι «το κεφάλαιο δημιουργείται μέσω των περιφράξεων ενώ τα υποκείμενα στο αγώνα διαμορφώνονται μέσω των κοινών. Ως εκ τούτου η “επανάσταση” δεν είναι αγώνας για τα κοινά αλλά μέσω των κοινών, όχι για αξιοπρέπεια, αλλά μέσω της αξιοπρέπειας». Η διάκριση μεταξύ του αγώνα για τα κοινά και του αγώνα μέσω των κοινών είναι κρίσιμη για την έκβαση των κοινωνικών αγώνων. Επομένως ισχυρίζομαι ότι τα υποκείμενα που δημιουργούν τον Κοινό Χώρο και διεκδικούν το Δικαίωμα στην Πόλη οφείλουν διαρκώς να αγωνίζονται ενάντια στις σχέσεις της πατριαρχίας, του εθνικισμού και του κεφαλαίου, οι οποίες επιδιώκουν να σφετεριστούν τα κοινά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ενδεικτικά μεταξύ 1968-1981 πάνω από 10.000 σπίτια καταλήφθηκαν στο Άμστερνταμ και άλλα 15.000 στην υπόλοιπη Ολλανδία (Duivenvoorden, 2000, Owens, 2008), στην Ιταλία μεταξύ 1969 και 1975 οι καταλήψεις στέγης ανέρχονταν σε περίπου 20.000 (Katsiaticas, 2007), και στη συνέχεια μεταξύ 1985 και 2003 καταγράφονται 262 κατειλημμένα εργοστάσια που έχουν μετατραπεί σε κοινωνικά κέντρα κυρίως σε Μιλάνο, Ρώμη, Μπολόνια, Τορίνο και Νάπολη (Mudi, 2013), στο

Λονδίνο οι επιτροπές «Καταληψίες όλου του Λονδίνου» (1973-1975), «Επιτροπή Δράσης των Καταληψιών» (1975-1977) και στη συνέχεια η «Ένωση των Καταληψιών του Λονδίνου» συντονίζουν περίπου 30.000 καταλήψεις (Σούζας, 2015) και στο Δυτικό Βερολίνο στις αρχές της δεκαετίας του '80 εκτιμάται ότι περίπου 150.000 άτομα κινούνταν γύρω από τις καταλήψεις (Katsiaficas, 2007).

2. Αναφέρεται στο Καραμπελιάς, Γ., Μεταξάς, Γ., Παντελεμίδου, Ν., Σταματοπούλου, Χρ. και Θ., Τσούμπας 1982. Καταλήψεις Σπιτιών στη Δυτική Ευρώπη, Αθήνα: εκδόσεις Κομμούνα.

3. Η συζήτηση γύρω από τα κοινά θα γίνει κεντρική τα τελευταία χρόνια (2010-2014) σε αρκετά συνέδρια, ημερίδες, συμπόσια και εργαστήρια, τα οποία μελετούν τα «αστικά κοινά», τον «κοινό χώρο» ή «χώρο των κοινών» όπως το συνέδριο «International Conference on the Commons» (Berlin, 12-14 Oktober 2010), το εργαστήριο «Mapping the Commons» (Athens 2010, Istanbul 2012, Rio de Janeiro 2013, Belo Horizonte 2013, São Paulo 2013, Quito 2013), το συνέδριο «Reclaiming the Commons in central and eastern Europe» (Warsaw, 19-21 April 2013), το συνέδριο «Commoning the City» (Stockholm, 11 April 2013), το συνέδριο «The Economics of the Commons» (Berlin, 22-24 May 2013), το συνέδριο «Commons and the Changing Commons» (MT Fuji, Japan, 3-7 June 2013), το συμπόσιο «Urban Commons beyond State and Market» (Berlin, 27-28 September 2013). Επίσης σε αρκετά συνέδρια υπάρχουν θεματικά session πάνω στα κοινά όπως το «Contesting Post-Democratic Cities: Struggling for Public Space and an Urban Commons» στο RGS-IBG Annual International Conference, (Edinburg 3-5 July 2012), το «Producing the urban commons» στο 6th International Conference of Critical Geography (ICCG) (Frankfurt am Main, 16-20 August 2011), η ανοιχτή συζήτηση «Ο Χώρος των Κοινών και της Κρίσης» στο εργαστήριο «συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη» (Θεσσαλονίκη, 17 Ιουνίου 2013). Επίσης τα εργαστήρια «Deep Dive on the Commons» (Bangkok 2010, Mexico City, Pontoise-Paris 2012) από το δίκτυο Commons Strategies Group, τα σεμινάρια Ματαρόα με θέμα «“Against Crisis, For the Commons”: Towards a New Mediterranean» (Ικαρία, 14-18 Ιουλίου 2013), η ημερίδα «Reclaiming Land, Building the Urban Commons» (Columbia University, 29 October 2013), το θερινό σχολείο «Commoning The City» από το εργαστήριο «Spaces of Commoning» (Vienna, 22-29 Ιουνίου 2014), και το «From generation to generation – the use of commons in a changing society» (Umea, Sweden, 16-19 September 2014).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abgeordnetenhaus Berlin, (2002) Kleine Anfragen zum Thema Stadtentwicklung, Umwelt. In K-G. Wellmann (CDU), *Wohnungspolitische Projekte*, Drucksache

15/643.

- Adey, P. & Kraftl, P. (2008) Architecture/affect/inhabitation. *Annals of the Association of American Geographers*, 98, 213–231.
- Auriat, N. & Rochet, L. (2001) Preface. In A. Rodgers and J. Tillie (eds.), *Multicultural policies and modes of citizenship in European cities*. Burlington, VT: Ashgate Publishing.
- Βαΐου, Ντ. (2013) Όταν το φύλο (δεν) συνάντησε την κρίση. Εκτοπισμένα σώματα και απούσες προσεγγίσεις. Στο Καναρέλλης, Θ. et al. (επιμ.) *Μεταβολές και ανα-σημασιοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της Κρίσης*, Πρακτικά συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Beiter, K.D. (2005) *The Protection of the Right to Education by International Law*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Bernt, M. (2003) *Rübergeklappt! Die 'Behutsame Stadterneuerung' im Berlin der 90er Jahre*. Berlin: Schelsky & Jeep.
- Bezmetz, D. (2013) Urban Citizenship, the Right to the City and Politics of Disability in Istanbul. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37, 93–114
- Bonefeld, W. (2001) *The permanence of primitive accumulation: commodity fetishism and social constitution*. In <http://www.commoner.org.uk/02bonefeld.pdf> (20/04/2013).
- Brenner, N., Marcuse, P. & Mayer, M. (2009) Introduction. *City*, 13(2), 176–184.
- Burton, M. (2000) The city as commons - Creating a deliberate place through land use planning. Paper presented at the 8th IASCP Conference. Bloomington, Indiana.
- Caffentzis, G. (2010) The Future Of 'The Commons': Neoliberalism's 'Plan B' Or The Original Disaccumulation Of Capital? *New Formations*, 69(1), 23–41.
- Carruthers, I. & Stoner, R. (1981) Economic Aspects and Policy Issues in Groundwater Development. *World Bank staff working paper No 496*. Washington, D.C.
- Castells, M. (1977) *The urban question*. London: Arnold.
- Communismos 2.0 Festival – Συνέδριο (2012) *Από την κυκλοφορία του κεφαλαίου, της πατριαρχίας και του εθνικισμού στην κυκλοφορία των αγώνων, των κοινών και των μικροκομμουνισμών*. Στο <http://www.communismos.com/> (10/12/2013).
- Davies, T. (1998) *Amsterdam: Comments on a City of Culture*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.

- De Angelis, M. (2007) *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. London: Pluto.
- De Angelis, M. (2009) The tragedy of the capitalist commons. *Turbulence*, 5, 32-33.
- De Angelis, M. and Stavrides, St., (2011 [2010]). Σχετικά με τα Κοινά. Στο *Commons vs Crisis: η έξοδος από τον καπιταλισμό και κάθε ετερονομία περνάει μέσα από τον αγώνα για τα κοινά*. Θεσσαλονίκη: Rebel: Θεωρία και ανάλυση για το ανταγωνιστικό κίνημα, 25-63.
- De Souza, L.M. (2010) Which right to which city? In defence of political-strategic clarity. *Interface: a journal for and about social movements*, 2(1), 315-333.
- Dikeç, M. (2005) (In)Justice and the ‘right to the city’: The case of French national urban policy. In Wastl-Walter D., Staeheli L., and Dowler L., (eds) *Rights to the City*. International Geographical Union, Home of Geography Publication Series Volume III. Rome: Societa Geografica Italiana, 45-55.
- Duivenvoorden, E. (2000) *Een Voet Tussen de Deur: Geschiedenis van de Kraakbeweging 1964-1999*. Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers.
- Federici, S. ([2004], 2011) *Ο Κάλιμπαν Και Η Μάγισσα: Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσωρευση*, (μτφρ. Γραμμένου Ι., Γυιόκα Λ., Μπίκας Π., Χασιώτης Λ.), Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των ξένων.
- Federici, S. (2011) *Feminism And the Politics of the Commons*. In <http://www.commoner.org.uk/?p=113> (10/12/2013).
- Fenster, T. (2005) The Right to the Gendered City: Different Formations of Belonging in Everyday Life. *Journal of Gender Studies*, 14, 217-31.
- Geronimo, (2001 [1990]) *Μπουρλότο και Φωτιά, η ιστορία των Γερμανών Αυτόνομων*, (μτφρ. Β. Δερμιτζάκη, Χ. Λαδής, Ανάρες). Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Gibson, K. (2005) 11,000 vacant lots, why take our garden plots? Community garden preservation strategies in New York City’s gentrified Lower East Side. In Wastl-Walter D., Staeheli, L., & Dowler, L. (eds) *Rights to the City*. International Geographical Union, Home of Geography Publication Series Volume III. Rome: Societa Geografica Italiana, 353–369.
- Glassman, J. (2006) Primitive accumulation, accumulation by dispossession, accumulation by extra-economic means. *Progress in Human Geography* 30(5), 608–625.

- Guattari, F. (2003[1980]) *Το αίσθημα της ευτυχίας γίνεται ανατρεπτικό όταν είναι συλλογικό*, (μτφρ. Ε. Παπακωνσταντίνου). Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Hardt, M. & Negri, A. (2002[2000]) *Αυτοκρατορία*, (μτφρ. Ν. Καλαϊτζής). Αθήνα: Scripta.
- Hardin, G. (1968) The tragedy of the commons. *Science*, 162, 1243-1248.
- Hart, G. (2006) Denaturalising dispossession: critical ethnography in the age of resurgent imperialism. *Antipode*, 38(5), 977-1004.
- Harvey, D. (2003) *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2005) *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2011) The future of the commons. *Radical History Review*, 109, 101-107.
- Harvey, D. (2013[2012]) *Εξεγερμένες Πόλεις: Από το Δικαίωμα στη Πόλη στην Επανάσταση της Πόλης*, (μτφρ. Κ. Χαλμούκου). Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.
- Häußermann, H., Holm, A. & Zunzer, D. (2002) *Stadterneuerung in der Berliner Republik: Modernisierung in Berlin-Prenzlauer Berg*. Opladen: Leske & Budrich.
- Hodkinson, St. (2012) The new urban enclosures. *City*, 16(5), 500-518.
- Holloway, J. (2011[2010]). *Ρωγμές στον Καπιταλισμό* (μτφρ. Χόλογουεη Α.). Αθήνα: Σαββάλας.
- Holm, A. and Kuhn, A. (2010) Squatting and Urban Renewal: The Interaction of Squatter Movements and Strategies of Urban Restructuring in Berlin. *International Journal of Urban and Regional Research* 35(3), 644-658.
- Homuth, K. (1984) *Statik Potemkinscher Dörfer: 'behutsame Stadterneuerung' und gesellschaftliche Macht in Berlin-Kreuzberg*. Berlin: Ökotopia.
- Jacobs, J.M. (2006) A geography of big things. *Cultural Geographies*, 13, 1-27.
- Jeffrey, A., McFarlane, C. & Vasudevan, A. (2012) Rethinking Enclosure: Space, Subjectivity and the Commons. *Antipode*, 44(4), 1247-1267
- Καραμπελιάς, Γ., Μεταξάς, Γ., Παντελεμίδου, Ν., Σταματοπούλου, Χρ. και Τσούμπας, Θ. (1982). *Καταλήψεις Σπιτιών στη Δυτική Ευρώπη*. Αθήνα: εκδόσεις Κομμούνα.
- Katsiaficas, G. (2007) *Η Ανατροπή της Πολιτικής, Ευρωπαϊκά Αυτόνομα Κοινωνικά Κινήματα και η Αποαποικιοποίηση της Καθημερινής Ζωής*, (μτφρ. Π. Καλαμαράς). Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Κωτσάκης, Δ. (2012) *Τρία και ένα κείμενα*. Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Κωτσάκης, Δ. (2015, υπό έκδοση) *Η Δυναμική του Κοινού. Ταξικές αντιθέσεις και*

- ηγεμονία στον κοινωνικό χώρο. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις των ξένων.
- Lefebvre, H. (1991[1947]) *Critique of everyday life*. London: Verso.
- Lefebvre, H. (1977[1968]) *Δικαίωμα στην πόλη: Χώρος και Πολιτική* (μτφρ. Τουρνικιώτης Π., Λωράν Κ.). Αθήνα: Παπαζήση.
- Lefebvre, H. (1991[1974]) *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Leontidou, L. (2010) Urban Social Movements in ‘Weak’ Civil Societies: The Right to the City and Cosmopolitan Activism in Southern Europe. *Urban Studies*, 47, 1179-1203.
- Linebaugh, P. (2008) *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Makrygianni, V. & Tsavdaroglou, Ch. (2013) “The right to the city” reversed – the Athenian right to the city in a crisis era. In RC21 (Research Committee 21) Conference Sociology of Urban and Regional Development, International Sociological Association, *Resourceful cities*, Humboldt-University Berlin, Institute for Social Science, Berlin, 29-31 August 2013 (e-book).
- Makrygianni, V. & Tsavdaroglou, Ch. (2015) “The right to the city” in Athens during a crisis era: between inversion, assimilation and going beyond. In Eckardt Fr., Ruiz Sanchez J., Buitrago Sevilla A. (eds.) *City of Crisis: The Multiple Contestation of Southern European Cities*. Bielefeld: Transcript-Verlag, 29-57.
- Marcuse, P. (2010) Rights in Cities and the Right to the City? In: Sugranyes A. & Mathivet Ch. (eds.) *Cities for All : Proposals and Experiences towards the Right to the City*. Santiago: Habitat International Coalition, 87-98.
- Martínez, M., Piazza, G. & Pruijt, H. (2013) Introduction. In Squatting Europe Kollektive (ed.), *Squatting in Europe Radical Spaces, Urban Struggles*. Winehoe-New York-Port Watson: Min0r c0mp0sitions, 11-16.
- Mayer, M. (2009) The “right to the city” in the context of shifting mottos of urban social movements. *City*, 13(2), 362-374.
- Mayer, M. (2013) First world urban activism. *City*, 17(1), 5-19.
- Marx, K. (2009[1867]) *Το Κεφάλαιο, τόμος I* (μτφρ. Μαυρομμάτης Π.). Αθήνα: Εποχή.
- Melucci, A. (1982) *L’invenzione del presente: Movimenti, identità, bisogni individuali*. Bologna: Il Mulino.

- Midnight Notes Collective and Friends (2011[2009]) Υποσχετικές Επιστολές: από την Κρίση στα Κοινά. Στο: *Commons vs Crisis*. Θεσσαλονίκη: Rebel, 96-153.
- Mitchell, D. and Heynen, N. (2009) The geography of survival and the right to the city: Speculations on surveillance, legal innovation, and the criminalization of intervention, *Urban Geography*, 30, 611–630.
- Moroni, P. (1999[1994]) *Αυτοδιοικηθόμενα Κοινωνικά Κέντρα, Νομαδισμοί, ριζώματα, επιθυμίες στο χώρο και το χρόνο της μητρόπολης*, (μτφρ. Π. Καλαμαράς,). Αθήνα: Αγριόγατα.
- Μπριασούλη, Ε. (2003) Τα «κοινά» - πόροι συλλογικής ιδιοκτησίας και συλλογικής ευθύνης: έννοιες, προβλήματα και το ζήτημα της διαχείρισής τους. *Αειχώρος*, 2(1), 36-57.
- Novy, J. and Colomb, Cl. (2012) Struggling for the Right to the (Creative) City in Berlin and Hamburg: New Urban Social Movements, New ‘Spaces of Hope’? *International Journal of Urban and Regional Research*, 37(5), 1816-1838.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Owens, L. (2008) From Tourists to Anti-Tourists to Tourist Attractions: The Transformation of the Amsterdam Squatters’ Movement. *Social Movement Studies*, 7(1), 43-59.
- Pasquinelli, M. (2010) Beyond the Ruins of the Creative City: Berlin’s Factory of Culture and the Sabotage of Rent. In KUNSTrePUBLIK (ed.), *Skulpturenpark Berlin_Zentrum*. Berlin: Verlag der Buchhandlung Walther König, 246-259.
- Patijn, S. (2000) Broedplaats Amsterdam. *Uitkrant*, 5(1), 78.
- Phillips, C. & Gilbert, L. (2005) Political natures: Reappropriation of home and water rights in Toronto. In Wastl-Walter D., Staeheli L. and Dowler L. (eds) *Rights to the City: International Geographical Union*, Home of Geography Publication Series Volume III. Rome: Societa` Geografica Italiana, 65-75.
- Pillai, N. (2008) Right to Health and the Universal Declaration of Human Rights. *The Lancet* 372 (9655): 2005–2006.
- Pruijt, H. (2004) Okupar en Europa. In R. Adell Argilés, & M. Martínez López (eds.), *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*. Madrid: La Catarata.

- Schmid, C. (1998) The dialectics of urbanisation in Zurich: global city formation and social movements. In INURA (ed.), *Possible urban worlds: urban strategies at the end of the 20th century*. Basel: Birkhäuser.
- Sheridan, D. (2007) The space of subculture in the city: getting specific about Berlin's indeterminate territories. *Field Journal*, 1, 97-119.
- Shields, R. (1999) *Lefebvre, Love & Struggle: Spatial Dialectics*. New York: Routledge.
- Σούζας, Ν. (2015) *Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου: πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998)*. Θεσσαλονίκη: ναυτίλος.
- Σταυρίδης, Στ. (2011) Στις πλατείες: Επινοώντας ξανά το κοινό, ανιχνεύοντας ξανά δρόμους προς τη συλλογική χειραφέτηση. Στο Γιοβανόπουλος Χρ. & Μητρόπουλος Δ. (επ.) *Δημοκρατία Under Construction: Από τους δρόμους στις πλατείες*. Αθήνα: Α/συνέχεια, 169-183.
- Stavridis, St. (2012) Squares in Movement. *South Atlantic Quarterly*, 111(3), 585-596.
- Theatro Valle Occupato (2012) *One Year and Half of Commoning*. In <http://www.teatrovalleoccupato.it/teatro-valle-occupato-one-year-and-half-of-commoning-english-version> (10/12/2013).
- Tsavdaroglou, H. (2012) La crisi siamo noi. Lotte sociali e beni comuni in Grecia. *Alfabeta2*, 24, 28.
- Τσαβδάρογλου, Χ. (2012) Διαλεκτική Προσέγγιση του Χώρου των Κοινών και των Περιφράξεων. Στο Α. Γοσποδίνη, Δ. Γούσιος, Β. Κοτζαμάνης, Α. Κούγκολος, Η. Μπεριάτος, Μ.Ν. Ντυκέν, Δ. Οικονόμου, Π. Σκάγιαννης και Ο. Χριστοπούλου, (επ.) *Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης*, τόμος Ι, 101-106.
- Τσαβδάρογλου, Χ. (2013) Ο κοινός χώρος και οι νέες χωρικές περιφράξεις στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης. Στο Θ. Καναρέλλης, Κ. Μανωλίδης, Ι. Στυλίδης (επ.) *Μεταβολές και ανα-σημασιοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της Κρίσης*, Πρακτικά συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 506-513.
- Τσαβδάρογλου, Χ. (2015) Ο αναδυόμενος κοινός χώρος και οι διαθεματικές πολιτικές περιφραξής του στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης. Στο Αθανασίου Κ.,

- Βασδέκη Ε., Καπετανάκη Ε., Καραγιάννη Μ., Καψάλη Μ., Μακρυγιάννη Β., Μάμαλη Φ., Πάγκαλος Ο. και Τσαβδάρογλου Χ., (επιμ.). *Urban Conflicts*. Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο Συναντήσεις και Συγκρούσεις στην πόλη, 462-475.
- Vasudevan, A. (2011) Dramaturgies of dissent: the spatial politics of squatting in Berlin, 1968– . *Social & Cultural Geography*, 12(3), 283-303.
- Vasudevan A., McFarlane C. & Jeffrey A., (2008) Spaces of enclosure. *Geoforum*, 39, 1641–1646.
- Wekerle, G.R. (2000) Women's rights to the city: gendered spaces of a pluralistic citizenship. In E.F. Isin (ed.), *Democracy, citizenship and the global city*. London: Routledge.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2014) *Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης*. Αθήνα: εκδόσεις ΚΨΜ.

4

The commons in theory and practice: Self-management in contemporary Greece

Alexandros Kioupkiolis

Assistant Professor in Contemporary Political Theory,
School of Political Sciences, Aristotle University of Thessaloniki,
e-mail: alkioup@yahoo.gr

Theodoros Karyotis

Social scientist, translator and activist,
e-mail: tkaryotis@gmail.com

Historically, the commons have been a figure of collective ownership that communities have instituted to cater for the well-being of each and every one of their members. Whether material, such as earth, water and air, or immaterial, such as tales, knowledge and skills, the commons have woven a connecting tissue, drawing all individuals together in a web of social cooperation and mutual dependence. In feudal medieval Europe, for instance, despite the great concentration of land ownership, the commons enabled even the poorest members of society to dispose of grazing land for their animals and water for their fields. Contrary to what Hardin contended in his famous “tragedy of the commons”, the commons have been administered by collective means

of control and rationing that secure their preservation (Linebaugh, 2012: 117). Hence, the existence of the commons presupposes, but it also propels, self-institution within a community (Ostrom, 1990: 15-28).

The history of the 20th century is the history of the push and pull between the market and the state, between private and public property, at the expense, usually, of cooperative and communal forms of social existence and production. Despite the generalization of the welfare state and workers' social rights, public property and private property have proven to be communicating vessels that rely on one another for their reproduction (Bollier and Helfrich, 2012). Even in the most well-meaning socialist regimes, redistribution is inclined upwards and social rights do not compensate for the workers' reified existence and social isolation.

Following the dismantling of the apparatuses of redistribution by the triumphant neoliberalism in the late 20th century and the intensification of new and old processes of enclosure, a new mode of politics has come to the fore. This dismisses both state and private capitalism, both public and private property, and places a reinvented form of community at the centre of political life. It builds on the experience of commons-based activities that persisted through the 20th century to craft living institutions that piece back together the fragments of collective life in order to pursue needs-based rather than profit-driven economic activity, to foster equity and cooperation through horizontal decision making and to reinstitute the commons as a cardinal node of human life.

In this chapter, we intend to track the obstacles, the resistances and the dangers that such common alternatives have encountered and we seek to shed light on the different paths they chart and the new prospects they open up for workers' control over production and distribution within an enlarged social economy of solidarity for our times.

The ensuing excursus in the actual "social economy" brings into visibility a variety of partly non-capitalist processes of collective self-activity that have operated alongside and intertwined with a state-dominated market economy involving a multitude of small business, an under-industrialized production and a large service sector (commerce, tourism, finance etc.) (Angelidis, 2007; Milios, 2013). Taking our cues from the constructive critique of 'capitalo-centrism' put forward by Gibson-Graham

(2006), we adumbrate here the historical contours of a heterogeneous economy which is not fully captured by any single logic, global force or sovereign structure. Impure mixtures of economic practices, conflicting politics of social cooperation and ethics of solidarity, singular, fragile initiatives of self-management disclose moments of tension, openness and diversity in a hegemonic state-capitalist configuration pushed and pulled by other determinations. The thrust of this analysis is that if we can begin to see alternative activities and dimensions as diffused, viable, and persistent over time, “we may be encouraged here and now to actively build on them to transform our local economies” (Gibson-Graham, 2006: xxiv). “[F]uture possibilities become more viable by virtue of already being seen to exist, albeit only in the light of a differentiating imagination” (ibid: xxxi).

PART I.

COOPS AND PRODUCERS’ CONTROL:

A BRIEF HISTORICAL ACCOUNT

a. Cooperativism

Agriculture and farmers’ cooperatives lie at the heart of productive activity where social collaboration and producers’ self-management asserted and expanded themselves in modern Greek history. Perhaps one of the world’s first industrial-agricultural cooperative was founded at Ampelakia in central Greece in 1780, dealing with the production and export of purple cotton yard (Young, 1984; Nasioulas, 2012: 156). The enactment of the first law on coops in 1915 marked the onset of a large farm cooperative movement, which to this date has been involving between 500.000 to 750.000 farmers at any one time on average (PASEGES, 2013; Young, 1984; Kamenidis, 1996: 138), focusing on the provision of agricultural inputs (machinery, fertilisers, feed grains etc.), the handling of agricultural products (cereals, olive oil, tobacco, fruits and vegetables etc.) and services (training, transportation and advertisement, among others) (Papageorgiou, 2010: 37; Kolumvas, 1991: 96-98).

These types of producers' association have broadly adhered to the international principles of modern cooperativism: democratic control of individual associations and their higher-level confederations (one person, one vote), production attuned to social needs, local and ecological conditions, mutual aid among producers (Kroustallaki-Beveratou, 1990: 130, 141). A number of them have displayed major economic achievements and social solidarity, while throughout its history the movement has contributed considerably to rural development, the construction of vital infrastructures and the sustenance of small farmers (Papageorgiou, 2010: 38; Klimi, 1991: 110-111; Kroustallaki-Beveratou, 1990: 129). But it remained largely under state tutelage and political patronage since its very beginnings, preventing the rise of an autonomous, self-directed and self-conscious cooperativist movement (Kroustallaki-Beveratou, 1990: 130-133).

In the face of the forceful neoliberal assault of capital, the deep recession engendered by devastating austerity measures, the neoliberal restructuring, privatization and dismantlement of the welfare state, the institutionalized cooperative movement in Greece is seeking now to re-launch itself on new foundations. It is claiming its independence from the state political system and capitalist forces, and it is reaffirming the international principles of cooperativism: democratic self-management on the basis of equality, tight collaboration and confederation of the various associations on local, regional, national and international levels, care for the community and sustainable development (PASEGES, 2011). It remains to be seen if the unparalleled offensive of the neoliberal state and capitalism will challenge farmers to forge autonomous and participatory unions which will resituate themselves within a new broader social economy of solidarity labouring against corporate and state power.

b. Workers' control

Greek industrial relations have been characterized overall by a scant involvement and participation of workers in the management of industries. Most efforts in this direction have been short-lived and unsuccessful in the end (Koutroukis and Jecchinis, 2008: 31).

Following sporadic experiments in workers' participation in the late 19th and early

20th centuries that ended with the imposition of the Metaxas' dictatorship in 1936 (Koutroukis, 1989: 44-47), in 1983 new legislation was enacted promoting workers' participation in line with the "socialist ideology" of the new PASOK government (Raftis and Stavroulakis, 1991: 294). The results however were miserable, as there was little independent mobilization on the part of employees themselves, and their actual input was overshadowed by the involvement of government agencies, political parties and trade union factions (Koutroukis and Jecchinis, 2008: 35).

Overall, the failure of legislative initiatives and state-driven policies championing workers' control in the '80s and the 90's should be put down to a set of intertwined factors: the hostile attitudes and manipulative interference of business and trade unions; the culture of managerial authoritarianism in the workplace; government interventionism; the lack of a tradition of employee participation in the running of companies; workers' demands were more general in their content and exceeded the context of particular workplaces; trade-union activism and participation in the workplace had not been institutionally enshrined for a long time; insufficient understanding, motivation, commitment and training on the part of labour; the party-political polarization of Greek industrial relations. Most importantly, the dismal record of workers' participation in this period should be traced back to the fact that in Greek industry "participatory arrangements have been introduced solely through legislation, while in the USA and most Western European countries legal provisions were mainly used to validate arrangements already established by custom and practice" (Raftis and Stavroulakis, 1991: 295).

It is worth noting, however, that in a dozen of cases during the same period workers took militant action and were more actively engaged in the management of their industries. We will pause to consider two instances in which workers' control was pursued through spontaneous initiatives of the workers themselves, in two companies where labour was tellingly non-unionised (*ibid.*: 297).

The I. Panteleimidis Company, located in the municipality of Evosmos, in the district of Thessaloniki in Northern Greece, produced wheel rims and enjoyed a near monopoly in this field. When its founder died in 1981, his heirs declined the succession due to the outstanding debts of the company, and the rim factory faced immediate closure. Its 23 employees mobilized to avert this danger and in November 1981 they resolved to

take over the industry assisted by the local municipal authorities and the metalworkers' trade union. This was a genuine and militant workers' takeover as no legal framework was available for such an initiative, the company hung in a legal midair and they had to operate informally (ibid.: 307; Koutroukis, 1989: 50-52). Workers entertained close ties with the company and each other, as most of them were in their fifties and sixties and were employed at the factory from the start. Party and trade union politics played no role in their everyday activity and their decision-making.

The General Assembly functioned as the main governing body but, gradually, a Production Coordination Committee, made up of three informally elected and revocable members, took charge of the operations of the factory. Initially, workers were excited at the prospects of their business and achieved impressive results, raising productivity by 100% in the first months, increasing their wages and reducing working hours. Later on, however, there was a drop in efficiency due to reduced enthusiasm and commitment, slack work rhythms, and lack of efficient business planning. Both objective and subjective obstacles, such as continuous bureaucratic impediments, the old age of most workers who were soon to be retired, the absence of relevant background and class and political consciousness, contributed to this unfortunate outcome. Six and a half years after the original takeover, the remaining workers of the factory turned over ownership to the municipality of Evosmos (ibid.).

A similar experience was witnessed in the Koulistanidis Textile Company in the same period, again in the area of Thessaloniki. Heavy indebtedness forced the company to stop payments in February 1980. In October 1980 the remaining 117 employees asked the son of the former owner to assume the post of emergency administrator, while a court-appointed supervisor controlled all daily transactions. At the end of 1983 the burden of debts made closure inevitable, but in the meantime workers ran effectively the company without any authoritative supervision on the shop floor, managing production and carrying out transactions with banks, social security funds and government agencies. Decisions were taken collectively and often unanimously by all workers.

There are many noticeable affinities with the Pantelemidis case which may help to shed light on its successes and failures. The workforce consisted mainly of labourers in their fifties and sixties who had worked together for long. They avoided party and

trade union politics and they refused to form a union on these grounds. They preferred instead to operate autonomously without any formal structure, at a time when there was no legal framework or other established agency to uphold and legalise their self-activity (Raftis and Stavroulakis, 1991: 302).

Despite their final collapse, both instances of workers' independent action and collective control took place in an unfavourable environment where they had to walk a solitary road without precedent. Their capacity to manage effectively their industries against the odds, lacking any relevant experience, bears witness to the latent potential of labour for self-direction and self-motivation. The ties they had forged over the years by labouring together and the emphasis on their independence from formal party politics and bureaucratic trade unionism underpinned their limited but exceptional achievements. On the other hand, cultural traits bearing on the construction of passive and consumerist subjectivities which are indifferent to workers' democracy, the absence of a broader labour and social movement nurturing autonomy and solidarity, the lack of a supportive financial, legal and political infrastructure and the non-existence of any network of self-managed industries, communities and social organizations explain their short life and eventual demise.

PART 2.

FRESH STARTS IN AN EMERGING ECONOMY OF SOLIDARITY: SELF-MANAGEMENT, NETWORKS AND THE COMMONS IN RESPONSE TO THE CRISIS OF NEOLIBERAL CAPITALISM

a. Social dislocation as an effect of neoliberal crisis-governance

From the '80's onwards, key shifts in Greek political culture involved the wide diffusion of utilitarian individualism and the eventual eclipse of collective concerns, projects and commitments. Social self-mobilisation was gradually confined to voting

for a party in the elections and to seeking private benefits through patronage relations and clientele networks (Sevastakis, 2004: 11-22; Sakelaropoulos and Sotiris, 2004: 203-206). In the 90's and the early 00's a consensual post-democracy crystallized in Greece in line with similar mutations in liberal democracies across the world. The confluence of the mainstream centre-right and centre-left parties on a liberal-modernizing agenda enjoyed the consensus of middle-class individuals. The consumerist, apolitical individualism of a critical mass of the citizenry was the flipside of the shared allegiance of ruling parties to the neoliberal doctrine as the finally found key to an abundant hyper-capitalism (Crouch, 2004: 4, 59-60, 103; Kioupkiolis, 2006).

From 2010 onwards, however, the neoliberal hegemony effected an authoritarian turn away from post-democratic consensus. In the state of exception instituted under the acute sovereign debt crisis and growing budget deficits, the commitment of ruling parties to the same basic coordinates (private market economics, EU, Eurozone) has enforced recession policies and an upward redistribution of wealth, in line with the hegemonic monetarist-neoliberal policies of EU elites and the IMF who dictated the terms of the 'bailout'. This shook the material ground under the feet of middle and lower classes who had consented to an impoverished democracy in return for a debt-financed affluence.

Between 2010 and 2012, the cluster of structural 'reforms' foisted on the Greek economy and society in return for the 'bailout package' of the Troika has inflicted harsh material pain on popular majorities, terrorizing and traumatizing them. Statistical indicators can convey a very rough idea about the war-time economic collapse and material devastation visited on Greek society by the austerity program implemented in 2008-2012. The real GDP shrank by -21, 3% in this period, and it is expected to contract further by -4, 2% in 2013. Private consumption decreased by -23, 2%, while unemployment skyrocketed from 7, 7% to 24, 4% in 2012 (IMF, 2013). More than 100 000 private enterprises closed in 2010-2012, while 55 000 are expected to go out of business in 2013, leaving so far 500 000 unemployed and generating a 'humanitarian crisis' due to the lack of an adequate social safety net (GSEVEE, 2012, 1013). Full-time employment fell from 67% in 2010 to 56, 5% in early 2012, while there was a 337% rise in the forced change of full-time contracts into flexible forms of labour (Mouriki, 2012: 71-72).

This traumatic shock paved the way for repeated cutbacks in wages, welfare expenses and living standards, for privatizations, the abrogation of numerous social rights (social benefits, protection from unemployment, labour rights), an effective disregard for political liberties and the removal of legal barriers to the unfettered exploitation of labour. Such cataclysmic changes would have been unthinkable without the rhetoric and the politics of terror deployed in an undeclared state of exception (Balourdos, 2011: 165-192; Mouriki and Balourdos eds., 2012).

However, the “fabrication of the indebted man” (Lazzarato, 2011) was perhaps the key development towards the construction of self-disciplined atomised individuals who are willingly malleable under the rule of neoliberal capital. According to Maurizio Lazzarato, at the pivot of this new regime of subjectivity lies a particular morality of guilt for one’s mismanagement and fear of an imminent and cataclysmic state “bankruptcy”, in tandem with a certain entrepreneurial ethos. The indebted subject is forced to take upon itself the costs and the risks of contemporary economic conditions, coping with poverty and the lack of social benefits, managing one’s accumulating debts and assuring one’s employability in the face of job insecurity (ibid.: 28, 41-43, 74, 97). This process intensifies the tendencies of neoliberal governance to fabricate ‘responsible individuals’ who take full charge of their lives without relying on social services, collective bonds and the redistribution of wealth (Rose, 1999).

b. The new social economy, biopolitical labour and the commons

The emergence of a network of self-organized collectives, which are active in various fields of commerce, exchange, production, social services (health, education, care for the homeless etc.), marked a turning point in the actually existing social economy in Greece, in 2010-2011. This was a response to urgent social needs under the massive economic collapse. But it constituted also a qualitative shift in the historical function of cooperatives and social enterprises, which operated now within the context of a broader resistance movement and placed an enhanced emphasis on autonomous self-organization, social solidarity, networking and opposition to state policies and neo-

liberal capitalism (Lieros, 2012; Varkarolis, 2012; Solidarity4all, 2012). Confronting head-on the hegemonic neoliberal strategy which sets out to reconfigure the body social and to fashion atomized and impoverished modes of subjectivity, they strive to construct bonds of solidarity and to effectively bolster the capacity of individuals for autonomy, self-activity and collective co-operation. They intervene in the same terrain of social life, bodies and affects which is being targeted by neoliberal biopower and they struggle against this power with a view to advancing an emancipatory and solidaristic counter-project.

This is why the wedge driven between a wider not-for profit social economy, which fosters collective goods and social interests, and a solidarity economy, which is more politically oriented and antagonistic to market and state politics, becomes particularly pertinent in crisis-ridden Greece. Broadly construed, the ‘social economy’ can be defined as “commercial and non-commercial activity largely in the hands of third-sector or community organizations which give priority to meeting social (and environmental) needs before profit maximization” (Amin 2009, p. 4). By contrast, the first sector, the “market”, is “profit-oriented, organized around private interests and exclusively sustained by commercial trade; the second sector [is] non-trading and involving planned provision of public services by the state” (ibid.: 6).

The first Greek law on “Social Economy and Social Entrepreneurship” (4019/2011) institutes the “Social Cooperative Enterprise”, and pledges to support all economic entities whose statutory purpose is the provision of social services and they are democratically self-managed (Nasioulas, 2012: 165-166). In 2012, 7.197 co-operatives (agricultural, banks, plumbers’, pharmacists’, women’s agrotourist etc.), 11 mutual societies (mutual help funds etc.) and 50.600 associations, foundations, non-profit and voluntary organisations can fall under a general description of the contemporary “social economy” in Greece (ibid.: 152).

To gauge the transformative potential of those endeavours, we should view them against the backdrop of the current transformations in the mode of capital accumulation. As De Angelis (2012) points out, capitalism is now facing an impasse. On the one hand, its very existence is dependent upon the social and cultural reproduction of labour. On the other, maintaining its current rate of growth presupposes now the demise of all redistributive arrangements, the dismantling of the welfare state, health

and education systems, the privatisation of the provision of public goods, etc. By withdrawing from the social reproduction of labour power, capital is pulling the rug from under its feet. This is why “capital needs the commons, or at least specific, domesticated versions of them” (De Angelis, 2012: 185). It needs to accept economic arrangements founded on the principle of social cooperation, rather than profit, so as to cope with the devastation inflicted by the neoliberal advances, to fill the gaps left by the retreating welfare state and to contain generalised discontent and conflict.

However, commons-based economic activity can also produce the exactly opposite effect: It can “create a social basis for alternative ways of articulating social production, independent from capital and its prerogatives” (ibid.). This subversive possibility is inherent in all social economy activities, but it is made effective only when these structures are situated within a wider transformative project that goes beyond economic activity and strives to supplant the dominant capitalist institutions with bottom-up alternatives grounded in equity, justice and solidarity.

From this perspective we can single out the collective economic endeavours that were initiated by the resistance movements from 2008 onwards, grasping them in terms of a distinct “solidarity economy” which seeks to reconstruct social bonds. This economic field is oriented towards direct democracy and mutual aid. It sees itself not as charity or as a substitute for the shrinking welfare state, but as a socio-political attempt at collective self-empowerment. It has an anti-systemic edge, purporting to transform relations of production, exchange and consumption through co-operative, free associational and mutual help institutions and networks. Rooted in neighbourhoods and localities, it struggles against the privatization of the commons and it resists co-optation by market and state forces (Nikolopoulos and Kapogiannis, 2012: 29-31, 35, 108; Lieros, 2012: 46-47).

A solidarity economy construed along these lines is antagonistic to heteronomous state politics, capitalist hierarchies and the reign of profit, as distinct from a social economy which operates as “a third sector” that exists side-by-side and complements the public (state) and private (market) economy (Varkarolis, 2012: 45; Lieros, 2012: 37, 71, 82, 159). According to existing rough estimates and informal records, this solidarity economy in Greece comprises nearly 150 collective initiatives which include: social clinics and pharmacies for the uninsured and the unemployed; social

kitchens and movements for the collection and distribution of food; social grocery stores and circuits for the distribution of consumer goods without middlemen; free share bazaars, time-sharing banks and local exchange trading systems; social evening classes; immigrant support centres; urban art collectives and alternative cultural spaces; legal support groups; work collectives such as coffee shops, courier delivery companies, bookshops, agricultural co-operatives of unemployed women and one occupied factory, the Vio.Me industry (Solidarity4all, 2012).

These economic initiatives make plural, imperfect, grassroots endeavours to advance social self-organization and to intervene in everyday life, unsettling the established hierarchies, norms and values of state rule and profit-driven market economies (Varkarolis, 2012: 39, 45-49). They stage thus struggles for the defence and the expansion of the “commons”, of collective goods and social relations which are located between and beyond the domain of the public (state) and the private (market): ‘the commons of culture, the immediately socialized forms of “cognitive” capital, primarily language, our means of communication and education...but also the shared infrastructure of public transport, electricity, post, etc; the commons of external nature threatened by pollution and exploitation...; the commons of internal nature (the biogenetic inheritance of humanity)’ (Zizek, 2008: 428-429). The means of production and reproduction of common life (industry, water, education, software etc.) that have been privately appropriated in the past or that are now targeted for new enclosures and appropriations by global capital are arguably the locus of key social antagonisms in our era which are articulated around collective resources and the shared substance of our social being.

The ‘commons’ are used today in a more specific sense that captures mutations in the dominant mode of production and new relations of social self-governance in the management of new and older types of collective goods. The new social economy of solidarity should be grasped today in connection with post-Fordist forms of “immaterial labour” or “biopolitical production” which give rise to expansive webs of communication, diffuse information and knowledge and extend social relations through new technologies across the globe (Hardt and Negri, 2004: 66, 109, 114-115, 208-211, 337-340). “Biopolitical” labour is not confined to the manufacture of material goods in a narrow economic sense but it also transforms and generates knowledge,

affects, images, communication, social relationships and forms of life. Biopolitical production breaks down the barriers that separate the economic field from all other social domains, as it affects and engenders all facets of social life: economic, cultural and political. Consequently, it involves directly the construction of new subjectivities in society that are egalitarian and libertarian at the same time. The collective subject of the “multitude” embodies today a distinctive type of economic, social and political organization, where the common does not arise from the subordination of differences to an overarching particularity; it is rooted in participation and collective decision-making without centralised leadership or representation.

The Indignados and Occupy movements of 2011 can be seen as manifestations of such a multitudinous subject. They contested the rule of both private and public property, pointing to the possibility of a social self-administration of the commons. They turned their backs on centralized direction, closed ideologies and representation by political parties, trying to win back effective self-government. Following in the footsteps of such innovations, social self-rule could be refashioned along federalist lines, which would weld together an extensive variety of interacting forces and assemblies. These would spread horizontally across social fields and they would deliberate with each other without being subsumed under any overarching central authority (Hardt and Negri, 2012: 89-90).

The Greek Aganaktismenoi (Outraged) were likewise a leaderless and self-organized initiative of common citizens. Its organization was fluid and open, it lacked any pre-fixed program or ideology, and it was committed to the collective deliberation of the multitude as the final authority. The Aganaktismenoi conjured up institutions of popular self-rule through regular open assemblies that were held in central squares across Greece. They set about debating new national policies and effective ways to spread the “squares’ movement” in popular urban neighbourhoods, workplaces and other key sites of everyday life, in an attempt to put in place an entire network of alternative power structures (Douzinas, 2011; Giovanopoulos and Mitropoulos, 2011).

From August 2011, the mobilization gradually petered out, but, as Manuel Castells (2012) said with regard to the Spanish Indignados, “the movement did not disappear; rather it spread out into the social fabric, with neighbourhood assemblies... spreading... alternative economic practices such as consumer co-operatives, ethical banking,

exchange networks and many other such forms of living differently so as to live with meaning.” The incipient economy of solidarity in Greece is indeed an offshoot and a continuation of the foregoing movement, informed by its values and aspiring to a new mode of collective self-governance of the commons. By dwelling on a few actual undertakings we will elaborate on the logics, the potential and the prospects of these experimental forays into building new economies of autonomy, equity and solidarity.

c. Pagkaki: a workers’ collective running a coffee shop

The idea to set up a coffee shop operating along the lines of collective ownership, autonomy and solidarity gained ground in late 2008 amidst a group of individuals who had already participated in “Sporos”, a cooperative of fair and solidarity trade in Athens (Pagkaki, 2010). The coffee shop, which is designed as a traditional Greek *kafeneio*, serving coffee, teas, drinks and snacks, opened in June 2010 in Koukaki, a central district of Athens. It is run by a workers’ collective, which was made up of 10 members in 2012, and it is constituted in the legal form of an “urban co-operative”, the closest to work collective that is allowed for by the Greek law (*ibid.*; Varkarolis, 2012: 115). From the outset, the intent was to craft and promote the “commons” in their twofold dimension, as collective goods and as a particular type of social relations of community, equality, participation, both inwards and outwards.

First, inwards. The commons were established, to begin with, in the fields of ownership and the distribution of goods within the *kafeneio*. No member of the collective owns a personal share in the workplace, which belongs to the cooperative and not its current members. This condition is enshrined in the constitution of the enterprise (Pagkaki, 2011). There are no employers and employees, no surplus value extracted from the labour of workers. Everyone is equally remunerated at the same hourly rates for all kinds of labour, and all alternate at the different job posts. All workers are equal members of the collective and its decision-making body, the general assembly, which strives for the highest degree of consensus in its resolutions.

Second, outwards. The work collective is committed to building a space of social communication, of political debate and conviviality accessible to all. It supports like-minded ventures in the economy of solidarity and works for their expansion, it takes

part in wider social struggles and it contributes to the construction of socio-political networks with a view to realizing an equitable autonomous society for all. Its constitution stipulates that any remaining monthly surplus after the payment of wages (at equal hourly rates), running costs and an initial internal loan, will not be distributed to workers but will be used to aid like-minded collective initiatives.

Enacting the commons as social relations anchored in equal freedom, the collective is interested, first, in advancing the “social dimension” of the coffee shop and its social space, through “the creation of an especially accessible-affordable place for meeting and entertainment.” In addition to being a place for socializing, leisure and communication, Pagkaki hosts also information-sharing events and discussions which bear on collective self-organization, its practices and its prospects in our times (ibid.). Moreover, it is engaged in weaving a wider network of autonomous ventures in workers’ self-management, solidarity and co-operation. It stands by grassroots labour unionism which is structured in horizontal and direct-democratic forms. And it strives to function as a collective experiment in producers’ radical self-organization that will furnish a viable example for others to reflect upon, to emulate and to expand (ibid.).

d. Vio.Me.: A self-managed occupied factory

A prominent place among the wealth of experiments in economic self-management should be accorded to the Vio.Me. building materials factory, which is situated at the outskirts of Thessaloniki. This is the first experiment to-date that is the product of an industrial conflict and involves occupation of the means of production by the workers.

Vio.Me. was a subsidiary of Philkeram-Johnson that produced complementary products for the construction industry: adhesives, sealants, mortars, plasters, etc. In May 2011, at the height of the financial crisis, the factory was abandoned by its owners and the workers were left unpaid. In response, they occupied the factory and started legally withholding their labour (Katsoridas, 2013). After several months of unfruitful negotiations, the general assembly of the workers decided to operate the occupied factory under direct democratic workers’ control. They started production on February 12, 2013 under the now emblematic motto ‘If you cannot do it, we can!’ (Initiative of Solidarity with the Struggle of Vio.Me. 2013).

The Vio.Me. project lies at the intersection of traditional labour struggles and the budding movement of solidarity economy. At the heart of this effort lies the Vio.Me. workers' trade-union, driven by sharp class-consciousness and militancy. In the numerous deliberations leading up to the decision to embark on self-management, the workers of Vio.Me. resolved to dismiss the traditional positions of authority within the union and decided to institute the workers' assembly as the ultimate instrument of decision-making, regarding both the political decisions required in the struggle and the factory's production process (Katsoridas, 2013). This arrangement seeks to eliminate inequalities within the workplace, to ensure equal participation, to unleash workers' creativity and to secure workers' control over the production process.

Their decision to stray away from the established ritual of protest and negotiation, which has been re-enacted in countless industrial conflicts during the Greek economic recession, triggered a visceral reaction from the Greek Communist Party (KKE) and its affiliated labour unions, which accused the Vio.Me. workers that they aspire to become small capitalists and that they pursue partial and individual solutions. Gradually, through a sequence of ranting criticisms,¹ the KKE evolved into one of the foremost critics and opponents of the struggle of Vio.Me.

In response, the workers of Vio.Me agreed on a series of measures that would prevent their cooperative endeavour from turning into a profit-driven capitalist company. In line with the principles of cooperativism, the workers decided to put a cap on their individual proceeds. They opted instead to direct any surpluses towards the purposes of the wider community and similar struggles and endeavours, consciously discarding thus the profit principle. All workers will have a share, i.e. an enshrined right to voice and vote, in the new cooperative: "There will be no worker who is not a shareholder, and no shareholder who is not a worker," they affirm (Avramidis et al., 2013). Thus, the occupied means of production are seen as a collectively managed commons rather than as the property of individuals.

The commons are what is considered essential for life, understood not merely in the biological sense. They are the structures which connect individuals to one another, tangible or intangible elements that we all have in common and which make us members of a society, not isolated entities in competition with each other (Fattori, 2011).

On this conception, labour itself is treated as a common good. According to the capitalist mythology underlying wage relationships, labour is the “property” of the worker who enters into a voluntary agreement with the capital owner to exchange labour for money. In contrast, on this new conception, our capacity to create, its individual dimension notwithstanding, is seen as an inherently social activity that is socially realised and socially beneficial, based on collectively produced and learned skills and on collectively managed tools and means of production (Wainwright, 2012). Hence, labour is not handled as a ‘commodity’ to be exchanged in the labour market, but as a plentiful resource that a self-instituted community can tap into so as to secure its subsistence.

The workers of Vio.Me. mobilize thus a commons-based vocabulary that is radically different from both the private property vocabulary deployed by capitalist firms, and the state-run public property vocabulary rehearsed by the KKE and major parties of the left. One could argue, indeed, that the market and the state, with their corresponding forms of property, function as mechanisms that deprive communities of control over their own means of reproduction and subsistence and hand it over to bureaucratic elites, in the case of the state, or to business elites, in the case of the market. Conversely, ‘the decentralized, self-governing systems of co-production [...] offer fairer, more direct access to resources [...] that expands the distribution of the means of production and decision making far more widely than through the top-down systems of the modern market/state’ (Quilligan, 2012).

The second component of the struggle, the Open Solidarity Initiative to the Struggle of Vio.Me., was established in Thessaloniki (as in many other Greek cities and abroad) immediately after the announcement of the workers’ decision to undertake self-management. The Initiative meets once a week and it is open to participation by any and all. It operates on the same principle of horizontality and it consists of collectives and individuals who are motivated by the principle of social and economic self-management. While it always respects the political decisions taken by the workers’ assembly, the Solidarity Initiative has a key role in organising mobilisations, protests and marches, as well as in coordinating national and international communication, fundraising and solidarity campaigns (Katsoridas, 2013). But, most importantly, it has a pivotal role in ensuring the participation of the wider community in the strug-

gle, extending thus the scope of the project from material to biopolitical production.

We are witnessing thus the crystallization of structures that go beyond simple workers' control over production and aspire to a wider social control, which encompasses the production of new ideas and values (common ownership, solidarity, co-operation, protection of the environment), new relationships (through a network of decentralized collectives revolving around the issue of self-management), and, above all, new subjectivities. The workers cease to be mere followers of orders, take responsibility for their actions, release their creativity and realize the importance of collectivity and mutual dependence.

e. Micropolis: A social center promoting a multitude of endeavours in collective self-management

The idea behind Micropolis originated in the heat of the December 2008 uprisings, which shook the country and brought new political actors to the forefront. In the second half of the '90s, a critical mass of young and not-so young people underwent a growing radicalization. This erupted into violent clashes with the police, an exhilarating feeling of liberation from social norms and an unleashing of social creativity. Social imagination in action transfigured the public space in urban centres (Nasioka, 2012) –for the duration of the uprising at least- initiating numerous occupations of public buildings, parks and squares as well as permanent neighbourhood assemblies, festivals, street art, interventions in malls, theatres, museums and conferences (ibid.).

It was in one of these temporary spatial re-appropriations, in the occupied premises of the Drama School of Thessaloniki, where parts of the antiauthoritarian movement, along with many other collectives and individuals, felt the need for a space which would facilitate a permanent contact of the social movements with society, a space where this atmosphere of radical self-institution that they were breathing during the uprising could become an everyday lived experience.

After a long period of search, they rented a 900 sq. meters neo-classical 3-floor building right in the centre of the city. They put in place a “commons” run by a community that met weekly in a general assembly. This community grouped together

an assortment of collectives and individuals under three basic principles: horizontal decision-making, radical independence from existing institutions (the state, the church, political parties, companies, etc.) and absence of personal economic profit. The “vagueness” of the criteria of inclusion allowed a multitude of collectives that were not “political” in the strictest sense of the term to incorporate themselves in the process. Let us only mention a few of the activities initially sheltered in the building: drama, furniture refurbishment, music rehearsals, wild animal rescue, concerts, a library, talks and movie projections, an assortment of political meetings and many different free classes, from yoga and violin to pottery and sign language. The bar on the first floor was soon established as a cheap and tasteful alternative to Thessaloniki’s hyper-glamorous nightlife. Members of Micropolis offered voluntary work behind the bar as part of their duties to keep the place alive and help pay the rent.

The selection of the name was intentional: This stretch of space was designed to be a miniature (micro) of the city (polis) that the participants envisioned, the locus of extensive prefigurative experimentation (Micropolis Social Space 2009). Micropolis soon became for many people the point of entry to the activity of social movements. Not without conflicts and contradictions, charting its way through endless heated discussions and a perpetual quest for the elusive consensus, this project evolved into a successful experiment in social self-management.

However, the squares movement of 2011 brought forward new issues and actors, and provided an opportunity to enrich and deepen the insights gained by the 2008 uprising. Moreover, voluntary work started taking a toll on the participants, and the crisis started affecting their personal circumstances in ways that drove them away from the project. This brought up a whole new range of issues that had not been addressed by the project thus far, such as access to cheap and nutritious food, defence of the rapidly privatized commons, solidarity and mutual support among the members of the community. There was a prompt realization that the ‘private circumstances’ of each one of the members should not be left a private matter, that the issues of what is produced, who produces it and how it is distributed and consumed should not remain outside the scope of the project.

At first, the question of remuneration sparked a process of intense but creative theoretical debate that seems to have been going on at the same time in a series of

self-managed projects in Greece throughout 2011 (see Varkarolis, 2012: 86). Following a long period of reflection and debate, a new constitutive process was initiated to amend the existing framework in a manner that would enhance equal participation, access of everyone to the labour commons, and collective control over all decisions involved.

The vexing issue around which the discussion revolved at first was access to food. Entrenched agribusiness and trade interests in Greece, in tandem with the dwindling incomes of middle and lower classes and the skyrocketing prices, brought about a situation bordering on humanitarian disaster. The community set about devising a structure that would bring the producers of good food in direct contact with the consumers, cutting out the middlemen and ensuring thus a fair price for both. A new assembly coordinated the creation of a small food dispensary where members of the community, alternating at regular intervals, were remunerated for keeping the shop. A similar structure was launched for running the kitchen. Soon thereafter a furniture workshop, a kindergarten, a bookstore and a print shop started operating along the same lines, transforming the building into a vibrant centre of activity. The constitutive process went on, seeking to craft institutions that would enable a collective control of the economic processes, preventing they asymmetrical influence of any group or individual, but ensuring also worker's participation in decision-making.

This last point is decisive. Labour as a common good belongs to the community, not to the individual worker. How can we, however, guarantee social/communal control of production without reducing the worker to a "waged labourer" servicing the community?

The answer to this was twofold: Firstly, all interested members alternate regularly at the remunerated posts, so as to diffuse all the necessary skills throughout the community and to avoid the entrenchment of particular individuals in specific positions. Secondly, a series of assemblies with different competencies were instituted. Each new economic unit is administered by its own assembly, where everyday management decisions are taken jointly by remunerated and non-remunerated members alike. A joint assembly of all the economic units coordinates all economic activity and prepares proposals to be submitted to the weekly general assembly, where all members of the community are required (and encouraged) to attend. The general assembly has

the final say over all activities taking place within the bounds of Micropolis. At the same time, a rotational “administrative” assembly attends to the smooth functioning of the social centre (supplies, repairs, etc.). All assemblies are open to members and non-members alike.

The whole economic activity of Micropolis is non-profit, and any small surpluses are directed towards two “funds”: A “mutual” fund that can cover medical expenses, and a “solidarity” fund destined for providing financial aid to political struggles, new social centres and cognate experiments in the solidarity economy.

Beyond the fulfilment of material needs, the thrust of experiments like Micropolis lies in their intervention in biopolitical production and the cultivation of a new culture rooted in the values of solidarity, equity, mutual recognition, participation, collectivity. Indeed the constant reinvention of the community as a collective subject is a fundamental dimension of the project that embodies at the same time a critique to traditional figures of community. “Community has to be intended not as a gated reality, a grouping of people joined by exclusive interests separating them from others,[...] but rather as a quality of relations, a principle of cooperation and of responsibility to each other and to the earth, the forests, the seas, the animals.” (Federici, 2012: 50).

This communal link helps thus to forge non-alienated subjectivities that can break loose from the work-consume-sleep pattern imposed by capitalist accumulation. This social control, extended over many areas of communal life, is complemented by workers’ control over their own activity and their active participation in decision-making over production, distribution and consumption.

Indeed, in Micropolis, as in many other similar structures that proliferate throughout Greece, various needs of the participants –food, child care, entertainment, learning- can be met collectively in their own terms. This has triggered a motion towards autonomy in the proper sense of the term: autonomy as setting the *nomos* (rule) that governs our existence.

Autonomy, however, does not imply isolation from the wider social becoming or the creation of “islets of liberty.” Micropolis was conceived as an antagonistic project, and today it is probably even more so, since it overcame its introversion and sectarian attitudes and started nurturing meaningful relationships of mutual support and cooperation with a multitude of militant grassroots projects throughout the country.

Micropolis furnishes today an important node in a wide network of collective endeavours that try to challenge both pillars of the capitalist system -the state and the market- and to gradually displace them through radical democratic alternatives from below.

PART 3.

(IN)CONCLUSIVE THOUGHTS

All the foregoing contemporary experiments in the self-constitution of a new social economy of the commons embody a distinct take on political change and social self-emancipation which is worth contemplating and pursuing as a promising avenue of social transformation in our times.

First, they incarnate a practice of prefiguration whereby the envisaged aim of the process, i.e. the institution of workers' autonomy, social solidarity and responsibility, is embodied in the very means through which it is pursued.

Second, they opt for a politics of immanent and horizontal change, that is for a grassroots, direct self-mobilization of social agents on a footing of equal participation. Such direct collective self-rule in the spheres of production and circulation kick-starts a politicization of the commons in everyday life that breaks through the divides between the economic, the social and the political and re-connects them in ways that restore to societies their power of effective self-direction, abolishing the rule of separate, formal politics and "free" markets.

Third, they stitch together partiality with pluralism. They do not champion themselves as fully-fledged, total and exclusive pathways to social reconstruction, but just as one among the various roads that need to be travelled so as to reach a new social constellation of greater freedom and equality. Issues of broader political strategy, alliances, involvement with grassroots union militancy and engagement with the formal political system remain wide open and subject to debate.

Fourth, the ventures in question are intrinsically agonistic not only in the sense that they set themselves against the hegemony of the state and private economies or that they are riddled with contradictions and internal fights. They also pose as an ongoing reflection, experimentation and self-questioning over the best practices that

will advance collective emancipation under given conditions.

Last, they have crafted particular responses to the challenge to build an “association of associations” that will topple hierarchical models, bureaucratic domination and state centralism: the network structure and the open assembly. The establishment and spreading out of networks linking the different collectives together is today one of the most common ways in which co-operative ventures in the solidarity economy seek to mutually sustain, assist and empower themselves, to expand and to start building autarkic economic spheres of production and distribution outside the markets and the state.

At the same time, networks tend to be decentralized, voluntary, loose, diffuse and open to newcomers, making room thus not only for enhanced diversity but also for the expression, diffusion and negotiation of conflicts in non-authoritarian manners that respect the equal autonomy of each node. In this context, the open assembly provides a forum of collective deliberation that can enable access and influence to all those concerned without requiring the continuous presence of all, charting a path between closed, bureaucratic, authoritarian representation and a direct democracy that would demand the unremitting commitment of all members of society. Hence, the network structure and the open assembly foster openness, participation, direct involvement and social integration around the “commons” while eschewing the unlikely and dangerous dream of a society that takes charge of its own affairs by incarnating a complete and unified subject, always fully present to itself and devoid of internal divisions.

In this perspective, workers’ control of production and distribution encompasses, but it is not confined to industrial democracy centred on individual factories or even an association thereof. Situated within an inclusive, plural and networked democracy of the commons as adumbrated above, the self-management of labour seeks to extend to the new forms of biopolitical production in the service sector, the administration of natural resources, the production of knowledge, information, social relations and culture in the metropolises and around the world. This movement gestures towards a new type of social holism. An increasing plurality of sites of self-management which govern production units, vital social resources and key collective goods in a direct, autonomous, diverse, open and agonistic manner come together in extensive networks of broader co-ordination and self-regulation. Such networks of open assemblies strive to break down the divides between consumers and producers or workers in particular

enterprises and wider communities of interest. They advance thus social integration in ways that cater to the common good and organize an effective economy of the commons, whereby production and consumption are handled in terms of common ownership of assets and a general concern for sustainable and equitable consumption.

NOTES

1. See for example the comments of PAME, the trade-union affiliated with KKE (PAME Arkadias 2013) and the press release of a local trade union, also affiliated with KKE (Chemical Industry Workers' Trade Union of Northern Greece 2013)

BIBLIOGRAPHY

- Amin, A. (ed.) (2009) *The Social Economy*. London & New York: Zed Books.
- Angelidis. M. (2007) *Developmental dynamics and social transformations in Athens* [In Greek]. School of architecture website, viewed 27 March 2013, http://courses.arch.ntua.gr/fsr/138722/Angelidis-et-al_Athens.pdf
- Association of Agricultural Cooperatives of Thesprotia, (2012) "Cooperatives under attack" [in Greek]. Pan-Hellenic Confederation of Unions of Agricultural Cooperatives Website, viewed 06 March 2013, <http://www.paseges.gr/el/news/Oi-synetairismoι-sto-stohastro>
- Association of Cooperatives of Thracian Products, (2011) *Private benefit assails collectivity* [in Greek]. <http://www.paseges.gr/el/news/Enwsh-Synetairismwn-THhraikwn-Proiontwn:-To-idion-ofelos-xifoylkei-kata-ths-syllogikothtas>, accessed 06/03/2013.
- Avramidis, Ch. & Galanopoulos, A. (2013) Vio.Me: Labour experiment with world-wide resonance [in Greek]. *UNFOLLOW Magazine*, issue 15, republished at <http://bit.ly/15lkIzN>, accessed 03/05/2013.
- Balourdos, D. (2011) Impact of the crisis on poverty and economic exclusion [in Greek]. *The Greek Review of Social Research*, v. 134-135.
- Bollier, D. & Helfrich, S. (2012) The commons as a transformative vision. In Bollier

- D. & Helfrich S. (eds.). *The Wealth of the commons: A world beyond market & state*. Amherst: Levellers Press.
- Castells, M. (2012) Where are the ‘indignados’ going?. <http://www.irishleftreview.org/2012/01/27/indignados/>, accessed 25/03/2013.
- Chemical Industry Workers’ Trade Union of Northern Greece, (2013) Capital is not changing its behaviour. [in Greek] Rizospastis, 16/03/2013, republished at <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=7301161>, accessed 03/05/2013
- Crouch, C. (2004) *Post-Democracy*. Cambridge: Polity.
- De Angelis, M. (2012) Crisis, Capital and Cooptation. In Bollier D. & Helfrich S. (eds.). *The Wealth of the commons: A world beyond market & state*. Amherst: Levellers Press.
- De Angelis, M. (2012) *Declaration*. New York: Argo-Navis.
- Douzinis C. (2011) *In Greece, we see democracy in action*. <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/jun/15/greece-europe-outraged-protests>, accessed 11/06/2012.
- Fattori T. (2011) Fluid Democracy: The Italian Water Revolution. Transform! Magazine, issue 9. <http://transform-network.net/en/journal/issue-092011/news/detail/Journal/fluid-democracy-the-italian-water-revolution.html>, accessed 03/05/2013.
- Federici, S. (2012) Feminism and the Politics of the Commons. In Bollier D. & Helfrich S. (eds.). *The Wealth of the commons: A world beyond market & state*. Amherst: Levellers Press.
- Gibson-Graham, J.K. (2006) *A Postcapitalist Politics*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- Giovanopoulos, Ch. & Mitropoulos, D. (eds.) (2011) *Dimokratia under construction* [in Greek]. Athens: A/Synecheia Editions.
- GSEVEE (Hellenic Confederation of Professionals, Craftsmen & Merchants) (2012) More than 100 000 private enterprises closed in two years [in Greek]. http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathbreak_1_08/10/2012_465163, accessed 15/03/2013.
- GSEVEE (Hellenic Confederation of Professionals, Craftsmen & Merchants) (2013) Half-year report on the economic climate in small business, January 2013 [in Greek]. http://www.gsevee.gr/index.php?option=com_content&view=article&id

- =258:2013&catid=56:meletes&Itemid=280, accessed 15/03/2013.
- Hardt, M. & Negri, A. (2004) *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*. London: Penguin.
- IMF (2013) *Country Report on Greece*. <http://news.in.gr/files/1/2013/01/18/cr1320.pdf>, accessed 15/03/2013.
- Initiative of Solidarity with the Struggle of Vio.Me (2013) The machines of self-management have been switched on [in Greek]. <http://www.viome.org/2013/02/the-machines-of-self-management-have.html>, accessed 03/05/2013.
- Kamenidis, Ch. (1996) *Cooperativist Economics*. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.
- Katsoridas, D. (2013) *Vio.Me.: The first experiment in workers' self management of an industrial unit* [in Greek]. <http://bit.ly/10ijBxL>, accessed 03/05/2013.
- Kioupkiolis, A. (2006) *Post-democracy and Greek politics* [in Greek]. Translator's introduction in Crouch C. *Post-Democracy*, trans. A. Kioupkiolis. Athens: Ek-kremes Editions.
- Klimis, A.N. (1991) Some notes on the history of cooperatives in Greece [in Greek]. In *Cooperatives and the Common European Market* [proceedings of conference]. Athens: Institute of Cooperativist Studies and Research.
- Kolumvas, N. (1991) The condition of Greek agricultural cooperatives in view of the changes in Europe [in Greek]. In *Cooperatives and the Common European Market* [proceedings of conference]. Athens: Institute of Cooperativist Studies and Research.
- Koutroukis, Th. (1989) *Workers' participation in Greece: The difficult 80-year trajectory*. Athens: Eidiki Ekdotiki Editions.
- Koutroukis, Th. & Jecchinis, Ch. (2008) Aspects of worker participation in Greece: A legal revolution and the evolution so far. www.special-edition.gr/pdf_ees_59/koutroukis.pdf, accessed 16/05/2013.
- Kroustallaki-Beveratou, S. (1990) *Agricultural Co-operatives: An Institution of Economic and Social Development*, [in Greek]. Athens: ATE Editions.
- Lazzarato, M. (2011) *La Fabrique de l'homme endetté*. Paris: Editions Amsterdam.
- Law 4015 (2011) http://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomothesia/n4015_2011.htm, accessed 06/03/2013.

- Lieros, G. (2012) *An actually existing new world* [in Greek]. Athens: Editions Ekdoseis ton Sunadelfon.
- Linebaugh, P. (2012) Enclosures from the bottom up. In Bollier D. & Helfrich S. (eds.). *The Wealth of the commons: A world beyond market & state*. Amherst: Levellers Press.
- Micropolis Social Space (2009) *Presentation text of Micropolis* [in Greek], <http://micropolis-socialspace.blogspot.gr/2009/07/blog-post.html>, accessed 03/05/2013.
- Milios, Y. (2013) *The Greek economy in the 20th century*. http://users.ntua.gr/jmilios/Oikonomia_Eikostoslab.pdf, accessed 27/03/2013.
- Mouriki, A. (2012) On the altar of competitiveness. In Mouriki A. & Balourdos D. (eds.). *The social portrait of Greece-2012. Aspects of the crisis*. Athens: EKKE editions.
- Nasioka, K. (2012) *The adventures of a desert's flower. 21st century Athens, a city in a state of emergency* [in Greek]. http://www.reconstruction.gr/actions_dtls.php/75, accessed 03/05/2013.
- Nasioulas, I. (2012) Social cooperatives in Greece. Introducing new forms of social economy and entrepreneurship. *International Review of Social Research*, v. 2: 2, June 2012.
- Nikolopoulos, T. & Kapogiannis, D. (2012) *Introduction to the social and solidarity economy*. Athens: Editions Ekdoseis ton Sunadelfon.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Papageorgiou, C.L. (2010) Usage and Mis-Usage of Co-operatives. The Example of Greece. *The International Journal of Co-operative Management*, 5(1).
- Pagkaki (2010) *A few words about us*. <http://pagkaki.org/node/89>, accessed 28/03/2013.
- Pagkaki (2011). *Work collective Pagaki: one year on*. <http://pagkaki.org/node/89>, accessed 28/03/2013.
- PAME Arkadias (2013) *Comment of PAME on the event of VIO.ME*. [in Greek] <http://youtu.be/dh2l4dCCK0M>, accessed 03/05/2013
- PASEGES (2011). *Theses of the Pan-Hellenic Confederation of Unions of Agricultural Co-operatives on the Framework for the Reconstruction of Agricultural*

- Co-operatives*. <http://www.paseges.gr/el/news/Oi-theseis-ths-PASEGES-gia-to-plaisio-anasygkrothshs-twn-agrotikwn-synetairismwn>, accessed 07/03/2013.
- PASEGES (2013). *Members, activities*. <http://www.paseges.gr/el/member-activities>, accessed 05/03/2013.
- Quilligan, J.B. (2012). Why distinguish common goods from public goods? In Bollier, D. & Helfrich, S. (eds.). *The Wealth of the commons: A world beyond market & state*. Amherst: Levellers Press.
- Raftis, A.C. & Stavroulakis, D.G. (1991). Attitudes towards workers' participation in Greek industry: a field study. *Spoudai*, 41(3) University of Piraeus.
- Rose, N. (1999) *Powers of Freedom. Reframing political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sakelaropoulos, S. & Sotiris, P. (eds.) (2004). *Readjustment and Modernization* [in Greek]. Athens: Papazisi Editions.
- Sevastakis, N. (2004). *Ordinary Country. Aspects of the Public Space and Antinomies of Values in Contemporary Greece* [in Greek]. Athens: Savalas Editions.
- Solidarity4 all. (2012). *Solidarity for all*. <http://www.solidarity4all.gr/sites/www.solidarity4all.gr/files/aggliko.pdf>, accessed 10/05/2013.
- Varkarolis O. (2012). *Creative resistances and counterpower* [in Greek]. Athens: Editions 'Kafeneion to Pagkaki.'
- Wainwright, H. (2012). *From Labour as Commodity to Labour as a Common*. <https://snuproject.wordpress.com/2012/10/29/from-labour-as-commodity-to-labour-as-a-common-via-michel-bauwens/>, accessed 03/05/2013.
- Young, M. (1984). European Co-operatives. Perspectives from Greece. In *Prospects for Workers' Co-operatives in Europe*, eds. Mutual Aid Center (London). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Zizek, S. (2008). *In Defense of Lost Causes*. London, New York: Verso.

«Παίζουμε μπάλα για το ALTER;» ΜΜΕ και κινήσεις αλληλεγγύης στο χώρο της πόλης

Βασίλης Δαλκαβούκης

Επίκουρος Καθηγητής της Εθνογραφίας του Ελλαδικού Χώρου,
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης,
e-mail: vdalkavo@he.duth.gr

Μάνος Σπυριδάκης

Αναπληρωτής Καθηγητής της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας των Εργασιακών Σχέσεων,
Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου,
e-mail: maspyridakis@gmail.com

Χαρά Κόκκινου

Research Assistant, Πανεπιστήμιο του Manchester,
e-mail: koxa17@gmail.com

«Το Ε.Κ.Α και η Π.Ο.Σ.Π.Ε.Ρ.Τ., συμπαραστεκόμενοι στον αγώνα των εργαζομένων στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ALTER - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ), σας καλούν να παρακολουθήσετε το φιλικό αγώνα ποδοσφαίρου που διεξάγεται την Κυριακή 5/2/2012 στο γήπεδο της Λεωφ. Αλεξάνδρας (Απόστολος Νικολαΐδης) και ώρα 11:00 π.μ. μεταξύ της μικτής ποδοσφαιρικής ομάδας του Ε.Κ.Α. και της ομάδας των εργαζομένων στην Ε.Ρ.Τ.»¹

Τα τελευταία χρόνια είναι κοινός τόπος στις θεωρητικές προσεγγίσεις των κοινωνικών επιστημών που μελετούν το χώρο η διαπίστωση ότι αυτός παράγεται κοινωνικά. Αφετηρία για τη διατύπωση αυτή στάθηκε η προσέγγιση του Henry Lefebvre (1991, [1974]), ο οποίος με θεωρητικό οπλοστάσιο τη μαρξιστική κριτική απέναντι στον καπιταλισμό, προβληματοποίησε με τη σκέψη του τη σχέση καπιταλισμού και χώρου. Επιχειρώντας να απαντήσει στο κρίσιμο, για τους μαρξιστές θεωρητικούς, ερώτημα πώς ο καπιταλισμός κατορθώνει να αναπαράγεται ως σύστημα, ο Lefebvre εισηγήθηκε μια θεωρητική προσέγγιση του χώρου σύμφωνα με την οποία αυτός παράγεται μέσα από τις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας. Στη σκέψη του η διαμόρφωση του αστιακού χώρου, κυρίως των μεγαλουπόλεων, ερμηνεύθηκε ως αποτέλεσμα της καπιταλιστικής κεφαλαιοποίησής του, προκειμένου να επιτευχθεί μεγαλύτερη συσσώρευση. Ταυτόχρονα η ίδια διαδικασία παρήγαγε με μια έννοια την κατανάλωση του χώρου, στην οποία τα μεσαία και τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα ενθαρρύνθηκαν να συμμετέχουν συλλογικά², με αποτέλεσμα αφενός να νομιμοποιείται κοινωνικά η ίδια ή καπιταλιστική αναδιάρθρωση του χώρου αφετέρου να αποφορτίζονται οι κοινωνικές πιέσεις. Ο ρόλος του κράτους σ' αυτή τη διαδικασία υπήρξε όχι απλώς υποβοηθητικός αλλά μάλλον οργανωτικός, σύμφωνα με τον Lefebvre (Κουρλιούρος, 2011: 247-248)³.

Η πρόταξη του χώρου τόσο ως αναλυτικού εργαλείου όσο και ως πραγματολογικού πεδίου για τη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων περιγράφηκε ως «χωρική στροφή» (spatial turn). Ενώ στο θετικιστικό παράδειγμα ο χώρος λειτουργούσε άλλοτε ως νοητική αφαίρεση κι άλλοτε ως η γεωμετρική και «φυσική» βάση της κοινωνικής δραστηριότητας, η σκέψη του Lefebvre μπόλιασε τις κοινωνικές επιστήμες μέσα από τη διαλεκτική της διάσταση: αναγνωρίστηκε, από τη δεκαετία του 1980 και μετά, η αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στο «κοινωνικό» και το «χωρικό», με αποτέλεσμα αφενός οι κοινωνικές σχέσεις να μελετώνται με βάση τη χωρική τους εγγραφή, αφετέρου ο χώρος να προσεγγίζεται ως το προϊόν των κοινωνικών σχέσεων και ιδιαίτερα των σχέσεων εξουσίας (Γιαννακόπουλος & Γιαννιτσιώτης, 2010: 12-14). Ειδικότερα για την ανθρωπολογία, η «χωρική στροφή» ανέδειξε παραμελημένα πεδία όπως εκείνο της σωματικής κίνησης και της σημασίας που έχει στην κοινωνική παραγωγή του χώρου (Munn, 2003), ενώ από την άλλη μεριά επισημάνθηκε ο σχεσιακός του χαρακτήρας, αφού οι κοινωνικές σχέσεις είναι ρευστές και πολυεπίπεδες, με αποτέλεσμα

ο χώρος να μην είναι ποτέ κλειστός και προκαθορισμένος, αλλά ανοιχτός σε διαφορετικά κάθε φορά ενδεχόμενα κοινωνικών σχέσεων (Massey, 1999·2005).

Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σ' αυτό το πλαίσιο, η καπιταλιστική εξουσία διαθέτει τα απαιτούμενα μέσα για να διαμορφώσει τις κοινωνικές σχέσεις και να επιβληθεί στο χώρο. Ποια είναι όμως συγκεκριμένα αυτά τα μέσα; Μια πρώτη βασική εργαλειακή τεχνική είναι η διάκριση του χώρου σε ιδιωτικό και δημόσιο: στον πρώτο επιβάλλονται σχέσεις παραγωγής και κατανάλωσης, όπως μας έδειξε ήδη ο Lefebvre⁴. Στον δεύτερο ο ρόλος του κράτους είναι περισσότερο εμφανής, αφού για να τον διαμορφώσει προβαίνει σε θεσμικές ρυθμίσεις, χρησιμοποιεί συμβολικούς κώδικες για να τον καθιερώσει⁵, επιβάλλει χρήσεις και ορίζει τι είναι κατάχρηση. Ο αστικός χώρος, όπως έχει επισημανθεί (Βαϊου και Καλαντίδης, 2009: 23-24) είναι στην ουσία το προϊόν αυτής της διάκρισης, η οποία συνοδεύεται και από κανονιστικές συμπεριφορές τόσο χρήσης του ιδιωτικού χώρου όσο και πρόσβασης από τον ιδιωτικό στο δημόσιο χώρο, με αποτέλεσμα τον επικαθορισμό μιας συνολικής κοινωνικής συμπεριφοράς σύμφωνης με τους κανόνες της εξουσίας, οι οποίοι αφομοιώνονται συλλογικά λόγω της συμμετοχικότητας και αποκτούν συναίνεση.

Από την άλλη μεριά, η εμφάνιση των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, και κυρίως της τηλεόρασης, αλλά και του Διαδικτύου με περισσότερο δυναμικό τρόπο, τα τελευταία χρόνια, οδήγησαν σε μια διαφορετική προσέγγιση του χώρου από τεχνική άποψη. Στο πλαίσιο αυτό ο χώρος παράγεται πλέον από μια ειδικότερη μορφή κοινωνικών σχέσεων που έχουν προσδιοριστεί ως «δυνητική πραγματικότητα» (virtual reality – Lévy, 2001), μέσα από τη διαμόρφωση των λεγόμενων «μεσολαβούντων τοπίων» (mediating landscapes – Scarles, 2004). Για τον Lévy η εικονική αναπαράσταση του χώρου, όπως επιχειρείται με τη «δυνητικοποίησή» του (virtualization), δεν είναι αντίθετη από την πραγματικότητα, αλλά συνιστά μια ερμηνευμένη διάσταση της πραγματικότητας, την ανακάλυψη συγκεκριμένων νοημάτων της που αποδίδονται μέσα από την εικονική της αναπαράσταση. Έτσι,

«η δυνητικοποίηση (virtualization)] συνίσταται σε μια μετάβαση από το εν ενεργεία υπαρκτό στο δυνητικό, σε μια “εκθετική ανύψωση” της οντότητας για την οποία πρόκειται. Η δυνητικοποίηση (...) [είναι] μια μεταλλαγή ταυτότητας, μια μετατόπιση του οντολογικού κέντρου βαρύτητας του αντικειμένου: αντί να ορίζεται κυρίως από την εν ενεργεία ύπαρξή της (actualité), από μία “λύση” του

πλέγματος προβλημάτων, η οντότητα αποκτά στο εξής την ουσιώδη σύστασή της σ' ένα πεδίο προβλημάτων.» (Lévy, 2001: 24).

Η μάλλον αισιόδοξη τοποθέτηση του Lévy απέναντι στην εικονική αναπαράσταση του χώρου εξισορροπείται από την προσέγγιση της Scarles, σύμφωνα με την οποία η κυριαρχία της εικονικής μεσολάβησης στην παραγωγή του χώρου γίνεται περισσότερο άμεσα χρησιμοποιήσιμη στο πλαίσιο της τουριστικής βιομηχανίας: ο χώρος παράγεται εικονικά ώστε όχι μόνο να αντιστοιχεί στις προσδοκίες κατανάλωσης ενός αστικού κατά κανόνα κοινού, αλλά ταυτόχρονα να τις διαμορφώνει. Πρόκειται για την καλλιέργεια της «κατανάλωσης χώρου» από ένα κοινό που επιδιώκει τη «φυγή από την καθημερινότητα», χωρίς, ωστόσο, να στερείται την αστική άνεση, όπως του παρέχεται στο πλαίσιο του «ιδιωτικού χώρου» της πόλης. Το αδηφάγο «τουριστικό βλέμμα» (the tourist gaze – Urry, 2002) γίνεται έτσι το μέτρο της προσαρμογής στις επιταγές ενός ολοένα διογκούμενου τρόπου παραγωγής και κατανάλωσης του χώρου, αστακού και μη, στο πλαίσιο των καπιταλιστικών κανόνων της -τουριστικής κυρίως- αγοράς.

Η εισαγωγή του προβληματισμού για το «δυνητικό χώρο» και τη χρήση του από τους μηχανισμούς εξουσίας φέρνει στο προσκήνιο της συζήτησης το ζήτημα των δικτύων και της λεγόμενης «ανάλυσης δικτύου» (network analysis). Σύμφωνα με το Ζαϊμάκη (2009: 348-349),

«η έννοια του δικτύου δίνει τη δυνατότητα να υπερβούμε το γεωγραφικό προσδιορισμό του κοινωνικού χώρου και να εξετάσουμε την ανθρώπινη εμπειρία μέσα σε ένα ευρύτερο δίκτυο σχέσεων που διαμορφώνονται σε ένα υπερτοπικό πλαίσιο (...) Ιδιαίτερα η ανάλυση δικτύου μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής μιας ομάδας, μια κοινότητας ή ενός κοινωνικού χώρου εξετάζοντας αλλαγές στις σχεσιακές καταστάσεις στο εσωτερικό του και τις επιδράσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος.»

Αν και θα μπορούσαμε να αναφερθούμε σε περισσότερο τυπικά δίκτυα για να αναδείξουμε την αξιοποίησή τους από τη σκοπιά της εξουσίας, και δη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁶, αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι η επικέντρωση στα δίκτυα παραγωγής «δυνητικότητας» και δη στα τηλεοπτικά. Ο υπερτοπικός χαρακτήρας ενός τηλεοπτικού δικτύου τεκμηριώνεται από την ταυτόχρονη διασπορά της εικόνας σε εντελώς διαφορετικούς μεταξύ τους χώρους, μέσα από μια σχέση πομπού

– δέκτη. Με δεδομένη όμως αφενός την ιεραρχημένη και ταυτόχρονα κεντρική παραγωγή του επικοινωνιακού μηνύματος, αφετέρου την αδυναμία μιας ολοκληρωμένης επικοινωνίας με την αντιστροφή των ρόλων πομπού και δέκτη, το τηλεοπτικό δίκτυο λειτουργεί μονοσήμαντα μετατρέποντας το χώρο σε «ένα πολιτικό προϊόν διοικητικού και κατασταλτικού ελέγχου των σχέσεων επικυριαρχίας και της στρατηγικής που αποφασίζεται στην κορυφή του κράτους και όχι μόνο σε εθνική κλίμακα αλλά σε κλίμακα παγκόσμια και διεθνή ενός πλανητικού κρατικού συστήματος. Εδώ στηρίζονται οι συμφωνίες και οι συνεργασίες για τις μεθόδους ελέγχου και επίβλεψης» (Lefebvre, 1987: 139, όπως παρατίθεται στο Κουρλιούρος, 2011: 249).

Από την άποψη της παραγωγής του χώρου αυτή η διαδικασία έχει σημαντικές συνέπειες. Η πρώτη από αυτές είναι η ενοποίηση ενός πολυσχιδούς και κοινωνικά παραγόμενου χώρου, όπως ο χώρος της πόλης, μέσω της ταυτόχρονης κατανάλωσης μιας συγκεκριμένης εικόνας. Ας πάρουμε το παράδειγμα ενός ποδοσφαιρικού αγώνα. Η ζωντανή τηλεοπτική παρακολούθηση ενός ποδοσφαιρικού αγώνα ενοποιεί χώρους εξαιρετικά διαφοροποιημένους από κοινωνική άποψη και απομακρυσμένους από το χώρο της ίδιας της (ποδοσφαιρικής) δράσης, μετατρέποντας εκατοντάδες χιλιάδες εσωτερικούς ή και εξωτερικούς ιδιωτικούς ή δημόσιους χώρους σε προέκταση των γηπεδικών κερκίδων. Στο πλαίσιο αυτό το «δυνητικό» ποδοσφαιρόφιλο κοινό ενοποιείται χωρικά με τη μεσολάβηση μιας κατασκευασμένης τηλεοπτικά εικόνας⁷.

Αλλά αυτή ακριβώς η τηλεοπτική μεσολάβηση είναι που διαμορφώνει την ίδια την εικόνα του χώρου ως προϊόντος προς κατανάλωση. Η πολλαπλή κάλυψη του ποδοσφαιρικού αγώνα, από διαφορετικές κάμερες και γωνίες λήψης, δίνει στο «δυνητικό» φίλαθλο την ψευδαίσθηση της πλεονεκτικής θέασης του γεγονότος με «αντικειμενικό» τρόπο, ενώ ταυτόχρονα τον εισάγει στην αναπαράσταση ενός χώρου του οποίου συχνά δεν έχει άλλη βιωματική προσέγγιση. Έτσι, ακόμη κι όταν θα του δοθεί η ευκαιρία για μια τέτοιου είδους χωρική βίωση, αυτή θα βασίζεται εν πολλοίς στην προηγούμενη «δυνητική» του εμπειρία από το χώρο. Με άλλα λόγια, η μεσολαβημένη «δυνητική» χωρική αναπαράσταση δε συντελεί απλώς σε μια χωρική κατανάλωση αλλά διαμορφώνει και τους ίδιους τους καταναλωτές της που την αναπαράγουν.

Τέλος, από την άποψη αυτή, η τηλεοπτική εικόνα συνιστά ένα ιδιόμορφο είδος ετεροτοπίας. Για τον Michel Foucault (1984), που εισηγήθηκε τον όρο, οι ετεροτοπίες ενώ δεν είναι «πραγματικοί» χώροι, δεν είναι ούτε ουτοπίες, αλλά βρίσκονται

έξω από όλους τους τόπους, ακόμη κι αν είναι εύκολο να προσδιοριστεί η τοποθεσία τους. Κάτι τέτοιο συμβαίνει επειδή ακριβώς μια ετεροτοπία συνίσταται ως «θέση» από τις σχέσεις γειτονίας μεταξύ σημείων ή στοιχείων στο χώρο. Με άλλα λόγια, οι ετεροτοπίες συγκροτούνται από την επιλεκτική χρήση τέτοιων «σημείων» ή «στοιχείων», και λειτουργούν από τη μεριά της εξουσίας ως ένα πλαίσιο αναπαραστάσεων που παράγει την ψευδαίσθηση ενός χώρου, και ταυτόχρονα τροφοδοτεί το συλλογικό φανταστικό μιας κοινωνίας με χωρικά υποδείγματα προς αναπαραγωγή.

Αν όμως ο χώρος είναι το προϊόν των εκάστοτε κοινωνικών σχέσεων, και μάλιστα των σχέσεων εξουσίας, τότε η μελέτη του μπορεί να μας δώσει και το μέτρο όχι μόνο της κυριαρχίας αλλά και της ανυπακοής απέναντι στην εξουσία. Στην πραγματικότητα, οι κυριαρχούμενοι χρησιμοποιούν τις ίδιες τεχνικές με την εξουσία για να παραγάγουν το δικό τους χώρο, που μπορεί να κυμαίνεται από τους χώρους της καθημερινής ζωής μέχρι εκείνους της «δυναμικής πραγματικότητας». Ας δούμε ορισμένες από τις εκδοχές αυτού του κοινωνικού χώρου.

Ο Michel de Certeau (1988), για παράδειγμα, εισηγείται μια σειρά από καθημερινές δραστηριότητες μέσα από τις οποίες οι «αδύνατοι» προσβάλλουν την «ευταξία» του χώρου υπό κυριαρχία, παρά το γεγονός ότι βρίσκονται και κινούνται «υπό επιτήρηση». Οι εναλλακτικές «ημικές» ονομασίες των δρόμων και των σημείων της πόλης, η περιδιάβαση στην πόλη και οι ατομικές βιωμένες διαδρομές⁸, η μνήμη της πόλης «από τα κάτω», η οικειοποίηση του δημόσιου χώρου για ιδιωτικές συναντήσεις, η επαναλαμβανόμενη χρήση του δημόσιου χώρου από πρόσωπα «ανοίκεια» όπως οι μετανάστες⁹ κ.ο.κ. είναι ορισμένες μόνο από μια σειρά ευφάνταστες πρακτικές των ατομικών υποκειμένων, βασισμένες στο χρόνο, που συνιστούν ρωγμές στην κυρίαρχη λογική της παραγωγής του χώρου: κατά τον de Certeau, οι «αδύνατοι» караδοκούν να αδράξουν την ευκαιρία για να δράσουν. Έτσι η πόλη μετασχηματίζεται σε μια πληθώρα βιωμένων τόπων ανεξέλεγκτων από το πανοπτικό μάτι της επιτήρησης¹⁰.

Ωστόσο, αν ο de Certeau προβάλλει την καθημερινότητα των «αδύνατων» ως μια διαδικασία αμφισβήτησης του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής του χώρου, ο Foucault στο πλαίσιο της «μικροφυσικής της εξουσίας» εισηγείται μια άλλη χρήση των ετεροτοπιών, τέτοια που να μπορεί να επισημαίνει εκ μέρους των κυριαρχούμενων το κοινωνικά διαταραγμένο, το παρεκβατικό ή το οριακό με συλλογικό τρόπο. Έτσι οι ετεροτοπίες ως θέσεις συγκροτημένες από την επιλογή άλλων «σημείων» ή «στοιχεί-

ων», καθίστανται ένα είδος «δυνητικών ετεροτήτων» απέναντι στο κυρίαρχο σύστημα αξιών και νοηματοδότησης, αφού «συνιστούν τοπικά ή περιφερειακά πλέγματα εξουσίας που φτιάχνουν νέους όρους και συνθήκες για τη διαπραγμάτευση του νοήματος, αφήνοντας περιθώρια για τομές, αμφισβητήσεις και αμφιθυμίες» (Ζαϊμάκης, 2009: 354-355). Με τον τρόπο αυτό οι «χωρικότητες της αντίστασης» (Γιαννακόπουλος & Γιαννιτσιώτης, 2010: 24), έχοντας σε μεγάλο βαθμό την αφετηρία τους στο συναίσθημα και τα όνειρα, ανασυγκροτούν το χώρο καθώς συνιστούν εναλλακτικές του προσλήψεις, κατασκευασμένες για να εξυπηρετούν άλλες ανάγκες από αυτές της εξουσίας.

Στο πλαίσιο αυτό μπορεί κανείς να διακρίνει και την εναλλακτική χρήση των δικτύων και ειδικά εκείνων που χρησιμοποιούν τις διαδραστικές δυνατότητες των συμμετεχόντων όπως το Διαδίκτυο. Οι «δυνητικές κοινότητες» σπάνε στην πράξη τη μονοσήμαντη επικοινωνία, όπως την έχουν επιβάλει τα τηλεοπτικά δίκτυα, ανασυγκροτώντας πολλαπλούς και πολυεπίπεδους «δυνητικούς» χώρους, διαμορφώνοντας μια εναλλακτική κινητικότητα μέσα στην πόλη και συμβάλλοντας στην παραγωγή νέων χωρικοτήτων αλλά και νέων χρήσεων για τις παλιές: για παράδειγμα, μια μηχανοκίνητη διαμαρτυρία στην πόλη, συντονισμένη μέσα από το facebook, μια διαδήλωση οργανωμένη μέσα από sms, ένα δίκτυο κοινωνικών χώρων για την παροχή υγειονομικής περίθαλψης ή εκπαίδευσης, ένα δίκτυο ανταλλαγών και κοινωνικής/αλληλέγγυας οικονομίας κ.ο.κ.¹¹

Αυτού του είδους την εναλλακτική παραγωγή του χώρου θα διερευνήσουμε στη συνέχεια αυτού του κειμένου με παραδειγματικό υλικό από μια πρωτοφανή περίπτωση συλλογικής διαχείρισης, εκείνης που αφορά τη συχνότητα εκπομπής του πανελλαδικής εμβέλειας τηλεοπτικού δικτύου Alter¹². Ας ξεκινήσουμε όμως με μια σύντομη αναφορά στο ίδιο το γεγονός.

Στις 11 Νοεμβρίου 2011 οι εργαζόμενοι του Alter προχώρησαν σε επίσχεση εργασίας, με αίτημά τους τη διεκδίκηση των δεδουλευμένων αμοιβών, τις οποίες η εργοδοσία αρνούνταν να καταβάλει. Στο πλαίσιο, ωστόσο, της διαβούλευσης εργαζομένων και εργοδοσίας, συμφωνήθηκε -μετά από συνεχείς διαπραγματεύσεις και πιέσεις- να προβληθεί ξανά στον τηλεοπτικό «αέρα» (και ενώ συνέχιζαν να προβάλλονται από τη συχνότητα μαγνητοσκοπημένο πρόγραμμα και διαφημίσεις) κάρτα με την οποία οι εργαζόμενοι πληροφορούσαν το τηλεοπτικό κοινό ότι διεκδικούσαν την

καταβολή των δεδουλευμένων τους (βλ. παράρτημα εικόνα 2). Ταυτόχρονα, συμφωνήθηκε από εργαζόμενους και εργοδοσία, στη διάρκεια κοινής συνέλευσης όλων των εργαζομένων του σταθμού¹³ και με την παρουσία μελών των ΔΣ και των τριών σωματείων, η παύση της προβολής διαφημιστικών μηνυμάτων που αφορούσαν άλλες επιχειρήσεις των μεγαλομετόχων του σταθμού. Ωστόσο, ο διευθύνων σύμβουλος του καναλιού και μεγαλομέτοχος της εταιρείας, Κώστας Γιαννίκος, αθέτησε την προφορική συμφωνία του με τους εργαζόμενους, με αποτέλεσμα να ξεκινήσει, από μεγάλη μερίδα εργαζομένων, η περιφρούρηση της ροής του τηλεοπτικού «αέρα» του σταθμού και κατ' επέκταση του χώρου εργασίας τους. Στο πλαίσιο αυτό οι εργαζόμενοι απέκτησαν και τον έλεγχο της συχνότητας εκπομπής.

Στο αμέσως επόμενο διάστημα, εκτός από τις ενημερωτικές κάρτες των εργαζομένων που συνέχιζαν να προβάλλονται, το πρόγραμμα εκπομπής περιελάμβανε και μηνύματα συμπαράστασης από φορείς και ιδιώτες. Παράλληλα, παρουσιάζονταν ρεπορτάζ από χώρους εργασίας με προβλήματα, ενώ καλύπτονταν αναλυτικά κινητοποιήσεις και απεργίες όλων των κλάδων. Επιπρόσθετα, άρχισε να μεταδίδεται και ζωντανό πρόγραμμα από τα studio του σταθμού, καθώς φιλοξενούνταν καλεσμένοι, όλων των πολιτικών, συνδικαλιστικών και εργασιακών φορέων που το επιθυμούσαν.

Η αντίδραση του τηλεοπτικού θεσμικού πλαισίου ήταν στην αρχή περιορισμένη. Εκτός από την πτώση του σήματος, το Δεκέμβριο του 2011 «λόγω καιρικών συνθηκών», όπως εκτιμήθηκε, η Digea μείωσε την ισχύ του σήματος, ενώ η τηλεοπτική πλατφόρμα της Nova εξέπεμπε ακόμα κανονικά και εξακολουθούσε να στηρίζει το δίκτυο στο κοινό. Από τους τεχνικούς του καναλιού -και με δική τους πρωτοβουλία- διορθώθηκε ο πομπός και επανήλθε το σήμα. Στις 26 Ιανουαρίου του 2012, πάντως, η Nova σταμάτησε την μετάδοση του Alter λόγω λύσης της σχετικής σύμβασης μεταξύ των δύο εταιρειών. Την ίδια ακριβώς περίοδο, ο επιχειρηματίας Γ. Κουρής έκανε συμφωνία με τη Nova για το άλλο του κανάλι, το Kontra Channel¹⁴.

Η συχνότητα, πάντως, εξακολούθησε να λειτουργεί και να εκπέμπει τα μηνύματα των εργαζομένων μέχρι τις 9 Φεβρουαρίου του 2012, όταν και διακόπηκε το σήμα εκπομπής από τον πομπό του Υμηττού. Αυτή τη φορά δεν επρόκειτο για βλάβη αλλά για εμπρόθετη ενέργεια της διοίκησης του σταθμού. Στο μεταξύ η συχνότητα των εργαζομένων του Alter μετέδιδε εκπομπές απεργιακού χαρακτήρα καθώς και σχετικά ντοκιμαντέρ, ενώ οι εργαζόμενοι είχαν δηλώσει φανερά την πρόθεσή τους να

καλύψουν με πολλές κάμερες τη μεγάλη συγκέντρωση στην Πλατεία Συντάγματος, ενόψει της συζήτησης στο Ελληνικό Κοινοβούλιο για το Μνημόνιο¹⁵. Έτσι έληξε και η περίοδος διαχείρισης της συχνότητας του τηλεοπτικού σταθμού από τους εργαζόμενούς του, ύστερα από σχεδόν τρεις μήνες. Ωστόσο, η περιφρούρηση της επίσχεσης εργασίας, των εγκαταστάσεων και του εξοπλισμού του σταθμού συνεχίστηκε μέχρι και τον Οκτώβριο του 2013, λίγο μετά από την έκδοση της δικαστικής απόφασης πτώχευσης της εταιρείας -ύστερα από σχετικό αίτημα των ίδιων των εργαζομένων- οπότε και αποχώρησαν από τις εγκαταστάσεις του σταθμού.

Πώς επηρέασε, λοιπόν, αυτή η σχεδόν τρίμηνη διαδικασία την παραγωγή του χώρου έτσι όπως τον εννοιολογήσαμε μέχρι τώρα; Χρειάζεται, ωστόσο, να κάνουμε μια βασική διάκριση όσον αφορά τον ίδιο το χώρο: πρόκειται κατ' αρχάς για τον «καθημερινό χώρο», έτσι όπως τον βιώνουν τα κοινωνικά υποκείμενα, είτε τον παράγουν είτε τον καταναλώνουν μέσα από τη δόμηση διαφορετικής τάξης σχέσεων, και κατά δεύτερο λόγο, για ό,τι ως τώρα ονομάσαμε «δυνητικό χώρο». Αν και η διάκριση αυτή είναι περισσότερο μεθοδολογική, θα μας επιτρέψει ωστόσο να προσεγγίσουμε αποτελεσματικότερα την παραγωγή του χώρου στα πολλαπλά της επίπεδα.

Η χρήση του όρου «καθημερινός χώρος» εδώ παραπέμπει περισσότερο σ' εκείνη του «υλικού γεωγραφικού χώρου» (Κουρλιούρος, 2011: 435), σε αντιδιαστολή με το «δυνητικό χώρο», παρά το γεγονός ότι ο «δυνητικός χώρος» απασχολεί ολόένα και μεγαλύτερο τμήμα του καθημερινού χρόνου. Για έναν τυπικό εργαζόμενο της πόλης, πάντως, ο καθημερινός χώρος περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο το δίπολο εργασία – κατοικία, όταν αυτό δε συμπίπτει, καθώς και τον ενδιάμεσο χώρο της κίνησης από το ένα σημείο στο άλλο. Για τους εργαζόμενους του Alter η βίωση του χώρου εργασίας δε διέφερε σημαντικά από εκείνη οποιουδήποτε άλλου εργαζόμενου, με την επισημάνση βέβαια, ότι η ανάγκη της επικαιρότητας και του ρεπορτάζ έφερνε ενίοτε στο προσκήνιο διαφορετικούς κάθε φορά χώρους που τροφοδοτούσαν τις εικόνες της ετεροτοπίας των ειδήσεων. Ωστόσο, ακόμη και στην περίπτωση αυτή, ο χώρος του εργαζόμενου είναι ένας χώρος αυστηρά ιεραρχημένος, με ειδικές διαβαθμίσεις και περιορισμένες προσβάσεις, με οριακή επικοινωνία έξω και πέρα από ένα συγκεκριμένο χωρικό ορίζοντα για την παραγωγή έργου κ.ο.κ. Με άλλα λόγια, ένας χώρος πλήρως ελεγχόμενος από τη μεριά της -εργοδοτικής- εξουσίας. Κατά τη διάρκεια, ωστόσο, της περιφρούρησης της επίσχεσης και ειδικά την περίοδο της διαχείρισης της συχνό-

τητας του σταθμού από τους εργαζόμενους, η χρήση αυτού του χώρου άλλαξε άρδην. Ας παρακολουθήσουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τη συνέντευξη μ' έναν νεαρό εργαζόμενο:

«Ε. Πώς ένιωθες που ήσουν εκτός ωραρίου, δηλαδή πώς βίωσες αυτή την αλλαγή στο ρυθμό της ζωής σου θέλω να πω.

Α. Εντάξει δεν ήμασταν πολύ ασυνήθιστοι στο να είναι τα ωράρια μας όπως να 'ναι. Είναι και η φύση της δουλειάς αυτή. Τίποτα, συνήθισα. Στο μεταξύ περνάγαμε και καλά εδώ. Είχε πολύ κόσμο. Γινότανε χαμός, είχε ενδιαφέρον οπότε, ήρεμα. Η μετάβαση δεν ήτανε δύσκολη. Περνάγαμε καλά εδώ. Έχουμε περάσει πολύ ωραία. Δηλαδή έχουμε μαζευτεί έξι μαντράχαλοι και παίζουμε κρυφτό σε αυτό το χώρο, τέσσερις η ώρα το πρωί να πηδάμε πάνω από γραφεία, στην αίθουσα σύνταξης (...) εγώ όσα χρόνια δούλευα εδώ, στην αίθουσα σύνταξης δεν πρέπει να είχα έρθει πάνω από δύο φορές. Και αυτό για λίγο. Γιατί δεν είχα και κανένα λόγο να βρίσκομαι εδώ, έρχομαι κάποια στιγμή να παίζω κρυφτό.

Ε. Βρήκες δηλαδή πτυχές που δεν ήξερες;

Α. Το κανάλι δεν το είχα γυρίσει καν. Δηλαδή εμάς η δουλειά μας είναι κάτω στο διάδρομο, κάτω στον άλλο διάδρομο. Δεν υπήρχε κανένας λόγος να πάμε οπουδήποτε αλλού. Πλην κάποιες φορές που πήγα να υπογράψω άδειες που ήταν σε ένα γραφείο από εκεί και ήθελα συνοδό να με πάει.

Ε. Δεν ήξερες να πας;

Α. Δεν ήξερα καν πού είναι.

Ε. Δηλαδή είδες το χώρο με αυτή την ευκαιρία και το χρησιμοποίησες και αλλιώς.

Α. ... για κρυφτό! Ούτε στα γραφεία μέσα είχα πάει ποτέ και καταλήξαμε να παίζουμε πόκερ και «Παλέρμο». Και όχι μόνο σε αυτό και σε άλλα πιο πάνω... Έχω κοιμηθεί σε πιο πάνω γραφεία.» (Πληροφορητής 12, 16-9-2012).

Από την άλλη μεριά, ο ιδιωτικός χώρος, ως χώρος ιδιωτικής ζωής αλλά πρωτίστως κατανάλωσης, υπονομεύθηκε ανάλογα, κατά την ίδια περίοδο για τους εργαζόμενους της περιφρούρησης. Ένα άλλος νεαρός πληροφορητής μας σχολιάζει:

«Απλά εγώ είμαι και σα χαρακτήρας αισιόδοξος, δηλαδή η ιδιοσυγκρασία μου δε μ' αφήνει να πέφτω. Εντάξει, κάθισα 1, 2, 3 μέρες... το ταβάνι το κοίταζα... και λέω κάποια στιγμή, τέλος, δε γίνεται. Δεν είχα λόγο να κάτσω κάτω. Οκ, θα δούμε τι θα γίνει. Ξέρεις, παίρνεις δύναμη από τη... εκεί γίνεται λίγο σαρκοβόρο όλο

αυτό... επειδή παίρνεις εσύ δύναμη από το αίμα του άλλου που τρέχει περισσό-
τερο. Και λες, τώρα, αφού ο άλλος είναι σφαγμένος, μια γροθιά... δεν έγινε και
τίποτα...» (Πληροφορητής 9, 15-9-2012).

Η παρουσία των περισσότερων από τους πληροφορητές μας σε καθημερινές βάρ-
διες περιφρούρησης στο χώρο εργασίας επιβεβαιώνει απόλυτα αυτή τη μετατροπή
της χρήσης: ο χώρος εργασίας, αν και δεν ενοποιήθηκε πλήρως¹⁶, μετατράπηκε ωστό-
σο σε μια υβριδική κατηγορία ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο. Άλλωστε, ήταν
ένα χώρος που έπρεπε να «στεγάσει» αυτήν ακριβώς τη μεταβολή των κοινωνικών
σχέσεων των εργαζόμενων του Alter, την εισχώρηση δηλαδή του δημόσιου στο ιδιω-
τικό (αφού η περιφρούρηση ενός κοινού χώρου απαιτούσε την «ιδιωτική» /προσωπι-
κή τους παρουσία χωρίς να σχετίζεται με την παροχή εργασίας) κι αντίστροφα, την
εισχώρηση του ιδιωτικού στο δημόσιο (αφού η παραμονή στον κοινό χώρο απαιτούσε
και την εξυπηρέτηση ιδιωτικών αναγκών, όπως η διατροφή, ο ύπνος, η διασκέδαση
κ.λπ.). Ωστόσο, αυτή η υβριδοποίηση του χώρου παρήγαγε νέες κοινωνικές σχέσεις
που ούτε οι ίδιοι οι εργαζόμενοι δεν μπορούσαν να φανταστούν, ανακατασκευάζο-
ντας το χώρο εργασίας σε χώρο εξυπηρέτησης των σχέσεων αυτών:

«Ε. Εσύ αισθανόσουν πιο συναδελφικά πριν ή τώρα;

Α. Με τα παιδιά τα οποία περνάμε εδώ μέσα τη ζωή μας, στην πλειοψηφία τους
δεν τους ήξερα καν. Δε μιλάγαμε, δε λέγαμε καλημέρα με τους περισσότερους.
Και τώρα δε μπορώ να φανταστώ ότι θα περάσουν 48 ώρες και δε θα μιλήσω,
ξέρω 'γω, με τη Ν. που δούλευε σε άλλο κτίριο και δεν την είχα δει ποτέ στη ζωή
μου. Ναι, με αυτή την έννοια οκ, είμαστε, αλλά δεν ξέρω αν είναι συναδελφικό-
τητα ή αν είναι απλά η τριβή εδώ. Πάντως σίγουρα με τους ανθρώπους με τους
οποίους ήμουν συνάδελφος και μιλάγαμε και γελάγαμε και κάναμε και ράναμε και
οι οποίοι έχουν χαθεί τελείως... ναι δε με πολυενδιαφέρει. Δηλαδή τους δω δεν
τους δω, μάθω δε μάθω... εντάξει δεν θέλω το κακό τους, αλλά εντάξει, οκ, δε με
νοιάζει.» (Πληροφορητής 12, 16-9-2012).

Κι ακόμα:

«Εμείς έχουμε περάσει σ' ένα επίπεδο -τα άτομα που είμαστε εδώ μέσα και κυ-
κλοφορούμε εδώ μέσα και κάνουμε βάρδιες κι αυτά- μετά από όλους αυτούς τους
μήνες έχουμε γίνει ένα... σχεδόν... έχουμε έρθει πολύ κοντά, ανεξάρτητα από το
αν είναι δημοσιογράφοι, τεχνικοί, διοικητικοί κ.τ.λ.. Σαν άνθρωποι, μας έχει δέσει

αυτό το πράγμα... και δεν βλέπω, ας πούμε τον τάδε, ότι ο τάδε είναι συνδικαλιστής ή... Υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσά μας, ο κάθε άνθρωπος είναι αυτός που είναι, αλλά το 'χουμε ξεπεράσει αυτό [...] Εγώ το 'χα πει κι από τις πρώτες συζητήσεις που κάναμε όταν είχαμε αρχίσει και μαζευόμασταν εδώ πέρα κι ακόμα τις συζητήσεις που κάναμε μέσα στο γραφείο προσωπικού με τα παιδιά... Η κρίση είναι ένα πολύ πολύτιμο πράγμα κατ' εμέ... η κρίση ξεκαθαρίζει την ατμόσφαιρα. Όταν υπάρχει μια δυνατή κρίση, πέφτουν οι μάσκες, ποιος είναι ποιος... και γίνονται τα πράγματα πιο κρυστάλλινα, πιο καθαρά. Αυτό μ' αρέσει. Ε, και είναι και κάτι απαραίτητο... έτσι όπως είναι η ζωή, συμβαίνουν κρίσεις και προχωράς παρακάτω, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο.» (Πληροφορητής 14, 20-9-2012).

Η αναδιαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στους ίδιους τους εργαζόμενους της περιφρούρησης αλλά και την αναπαραγωγής του χώρου εργασίας μέσα από τα διαλεκτικά δίπολα «κοινωνικό» – «χωρικό» και «ιδιωτικό» – «δημόσιο» είναι ήδη ένας πρώτος κύκλος παραγωγής ενός εναλλακτικού χώρου στο επίπεδο της καθημερινότητας ή του «υλικού γεωγραφικού χώρου». Αυτός ο χωρικός πυρήνας, ωστόσο, δεν έμεινε στατικός, αλλά επεκτάθηκε σταδιακά στο χώρο της γειτονιάς και ολόκληρης της πόλης. Έτσι, η κοινωνική αναπαραγωγή του χώρου, όπως συνέβη στην περίπτωση του Alter, μπορεί να περιγραφεί σχηματικά με ομόκεντρους κύκλους που αναπτύσσονται βαθμιαία. Ας δούμε όμως ορισμένα παραδείγματα.

Μετά τη διακοπή του σήματος εκπομπής του σταθμού, στα μέσα Φεβρουαρίου του 2012 -και ενώ η περιφρούρηση της επίσεσης συνεχιζόταν, χωρίς ωστόσο την απήχηση που είχε στη διάρκεια της εκπομπής του «απεργιακού» προγράμματος- τεχνικοί της ΔΕΗ εμφανίστηκαν για να διακόψουν την παροχή ρεύματος στο κεντρικό κτίριο του σταθμού, δεδομένου ότι οι λογαριασμοί του ηλεκτρικού ρεύματος παρέμεναν απλήρωτοι για μήνες. Η παρουσία εκατοντάδων εργαζομένων δεν κατέστησε, βέβαια, δυνατή την ενέργεια αυτή, αφού άλλωστε, στο πλευρό τους ήταν και η ΓΕΝΟΠ ΔΕΗ. Νέα απόπειρα διακοπής της παροχής σημειώθηκε στις 23 Φεβρουαρίου 2012, (βλ. παράρτημα εικόνα 3) χωρίς και πάλι αποτέλεσμα, αφού αυτή τη φορά συμμετείχαν στην περιφρούρηση και εργαζόμενοι των δευτεροβάθμιων σωματείων αλλά και κόσμος της γειτονιάς¹⁷. Τελικά η διακοπή του ρεύματος στο σταθμό επιτεύχθηκε μόλις το Δεκέμβρη του 2012. Τότε γείτονες καταστηματάρχες δάνεισαν σόμπες υγραερίου («μανιτάρια») στο σταθμό, ώστε να θερμαίνεται ο βασικός χώρος της εισόδου

του κεντρικού κτιρίου, όπου είχε μεταφερθεί η περιφρούρηση. Παράλληλα παραχωρήθηκε γεννήτρια, και με μια μπαλαντέζα εξασφαλίστηκε ο φωτισμός του χώρου¹⁸.

Οι ενέργειες αυτές, αν και αποσπασματικές και, ενδεχομένως, χωρίς κανενός είδους πολιτικό πλαίσιο επεξεργασίας, αναδεικνύουν, ωστόσο, τη δύναμη των «αδύνατων» -για να παραμείνουμε στην ορολογία του de Certeau- στην παραγωγή εναλλακτικών κοινωνικών σχέσεων και συνακόλουθα εναλλακτικών κοινωνικών χώρων στο πλαίσιο της γειτονιάς. Πάντως, εκεί που φαίνεται να στοιχειοθετήθηκαν πολύ περισσότερο συγκροτημένες κινήσεις αλληλεγγύης ήταν στον ευρύτερο χώρο της πόλης. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένα ενδεικτικά αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις:

«(...) όταν πρωτοξεκινήσαμε ήταν 10 Νοέμβρη και υπήρχαν άνθρωποι που δεν είχαν να φάνε... Ήταν 3-4 οι οποίοι μένανε εδώ μέσα, κοιμόταν κ.τ.λ. Ενημέρωσα εγώ την επιτροπή -γιατί ήμουν στην εξαμελή επιτροπή- και τους λέω, παιδιά, θα βγω εγώ ανοιχτά και θα ζητήσω τρόφιμα. Πήραμε μια απόφαση να μη δεχόμαστε χρήματα και ξεκινούσαμε και ζητούσαμε τρόφιμα. Τρόφιμα, τρόφιμα, τρόφιμα... και πηγαίνω σε μια εκπομπή στο ραδιόφωνο (...) και με κρατάει κάπου μισή ώρα, του 'λεγα μου 'λεγε και πιάνουμε τις ιστοσελίδες και το κάνουνε "ρουλεμάν" που λέμε... "Το ALTER ζητάει τρόφιμα"... Κι άρχισε η ροή αυτή των τροφίμων. Εμείς πρέπει να διαχειριστήκαμε εδώ πέρα μ' έναν πρόχειρο υπολογισμό παραπάνω από 15-20 τόνους τροφίμων. Το ΠΑΜΕ μια φορά... με όλες τις διαφωνίες που είχαν εδώ πέρα, τα πήραν τα τρόφιμα... τους είπα, παιδιά, αν οι ντομάτες είναι πολύ κόκκινες, μην τις πάρετε... Θέλαν άλλοι να τις πάρουν, μακάρι να τις παίρναν... Το ΠΑΜΕ, εκτός από τα αρνιά που έφερε εδώ πέρα, πρέπει να έφερε και 3-4 τόνους τροφίμων... Μόνο το ΠΑΜΕ... Όποιος ερχόταν εδώ τους λέγαμε πάρτε τρόφιμα. Είχαμε βγάλει και αναγγελία στην ιστοσελίδα που είχαμε... Μετά, φτιάξαμε 5 υποεπιτροπές που ήταν η περιφρούρηση, ήταν η επιτροπή αλληλεγγύης που τους δίναμε τα τρόφιμα, ήταν η επιτροπή ιατρείου, που φτιάξαμε ένα πρόχειρο ιατρείο, η επιτροπή του site, και μετά στο τέλος φτιάξαμε και μια επιτροπή για τα μαγειρεία και μαγειρεύαμε μέσα.» (Πληροφορητής 2, 13-9-2012). Βλ. στιγμιότυπα από συγκέντρωση τροφίμων σε παράρτημα: εικόνες 7-9.

Κι ακόμα:

«(...) μας φέρναν τρόφιμα, παιδικές τροφές και τέτοια... και ρουχαλάκια κ.τ.λ. Κι επειδή ήταν ένα πακέτο μεγάλο, και πάνες κ.τ.λ., λέμε να πάμε κι εμείς σαν

αλληλεγγύη, το οποίο το διδαχθήκαμε απ' τους χαλυβουργούς. Οι χαλυβουργοί ήτανε οι πρώτοι που σκάσανε εδώ μύτη να μας συμπαρασταθούνε πολύ δυναμικά όταν πρωτοέσκασε εδώ η αστυνομία [...] Πάμε λοιπόν στο ίδρυμα βρεφών “Μητέρα” και ήτανε Δεκέμβρης, τα παιδιά, ξυλιάσανε... Ήταν ο Χ. με το Ν. Γ. Πάνε, λοιπόν, και τους λένε: “Γιατί είναι τόσο κρύα εδώ;” και τους είπαν ότι δεν έχουνε πετρέλαιο και ότι οι μειοδοτικοί διαγωνισμοί που έχουμε κάνει δεν ανταποκρίνεται κανένας γιατί δε θα πληρωθεί κανένας. Και τότε πήγαμε εμείς στους βενζινοπώλες και βρήκαμε και τον πρόεδρό τους να βάλουνε χίλια ευρώ πετρέλαιο. Κι ήτανε από τα χρήματα που μας είχε δώσει η ομοσπονδία, η ΠΟΣΠΕΡΤ, κι είπαμε ένα χιλιάρικο να πάει εκεί πέρα. Ήταν 5 χιλιάρικοι που τα διαχειριστήκαμε μετά για διάφορα... και συμφωνεί τότε ο πρόεδρος των βενζινοπωλών και βάζει χίλια διακόσια ευρώ, έβαλε κι αυτός διακόσια από την τσέπη του. Δεν πιστεύανε στα μάτια τους όταν είδαν ότι πήγε πετρέλαιο... Είναι η ανθρώπινη πλευρά του πράγματος. Έ, γι' αυτά μπορούμε να είμαστε περήφανοι.» (Πληροφορήτης 1, 13-9-2012). Βλ. χειρόγραφο ψήφισμα συμπαράστασης εργαζόμενων στη Χαλυβουργία σε παράρτημα: εικόνα 5.

Μπορούμε, λοιπόν, να καταγράψουμε τις αμφίδρομες αυτές «ροές» (Appadurai, 1991) όχι μόνο ως προς την κίνησή τους αλλά και ως προς την υλικότητά τους: ο σταθμός μετατράπηκε στην ουσία σε ένα πεδίο αναδιανομής αλληλεγγύης, καθώς κινήσεις από και προς το συγκεκριμένο σημείο αναδιέταξαν το «χάρτη» της πόλης, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ένα χώρο μέσα στην πόλη που στην ουσία του δεν υπήρχε πριν, μια πόλη της αλληλεγγύης. Η νέα χωρικότητα προκλήθηκε από την αναδιάταξη ιεραρχημένων κοινωνικών σχέσεων αλλά και χώρων που απέκτησαν μια καινούργια διάσταση ανεξάρτητη από την ανθρωπιστική τους πλευρά. Το «κέντρο» της πόλης μετατέθηκε δυτικότερα για να οργανώσει αυτή τη νέα χωρικότητα και να διαχειριστεί με οριζόντιο τρόπο μια «περιφέρεια»¹⁹ βασισμένη στην αλληλεγγύη.

Αυτή, ωστόσο, ήταν μόνο η μία όψη αυτής της νέας χωρικότητας. Στις ίδιες «ροές» θα πρέπει να εντάξουμε μια σειρά από ψηφίσματα αλληλεγγύης, από φορείς, σωματεία, επιχειρήσεις, κοινωνικές και πολιτικές κινήσεις αλλά και μεμονωμένους πολίτες, που αναγνώστηκαν, κατατέθηκαν και γενικότερα τροφοδότησαν το «ζωντανό» κομμάτι της «απεργιακής» εκπομπής των εργαζόμενων για όσο χρόνο αυτοί διαχειρίστηκαν τη συχνότητα. Εδώ η χωρικότητα της αλληλεγγύης λειτούργησε πολ-

λαπλασιαστικά, αφού όχι μόνο προκάλεσε την κίνηση προς το νέο «κέντρο», αλλά ταυτόχρονα ανέδειξε μέσα από τη δικτυακή προβολή μια σειρά από περιφερειακά της σημεία / χώρους που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν με ανάλογο τρόπο, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τους χαλυβουργούς αλλά και τους «αγανακτισμένους μοτοσικλετιστές», οι οποίοι όχι μόνο έκαναν μηχανοκίνητες πορείες περιφρουρώντας τον εξωτερικό χώρο του σταθμού, ήδη από το Δεκέμβριο του 2011, αλλά συχνά μετέφεραν τα εκατέρωθεν ψηφίσματα, των χαλυβουργών για παράδειγμα προς το Alter και αντίστροφα.

Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να εντάξουμε και δύο ακόμη κεντρικότερες εκδηλώσεις που αφορούσαν την εναλλακτική χρήση χώρων με τελείως διαφορετική λογική, τα γήπεδα. Στην πρώτη περίπτωση, η διοργάνωση συναυλίας στις 30 Ιανουαρίου 2012 (βλ. αφίσα σε παράρτημα: εικόνα 4) στο Κλειστό Γήπεδο Μπάσκετ του Περιστερίου, δεν αφορούσε μόνο το Alter ούτε εκπορεύτηκε μόνο από αυτό. Επρόκειτο για πρωτοβουλία των εργαζομένων στο ALTER, τον ΔΟΛ, την ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, την ΕΡΤ και ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΥ ΕΠΕΝΔΥΤΗ, και ο στόχος της ήταν η συνολική συμπαράσταση «στον Αγώνα των Εργαζομένων στον Τύπο». Λίγες μέρες αργότερα, στις 5 Φεβρουαρίου 2012, το Εργατικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ) και η ΠΟΣΠΕΡΤ, θέλοντας να στηρίξουν τον αγώνα των εργαζομένων στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ALTER – ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ), διοργάνωσαν φιλικό αγώνα ποδοσφαίρου μεταξύ ομάδας ΕΚΑ και ΕΡΤ στο γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας (Απόστολος Νικολαΐδης). Το ποσό που συγκεντρώθηκε από «τη συμβολική συνεισφορά αλληλεγγύης 3 ευρώ»²⁰ μοιράστηκε στο ALTER, στην ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ και σε έναν παίκτη της μικτής ΕΚΑ που τραυματίστηκε κατά τη διάρκεια του αγώνα. Έτσι χώροι με τελείως διαφορετική λειτουργικότητα αναδιατάχθηκαν, αποβάλλοντας την ανταγωνιστική τους χρήση, για να στεγάσουν τις ανάγκες αυτής της νέας χωρικότητας της αλληλεγγύης στην πόλη.

Ωστόσο, όπως μπορεί κανείς βάσιμα να υποθέσει από τη μεταβολή της κατάστασης μετά τη λήξη αυτής της τρίμηνης περιόδου εκπομπής, η αναδιάταξη του «υλικού γεωγραφικού χώρου» της πόλης προς όφελος αυτής της νέας χωρικότητας μάλλον δε θα συνέβαινε ποτέ χωρίς τη διαμόρφωση ενός αντίστοιχου χώρου στη «δυννητική» σφαίρα. Δεν είναι τόσο το blog των εργαζομένων του Alter ούτε οι κοινότητες του facebook ή άλλων μέσων κοινωνικής δικτύωσης που έκαναν στην περίπτωση που μας

απασχολεί τη διαφορά. Αυτό που φαίνεται να λειτούργησε καταλυτικά ήταν η μετατροπή ενός τυπικού τηλεοπτικού δικτύου σε δίκτυο αλληλεγγύης. Παρά το γεγονός ότι η πλειονότητα των συμμετεχόντων εργαζομένων εξέφρασε τις επιφυλάξεις της απέναντι σε διάφορες «απόπειρες» πολιτικής χειραγώγησης της συχνότητας²¹, στο σύνολο σχεδόν των συνεντεύξεων η αποτίμηση από την εξωστρεφή λειτουργία της συχνότητας ήταν θετική:

«Τότε εμείς κάναμε ένα εναλλακτικό δελτίο... Τώρα, το “εναλλακτικό” είναι σχετικό, ό,τι μπορούσαμε κάναμε, γιατί δεν μπορούσαμε ούτε όλοι να δουλέψουμε... δεν έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε μηχανήματα του σταθμού. Βγάσαμε ένα δελτίο... τύπου συνδικαλιστικό... εργασιακό! Δεν είχε ξανασυμβεί τέτοιο πράγμα στην Ελλάδα κι ήταν εξαιρετικό... κι ήταν μέρες, φορές, που χτύπησε τρελάνουμερα. Δηλαδή είχαμε κάποιες συνεντεύξεις, του Καζάκη, του δημοσιογράφου που ήταν στο Mega... πες τον μωρέ... ο Κανελάκης, ο Βαξεβάνης, του Άρη του Χατζηστεφάνου που 'χε κάνει το Deptocracy, που το παίζαμε και χτύπησε νούμερα τρελά... Υπήρξε δηλαδή κάποια στιγμή -μας βγάλανε, βέβαια από την AGB επιτόπου, έτσι; Μας βγάλανε εννοώ στη δημοσιοποίηση των... αυτών- αλλά μάθαμε από τα άλλα Μέσα ότι το Deptocracy είχε χτυπήσει 35%... Και τότε ήταν η πρώτη φορά που με τις ευλογίες της κυβέρνησης μας έριξαν την κεραία από τον Υμηττό. Αυτό λοιπόν ήταν ένα εναλλακτικό... μια εναλλακτική τηλεόραση.» (Πληροφορητής 1, 13-9-2012)

Δικαίωση θεωρώ να προκύψει κάτι θετικό απ' όλο αυτό που κάνουμε. Δικαίωση θεωρώ το ότι κάναμε αυτές τις εκπομπές. Είχαμε τέτοια θεαματικότητα... αυτό ήτανε δικαίωση. Δικαίωση θεωρώ ότι το Alter έχει γίνει σημείο αναφοράς. Έχει βγει κι έξω απ' τη χώρα. Ήρθανε και μας πήρανε συνεντεύξεις κι απ' το εξωτερικό εδώ μέσα. Είναι ένα σημείο αναφοράς για να προχωρήσεις σε παρόμοια... αγώνες τέτοιους. (Πληροφορητής 14, 20-9-2012).

Από την άλλη μεριά, αυτή η δικτυακή αντιστροφή προκάλεσε ένα είδος δικτυακής διάχυσης σε παγκόσμιο επίπεδο. Παρά την εκκωφαντική σιωπή των ελληνικών ΜΜΕ για το ζήτημα²², η «αυτοδιαχείριση» της συχνότητας του Alter κινητοποίησε τηλεοπτικά δίκτυα απ' όλο τον κόσμο, άλλοτε στο πλαίσιο της καταγραφής της «κρίσης» στην Ελλάδα κι άλλοτε ανεξάρτητα απ' αυτήν, αφού έρχονταν για να καλύψουν ένα φαινόμενο μοναδικό σε παγκόσμιο επίπεδο. Για τους περισσότερους εργαζόμενους

της περιφρούρησης επρόκειτο για ένα σημαντικό αγωνιστικό επίτευγμα²³. Από την άποψη της διαμόρφωσης ενός εναλλακτικού δικτυακού χώρου, όμως, η διάχυση αυτή παρέμεινε αδικαίωτη, αφού δεν κατάφερε να λειτουργήσει πέρα από το επίπεδο ενός ενσωματώσιμου «ρεπορτάζ» στα κεντρικά δελτία των ξένων τηλεοπτικών σταθμών. Από την επιτόπια έρευνα, τουλάχιστον, δεν προέκυψε ότι ο εξωελλαδικός χώρος των τηλεοπτικών δικτύων επηρεάστηκε από τη διάχυση αυτή.

Ποια ήταν, λοιπόν, η σημασία αυτού του εγχειρήματος από τη άποψη της παραγωγής ενός εναλλακτικού κοινωνικού χώρου; Ξεκινήσαμε αυτό το κείμενο με την παραδοχή ότι ο χώρος παράγεται κοινωνικά, ότι ανάμεσα στο «χωρικό» και το «κοινωνικό» υπάρχει μια αδιαμφισβήτητη διαλεκτική σχέση. Το παράδειγμα του Alter είναι κατά την άποψή μας μια χαρακτηριστική περίπτωση επιβεβαίωσης αυτής της παραδοχής, τόσο στο επίπεδο του καθημερινού χώρου όσο και σ' εκείνο του «δυναμικού», σε μια αλληλεπίδραση τέτοια που μόνο για μεθοδολογικούς λόγους θα μπορούσε κανείς να τους ξεχωρίσει. Η διαχείριση της συχνότητας από μια ομάδα εργαζομένων του τηλεοπτικού σταθμού διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις ώστε το Alter να λειτουργήσει ως αιρετική «ετεροτοπία» απέναντι σ' ένα σύστημα εξουσιαστικής / πανοπτικής παραγωγής του χώρου στην πόλη και ευρύτερα μέσα από τις δικές του, τις συστημικές, «ετεροτοπίες». Ωστόσο το πείραμα κράτησε λίγο. Θα μπορούσε, άραγε, να επαναληφθεί; Θα μπορούσε να θέσει τις κοινωνικές και χωρικές προϋποθέσεις για μια διαρκή δικτυακή αντιστροφή; Με άλλα λόγια, είναι εφικτό ένα «εναλλακτικό τηλεοπτικό δίκτυο» που να αντιστρατεύεται τα συστημικά και να παράγει εναλλακτικούς κοινωνικούς χώρους, χώρους της αλληλεγγύης και της αντίστασης, στην πόλη;

Οι εργαζόμενοι του Alter ήταν απολύτως αρνητικοί στο ενδεχόμενο αυτό. Κατά την άποψή τους ο χώρος της τηλεόρασης είναι εκ προοιμίου χώρος μιας συστημικής έκφρασης, εξαρτημένος απόλυτα από τους κανόνες της αγοράς, συμβιβασμένος στο να ζητά διαφήμιση για να μπορεί να επιβιώσει στον ανταγωνισμό. Οι περισσότεροι από τους πληροφορητές μας, άλλωστε, σκέφτηκαν ένα τέτοιο ενδεχόμενο με όρους ιεραρχικής δόμησης του εργασιακού τους περιβάλλοντος και όχι με όρους αυτοδιαχείρισης: «και ποιος θα αποφασίζει τι θα παίζει;» ρωτούσαν. «Και ποιος θα μας δίνει διαφήμιση;». Ο λόγος τους, παθιασμένος όταν περιέγραφαν τα επιτεύγματα της «περιφρούρησης της επίσχεσης», γινόταν συγκαταβατικός, υπολογιστικός, μετρημένος και νηφάλιος, επιχειρηματικά «ορθολογικός» όταν η συζήτηση έφτανε στο ζήτημα

αυτό. Από την άλλη μεριά, βέβαια, οι περισσότεροι απ' αυτούς ήδη δραστηριοποιούνται σε άλλου είδους δίκτυα, δημοσιογραφικά και μη, μέσα από τις δυνατότητες που παρέχουν άλλοι «δυναμικοί χώροι», λιγότερο κοστοβόροι, όπως το Διαδίκτυο. Ορισμένοι μάλιστα θεωρούν ότι το μέλλον μιας αδέσμευτης δημοσιογραφίας βρίσκεται εκεί. Ίσως, πάλι, εκεί να βρίσκεται και η απάντηση για μια δυναμική ανατροπή ενός κατεστημένου συστήματος παραγωγής του χώρου. Αλλά ο «δυναμικός» χώρος αναγνωρίζει και τα όριά του σε σχέση με τον «υλικό γεωγραφικό χώρο» της καθημερινής ζωής, όπως μας έδειξε η περίπτωση του Alter: μια «χωρική ανταρσία» που τελείωσε, αλλά δε θα ξεχαστεί εύκολα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κείμενο της πρόσκλησης φιλικού αγώνα που διεξήχθη στο πλαίσιο συμπαράστασης των εργαζομένων του Alter και της Ελευθεροτυπίας. Για ολόκληρη την πρόσκληση βλ. παράρτημα εικόνα 1.
2. Πρόκειται για μια συμμετοχική διαδικασία κατανάλωσης του παραγόμενου υπερπροϊόντος που εφαρμόστηκε γενικότερα μετά τη κρίση του 1929 και ειδικά μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ένα μοντέλο που στη σημερινή οικονομική κρίση φαίνεται να μεταβάλλεται με τον αποκλεισμό μεγάλων τμημάτων της κοινωνίας. Πρόκειται γι' αυτό που ο Agamben, ονομάζει «αλλαγή Παραδείγματος» (βλ. σχετικά <http://nomadicuniversality.wordpress.com>, 9/1/2013). Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση του τρόπου με τον οποίο επιτεύχθηκε η συμμετοχικότητα αυτή στην κατανάλωση του παραγόμενου καπιταλιστικού αστικού χώρου μέσω του δανεισμού βλ. την προσέγγιση του David Harvey «Για το δικαίωμα στην πόλη», διαθέσιμη στο ygeianet.gr.
3. Στην άποψη αυτή συντείνει και η προσέγγιση του Σταυρίδη (2010), σύμφωνα με τον οποίο η αναμόρφωση των μεγαλουπόλεων, που ξεκίνησε από τα μέσα του 19ου αιώνα με τη διάνοιξη δρόμων και λεωφόρων, επεδίωκε τη διευκόλυνση της «κυκλοφορίας», μέσα από μια οργανική μεταφορά της κυκλοφορίας αυτής με την κυκλοφορία του αίματος στο σώμα. Έτσι στον κυρίαρχο λόγο του κράτους η «ασθενής» πόλη αποκτούσε οδικές «αρτηρίες» που διευκόλυναν την «κυκλοφορία» και ταυτόχρονα την καπιταλιστική παραγωγή και κατανάλωση του αστικού χώρου.
4. Σύμφωνα με τον Κουρλιούρο (2011: 249) ο Lefebvre κάνει λόγο για «χώρους ομοιογενείς», για «χώρους κατακερματισμένους», που εκλαμβάνονται ως «παράγωγα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, χώροι-εμπορεύματα και χώροι-ιδιοκτησίες που στηρίζουν με έναν τρόπο μοναδικό τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, εξατομικεύοντας τη συλλογικότητα του χωρικού επιπέδου σε επι-

μέρους δράσεις» και για «χώρους ιεραρχημένους», οι οποίοι «εκφράζουν την ταξική διαίρεση και ιεράρχηση της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, την ενσωμάτωση των “αποσυνδεδεμένων μέσα στην ομοιομορφία τους” χώρων στο επίπεδο των κρατικών στρατηγικών».

5. Μια από τις χαρακτηριστικότερες τεχνικές για την επίτευξη αυτού του στόχου είναι η ίδρυση και εγκατάσταση μνημείων. Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση και παραδείγματα βλ. Δαλκαβούκης & Δρίνης (2009) και Δαλκαβούκης (2011).

6. Κατατοπιστικά παραδείγματα τέτοιων δικτύων παραθέτει ο Κουρλιούρος (2011: 347-380) ειδικά όσον αφορά τη βιομηχανία του θεάματος στην Αμερική.

7. Για μια ενδιαφέρουσα σημειωτική προσέγγιση του χώρου κατανάλωσης του ποδοσφαιρικού θεάματος από τους «δυνητικούς» οπαδούς βλ. Πλούσιος (2012).

8. Για το ίδιο ζήτημα ενδιαφέρουσα είναι η προσέγγιση της Andrea Philips (2005).

9. Για τις δύο τελευταίες περιπτώσεις βλ. τα παραδείγματα που παραθέτουν οι Βαΐου & Καλαντίδης (2009: 25-28).

10. Ενδιαφέρουσες εκδοχές αυτής της διαδικασίας παραγωγής εναλλακτικών χώρων στην πόλη μάς δίνει πολύ συχνά η λογοτεχνία. Για ένα παράδειγμα βλ. Δημητρίου (2005), για το πώς ένας επαρχιώτης μπορεί να προσλαμβάνει την πόλη.

11. Για την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία ιδιαίτερα κατατοπιστικές είναι οι προσεγγίσεις των Νικολόπουλου & Καπογιάννη (2012) και Λιερού (2012).

12. Η επιτόπια έρευνα ξεκίνησε τον Αύγουστο του 2012 με επισκέψεις στο κτίριο του σταθμού που βρισκόταν σε καθεστώς περιφρούρησης, οι οποίες διήρκησαν μέχρι και την αποχώρηση των εργαζομένων τον Οκτώβριο του 2013. Παράλληλα, συγκεντρώθηκε υλικό από δημοσιεύματα που αφορούσαν την υπόθεση, από υλικό αναρτημένο στο Διαδίκτυο και από τις ακροαματικές διαδικασίες που έλαβαν χώρα το ίδιο διάστημα. Διενεργήθηκαν 14 συνολικά συνεντεύξεις το Σεπτέμβριο του 2012 και μία συμπληρωματική το Νοέμβριο του 2013. Στην ομάδα της επιτόπιας έρευνας συμμετείχαν οι Βασίλης Δαλκαβούκης, Επίκουρος Καθηγητής Εθνογραφίας του Ελλαδικού Χώρου, Μάνος Σπυριδάκης, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας των Εργασιακών Σχέσεων, Χαρά Κόκκινου και Έφη Δημητρολοπούλου, δημοσιογράφοι και εργαζόμενες στον τηλεοπτικό σταθμό ALTER.

13. Ανάλογα με την ειδικότητά τους, οι εργαζόμενοι του σταθμού χαρακτηρίζονταν ως «δημοσιογράφοι», που καλύπτονταν συνδικαλιστικά από την ΕΣΗΕΑ, «τεχνικοί», που καλύπτονταν από την ΕΤΙΤΑ και «διοικητικοί», οι οποίοι ανήκαν στο σωματείο της ΕΠΗΕΑ.

14. Βλ. σχετικά <http://ergazomenoialter.blogspot.gr/2012/01/to-alter.html>, (10/10/12)

15. Βλ. σχετικά http://ergazomenoialter.blogspot.gr/2012/02/alter_09.html, (10/10/12)

16. Εδώ εννοούμε ότι κατά την περιφρούρηση ορισμένοι ευαίσθητοι χώροι της επιχείρησης (λογιστήριο, αίθουσες με ηλεκτρονικό ή άλλο ακριβό εξοπλισμό κ.λπ.) κλειδώθηκαν με πρωτοβουλία των ιδίων των εργαζόμενων, ώστε να μην υπάρχει πιθανότητα παραβίασής τους και πρόκλησης ζημιών.

17. Βλ. <http://ergazomenoialter.blogspot.gr/2012/02/7-alter.html>, (10/10/12). Το γεγονός καλύφθηκε σε ζωντανή σύνδεση και από τον τότε κρατικό τηλεοπτικό σταθμό της NET.

18. Τα καταστήματα της γειτονιάς στάθηκαν γενικότερα στο πλευρό της περιφρούρησης, αφού υπήρξαν γενναιόδωρα και ως προς την καθημερινή τροφοδοσία αλλά και ως προς τη φιλοξενία των εργαζομένων στις συνεντεύξεις τους ακόμη και μετά το τέλος της περιφρούρησης με την εκκένωση του κτιρίου (Οκτώβριος 2013).

19. Η «περιφέρεια» αυτή προκύπτει από τα περισσότερα από 40 ψηφίσματα συμπαράστασης που κατατέθηκαν και αναδείχθηκαν από τη συχνότητα του σταθμού αυτή την περίοδο. Πρόκειται κατ' αρχήν για μια σειρά από Δήμους και συνοικίες της Αθήνας (Πειραιάς, Νίκαια, Νέα Ιωνία, Μοσχάτο, Περιστέρι, Κορωπί κ.ά.) που αναδεικνύονται μέσα από τους επιτόπιους φορείς που συμπαραστέκονται, και στη συνέχεια για φορείς από τη Θεσσαλονίκη αλλά και την υπόλοιπη Ελλάδα (π.χ. Χανιά, Ιεράπετρα, Λαμία κ.λπ.). Βλ. ενδεικτικά στο Παράρτημα: εικόνες 10-13.

20. Βλ. παράρτημα: εικόνα 1.

21. Παραθέτουμε εδώ ένα ενδεικτικό απόσπασμα από συνέντευξη:

«Μπορούσε λοιπόν να 'ρθει ο κάθε πικραμένος και τύχαινε ο κάθε πικραμένος να είναι αριστερός. Ερχότανε όλες οι εκφάνσεις της αριστεράς. Παρ' όλα αυτά είχε μια θετική αντανάκλαση σε πολύ κόσμο, το έβλεπες αυτό έξω που το συζητάγαμε. Και όχι μόνο εντάξει επειδή ο συνδικαλιστικός λόγος είναι συνήθως ζύλινος ας πούμε και χιλιοειπωμένος και τα λοιπά, δεν ήτανε τόσο αυτό ότι ερχότανε ξέρω 'γω ο Β. ή ο Μ. ή ο Α ή ο Β και λέγανε ας πούμε κατεβάζανε το δικό τους μανιφέστο, όσο περισσότερο ότι εντάξει υπήρχε το ρεπορτάζ για τη Χαλυβουργία, το ρεπορτάζ για την απεργία και στις δύο συγκεντρώσεις και στου ΠΑΜΕ και στις ΑΔΕΔΥ, ΓΣΕΕ, στην Κλαυθμόνος και τα ζητήματα ας πούμε δώ πέρα του Περιστερίου και το Μετρό που είχαμε πάρει κόσμο που μίλαγε και έλεγε τα δικά του τα θέματα. Ήτανε μια σειρά θεμάτων και τα ντοκιμαντέρ που είχαμε δείξει, τη Χρεοκρατία [...] Και ένα ρεπορτάζ, ένα ντοκιμαντέρ για τις γυναίκες είχανε θετικό αντίκτυπο. Κάποιες συζητήσεις που είχανε γίνει ακόμα και με μη αριστερούς σου λέω τώρα [...] Εντάξει ακόμα και εμπορικά θα μπορούσε δηλαδή να το δει κάποιος και έτσι. Απ' την άλλη βέβαια υπήρχε η αντανάκλαση ας πούμε της κριτικής η οποία έλεγε, ρε παιδιά το έχετε κάνει λημέρι του ΠΑΜΕ. Εντάξει επειδή δεν γνωρίζει όλος ο κόσμος τις ενδοαριστερές διενέξεις ότι γινόταν εδώ πέρα εντάξει. Ήταν το λημέρι του ΠΑΜΕ, όπου είχε και τον κύριο λόγο, ας πούμε, έκφρασης. Δηλαδή οι περισσότεροι που ερχότανε ήτανε του ΠΑΜΕ αλλά δεν έχει να κάνει τώρα αυτό. Ότι

ακουγότανε στα αυτιά των ανθρώπων από τα αριστερά, έμοιαζε το ίδιο, δεν ξεχώριζε, κατάλαβες; Και είχε αυτή τη διπλή αντανάκλαση και ο εσωτερικός πόλεμος γινότανε για το δεύτερο έτσι; Δεν κοίταζε κανένας το πρώτο τι αντανάκλαση μπορεί να έχει στον έξω κόσμο. Αλλά εδώ ζούσαμε με το φόβο, ας πούμε, του τι θα πει ο καθένας, ότι είναι άντρο του ΠΑΜΕ, λημέρι της ΑΝΤΑΡΣΥΑ ξέρω 'γω του ΣΥΡΙΖΑ και πάει λέγοντας.» (Πληροφορητής 4, 14-9-2013).

22. Σημαντική εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα αποτελεί το αφιέρωμα του περιοδικού NEXUS (ένθετο Hellenic Nexus, Φεβρουάριος 2012) με τίτλο: Το Φαινόμενο «Εργαζόμενοι του ALTER», όπου μεταξὺ άλλων το Alter χαρακτηρίζεται ως «το κανάλι του λαού» βλ. παράρτημα: εικόνα 6.

23. Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από συνέντευξη:

«Όσο για το Alter, όχι μόνο είναι πρωτόγνωρο, αλλά φαντάσου... πρέπει να μας ήρθαν εδώ πέρα... στο χρόνο που είμαστε στο φουλ της κατάληψης -γιατί ουσιαστικά κατάληψη ήταν, άσχετα που δεν το λέγαμε- περισσότερα από... 15 συνεργεία, δημοσιογράφοι από Λατινική Αμερική, Ευρώπη και Ασία. Δηλαδή, Γιαπωνέζοι, Κινέζοι, Ταϊλανδοί, Κορέα... και μετά Ευρώπη: Γάλλοι και Βρετανοί... και Μεξικάνοι, οι οποίοι ήρθαν εδώ μόνο και μόνο για να δουν τι γίνεται. Βέβαια ιδρώναμε να τους δώσουμε να καταλάβουν πάρα πολλά πράγματα γιατί... δεν ξέραν την ελληνική πραγματικότητα... κι εκεί που τρελαινόταν ήταν όταν τους λέγαμε ότι κλέβανε κ.τ.λ. Βέβαια, αυτοί ήρθανε εδώ πέρα σε συνάρτηση με την κρίση. Αυτό ήταν που τους έφερε εδώ και που βλέποντας αυτή την κατάσταση δεν είχαν ξαναδεί σε κανένα μέρος του κόσμου τέτοια κίνηση από πλευράς των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα.» (Πληροφορητής 2, 13-9-2012).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Appadurai, A. (1991) Global ethnoscapas: Notes and queries for a transnational Anthropology. In Fox R. (ed.) *Recapturing Anthropology: Working in the present*, 48-65. Santa Fe – NM: School of American Research Press.
- de Certeau, M. (1988) *The Practice of Everyday Life*. Rendall, S. (trans.). Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Foucault, M. (1984) Des espaces autres. Heterotopias. *Architecture, Mouvement, Continuité*, 5, 46-49.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (1987) *Μια Σκέψη που Έγινε Κόσμος: Πρέπει να Εγκαταλείψουμε τον Μαρξ*; Αθήνα: Κένταυρος.

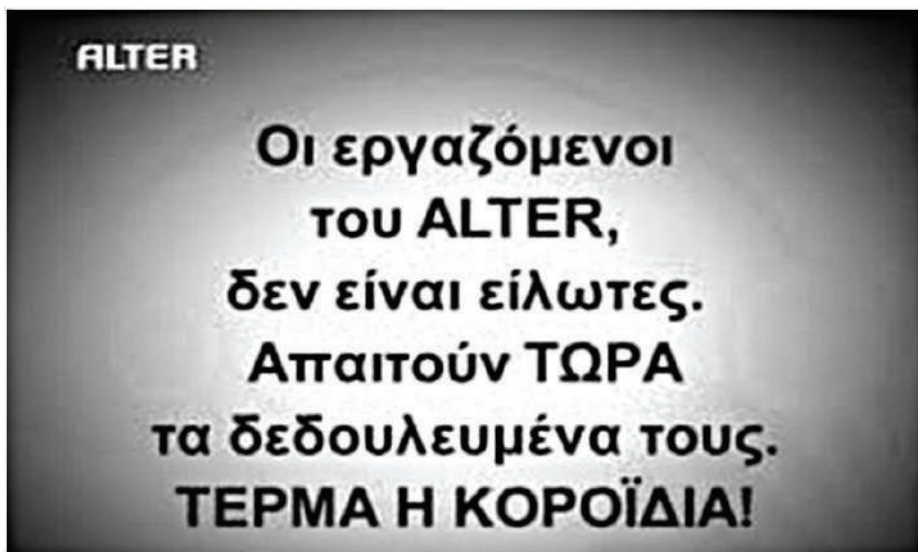
- Lévy, P. (2001) *Δυνητική Πραγματικότητα. Η φιλοσοφία του πολιτισμού και του κυβερνοχώρου*. Αθήνα: Κριτική.
- Massey, D. (1999) Spaces of Politics. In Massey, D., Allen, G. & Sarre, P. (eds.). *Human Geography Today*, 279-294. Cambridge: Polity Press.
- Massey, D. (2005) *For Space*. London: Sage.
- Munn, N. (2003) Excluded Spaces: The Figure in the Australian Aboriginal Landscape. In Low, S., Zuniga, D. & Lawrence (eds.), *The Anthropology of Space and Place*, 92-109. Oxford: Blackwell.
- Phillips, A. (2005) Cultural geographies in practice. Walking and looking. *Cultural Geographies*, 12: 507-513.
- Scarles, C. (2004) Mediating landscapes. The processes and practices of image construction in tourist brochures of Scotland. *Tourist Studies*, 4(1), 43-67.
- Urry, J. (2002) *The tourist gaze. Leisure and travel in contemporary societies*. London: Sage.
- Βαϊου, Ν. & Καλαντίδης, Α. (2009) Πόλεις των “άλλων”. Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου. Στο Σπυριδάκης, Μ. (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, 23-47. Αθήνα: Νήσος.
- Γιαννακόπουλος, Κ. & Γιαννιτσιώτης, Γ. (2010) Εισαγωγή: Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες. Στο Γιαννακόπουλος, Κ. & Γιαννιτσιώτης, Γ. (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, 11-57. Αθήνα: Αλεξάνδρεια – Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Δαλκαβούκης, Β. & Δρίνης, Γ. (2009) Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου. Ευθείες και πλάγιες συνδηλώσεις σ’ ένα συνοριακό τοπίο. Στο Σπυριδάκης, Μ. (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, 311-340. Αθήνα: Νήσος.
- Δαλκαβούκης, Β. (2011) Το μνημείο ως κείμενο. Μια μεθοδολογική προσέγγιση των μεταπολεμικών μνημείων για τη δεκαετία του 1940. Στο Αποστολίδου, Β. & Αντωνίου, Γ. (επιμ.), *Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στην τέχνη*. Νέα Εστία (αφιέρωμα), 1845, 1241-1256.
- Δημητρίου, Σ. (2005) *Τα σπωροφόρα της Αθήνας*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2009) Κοινωνικός χώρος και ετεροτοπία: δικτυακές κοινότητες και αντιθετικές τεχνοπολιτικές στον κυβερνοχώρο. Στο Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), *Με-*

- τασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, 341-371. Αθήνα: Νήσος.
- Κουρλιούρος, Η. (2011) *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου: Οικονομική Γεωγραφία της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και της άνισης ανάπτυξης*. Αθήνα: Προπομπός.
- Λιερός, Γ. (2012) *Υπαρκτός καινούργιος κόσμος. Κοινωνική Αλληλέγγυα και Συνεργατική οικονομία*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Νικολόπουλος, Τ. & Καπογιάννης, Δ. (2012) *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Πλούσιος, Μ. (2012) *Ερμηνεύοντας την κουλτούρα των ποδοσφαιρικών γηπέδων. Μια εθνογραφική προσέγγιση του οπαδισμού*. Αδημοσίευτη Πτυχιακή Εργασία στην Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας ΔΠΘ, Κομοτηνή.
- Σταυρίδης, Σ. (2010) *Οι δρόμοι της μεγαλούπολης ως αμφισβητούμενοι χώροι*. Στο Γιαννακόπουλος Κ. & Γιαννιτσιώτης Γ. (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, 59-75. Αθήνα: Αλεξάνδρεια – Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

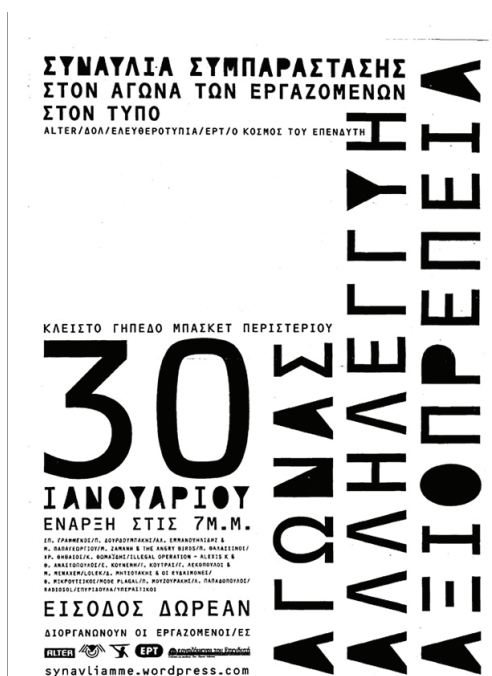
Εικόνα 1 : Η πρόσκληση του ποδοσφαιρικού αγώνα της 5ης Φεβρουαρίου 2012

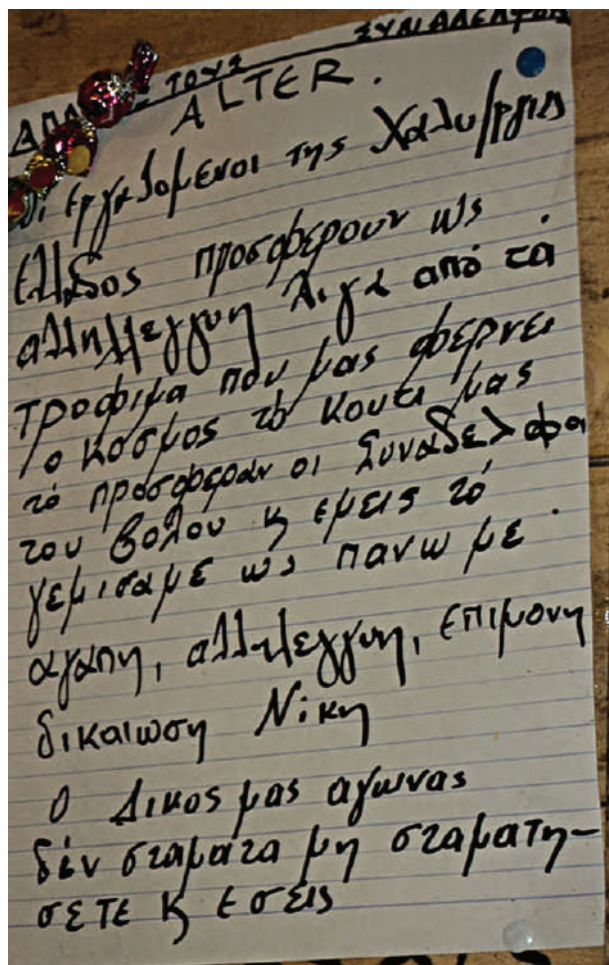
Εικόνα 2: Κάρτα που προβλήθηκε στην τηλεοπτική συχνότητα του ALTER με πρωτοβουλία των εργαζομένων του σταθμού το Νοέμβριο του 2012.

Εικόνα 3: Είσοδος του ALTER με το συγκεντρωμένο πλήθος και το συνεργείο της ΔΕΗ στις 23 Φεβρουαρίου 2012.

Εικόνα 4: Αφίσα συναυλίας για συμπαράσταση στους εργαζόμενους στον τύπο.

Εικόνα 5: Σημείωμα αλληλεγγύης από απεργούς εργαζόμενους στη Χαλυβουργία μαζί με προσφορά τροφίμων.

Εικόνα 6: Εξώφυλλο του ένθετου του περιοδικού NEXUS με αφιέρωμα στους εργαζόμενους του ALTER.

Εικόνες 7-9: Συγκεντρωμένα τρόφιμα σε χώρους του σταθμού. Πηγή: φωτογράφιση περι-οδικού NEXUS από ένθετο σσ. 4-5.

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΔΑΣΚΑΛΩΝ & ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ Ν. ΧΑΝΙΩΝ

Τηλ. & Fax 28210-46468

<http://www.daskhan.gr>

Ηλ. & fax: daskhan@net.gr 2012

Μπουναλιά 13-19 Εμπορικό κέντρο "Εργής"

Χαράς 73134

ΘΕΜΑ: ΝΙΚΗ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ALTER

Αγαπητοί συναδέλφοι εργαζόμενοι στον ALTER

Ο Σύλλογος Δασκάλων και Νηπιαγωγών ν. Χανίων στέλνει θερμό χαιρετισμό συμπαράστασης στους εργαζόμενους του ALTER που δύο μήνες τώρα αγωνίζονται για το αυτονόητο δικαίωμά τους να πληρώνονται για την εργασία τους και να ζουν αξιοπρεπώς από αυτήν.

Ο αγώνας σας είναι σημαντικό κομμάτι του κοινού αγώνα όλων των εργαζομένων ενάντια στη νεοφιλελεύθερη επίθεση κυβέρνησης – τράπεζας – εργοδοσίας. Η επιτυχία του αγώνα σας θα αποθαρρύνει την εργοδοτική αυθαιρεσία και θα αποτελέσει σημαντική παρακαταθήκη για μια άλλη ενημέρωση. Η νίκη σας θα αποτελέσει νίκη όλων των εργαζομένων, συμβολή στην πολυφωνία στον Τύπο, που είναι ιδιαίτερα αναγκαία στις κρίσιμες στιγμές που περνάμε.

Για το ΔΣ

Ο Πρόεδρος

Ο Γενικός Γραμματέας

Σ.ΕΚ.Α.

Σύλλογος Εκτάκτων Αρχαιολόγων

Νηκητάρ 8-10, 10678 Αθήνα, Τηλ./Fax: 210 3816584, Κιν. 6977509501

<https://sites.google.com/site/ektaktioiarchaiologoi/>

Ο Σύλλογος Εκτάκτων Αρχαιολόγων εκφράζει την αλληλεγγύη του στον αγώνα των εργαζομένων στο τηλεοπτικό κανάλι ALTER

Ο Σύλλογος Εκτάκτων Αρχαιολόγων εκφράζει την αλληλεγγύη του προς τους απεργούς του τηλεοπτικού καναλιού ALTER.

Πέρα από μια χούφτα διαπλεκόμενων καναλαρχών αλλά και καλοπληρωμένων μεγαλο-παρουσιαστών, υπάρχει μια μεγάλη μάζα εργαζομένων στους τηλεοπτικούς σταθμούς όλης της χώρας που δίνει καθημερινά τον αγώνα της για την οικονομική και κοινωνική επιβίωση της.

Οι έκτακτοι αρχαιολόγοι, που δυστυχώς βιώνουν και οι ίδιοι την ανεργία και τις επαναληπμένες πολυήμερες καθυστερήσεις πληρωμών, είτε από τους εργοδότες, είτε από το ίδιο το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, γνωρίζουν πολύ καλά τα εργοδοτικά παιχνίδια σε βάρος των εργαζομένων, όπως είναι οι δήθεν «παχυνσοί» και οι δήθεν «αδυναμίες» καταβολής δεδουλευμένων, γνωρίζουν πολύ καλά την κοροϊδία, την απαξίωση, τις μεθοδεύσεις.

Ο δίκαιος αγώνας των εργαζομένων του ALTER αποτελεί ηχηρή απάντηση στην εργοδοτική αυθαιρεσία, αλλά και μήνυμα ελπίδας για τους εργαζομένους της χώρας. Οι έκτακτοι αρχαιολόγοι συμπαράσπονται στον αγώνα τους.

ΑΠΟ:
Σωματείο εργαζομένων
Γενικού Κρατικού Νοσοκομείου
Νικαίας 'ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ'

ΝΙΚΑΙΑ: 13 Δεκεμβρίου 2011

ΠΡΟΣ: Σωματείο εργαζομένων
ALTER

Ο Σύλλογος εργαζομένων Νοσοκομείου Νικαίας εκφράζει την ολόθερμη συμπαράσταση του στον δίκαιο αγώνα των εργαζομένων του ALTER για πληρωμή των δεδουλευμένων και για να μην γίνουν απολύσεις.

Η αλληλεγγύη μεταξύ των εργαζομένων όλων των κλάδων έχει τεράστια σημασία για την ανατροπή της αντιλαϊκής πολιτικής.

Δηλώνουμε ότι θα ανταποκριθούμε σε οποιαδήποτε πρόσκληση από τους εργαζόμενους του ALTER για συμπαράσταση στον αγώνα τους.

**ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ
ΜΙΚΡΩΝ ΦΟΡΤΗΓΩΝ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ Δ.Σ**

Θεσών 219 Πατησίων Αθήνα Τηλ: 210 3466416 fax: 210 3466170 email: info@fita.gr

Περιστέρι 04/01/2011

ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ

Τα Φορτηγά Δημόσιος Χρήσεως σας συμπαράστανται ηθικά και υλικά αν αυτό το κρίνετε αναγκαίο.

Στον δίκαιο αγώνα σας, εναντιωνόμαστε **ΚΟΝΤΡΑ** σε αυτούς που μοινοίται τα βασικά και στοιχειώδη ανθρώπινα σας δικαιώματα, στέρνοντας από εσάς την εργασία και την αξιοπρέπεια από τις οικογένειές σας.

Επιτροπή Συνεδόκτων της Ομοσπονδίας μας, έχει επισκευτεί αρκετές φορές τις εγκαταστάσεις του ALTER, δηλώνοντας την συμπαράσταση στο δίκαιο αγώνα σας, δείχνοντας ανεπιρόπτητα σε αντίθεση των τηλεοπτικών εστρώων του καναλιού σας, που στους αντίστοιχους αγώνες μας το 2010 μας όβριζαν και διαμορφωναν στην κοινή γνώμη αρνητική εντύπωση χωρίς να έχουν τεκμηριωμένες απόψεις.

ΑΛΗΘΕΙΑ ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ ΟΛΟΙ ΑΥΤΟΙ ΤΩΡΑ ?

**ΕΜΕΙΣ ΕΙΜΑΣΤΕ ΕΔΩ ΜΑΖΙ ΣΑΣ ΓΙΑ ΟΤΙ ΚΑΙ ΑΝ ΧΡΕΙΑΣΤΕΙ.
ΑΚΟΜΑ ΚΑΙ ΦΟΡΤΗΓΑ ΘΑ ΣΑΣ ΔΙΑΘΕΧΟΥΜΕ ΑΝ ΧΡΕΙΑΣΤΕΙ ΓΙΑ ΝΑ
ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΚΟΜΙΣΤΕ...**

Ο Πρόεδρος

Αθανάσιος Πουλάουλος

Δ.Σ

Ο Γενικός Γραμματέας

Γεώργιος Παπαύλος

Εικόνες 10-13: Ενδεικτικά ψηφίσματα συμπαράστασης.

6

The urban social movement of Open Spaces in Athens, Greece

Elias Gianniris

Emeritus Assistant Professor, School of Architecture, Technical University of Crete

Director of the Observatory of Open Spaces in Athens-Attica, Greece,

e-mail: igiann@tee.gr

INTRODUCTION

The open spaces social movement in Athens grew along with the growth of the Greek Capital. Until the decade of the '80s, various scattered and localized citizen demands on public spaces were growing¹. The vast majority of the urban and suburban space was considered as an opportunity to settle and there was no concern about the quality of life. There was no master plan of any kind for the expansion of the Athens area. A general building code (Genikos Oikodomikos Kanonismos) was the primary legislation and the city was left to a private interest driven growth. In the urban core areas certain urban social movements appeared. They were mostly short term, quite subjective, and mostly localized to the mid-class and rich urban neighborhoods.

In the '70s, industry and pollution producing activities were gradually driven to West Attica or outside the prefecture of Attica. Certain industrial zones were instituted in Attica with no organization and waste precautions.

In the '80s the Capital had already reached to a mature state. Services were well established in the city center and new linear centers started to grow along certain main streets (Kifissias, Sygrou, Mesogeion). The evolving Public transportation did not manage to cease the increase of private cars. The atmospheric pollution reached unprecedented levels. The city center was fully and heavily built, according to very poor post-war urban standards (see Figure 1).

At that period, a turning point was observed in State policies. Specific measures were set for combating air pollution. The first master plan of Athens became a law in 1985. New urban plans appeared in the municipalities of the Athens basin.

The "Indicative" planning of these plans was inadequate in controlling the urban sprawl and the production of urban space by market forces. Incremental planning² started to drive the urban shape. The authoritarian state showed its limits. The urban public spaces, the open spaces, the parks, the open coastline zone of the Saronic Gulf, many historical and archeological sites were left with no adequate protection. Public awareness grew as the citizens felt that the quality of life was degrading. Local urban social movements grew along with the perception of the deterioration of the urban environment.

Perhaps, the best indicator about the quality of life is air-pollution. A comparison about the perception of air pollution in the European Capital Cities, rank Athens in the worst place (see Figure 2).

A comparison about the proportion of urban green per capita in various cities, also rank Athens in the worst place (see Table 1).

THE COORDINATION COMMITTEE OF OPEN SPACES³

The decade of the '90s saw the gradual adoption of neoliberal policies by the Greek Governments. Deregulation policies appeared in various social and economic fields. The welfare state started to shrink. The early Greek proposal for undertaking the Centennial Olympiad of 1996, was not successful, however it geared the reorganization

202 **The movement of Open Spaces in Athens**

of the economic domain of construction/real-estate.

At that point, the citizens' movements felt the need of a better coordination. An open Coordination Committee of delegates of about 16 local open space movements was founded for the central area of the Athens conurbation. Soon, the mutual benefit of solidarity became apparent and produced a common social thread for the perception of problems, methods and effective resistance to real estate pressures. Policy proposals followed. The number of participating local movements almost doubled. Fourteen years after, this Coordination Committee became distinctive and consisted of an exceptional case for the Greek reality until the beginning of the crisis in 2010, when the participation of the members to the Committee fell drastically leading to the silent cease of the Committee to operate. In 2013 a new formation, the Environmental Network of Athens was created, based on the legacy of the Committee.

The long term existence of the Coordination Committee of Open Spaces (1996-2010) brought up a collective experience which today is a valuable legacy for urban social movements. A valuable deposit of experience, awareness on various existing means of struggle, and plenty of solidarity were achieved step by step, year after year. Various social movements, not only in Athens, were addressing to the Coordination Committee of Open Spaces for advice and help. The Committee encouraged open space movements of other areas to get organized in a similar way, in order to form a coalition. However, in the Athens Basin, where there is room for the creation of at least three additional Coordination Committees-South, West and North- the only coordinating formation was achieved in South but not in a constant basis.

In several other cases, apart for Open Spaces, local movements started to coordinate. The example of the ecological and environmental movements of Crete-the ecocrete network-is a very promising one. A similar, occasional however, multi-municipal coordination of various collectivities and local authorities has been achieved in Ymittos Mt, in order protect it and to oppose the construction of 61 km of toll highway on the mountain.

AN INSIGHT TO THE STRUCTURE AND MODE OF OPERATION OF THE COORDINATION COMMITTEE OF OPEN SPACE

The Coordination Committee was a body of delegates from local social movements. This body assembled at least 7 to 10 times a year. The local delegates were members of a local open space movement or a “quality of life” movement (bikers, pedestrians, the movements against radiation pollution, etc.). There is no exception in accepting as member any committee or association of citizens, provided that no violence, racist or social differentiation is promoted. Any collectivity of citizens can be represented. The participation was voluntary, and no member fee existed.

However, there was a crucial exception: No political or municipal parties could participate as members -they were welcomed as observers. During the 14 years of the operation of the Committee their presence was minimal. The reason for this non-participation of parties as members was that they could not take under control the Committee and preferred to express their policies through other mechanisms. This was an innovative organizational prerequisite, which prohibited any organized political power to obtain majority and consequently to use the coordination committee for political interests of any kind. The local open space problems were in focus instead of the political preferences of the delegates. The Coordination Committee is perhaps the only Greek volunteer body in which citizens-delegates of almost all the political stratum coexist and have common action despite their political differences. We must note that 14 years of common voluntary action is an outstanding record, at least for the case of Greece.

The decisions of the Coordination Committee should be acceptable by all members. Therefore, all decisions for action were taken unanimously by the delegates. There was no majority-minority relation, nor imposition of decisions. This led to a direct democracy function which protected the interests of all local open space movements. Otherwise, the complexity of urban problems could easily drive to internal conflicts. The conflicts were resolved by extensive discussion before taking any decision. The basis of this principle lied in the fact that there are so many common

interests and common fields of action which outnumber the different points of view. This principle substantiates a high level responsibility and generates creative ideas and proposals for promoting the common goal, i.e. the promotion of the protection of open spaces and the quality of life.

The Coordination Committee elected three members as Secretariat. The Secretariat's task was to mobilize or inform the members, to organize the meetings of the Committee, to publish the press release of each meeting. There were no specific roles for the members of the Secretariat i.e. president, secretary etc. Two members of the Secretariat changed every six months. One member was appointed for another six months in order to safeguard the continuity of the body. No second consecutive mandate was given. This function led to a circular participation of practically everybody and proved to be educational as well as a means to avoid any personal promotion ambitions.

Last but not least, the Coordination Committee was not a second-level representative body, but a means for the coordination of the members. The Committee had no legal form.

As it is understood, the participation in the Coordination Committee and in the Secretariat meant a lot of voluntary work based on shared responsibility. There was no room left for personal promotion, an attitude very keen to the politicians of the representative democracy. All the functions were collective.

This organizational style is familiar to those who understand the direct democracy principles. In fact, it is a derivative, a "child" of the inheritance of the French May, 1968.

An activity report:

In 14 years the Coordination Committee of Open Spaces had managed to:

- Meet regularly (7-10 times per year) consecutively for 14 years and issue a press release after each meeting, about the current situation, threats and successes in various open spaces and in the aspects of urban quality of life.
- Organize or co-organize about 9 successful day conferences in various topics, such as natural disasters and open spaces, parking needs and open spaces, metropolitan parks etc.

- Publish regularly a magazine named “Open Spaces”, since 1999 (23 issues), promoting the activities of the members and the decisions of the Committee. This magazine was disposed with a very low cost to many collectivities, far beyond the power of the Committee, and to any interested citizen in various public events.
- Participate in activist events, such as the environment day (June, 5), or the climatic change day (December, 9).
- Formulate central urban policy proposals.
- Organize numerous press conferences in several occasions.
- Participate in campaigns, such as against privatization legislation in several cases, against two attempts of Constitutional amendments (2002, 2006), and against the legislation of the post Olympiad use of the buildings and surrounding open spaces.
- Organize a questionnaire addressed to the parties of the municipal elections of 2006, and communicate the results in a press conference.
- Support numerous activities of the members, such as court support, marches, planting of trees, etc.
- Publish a collective book about Open Spaces in Athens (2008).
- Meet with the President of the State three times (2000, 2003, 2008), in order to endorse him a file of demands.

THE ADDED VALUE OF THE COORDINATION COMMITTEE OF OPEN SPACES

The early years, 1996-2000, the Committee managed to bring to surface the urban fact that Open Spaces in Athens were in danger. During that period flourished a new perception. The Open Space issue is not a neighborhood issue, a local issue, but an urban issue which relates directly with freedom, civil rights and free time.

In 2000-2005, the Committee had to deal with the massive attack to open spaces due to (a) the immense E.U. funding of various projects, (b) the Constitutional Amendment of 2002, (c) the real estate orientation of the public and private sector, (d) the Olympiad of 2004 and (e) the post Olympiad real estate treatment of the build-

ings and areas. This was the worst period of all, because of the immense pressure of state policies, the massive advertisement of various projects in the media and a press embargo against activities of various social movements (Figure 3). During this period the Coordination Committee of Open Spaces had extensive common action and cooperation with other social entities and social movements.

In 2006-2008, the Committee succeeded in promoting the issue of open spaces to the central political scene. It is characteristic that during the municipal elections of 2006, all local parties in most of the municipalities, including the municipality of Athens, had the issue of open spaces first in their political agenda. In 2007, The mega-fire of Mt Parnitha was an important turning point in the public awareness, as well as the mega-fire of Peloponese. During this period, the Coordination Committee formulated a concrete frame of urban policies.

In this period, a parallel Network of Urban Social Movements was created in Attica, comprising local citizens' groups and alternative press (24 members, 40%), municipal parties from various municipalities (28%) and active citizens (32%). The affiliation of this network to the left political party was obvious, but not direct. The 50% of the citizens' groups of this network were also members of the Coordination Committee. However, the Coordination Committee decided not to participate in this network as a whole, because of the presence of municipal parties. This Network of Urban Social Movements soon was derailed from its scope, was degenerated and ceased to operate.

In 2008-2009, the number of social movements for open spaces continued to grow (Figure 4). In addition, there was a boom in the intensity and importance of local social movements both urban and regional. An unprecedented attack is geared by the Municipality of Athens in several small parks and other places which were planned as green areas (Elaionas, Alsos Pangratiou, Park of Patisision and Kyprou, Vila Drakopoulou). A similar attack occurred in other surrounding Municipalities, such as Zografou and Vironas against open spaces, parks, green areas etc. The Coordination Committee of Open Spaces found itself in an environment of an expanding local citizen resistance. Particularly after December 2008, and the youth radicalization⁴, new phenomena appear in the interior of the urban social movements. In some open spaces there appear two or three citizen's movements, usually collaborating. The Committee

tried to adjust to this new period by detailing the frame of policy proposals, in order to create a common ground of perceptions⁵. The National elections of October 4, 2009 gave the Committee an opportunity to address an open letter to the national political parties, calling for specific policies for the viability of the Capital.

FROM SOCIAL TO POLITICAL

The political role of the Coordination Committee of Open Spaces was increasing. Ten days before the national elections of October 4, 2009, the Committee addressed a two page open letter to the national political parties⁶. This letter was a result of an unanimous resolution of the members.

The first part of this letter analyses the situation in the Athens conurbation and proposes the need for other networks apart from the private car street network, namely:

- A network of public transport.
- Networks of alternative mobility.
- A network of bikeways.
- A pedestrian network.
- A network of green and open spaces, in combination with archaeological sites, currents, hills and peripheral mountains.
- Networks of civil protection to natural disasters (earthquakes, high temperature incidents, floods), in which the network of open spaces can play a primary role.

The Coordination Committee asked for the withdrawal of the proposal for a new master plan of Attica, and the consideration of the real demands of Attica in sustainability.

The second part of the open letter to the political parties described a coherent set of policies for a network of green and open spaces. In brief, these policies called for:

- Adopting a goal in rising the existing proportion of green spaces from 2.5 sq. m./inhabitant to 7-10 sq. m./inhabitant.
- Fully protecting all existing green and open spaces.
- Creating a Green Fund for obtaining urban land for creating new green spaces.
- Planning a network of green spaces, by connecting green areas with green corridors.

- Apply in all the buildings (old and new) the legislation which commands the existence of green in a plot; stop the conversion of green to parking places.
- Prohibiting the construction of parking places under green areas and guiding the construction of these parking places under the road network.
- Creating an efficient Metropolitan Planning Organism, a new administrative rearrangement of the municipalities.
- Instituting a Ministry of Environment apart from public works.

This open letter was also submitted after the elections to the new leadership of the Ministry of Environment which was instituted by the newly elected government. The Green Fund was instituted, green corridors were a prevention of the new master plan of Attica and new parking places were prohibited under parks. After 2010 which was the last year of the operation of the Committee and the first year of the Memorandum era everything became worse. The Green Fund degenerated in serving the National depth, the green corridors never became a reality, the Metropolitan Organization was disestablished and the Ministry of Environment became subordinate to other ministries. The footprint of the Greek crisis also affected the building activities and relieved pressure in open spaces.

In conclusion, the urban social movements in Athens seemed to be well established. In many cases they succeed in cancelling state, municipal and private plans. No local authority could neglect or underestimate them. Conflict and opposition was the attitude of state and municipal power with no cooperation and public participation.

The urban social movements were well founded on the ground of the deficit of sustainability. They were greatly helped by E.U. documents, policies and legislation. They also were helped by the Constitution of 1975.

The central issue of confrontation often is between public aspirations and private plans, promoted, in several cases, by municipalities and ministries. In the public perception it seems that public interest is served by urban social movements and not by authorities.

The political role of urban social movements was increasing until 2010 and the role of the Committee was very important.

An open question rises about their future role in city policy making. The newly established Environmental Network of Athens (2014) attempts to continue the legacy of the Committee, a role which must be proven in the new era of crisis.

THE MEMORANDUM ERA

Since 2010 there have been signed three Memorandums between Greece and the European Institutions (2010, 2012, 2015). The economic crisis affected drastically the open space movements as follows.

After 2010, new politics triggered new urban movements, of thematic and horizontal character, such as:

- the movement of Place open assemblies (the movement of “Plateia”),
- direct exchange of goods between producers and consumers (the movement of potato),
- the movement of “no pay” (Den plirono),
- collective cuisines,
- social pharmacies,
- social groceries,
- antiracist movement.

These new movements did not necessarily derive from the existing localities of the past decade. Many new urban localities emerged to host these new activities. In parallel, many collectives, dealing with Open Spaces, were also absorbed by these new horizontal activities. This affected the members of the Coordinating Committee of Athens. Citizens, who were previously involved in the Open Space movement, had undertaken new duties and there was no time left for the movement of Open Spaces. Priorities have changed. In 2010 there were several unsuccessful calls for the monthly assembly of the Committee. In 2011, the Athens Coordinating Committee for Open Spaces is practically inactive. The activities concerning Open Spaces started to decline, as shown by the records kept in the calendar of the Observatory of Open Spaces movements. This decline is shown in Figure 5. A threshold drop was observed year after year. In 2008 there were organized at least 234 activities, in 2009 they dropped to 220, in 2010 to 150 and in 2011 to 127.

Several neighborhood and local movements continued to struggle against the increased pressure on the deprivation of the public character of open spaces⁷.

New issues appeared such as the derailment of the Green Fund, the speeding up of the demolition of forest legislation and forest protection, the rising propaganda

for a new constitutional reform and the amendment of the article 24 of the Constitution, the legalization of illegal constructions in buildings and illegal housing all over Greece for money gathering. However, these issues remained out of focus and with no severe and systematic social reactions.

PERSPECTIVES

The prolonged economic crisis has changed the profile of the social movements shifting their focus to rather horizontal social activities than local urban ones. Nowadays many of these horizontal social movements declined. However, there is no recovery in the urban Open Space movements. The precious heritage obtained by earlier urban movements is threatened.

A discussion must open among city movements about the strategy needed in this new environment. The intellectuals involved in urban movements should play a crucial role.

First, political instability, social disintegration, the impact of a prolonged crisis, all these obviously lead to a fall of the viability of the city. It is raised the issue of what is “public interest” and how it is served.

Second, local urban movements use networking, apply the principles of Governance and frequently adopt direct democracy. On the other hand participatory democracy i.e. the democracy of been represented by delegates, depends on the political orientation of the local, regional and national governments and is not as versatile and flexible as are the direct democracy movements. The quality of democracy becomes a main issue as the economic crisis issue is used as a neoliberal tool of consciousness assimilation and social automatism.

Third, the voluntary depart of many youngsters from the city environment to the countryside or abroad has not been assessed yet. First estimations refer to an urban exit of several hundreds of thousands of urban population. New social dynamic conditions emerge in the countryside. New opportunities seem to be created between generations, between social strata, between the city and the periphery.

New networks are needed (a) between the urban movements in a city, (b) between urban movements of various cities in a country, and (c) between urban movements in various countries.

NOTES

1. Important social movements grew in the post war decades of '60s and '70s, in the urban fringe of Athens and Salonika, mainly from squatters, demanding the legalization. All of these areas were legalized. After succeeding legalization, these movements died and did not evolve, although the production of urban space in these areas resulted in unacceptable and substandard conditions.
2. Planning by disjointed urban design improvements (disjointed incrementalism) (L. Vassenhoven, 2007).
3. The full name is "Coordination Committee of associations and local committees for Open Spaces and Quality of Life in Athens".
4. The murder of Alexis Grigoropoulos, aged 16 years, by a policeman in Exarchia - a central neighborhood of Athens, triggered massive demonstrations and radicalized a large number of youngsters. In the next months many young groups were oriented in dealing with open spaces as a field of confrontation with the state power.
5. In March 2009, a congress was organized by the Coordination Committee of Open Spaces and the Observatory of Open Spaces. The title was "Parking areas and Open Spaces".
6. The Open Letter to the National Political Parties exists in the following site of the Observatory of Open Spaces of Athens-Attica: <http://www.asda.gr/elxoroi/DTsynton4.htm#ΔΤ25ΣΕΠΤ09ανοιχτή> (in Greek)
7. The Elliniko case became worse as it was expanded to the privatization of all the Saronic Gulf. In addition three new football fields are planned as a pretext for huge shopping centers close to the centers of Athens, Pireus and Northern Athens. New antennas for mobile phones are installed in neighborhoods.

BIBLIOGRAPHY

- Gianniris, E., Observatory of Open Spaces of Athens-Attica, website: www.asda.gr/elxoroi (in Greek).
- EU Urban Audit, website: <http://www.urbanaudit.org>.
- Hermant-de Callatay, C. (2007) *Perceptions of quality of life in 75 European Cities: a European survey*. European Commission-Regional Policy, DG REGIO OPEN DAYS.

212 The movement of Open Spaces in Athens

Wassenhoven, L. (2007) *A Handbook for Regional Planning*. School of Public Administration (in Greek).

PICTURES-TABLES-DIAGRAMMS

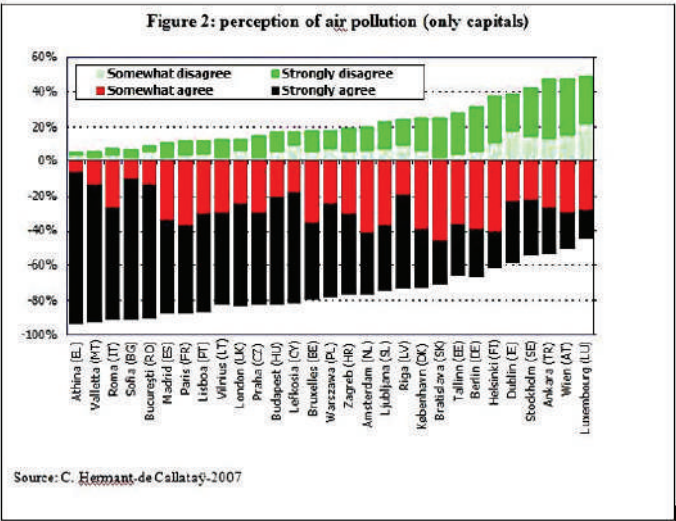
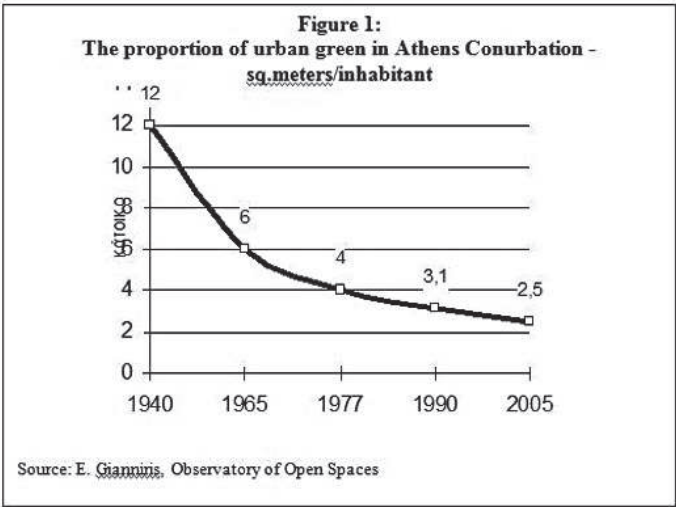
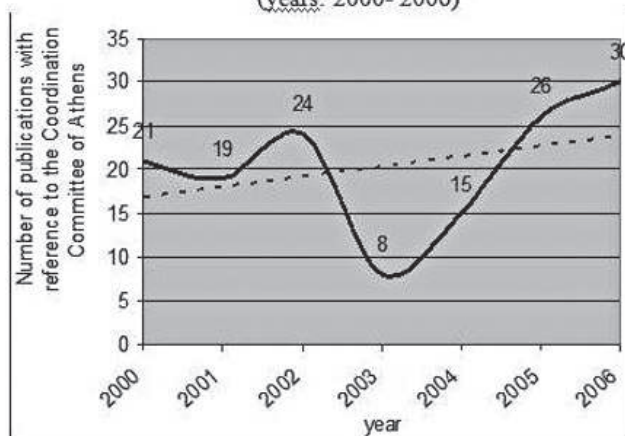

Table 1.
Green space to which the public has access
(m² per capita)

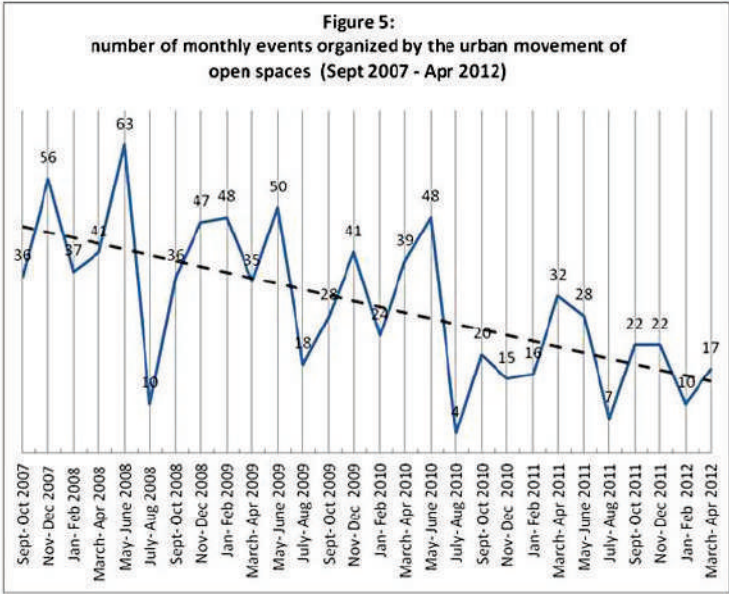
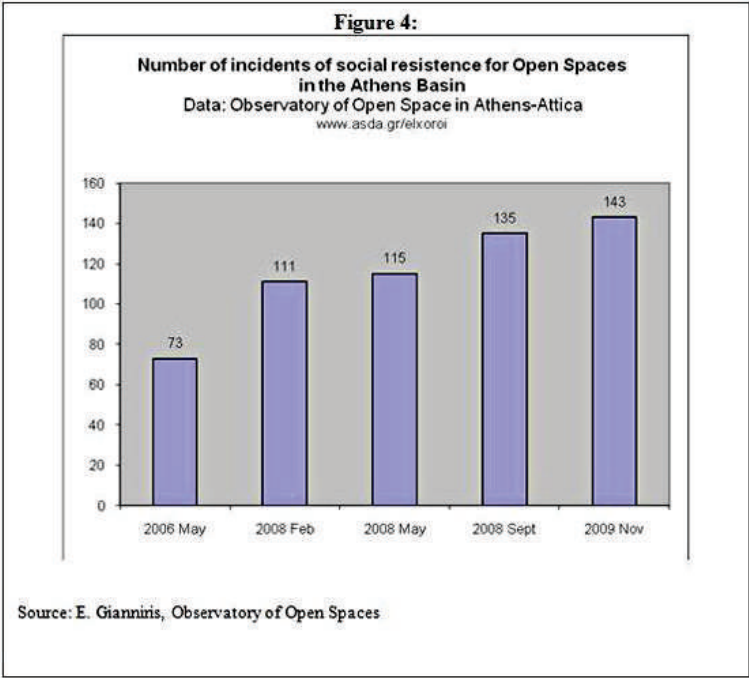
Rank	City	Score
1	Bratislava (SK)	227.70
2	Helsinki (FI)	145.66
3	Stockholm (SE)	96.23
4	Kopenhagen (DK)	52.15
5	Amsterdam (NL)	35.31
6	Berlin (DE)	27.39
7	Warszawa (PL)	22.14
8	Riga (LV)	15.75
9	Roma (IT)	15.08
10	Bruxelles/ Brussel (BE)	12.97
11	Ljubljana (SI)	7.81
12	Vilnius (LT)	0.29
13	Bucuresti (RO)	0.25
14	Athina (GR)	0.06

source: <http://www.urbanaudit.org>

Figure 3:
Diffusion of Press Releases of the Coordination Committee of
Open Spaces
(years: 2000-2006)

Source: E. Gianniris, Observatory of Open Spaces

Μέρος II
**Κοινωνικά κινήματα πόλης/
περιφέρειας στο διεθνή χώρο**

Part II
**Urban and regional social
movements in the world**

7

Una década de fabricas recuperadas: Reinventar la vida desde el trabajo

Raul Zibechi

Periodista, docente e investigador sobre movimientos sociales,
Universidad Franciscana de América Latina,
e-mail: raulzibechi@gmail.com

Cuando una experiencia social supera los diez años, parece traspasar el umbral de la sobrevivencia para adentrarse en el sueño de cambiar el mundo. Las fábricas recuperadas pro sus trabajadores muestran que aún es realizable el sueño de crear un mundo sin patrones.

Una parte de los movimientos de trabajadores no se limitan a la defensa del empleo y al incremento de los salarios, o sea del consumo, sino que pretenden ir más allá y buscan, sea por convencimiento o por necesidad, trascender el lugar de subordinación que se les ha asignado en la sociedad. La aparición de varios trabajos sobre el movimiento de las empresas recuperadas es una buena oportunidad para actualizar datos y poner sobre la mesa algunos de los debates más importantes que están promoviendo¹.

Veamos en primer lugar los datos. En Uruguay son veinte las empresas recuperadas que ocupan unos mil trabajadores, dos tercios de ellos varones. Casi todas comenzaron durante la última crisis, a partir de 1997, con un pico entre 2001 y 2002. Predominan las pequeñas empresas aunque varias superan el medio centenar de trabajadores: la fábrica de neumáticos Funsu tiene 226 empleados, siendo la mayor empresa recuperada uruguaya.

Sólo seis están radicadas en el interior y la modalidad predominante que llevó a la recuperación fue la quiebra. Hay empresas de limpieza, textiles, alimenticias, de electricidad, cuero, plásticos, imprenta y fundición. La inmensa mayoría son cooperativas aunque hay varias sociedades anónimas. Diecinueve forman parte de la Asociación Nacional de Empresas Recuperadas por sus Trabajadores (ANERT), diez pertenecen a la Federación de Cooperativas y ocho se agrupan en sindicatos de base afiliados a la central de trabajadores PIT-CNT (Rieiro, 2010: 161-188).

En Argentina, el último estudio difundido a mediados de octubre de 2010, revela un crecimiento constante¹: en 2003 eran 128 fábricas recuperadas, pasaron a 161 en 2004 con 6.900 trabajadores y hoy son ya 205 que emplean 9.362 personas. De ellas el 63% cuentan con decretos o leyes de expropiación a su favor. El 73% de los trabajadores recurrieron a la ocupación de la planta con un promedio de 150 días desde el comienzo del conflicto hasta el inicio de la producción. El 80% contaron con ayuda de otras fábricas. El 90 por ciento lograron sobrevivir (Rougeri, 2010).

Andrés Ruggieri, director del programa Facultad Abierta sintetizó: “Es la primera vez en la historia de los trabajadores bajo el sistema capitalista que un número tan importante y disímil de empresas se desarrollan en autogestión y logran mantenerse a lo largo de un período tan prolongado” (Magnani, 2010). En mayo de 1968, cuando se populariza la idea de autogestión, “la experiencia no duró más de un mes”, se entusiasma Ruggieri.

HACIA UNA NUEVA ETAPA

“En Uruguay la mayoría de las recuperadas nacieron ligadas a los sindicatos”, reflexionó Ariel Soto, de Profuncoop (cooperativa eléctrica), durante la presentación del libro “Gestión Obrera” en Montevideo. “La acción de los trabajadores uruguayos

en las cooperativas o empresas recuperadas se basa en el quiebre del modelo de los años 90. Por eso tenemos que empezar a discutir qué modelo productivo debemos impulsar”. Casi todas las recuperadas, insistió Soto, suman valor agregado por lo que pueden aportar a la construcción de un modelo alternativo.

Su experiencia personal muestra una trayectoria típicamente uruguaya. Trabajaba en un pequeño taller que vendía cajas de conexión a la empresa estatal de electricidad. Cuando la empresa cierra durante la crisis de 2002, cuatro trabajadores ligados al sindicato metalúrgico se mantienen activos y se suman a un llamado del municipio de la zona para sumarse a un proyecto con apoyo del sindicato, la alcaldía de Montevideo y la Universidad de Trabajo (técnica).

Luego de largos debates conforman una cooperativa para venderle luminarias a la alcaldía que invierte en acondicionar un edificio y les facilita los primeros pasos. Consideran la presencia del Estado como elemento central para mantener el emprendimiento a flote. Con los años, los trabajadores de estas empresas fueron capaces de crear un espacio organizativo que los agrupa, como la Asociación Nacional de Empresas Recuperadas por sus Trabajadores (ANERT), lo que representa un parteaguas respecto a las iniciativas aisladas del pasado.

En Argentina el rol del Estado aparece como más complejo y es contestado por una parte de las recuperadas. El 85 por ciento han recibido o reciben subsidios a través del Ministerio de Trabajo que creó el Programa Trabajo Autogestionado. Un gran problema es que aunque el Estado ha expropiado las empresas a favor de los trabajadores, no tienen la propiedad de los edificios y las máquinas, lo que les impide acceder al crédito y a planes de promoción de pequeñas y medianas empresas (Vales, 2010).

Pese a las dificultades, mantienen en pie el espíritu con el que se crearon. El 88% de las empresas recuperadas argentinas realizan asambleas regulares, el 44% una vez por semana y otro 35% por lo menos una vez al mes, en tanto en el 73% todos los trabajadores reciben el mismo ingreso, más allá del tipo de trabajo que realizan. El 35% de las fábricas albergan eventos culturales y actividades educativas, el 30% hacen donaciones a la comunidad y el 24% colaboran con organizaciones barriales (Rougeri, 2010).

PODER Y TRABAJO

La reflexión sobre las relaciones de poder al interior de las empresas recuperadas en una constante en todos los trabajos y debates. En Uruguay se estudiaron dos empresas muy diferentes: una con larga tradición sindical y con más de 200 trabajadores, la otra con apenas dos decenas de trabajadores de la bebida. En ambas se constata la coexistencia de la forma clásica taylorista-fordista de organización del trabajo con elementos nuevos que fueron apareciendo en el momento de poner en marcha la producción.

Entre las novedades aparece un manejo diferente del espacio que se resume en que “durante el horario de producción ocurrían varias reuniones de trabajo informales, en diversos lugares de la planta (pasillos, corredores, calles internas, oficinas de producción, etc.), no atadas necesariamente a los puestos de trabajo”. Lo interesante es que esos intercambios, informales, autoorganizados, empiezan a formar parte de la producción cotidiana “lo cual sin duda implica una ruptura importante con su pasado” (Carreto, 2010: 126).

Esta realidad contrasta con una práctica como la revisión obligatoria de bolsos “sin excepción”, como reza un cartel en una empresa, que denuncia continuidades. Del mismo modo, la tarea de ordenar el trabajo tiende a ser delegada en “otro” que asume la responsabilidad y se convierte en autoridad construida, aunque de forma colectiva, pero no necesariamente conciente. La apuesta por un proyecto colectivo supone la construcción de un sujeto capaz de asumir la dimensión política (las asambleas) y a la vez la productiva y técnica (de carácter más individual).

Así y todo, la investigación constata la tendencia “a reproducir la supeditación de la tarea netamente productiva a la tarea política/técnica”, que se produce en el mismo pequeño espacio en que se observa “cierta reproducción de la distinción entre quién toma la decisión y quién la ejecuta”. Prácticas que revelan que los cortes entre pasado y futuro, son mucho menos evidentes que los deseos de los actores (Carreto, 2010: 132).

Lo cierto es que la experiencia viva y concreta de trabajar en una empresa autogestionada no es ninguna panacea y genera dudas, temores e incertidumbres entre los protagonistas. alguna de las dudas que surgen es la que sintetiza una de las investigaciones: “Quizá muchos también añoran en silencio los días que otros les decían lo que debían hacer sin tener que poner ellos tanta subjetividad, deseo y creatividad en juego” (Pérez, 2010: 236). Alguien dijo que la emancipación no es una avenida

en línea recta o, lo que es lo mismo, que la emancipación presupone revoluciones culturales que no se construyen en dos semanas.

Uno de los problemas, de hondo significado cultural, aparece en el estudio sobre Argentina y se refiere al problema de la necesidad de muchas cooperativas de contratar nuevo personal para aumentar la producción. Al ser cooperativas, todo el personal que se incorpore deberían hacerlo en calidad de socios con los mismos derechos y obligaciones que los que ya están en la fábrica, con un período de prueba de seis meses. En la realidad, un 46% de las cooperativas tienen trabajadores que no son socios sino contratados.

El problema tiene una doble vertiente: por un lado, los vaivenes del mercado; por otro, es un problema de su identidad como cooperativistas. “Si en épocas de crecimiento piensan en ampliar el número de trabajadores, cuando sus ventas decaen o su mercado se achica no pueden aplicar la clásica receta de los privados y despedir gente. Les queda el recurso de que cada socio se lleve menos dinero a su casa a fin de mes, pero esto pone en crisis a la cooperativa” (Vales, 2010).

El segundo debate se relaciona también con lo económico y afecta a los principios. El 33% de las recuperadas trabaja exclusivamente para clientes que les brindan materias primas y les pagan sólo por el trabajo. En cierto momento esta modalidad contribuyó a sacar adelante la empresa, pero la rentabilidad es muy baja y en realidad se trabaja para “un patrón externo”, como dice el informe (Rougeri, 2010). Son las contradicciones propias de cualquier cooperativa en una sociedad capitalista que, probablemente, no tienen solución a corto plazo.

Pese a todo también hay datos alentadores: el 13% tiene como clientes a otras empresas recuperadas y sólo el 8% le vende su producción al Estado.

UNIVERSIDAD EN LA FÁBRICA

Una de las señas que distinguen y diferencian al movimiento de fábricas recuperadas de Argentina, en sus más diversas corrientes, es su vocación de ir más allá de los muros de la empresa, estableciendo sólidas relaciones con los barrios y los movimientos sociales. Primero fueron las actividades culturales en las que se abrían los portones para que grupos musicales y artísticos realizaran allí sus actuaciones. Luego

se instalaron los bachilleratos populares que representan un salto de calidad por tratarse de actividades permanentes y por abordar la educación desde la óptica de los trabajadores (Zibechi, 2009).

La fábrica de aluminio Industria Metalúrgica y Plástica Argentina, IMPA, fue la primera empresa recuperada del país en mayo de 1998. Doce años después sigue abriendo caminos y mostrando una increíble capacidad de innovación. En esa fecha un grupo de trabajadores reactivó una empresa histórica que estaba casi paralizada y de ese modo pudieron mantener su fuente laboral.

Pero además del trabajo se empeñaron en establecer vínculos sólidos con el barrio y la comunidad. Así decidieron crear La Fábrica Ciudad Cultural, con talleres de danza, música, teatro, murga y yoga, además de un centro de salud. Allí comenzó a funcionar uno de los primeros bachilleratos populares para adultos al que ya concurren más de 150 estudiantes. Para tener una idea de la importancia que conceden al centro cultural, valen estas cifras: en la fábrica IMPA trabajan 58 personas, en el centro cultural son 30 y en el bachillerato 43 (MU, 2010).

En agosto de 2009 atravesaron un duro conflicto por la posibilidad de que la justicia decidiera el desalojo de la fábrica. En medio de la tensión, fue germinando una nueva idea, mucho más ambiciosa y audaz que todo lo que habían hecho: la Universidad de los Trabajadores. “Es una necesidad histórica”, dice Eduardo Murúa, referente de IMPA. “Siempre el movimiento obrero, desde los anarquistas, quiso construir herramientas de educación popular. Nosotros no inventamos nada, somos el reflejo de esa continuidad” (MU, 2010)

Se sienten los fundadores pero no los dueños de la Universidad, por eso convocaron decenas de grupos para la inauguración, el 30 de junio, a la que asistieron 500 personas. Vicente Zito Lema, escritor, psicólogo y poeta quien fue nombrado “rector” y fue el primer rector de la Universidad de las Madres de Plaza de Mayo, sostiene que pese a las carencias materiales “todo lo que se construye con pasión sale bien”. Se proponen formar especialistas en comunicación porque “los trabajadores ya no son noticia y esa desaparición es una forma más de extinguirlos”.

Su propuesta es no copiar el modelo de las universidades estatales. Desconfía del Estado ya que “por más progresista que sea, el Estado siempre mira al mundo desde un orden, desde un poder. En cambio los trabajadores tienen otra forma de ver las co-

sas. Uno ve el mundo desde donde está parado” (MU, 2010). Como no tienen sillas, organizaron una fiesta musical, de teatro y poesía en la que cada entrada será un silla.

Una síntesis de la complejidad del mundo de las fábricas recuperadas, fue lo sucedido en el acto de inauguración: se escuchó el Himno Nacional argentino, la Internacional y la Marcha Peronista. Una realidad que desafía cualquier dogma y obliga, al que pretenda participar o mantener algún vínculo, a tener los sentidos bien abiertos y la mente despejada de preconceptos.

Las empresas recuperadas no sólo se han mantenido durante una larga y difícil década, sino que “se han convertido en una opción que los trabajadores reconocen como válida antes que resignarse al cierre de empresas”, como señala Ruggieri (Maggiani, 2010). Una primera conclusión consiste en reconocer que la recuperación y la gestión colectiva de empresas se ha convertido en una herramienta más de lucha y resistencia de los trabajadores, que tendrá enorme importancia en este período de crisis económica.

En segundo lugar, las fábricas recuperadas son espacios de innovación y creación cultural. No es una cuestión menor ni un complemento de la producción. Por el contrario, es el aspecto más importante que debemos resolver quienes deseamos un mundo nuevo: crear una cultura política y de trabajo diferente a la actual, individualista, que sólo piensa en la ganancia, el consumismo y la acumulación de riqueza. El cambio cultural, que lento y complejo, es el que puede construir los cimientos de ese otro mundo posible.

NOTAS

1. Este texto se terminó de redactar en 2011. Para mas informaciones pueden ver el libro de Andrés Ruggieri, *¿Que son las empresas recuperadas?* Ediciones Continente ser, 2014. (El libro existe también en griego con el título : Ρουτζιέρη Α. (2014). *Οι ανακτημένες επιχειρήσεις της Αργεντινής. Καταλαμβάνουμε, αντιστεκόμαστε, παράγουμε.* trad. Kariotis Th. ed. ΑΚΥΒΕΡΝΗΤΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ, ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ. Salonica.

BIBLIOGRAFÍA

- Carreto, F. (2010) La cuestión de la autoridad y el poder en las unidades productivas recuperadas por sus trabajadores. *Gestión obrera: del fragmento a la acción colectiva*, Montevideo: Nordan-Extensión Universitaria, 126-132.
- LAVACA, (2010) Para qué sirve el Encuentro Nacional de Mujeres III: la mirada de las obreras de Zanon, 5 de octubre de 2010, www.lavaca.org
- Magnani, E. (2010) Autogestión. *Página 12*, Buenos Aires, 24 de octubre de 2010.
- Pérez, L. (2010) Las fábricas recuperadas. *Gestión obrera: del fragmento a la acción colectiva*. Montevideo: Nordan-Extensión Universitaria, p. 236.
- Rieiro, A. (2010) Sujetos colectivos y recuperación del trabajo en un contexto de reificación. *Gestión obrera: del fragmento a la acción colectiva*. Montevideo: Nordan-Extensión Universitaria, 161-188.
- Ruggeri, A. (2010) Tercer relevamiento de Empresas Recuperadas. Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires. Programa Facultad Abierta, Octubre de 2010. En www.recuperadasdoc.com.ar/
- Ruggeri, A. (2014) Informe del IV relevamiento de Empresas Recuperadas en la Argentina. 2014: las empresas recuperadas en el período 2010-2013 (1a ed.). Ciudad Autónoma de Buenos Aires: Cooperativa Chilavert Artes Gráficas. En http://www.recuperadasdoc.com.ar/Informe_IV_relevamiento_2014.pdf
- Ruggeri, A. (2010) Una fábrica de ideas. MU periódico mensual. Buenos Aires, julio 2010.
- Vales, L. (2010) Nacidas de la crisis, lograron afianzarse. *Página 12*, 12 de octubre de 2010.
- Zibechi, R. (2009) Bachilleratos populares en Argentina: Aprender en movimiento. CIP Americas, diciembre 2009.

8

Movimento dos Trabalhadores Sem-Teto

Lucia Scromov

Journalist, professor at Free Universities,

e-mail: l.skromov@gmail.com

HISTÓRICO DO MTST

MOVIMENTO DOS TRABALHADORES SEM-TETO

Suas raízes estão no MST – Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem-Terra. Nasce em uma conjuntura de luta pela reforma agrária e de grande repressão no campo. Nos anos 1990, o MST é o maior movimento popular organizado no Brasil e luta pelo fim dos latifúndios e pelo fortalecimento da agricultura familiar. O poder dos latifundiários não dá trégua aos sem-terra e, em 1996, acontece o massacre de Eldorado dos Carajás, quando a polícia do Pará – norte do país - executa dezenove lutadores rurais. Neste período, o MTST dá início às suas atividades no Estado de São Paulo. Com força em SP, o MTST torna-se referência de combatividade nas cidades de todo

o Brasil. Vários militantes e coletivos de outros lugares do país passam a construir a luta e levantar a bandeira do MTST. Roraima, Tocantins, Ceará, Rio de Janeiro e Distrito Federal são os Estados do Brasil em que o movimento tem atuação hoje, com ocupações e lutas por moradia e por dignidade.

Aprendendo com o decorrer de suas experiências, o MTST representa um grande avanço na organização de trabalhadores em busca de seus direitos e de uma moradia digna e estabelece métodos que privilegia a relação com os moradores dos bairros próximos à ocupação. O MTST está na periferia e não só nas ocupações. Ajudou a formar a Periferia Ativa (www.periferiaativa.org), operando com organização de favelas e da periferia, mostrando a importância do trabalho com comunidades na busca por solução de seus problemas, organizando as lutas e o comunitário, explorando a questão da territorialização. Aliás, a Periferia Ativa, que reiniciou neste ano suas atividades, coloca o MTST diretamente em contato com lutas de diversos setores dentro da periferia de São Paulo. Articula-se com os principais movimentos urbanos combativos do Brasil e ajudou na formação da Frente de Resistência Urbana (www.resistenciaurbana.org).

Sua prática de solidariedade vai de dentro para fora do país, com movimentos sociais e políticos, organizações populares, organizações sindicais e partidos combativos de esquerda (PSOL, por exemplo). Por vezes, o MTST estabelece acordos com parceiros locais próximos a uma ocupação, como no caso de Taboão da Serra, onde uma parte das unidades habitacionais será destinada a um Movimento aliado na região. Encarrega-se de estreitar relações de parceria e de apoio com companheiros lutadores no Brasil e mundo afora:

Movimento dos Trabalhadores Sem Terra - MST/Movimento Passe Livre - MPL/
Uneafro/Círculo Palmarino/Movimento dos Sem- Teto da Bahia - MSTB/Terra Livre
- Movimento Popular do Campo e da Cidade/Quilombo Urbano - Movimento de Hip
Hop organizado do Maranhão/Brigadas Populares/Pastoral Operária/Fábricas Ocupa-
das/Tribunal Popular/Observatório das Violências Policiais - /Comitê Pró-Haiti/ SP/
Centro de Mídia Independente - Brasil/Agência Carta Maior/Revista Caros Amigos/
Brasil de Fato/Correio da Cidadania/Rajo y negro/CGT Espanha/FENASPS/Blog da
Raquel Rolnik/LABHAB/CEDIB/SINTRAJUD/SINSPREV/ADUSP/ANDES/Rádio
Cirandeira/Fogoneros/

A GEOGRAFIA DAS OCUPAÇÕES

O MTST dá início às suas atividades no final dos anos 90. Já desde o começo busca nomear as ocupações e acampamentos homenageando grandes figuras forjadas na luta pela libertação e pelo socialismo.

Logo após os massacres no norte do país, em 1996, o MTST ocupa em Campinas, uma das maiores cidades do Estado de São Paulo, uma área que foi chamada de “Parque Oziel”, em homenagem ao trabalhador rural morto em C arajás; essa área foi ocupada por 200 famílias e, em menos de quatro meses, já alcançava o admirável número de 4.500 famílias.

Dando seqüência às suas atividades, em 2001, faz uma ocupação na região de Guarulhos/SP, dando-lhe o nome de “Anita Garibaldi”, com mais de 2.000 famílias. Permanece no terreno ocupado sem sofrer despejo até o momento – o que já está sendo considerada uma grande vitória.

Em 2002, O MTST realizou a ocupação “Carlos Lamarca” em Osasco – cidade de tradição de luta operária e resistência à ditadura - e com uma história de cinco despejos violentos e muita resistência, em 2013, as famílias que lutaram tanto finalmente conquistaram sua moradia – são várias torres de 5 andares.

Em 2005, a ocupação “Chico Mendes”, no Taboão da Serra /SP reacende a luta do MTST. Foi feito o primeiro enfrentamento direto ao governo federal, com a “Greve de Fome na Casa do Lula” - uma greve de fome que durou 15 dias em frente à casa do então Presidente da República e obteve uma conquista parcial (bolsa aluguel). Com a repercussão, houve a aproximação de muitos militantes de fora da luta por moradia, diversificando inclusive as atividades nos acampamentos, fazendo filmes, saraus, cirandas etc.

Em 2007, em Itapequerica da Serra, a ocupação “João Cândido”, com mais de 5.000 famílias, representa um grande avanço na organização de acampamentos, a rotina dos trabalhos, as cozinhas coletivas, a formação dos setores dentro e fora da ocupação, a relação com os moradores dos bairros vizinhos ao acampamento, as ações contra a prefeitura e o governo estadual etc. E, então, nasce um método de organização que pretende ampliar a luta, buscando outros setores e aliados na região onde se encontra a ocupação.

Entre 2001 e 2007, o MTST realizava uma ocupação por ano, mais ou menos, mas modificou sua prática ao avançar para uma luta mais organizada no Estado de São Paulo. Em 2008, realizou três grandes ocupações (Embu – “Silvério de Jesus”; Mauá – “Terra e Liberdade” e Campinas – “Frei Tito”), no intuito de estadualizar a luta do MTST em três diferentes e importantes regiões do Estado de São Paulo (Sudoeste de SP, ABC e Campinas). Com ousadia, iniciou as ações nacionais com travamentos de rodovias e foram consolidando as três regiões, com mais ocupações, ainda durante o ano de 2008. Entre elas, a ocupação “Zumbi dos Palmares”, que conseguiu derrotar a prefeitura da cidade de Sumaré (região de Campinas), o proprietário da área e o governo federal, graças à mobilização estadual numa luta histórica – acampamento e acorrentamento na casa do então presidente Lula.

Em 2010 foi realizada a ocupação “Che Guevara” em Taboão da Serra/SP e a ocupação Nova Palestina em Santo André/SP. Em 2011, em Hortolândia, região de Campinas, a ocupação “Dandara” - em homenagem à companheira de Zumbi dos Palmares. O massacre do “Pinheirinho” (São José dos Campos/SP) abre um novo momento. E o MTST não recua: dois meses depois ocorreram três ocupações chamadas de “Novos Pinheirinhos” (Embu/SP, Santo André/SP e Ceilândia/DF).

FUNCIONAMENTO DAS OCUPAÇÕES

Desde a abertura das ruas, passando pela organização da coleta de lixo, até a forma de solução dos problemas cotidianos podem representar, numa ocupação, um aprendizado de decisão e trabalho coletivo. As cozinhas comunitárias das ocupações talvez sejam o maior exemplo disso. Nos acampamentos do MTST há um esforço no sentido de garantir pelo menos uma cozinha para cada grupo de 50 a 100 famílias. Estas cozinhas funcionam com base na doação dos próprios moradores e no trabalho voluntário, em sistema de revezamento. Com essa iniciativa, cria-se um vínculo sólido de trabalho coletivo e, ao mesmo tempo, assegura-se que ninguém passe fome no local ocupado. O que está em jogo é a construção de soluções coletivas para os problemas que afetam a todos. Além disso, ao realizar regularmente assembléias para a tomada de definições sobre as questões da comunidade e ao definir coletivamente as regras para o uso do espaço, os ocupantes saem da posição política de completa passividade,

que marca a democracia burguesa. Muitas vezes, esse exercício de decisão coletiva produz um resultado duradouro, ao formar novos militantes para a luta dos trabalhadores no Brasil. São aqueles que, com esta experiência, perceberam que podem lutar para decidir também os rumos da sociedade em que vivem.

AS DESOCUPAÇÕES À BASE DA REPRESSÃO/RESISTÊNCIA

De uma forma ou outra, as ocupações sofrem represálias, mesmo quando não há ordem de despejo. Na maior parte dos casos a violência policial é marcante. O espancamento traiçoeiro é uma prática comum da polícia que, geralmente, invade à noite o

lugar. Há prisões e mortes, há desaparecimentos de corpos e não há punição para os responsáveis, uma vez que no processo estão implicados os poderes estadual e municipal. Mas a resistência caminha paripassu com a violência. O mundo acompanhou o que as autoridades, conluídas com as empresas particulares na escalada selvagem da especulação imobiliária, fizeram com o “Pinheirinho”. O mundo ficou de boca aberta ao ver as pessoas sendo massacradas e, ainda assim, resistindo. Isto ocorre em todas as ocupações. Quem ocupa sabe o que quer e sabe das conseqüências e está disposto a passar por isto. Assim cresce a consciência e assim abrem o caminho para o socialismo.

O PAPEL FEMININO NA RESISTÊNCIA À DESOCUPAÇÃO

A maior parte da coordenação do movimento é feminina e são essas lutadoras que organizam vários dos atos que requerem muita coragem. Quando a ocupação se encontra ameaçada de despejo, formam verdadeiras brigadas de resistência e tomam a linha de frente no confronto com a polícia militar ou mesmo o exército.

As mulheres têm uma grande presença nas ocupações. Muitas se doam às atividades do acampamento por estarem desempregadas; outras, pelo fato de não trabalharem em tempo integral ou por terem um emprego de doméstica que não as ocupam todos os dias da semana. Costumam organizar a cozinha coletiva, tarefas de educação e formalizar as assembléias.

Durante o dia, o acampamento é repleto de crianças, visto que as escolas locais oferecem apenas turnos parciais (matutino, vespertino ou noturno). Também é bom lembrar que as crianças e jovens que freqüentam as escolas locais são discriminadas pelos diretores e, muitas vezes, por professores. As mulheres, então, tomam a frente e organizam a educação das crianças em locais improvisados que logo se tornam permanentes. Cuidam de montar creches e fornecer lazer para as crianças e jovens, e têm forte presença nas atividades culturais.

AS CONQUISTAS DO MOVIMENTO

Afortunadamente o MTST começa a armazenar conquistas, além da consciência. Os exemplos estão se dando em Osasco, região onde foi montado o acampamento “Carlos Lamarca”. Anos e anos purgando a vida num local que pode ser considerado abaixo da linha da miséria, o pessoal resistiu ali e não aceitou o desalojo. Desde dezembro de 2012 estão vivendo em apartamentos, pequenos, de fato, em prédios de 5 andares, com área de lazer e de fácil acesso, com presença de transporte público. Para o pessoal do acampamento “Chico Mendes” e “João Cândido” na região sudoeste, e “Zumbi”, em Sumaré, e “Cristina” e “Novo Pinheirinho”, no ABC Paulista, também o sonho se realizou. Seus moradores pagando, a duras penas, as suas casas, mas estão vivendo de modo mis digno.

E, segundo um dos coordenadores do Movimento, há uma obra acontecendo via MCMV Entidades do João Cândido:

Diz ele:

Foram anos de muita organização e de grandes lutas. A persistência de milhares de lutadores da ocupação Chico Mendes (desde 2005) e da ocupação João Cândido (desde 2007) começa a trazer seus frutos. Neste dia 6/6/2012 se iniciam as obras para a construção de 896 apartamentos para as famílias lutadoras, obras que serão coordenadas pela Associação do MTST.

Uma parte das unidades habitacionais será destinada a um Movimento aliado na região, conforme acordo anterior - o Movimento Sem Terra de Taboão. A parte dos apartamentos que será do MTST irá atender famílias das ocupações mais antigas do Movimento na região. Os recursos para construção virão da Caixa Econômica Federal e da Secretaria Estadual de Habitação. A CDHU entrou ainda com o a viabilização do terreno.

Este conjunto habitacional representa uma grande vitória. Além da conquista do direito à moradia pelas famílias lutadoras, o conjunto será um modelo em relação a outros empreendimentos do Programa Minha Casa, Minha Vida. Metade dos apartamentos terão 3 dormitórios, o tamanho será bem maior que o padrão, os prédios terão elevadores e o condomínio contará com uma série de equipamentos sociais e esportivos, como quadras, arena de teatro, unidade de saúde e creche.

Entrevista feita a Jota – (João Albuquerque - Líder fundador do MTST – Movimento dos Trabalhadores Sem-Teto)

Qual é o objetivo do MTST no que concerne às ocupações. A questão habitacional está em pauta, mas o MTST se ocupa exclusivamente dela?

É uma característica original do movimento a compreensão pelos militantes de que a solução do problema da habitação só se efetiva com a solução de outros problemas públicos e sociais. Daí a bandeira da Reforma Urbana. Essa Reforma Urbana pode ser ou não uma Reforma de mercado. Em si, a luta em forma de ocu-

pação de terrenos vazios nas grandes cidades é um questionamento aos interesses especulativos de apropriação do próprio espaço urbano e a politização desta luta coloca o movimento frente à possibilidade da ruptura dessa contradição. Quando não há forças necessárias que apontem êxitos à luta do MTST, este se direciona pela apropriação das conquistas econômicas e construção paralela de processos formativos que permitiram a crítica desta aceitação pela sua base. Essa apropriação insubordinada coloca o MTST no sentido do socialismo.

Quais são os princípios ideológicos do Movimento. Como nasceram tais princípios, antes, durante ou à medida em que as ocupações iam amadurecendo?

Inicialmente o MTST surgiu vinculado ao MST e, portanto, atuava em ocupações de sem - teto num projeto de alteração da relação de forças entre campo e cidade e apoiando as ações do MST no campo com grandes contingentes urbanos.. Posteriormente, defrontando-se com novos desafios criados pela própria expectativa da base e dos militantes que surgiram nas lutas urbanas, se viu como necessária a construção de um próprio sistema organizativo. Ao longo de sua existência foi elaborado alguns princípios e linhas políticas. Destacarei aqui alguns :

- 1) - Construção do poder popular: O objetivo do poder popular é o socialismo e este só existirá se tiver poder popular. Hoje no Brasil a construção de uma alternativa de poder popular só é possível pela união entre movimentos sociais e sindicais, entendendo que no interior de cada organização sindical ou social há que se priorizar as práticas de decisões coletivas e a construção de vitórias que resultem de lutas populares;
- 2) – Unidade: Existem várias associações, movimentos e lideranças populares nas favelas e bairros. O MTST não pode ser mais um a dividir este espaço; ele tem que unificar todos os demais nas lutas e nas vitórias. Se não houver união nas pequenas lutas, dificilmente construiremos unidade nas grandes lutas;
- 3) - Formação política: O desafio que vem sendo superado pelo movimento é grande; é o desafio da formação pela base. A maioria dos militantes que hoje ocupam a direção do MTST é formada por militantes que vieram da base do próprio movimento. Mas essa é uma formação que se baseia no território como espaço de

construção de identidades coletivas e tem, por esta razão, características próprias adotadas do perfil cultural das pessoas de bairros periféricos, mas nem por isso deixa de ser uma formação de cunho marxista. Para as bases, são realizados cursos de formação sobre o funcionamento da sociedade capitalista, criticando a cidade do capital, o papel do Estado Burguês, abordando especialmente o problema dos despejos e da violência urbana e a necessidade de construção organizativa dos trabalhadores;

4) - Nas instâncias e coletivos há liberdade de discussão e unidade na ação. Alguns interpretam isso como centralismo democrático.

5) - O princípio da ação direta:. O MTST não nega a luta parlamentar, mas não acredita que haja perspectivas revolucionárias nela. Reafirma que a única forma de se construir mudanças é pela via da ação popular nas ruas.

websites

<http://www.mtst.org/>

<http://repositorio.unesp.br/handle/11449/100930>

<http://www.cartacapital.com.br/revista/802/os-novos-protagonistas-631.html>

Συλλογικές Αντιστάσεις στη Μεγαλούπολη του Σάο Πάουλο¹

Κρίτων Ηλιόπουλος

Βιολόγος, Μεταφραστής

e-mail: kriton_iliopoulos@yahoo.gr

blog: <http://bundamundo.blogspot.gr/>

Το άρθρο περιγράφει συνοπτικά τη συζήτηση γύρω από τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα των πόλεων στη Βραζιλία, την εξέλιξή τους και τις προοπτικές τους. Εξετάζει τα ερωτήματα σχετικά με την κρίση των συλλογικών αντιστάσεων, το αν μπορούν να διαμορφώσουν μια συλλογική και γενικευμένη απάντηση αντίθετη με τις υπάρχουσες πολιτικές επιλογές, αν καταλήγουν μηχανισμοί διαχείρισης της εξουσίας και ιμάντες μεταβίβασης κυβερνητικών επιλογών, αν συνεισφέρουν σε δίκαιη λύση προβλημάτων που απασχολούν την πλειοψηφία. Ο σκοπός του άρθρου δεν είναι ερμηνευτικός αλλά περιγραφικός, δεν έχει στόχο να δώσει ορισμό για το τι είναι και τι δεν είναι ένα κίνημα, ούτε σχετικά με την κρίση ή την εξάπλωση του φαινομένου. Θεωρούμε ότι οι μεγαλουπόλεις, όπως της Βραζιλίας, δημιουργούν πολλαπλούς διαχωρισμούς κοινωνικών ομάδων και συμφερόντων και συνεπώς παρατηρούμε «οργανωμένες συλλογικές αντιστάσεις» στις πολιτικές επιλογές της εξουσίας, που υπάρχουν πάντα ανεξάρτητα από την όποια αξιολόγησή τους.

Συγκεκριμένα, μελετάμε την πόλη του Σάο Πάουλο, μια πόλη με τεράστια κοινωνική ανισότητα, με μεγάλες μάζες αποκλεισμένων, με πληθυσμούς που στερούνται βασικά μέσα διαβίωσης, όπου υπάρχουν κινήματα που οργανώνονται με βάση οικονομικές ανάγκες και διεκδικήσεις, αλλά επίσης οργανωμένες συλλογικές αντιστάσεις γύρω από πολιτισμικές ανάγκες και διαμόρφωση αξιών. Προσπαθούμε να παρουσιάσουμε τις ποικίλες οργανωμένες συλλογικές αντιστάσεις όπως αυτές με άξονα το ζήτημα της Στέγης ή γενικότερα το αίτημα της «αστικής μεταρρύθμισης» όπως το θέτουν (Οργανώσεις Αστεγών, καταλήψεις), τη δραστηριότητα και τον προβληματισμό γύρω από τις Συγκοινωνίες (Κίνημα για την Ελεύθερη Μετακίνηση), τη Διαχείριση των Σκουπιδιών και την Ανακύκλωση (Οργανώσεις και Συνεταιρισμοί Συλλεκτών Ανακυκλώσιμων Σκουπιδιών), τις αντιστάσεις στην κρατική τρομοκρατία, αυθαιρεσία και καταστολή με την «ποινικοποίηση της φτώχειας». Επίσης προσεγγίζουμε αυτό που θα ονομάζαμε κατηγορία των «πολιτισμικών» αντιστάσεων που έχουν να κάνουν με τον τρόπο ζωής, την κατανάλωση, τη διασκέδαση, την τέχνη και την ιδεολογία (Ομάδες Hip-Hop, ομάδες καλλιτεχνικής έκφρασης και κουλτούρας στην περιφέρεια, και τη λογοτεχνία της «φαβέλας», τα κοινοτικά ραδιόφωνα). Η έρευνα έγινε με υλικά και συνεντεύξεις εκπροσώπων των οργανώσεων.

ΛΙΓΗ ΙΣΤΟΡΙΑ...

Οι βαθιές αντιθέσεις που αναδύονται στο αστικό τοπίο της Λατινικής Αμερικής γεννούν τις οργανωμένες πιέσεις των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων προς το Κράτος που, από την πλευρά του, οργανώνει την ανάπτυξη στην παραγωγή οικονομικών κερδών. Ωστόσο, οι αντιθέσεις, οι ελλείψεις, η κοινωνική ανισότητα δεν αρκούν για να εξηγήσουν τη χρονικά προσδιορισμένη εμφάνιση οργανωμένων συλλογικών δράσεων και ομάδων που διεκδικούν ή αντιστέκονται. Επιδρά η γενικότερη πολιτική κατάσταση και ο συσχετισμός δυνάμεων, καθώς και πρωτοβουλίες ήδη οργανωμένων ομάδων, ατόμων ή οργανώσεων όπως κόμματα, συνδικάτα, εκκλησία.

Αυτό που ονομάστηκε «λαϊκά κινήματα» στη Βραζιλία εμφανίζονται τη δεκαετία του '70, όταν οι συνθήκες ζωής χειροτερεύουν αισθητά στις πόλεις με την πολιτική των δικτατοριών και τη βιομηχανική κρίση, όταν οι παραδοσιακές οργανώσεις των «από κάτω», όπως πχ τα συνδικάτα, δεν μπορούν να εκφράσουν τις διεκδικήσεις.

Τα συνδικάτα είτε δεν υπάρχουν είτε αδυνατούν να οργανώσουν τις διεκδικήσεις για στέγη, υγεία, μεταφορές, και άλλες που αφορούν βασικές ανάγκες της εργατικής τάξης των πόλεων. Επίσης τα πολιτικά κόμματα είτε δεν υπάρχουν είτε κι αυτά αδυνατούν να δώσουν φωνή σ' όσους δεν ακούγονται πουθενά.

Διαμορφώνονται οργανώσεις στη βάση συγκεκριμένων αναγκών και διεκδικήσεων, για τη γη, κατοικία, παιδικούς σταθμούς, συγκοινωνίες, γενικώς την ανάγκη δημοσίων υπηρεσιών στους «μη οργανωμένους στην πόλη» οικισμούς, αποχέτευση, νερό κλπ. (δίκτυα συλλογικής κατανάλωσης όπως ηλεκτρισμός, νερό, κλπ.)

Ένα φαινόμενο διαφορετικό από αυτό που ονομάστηκε «νέα κινήματα» στην Ευρώπη, όπου υπάρχει η πρωτότερη ανάπτυξης του «Κράτους-Πρόνοιας».

Τα λαϊκά κινήματα αναπτύσσονται συνήθως στην περιφέρεια των πόλεων (νέες συνοικίες, εργατικές, κλπ) αλλά και στο κέντρο με την υποβάθμισή του και τα παιχνίδια της κατασκευαστικής κερδοσκοπίας. (υποβάθμιση λόγω απομάκρυνσης του εμπορικού-χρηματιστηριακού κέντρου, το κέντρο γίνεται τόπος κατοικίας φτωχών, προσπάθεια «καθαρισμού»).

Η στρατιωτική δικτατορία στη Βραζιλία, το 1964, διέκοψε τη διαδικασία εκσυγχρονισμού του υπερ-συγκεντρωμένου ελιτίστικου καπιταλισμού της Βραζιλίας. Η ανάπτυξη θα εξακολουθήσει να γίνεται με αυταρχική συγκεντρωτική δομή χωρίς καμία αναδιανομή του πλούτου και χωρίς μείωση της τεράστιας ιστορικής ανισότητας. Ταυτόχρονα, η κρατική βία αγγίζει πλέον και τα μεσαία στρώματα. Τα συνδικάτα ή είναι συνεργαζόμενα ή εκτός νόμου. Το ίδιο και τα πολιτικά κόμματα. Όταν η καταστολή αγγίζει στρώματα μεσαίας τάξης και διανοουμένων εμφανίζονται ισχυρά ένοπλα κινήματα αντίστασης τα οποία θα ηττηθούν οριστικά στα μέσα της δεκαετίας του '70. Από τότε και μετά, αρχίζει ένας νέος κύκλος κοινωνικών αγώνων και οργάνωσης, με νέο συνδικαλιστικό κίνημα και τα νέα λαϊκά κινήματα. Το μεν πρώτο εκφράζει τις διεκδικήσεις που προκύπτουν στις σχέσεις εργασίας, τα άλλα εκφράζουν τις ανάγκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης έξω από το ωράριο εργασίας.

Δημιουργούνται Οργανώσεις Γειτονιάς, σύλλογοι ενοικιαστών, ομάδες κατοίκων σε συνθήκες εξαθλίωσης (corricos²), οργανώσεις εργαζόμενων μητέρων που διεκδικούν παιδικούς σταθμούς, όπως επίσης οι Εκκλησιαστικές Κοινότητες Βάσης (CEB), το Κίνημα Υπεράσπισης των κατοίκων σε Φαβέλες³.

Ενώ κόμματα και συνδικάτα είναι τσακισμένα από τη δικτατορία, σημαντικό ρόλο

στην ανάπτυξη των κινημάτων παίζουν οι οργανώσεις της Καθολικής Εκκλησίας που σχετίζονται με το ρεύμα της Θεολογίας της Απελευθέρωσης. Πρόκειται για μία τάση Καθολικών Ιερωμένων στη Λατινική Αμερική που προωθεί συγκεκριμένες ενέργειες υπεράσπισης των κοινωνικά αδικημένων στρωμάτων. Η δράση της Εκκλησίας με τις οργανώσεις βάσεις ήταν ενταγμένη στην καθημερινή ζωή του πληθυσμού εφόσον σε κάθε γειτονιά υπήρχε εκκλησία. Η σημασία της ήταν τεράστια, όχι μόνο γιατί παρείχε ένα χώρο για τις συγκεντρώσεις, αλλά επειδή παρείχε πολιτική και πνευματική υποστήριξη των αγώνων. Η πάλη τοποθετείται σε τρεις άξονες: ιδιοκτησία, κατάλυμα, προστασία, σύμφωνα με τις θέσεις των Επισκοπικών Συνόδων. Ήδη από τη δεκαετία του 1970 με την υποστήριξη της εκκλησίας, δημιουργείται το MDF (Movimento de Defesa do Favelado), στις ανατολικές περιοχές της πόλης. Το κίνημα παίρνει διαστάσεις σε όλη την αχανή χώρα και ενόψει της Συντακτικής Συνέλευσης για το νέο Σύνταγμα επεξεργάζεται, με τη συνεισφορά των Εκκλησιαστικών Οργανώσεων, τους στόχους της πάλης για «Αστική Μεταρρύθμιση» και την «Κοινωνική λειτουργία της αστικής ατομικής ιδιοκτησίας». «Ο κοινωνικός ρόλος της αστικής ιδιοκτησίας ορίζεται από τον κοινωνικό σκοπό της, σε συνδυασμό με την κατοχύρωση του δικαιώματος όλων σε αξιοπρεπή κατοικία, ενώ αποτρέπει την καταχρηστική συγκέντρωση γης και διατήρηση άδειων ή εγκαταλειμμένων κτιρίων» (Santos, 2008).

Αργότερα, τη δεκαετία του 1990 έχουμε μία ρήξη των Λαϊκών Κινήματων με την Εκκλησία, εξαιτίας του υπερβολικού ελέγχου που επιδιώκει να ασκεί η Εκκλησία.

Η σχέση των κινημάτων με τα πολιτικά κόμματα που εκφράζουν τα πιο ασθενή κοινωνικά στρώματα περιγράφεται περίπου όπως οι κλασσικές αναλύσεις της αριστεράς περιγράφουν τις σχέσεις κομμάτων με τα συνδικάτα. Η συζήτηση περιστρέφεται στη χρησιμοποίηση ή όχι του κινήματος για πολιτικούς στόχους, στη διαπλοκή των οργανώσεων, στο επίπεδο της πολιτικών στόχων του κινήματος. Ορισμένοι βλέπουν το μαζικό κίνημα ως πρώτο χώρο πολιτικοποίησης και δεξαμενή άντλησης αγωνιστών για την πολιτική εξουσία με οργανωτικούς δεσμούς με το κόμμα, άλλοι επιμένουν περισσότερο στην οργανωτική αυτονομία από το κόμμα και μόνο σε απλή στρατηγική σύνδεση των στόχων.

Την πρώτη περίοδο των κινημάτων, στη δεκαετία του 1980, τα κοινωνικά κινήματα ενώθηκαν οργανωτικά με τα πολιτικά κόμματα, στον αγώνα για το γκρέμισμα της δικτατορίας. Η μεγάλη απεργία των μεταλλεργατών το 1980 που άνοιξε το δρόμο

στα καινούργια συνδικάτα ήταν και η αρχή για την ίδρυση του Εργατικού Κόμματος (PT), ένα αξιοσημείωτο φαινόμενο στην ιστορία των κοινωνικών οργανώσεων, που φτιάχτηκε με την συνάθροιση οργανώσεων και προσώπων, κομμάτων, συνδικαλιστών, εκκλησιαστικών οργανώσεων βάσης, ομάδων κάθε είδους. Τα δεδομένα αλλάζουν στο Σάο Πάουλο το 1988 όταν το PT κερδίζει τις εκλογές στο δήμο. Με την ίδρυση Λαϊκών Συμβουλίων δημιουργείται μία διαπλοκή των κινηματικών οργανώσεων με την εξουσία. Για πρώτη φορά εφαρμόζεται μία κοινωνική πολιτική κατοικίας, καθιερώνεται Φόρος Ακίνητης Περιουσίας που είναι μεγάλος για κενές αστικές ιδιοκτησίες, δημιουργείται Ρυθμιστικό Σχέδιο και κατοχυρώνεται το δικαίωμα κτήσης της γης των κατοίκων περιοχών χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας. Τα κινήματα στέγης που συνδέονται με το PT θέτουν ως βασικό στόχο την υπεράσπιση της Φαβέλας, τη μη καταστροφή της και την ένταξή της στο σχεδιασμό της πόλης, όπως π.χ το MUF (Ενοποιημένο Κίνημα κατοίκων Φαβέλας). Ωστόσο, την ίδια περίοδο παρουσιάζονται φαινόμενα πελατειικών σχέσεων, συντεχνιασμού και μετατροπή των Κινήματων σε ιμάντες της εξουσίας. Την ίδια περίοδο αναπτύσσονται και πολλές θεωρητικές επεξεργασίες και συζήτηση.

Μιλάμε για «διαταξικά» – «πολυταξικά» ή κινήματα των «πιο χαμηλών στρωμάτων»;

Κινήματα «μεταρρυθμιστικά» ή «κινήματα ανατρεπτικά»;

Κινήματα «συνδιαχειριστές της εξουσίας», από τα πάνω, ιμάντες μεταφοράς των λύσεων που η εξουσία επιδιώκει να παρουσιάσει ως κοινωνικά αιτήματα όλων;

Γενικά τα κινήματα «συνεισφέρουν στην αλλαγή της λογικής ιδιοποίησης και χρήσης του αστικού χώρου, στην αλλαγή νόμων για τη χρήση και κατοχή του εδάφους, ή στην κατάκτηση διαφορετικών τιμολογίων των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας» (Santos, 2008).

Η οργανωτική δομή των κινήματων επίσης αποτελεί αντικείμενο έντονου προβληματισμού. Καθώς τα άτομα που συμμετέχουν σ' ένα κίνημα διεκδίκησης στέγης μπορεί να κερδίσουν αυτό που διεκδικούν, το κίνημα διαλύεται ή παραμένουν κάποια στελέχη. Συνεπώς, είναι αναμενόμενο και αναπόφευκτο να υπάρχουν ορισμένα στελέχη των κινήματων που παραμένουν στην ηγεσία. Σ' ένα συνδικάτο η διοίκηση μπορεί εύκολα να εναλλάσσεται και να εκλέγεται από τους ίδιους τους εργάτες. Όμως σ' ένα κίνημα αστέγων οι ηγέτες χάνουν την ιδιότητα του αστέγου όταν κατακτηθούν τα αιτήματά

τους. Αυτό δημιουργεί μια εκ των πραγμάτων ελλιπή δημοκρατική αυτοοργάνωση.

Σ' ένα κλασικό κείμενο του 1987 για τα κοινωνικά κινήματα η ανθρωπολόγος Ruth Corrêa Leite Cardoso, σύζυγος του μετέπειτα νεοφιλελεύθερου προέδρου Cardoso, (συμμετείχε στην κυβέρνησή του), περιέγραφε τα κινήματα πόλης με τα εξής χαρακτηριστικά:

1. Είναι νέα, διακριτά από τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής δράσης (κόμματα-συνδικάτα) και προτείνουν εξειδικευμένες μορφές συμμετοχής καθώς κατοχυρώνουν νέες κοινωνικές ταυτότητες.
2. Αντιστέκονται στην υπάρχουσα κυριαρχία, ειδικά σε χώρες με αυταρχικά καθεστώτα. Συνεπώς, αποτελούν μορφές πάλης αντίθετες με το Κράτος.
3. Επειδή είναι νέες και αντικρατικές, αυτές οι συλλογικές εκδηλώσεις φέρνουν στην πολιτική σκηνή μια νέα δυναμική για τη μετατροπή των δομών εξουσίας.» (Cardoso, 1987)

Καθώς ένα από τα κυριότερα ζητήματα στη δράση των κινήματων είναι η σχέση της οργανωμένης μαζικής δράσης με το κράτος και ενώ δημιουργούνται νέες θεσμικές μορφές πολιτικής δράσης με την πτώση των δικτατοριών, η Cardoso και άλλοι καταλήγουν ότι τα νέα κινήματα πόλης κινούνται περισσότερο στην κατεύθυνση διεύρυνσης των δικαιωμάτων των πολιτών παρά στην προοπτική δομικών αλλαγών στην καπιταλιστική κοινωνία.

Από την εποχή εκείνη ως σήμερα έχει προστεθεί πολλή περισσότερη εμπειρία στα κοινωνικά κινήματα της Βραζιλίας.

Η Gohn υποστηρίζει ότι τα κινήματα συμβάλλουν στην πολιτική εκπαίδευση των λαϊκών στρωμάτων, διαμορφώνοντας μια λαϊκή ηγεμονία και έμβρυα εξουσίας που μολονότι δεν ανατρέπει τον καπιταλισμό μπορεί να αντιστρέφει τις αποφάσεις που επιβάλλει η ηγετική τάξη

Παρά τη φιλολογία περί κρίσης, ήττας, αφομοίωσης ή εξαφάνισης των κινήματων που αναδύεται κατά καιρούς, τα λαϊκά κινήματα στην πόλη του Σάο Πάουλο είναι για δεκαετίες ισχυρά και σε ορισμένες περιόδους εμφανίζονται με δυναμικές δράσεις πολιτικής ανυπακοής (καταλήψεις κλπ). Παράλληλα, σ' όλα αυτά τα χρόνια, έχει δημιουργηθεί μία κοινωνική συνείδηση ομάδας, μία ταυτότητα, ένα συλλογικό «εμείς» σε αντιπαραβολή με τους «άλλους» που έχουν την εξουσία. Είναι χαρακτηριστική η εμφάνιση της έννοιας της «κοινότητας» (comunidade) που αποτελεί τη βάση αυτής της σχέσης.

Η ΑΣΤΙΚΗ «ΚΑΤΑΛΗΣΤΕΥΣΗ» (espoliação urbana)

Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Lucio Kowarick και άλλους για να περιγράψει τις ιδιαίτερες συνθήκες στέρησης δικαιωμάτων, της εξαθλίωσης, περιθωριοποίησης και υποαπασχόλησης που δημιουργούνται σε πόλεις όπως το Σάο Πάουλο. Όπως εξηγεί ο Kowarick «πρόκειται για την ανυπαρξία σχεδόν υπηρεσιών συλλογικής κατανάλωσης, η οποία μαζί με την έλλειψη πρόσβασης σε γη και κατοικία, οξύνει ακόμα περισσότερο την εξαθλίωση που οφείλεται στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης» (Kowarick, 2000: 114). Τα αποτελέσματα φαίνονται όχι μόνο στην αθλιότητα των τόπων διαμονής, αλλά στις ατέλειωτες ώρες που σπαταλούνται στις συλλογικές μετακινήσεις, στην έλλειψη στοιχειωδών παροχών, στην έλλειψη πρασίνου, στις εξάπλωση ασθενειών, στη μόλυνση του περιβάλλοντος, στην έλλειψη πολιτισμικών αγαθών και διασκέδασης.

Στη Βραζιλία το 85% του συνόλου ενός πληθυσμού (170 εκ.) ζει στις πόλεις.

Η αγροτική γη, υπερ-συγκεντρωμένη σε ελάχιστους ιδιοκτήτες και η βιομηχανική αγροτική παραγωγή (σόγια, ζαχαροκάλαμο, ευκάλυπτος κλπ) διώχνει συνεχώς κόσμο από την ύπαιθρο προς τις μεγαλουπόλεις. Ειδικότερα στην πολιτεία του Σάο Πάουλο το 95% του πληθυσμού ζει στις πόλεις.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ομοσπονδιακής κυβέρνησης το 2003:

- το 10% του πληθυσμού, δηλαδή 17 εκατομμύρια ζουν σε κατοικίες υπερ-φορτωμένες, δηλαδή με περισσότερα από τρία άτομα ανά δωμάτιο.
- 5,7 εκατομ των ενοικιαστών κατοικίας πληρώνουν περισσότερο από το 30% του οικογενειακού εισοδήματος για ενοίκιο.
- 6.6 εκατομ. ζουν σε 1,7 εκατομ. κατοικίες σε Φαβέλες.
- 28,5% του αστικού πληθυσμού (41,8 εκατομμύρια άνθρωποι) δεν έχουν ταυτόχρονη πρόσβαση σε νερό, αποχέτευση και περισυλλογή σκουπιδιών.

Η Μητροπολιτική Περιφέρεια της πόλης του Σάο Πάουλο έχει 20 εκατομμύρια κατοίκους.

Το Σάο Πάουλο είναι η 19η πλουσιότερη πόλη του κόσμου, με Ακαθάριστο Προϊόν ίσο ή μεγαλύτερο από πολλές χώρες του κόσμου, όπως η Αίγυπτος και το Ισραήλ.

Ταυτόχρονα περισσότεροι από το 10% ζουν σε φαβέλες, περίπου 600.000 ζουν σε cortiços και περίπου 20.000 άνθρωποι κοιμούνται στο δρόμο.

Την κατάσταση στο Σάο Πάουλο και ιδιαίτερα στο κέντρο περιγράφει εξαντλητικά μια συλλογική μελέτη που έγινε με πρωτοβουλία της οργάνωσης FCV (Forum Centro Vivo) το 2005. Στην πρωτοβουλία συμμετείχαν δεκάδες οργανώσεις για το δικαίωμα στην κατοικία, άστεγοι, κάτοικοι του δρόμου, συλλέκτες και ανακυκλωτές απορριμμάτων, πλανόδιοι μικροπωλητές κλπ⁴. Το FCV έχει ως στόχους τον αγώνα για κοινωνική δικαιοσύνη και για την αστική μεταρρύθμιση, την υπεράσπιση του κοινωνικού ρόλου της ιδιοκτησίας, παλεύει για μια πολιτική λαϊκής στέγης στο κέντρο της πόλης, υποστηρίζει αυτοδιαχειριζόμενες μορφές παραγωγής και εμπορίου στην κατεύθυνση της αλληλέγγυας οικονομίας, μάχεται για τη δημοκρατική χρήση του δημόσιου χώρου ενάντια στο ιδιωτικό έλεγχο δρόμων, πεζοδρομίων και πλατειών, την ελεύθερη και πλατιά πρόσβαση στο κέντρο με συλλογικά μέσα μεταφοράς σε βάρος της κυκλοφορίας ατομικών οχημάτων.

Στο Φάκελο Παραβιάσεων των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο κέντρο του Σάο Πάουλο το FCV το 2005 καταγγέλλει:

«...σύνολο καταστάσεων που κρύβουν μία συστηματική δράση της εξουσίας, ή μιας κυβερνητικής πολιτικής, που ποινικοποιεί τις μορφές λαϊκής αντίστασης και αγνοεί την απαίτηση των πιο χαμηλών στρωμάτων για κοινωνική πολιτική, απαίτηση για κάλυψη δικαιωμάτων που το ίδιο το Σύνταγμα θεωρεί δικαιώματα όλων, είτε πλούσιων είτε φτωχών. Ή μήπως οι άστεγοι, οι συλλέκτες ανακυκλώσιμων υλικών, οι άνθρωποι που κοιμούνται στο δρόμο, τα παιδιά και οι έφηβοι χωρίς προστασία, οι πλανόδιοι εργαζόμενοι, έχουν λιγότερα δικαιώματα από την μεσαία και ανώτερη τάξη της χώρας; Πρέπει να αντιμετωπίσουμε το ζήτημα της κοινωνικής ανισότητας. Να δούμε ότι η φτώχεια και οι διακρίσεις δεν είναι φυσικά φαινόμενα αλλά προϊόν πολιτικών αποφάσεων.»

Το εισαγωγικό κείμενο του Φακέλου καταλήγει στην καταγγελία ότι «... η πολιτική εξουσία προωθεί ένα κοινωνικό apartheid και την ποινικοποίηση των φτωχών.»

ΟΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ ΣΗΜΕΡΑ

Θα επιχειρήσουμε μία συνοπτική περιγραφή των σημερινών αντιστάσεων στο Σάο Πάουλο, χωρίς να περιγράψουμε συστηματικά ούτε το σύνολο, ούτε και τις λεπτομέρειες των αιτημάτων και τους τρόπους οργάνωσης.

I. Κινήματα Αστέγων και για το δικαίωμα όλων σε αξιοπρεπή κατοικία.

Στην πόλη του Σάο Πάουλο τα υπάρχοντα άδεια κτίρια είναι περισσότερα από τους ανθρώπους που δεν έχουν στέγη. Σύμφωνα με τη Στατιστική Υπηρεσία το 2000 (σή-μερα έχουν αυξηθεί) οι 254.000 άδειες μονάδες κατοικίας είναι περισσότερες από τις εκτιμώμενες ελλείψεις που είναι 203.400 μονάδες.

Περισσότερες από δέκα οργανώσεις διεκδίκησης στέγης δρουν στην πόλη με χιλιάδες μέλη, σταθερά ή περιστασιακά. Παρεμβαίνουν στην κυβερνητική πολιτική, διεκδικούν, καταγγέλλουν και επίσης συχνά οργανώνουν καταλήψεις κτιρίων ή κενών χώρων πιέζοντας για άμεση λύση. Δεν είναι σπάνιο να κερδίζουν κάποιες λύσεις, τις περισσότερες φορές προσωρινές. Η προηγούμενη κυβέρνηση της πόλης (του PT) είχε θεσμοθετήσει ένα επίδομα στέγης στο ύψος ενός βασικού μισθού, το οποίο κατάργησε η νέα κυβέρνηση (δεξιά).

Όταν το Κίνημα των Κατοίκων σε Cortiços (το πρώτο κίνημα αστέγων που εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '70) διασπάστηκε στη δεκαετία του 1990, προέκυψαν τέσσερις οργανώσεις: Unificação das Lutas de Cortiços (ULC), Forum dos Cortiços (FC), Movimento de Moradia no Centro (MMC), Movimento dos Sem-Teto do Centro (MSTC).

Ωστόσο, παρά τις πολιτικές διαφωνίες που οδήγησαν στη διάσπαση, όλες οι οργανώσεις ανήκουν στην União dos Movimentos de Moradia, Ένωση Κινημάτων Κατοικίας (UMM).

«Το δικαίωμα στην κατοικία είναι μεγαλύτερο από το δικαίωμα στην εγκαταλειμμένα ιδιοκτησία» έγραφε το πανό του Movimento de Moradia da Região Central (MMRC) μπροστά στο κατειλημμένο κτίριο της οδού Πλίνιο Ράμος 112 που είναι άδειο από το 1991. Το 2003 μπήκαν να μείνουν 79 οικογένειες. Στις 16 Αυγούστου, στην αστυνομική επιχείρηση για την έξωσή τους έγιναν σοβαρά επεισόδια, με 25 τραυματίες από τους οποίους πέντε παιδιά και δύο δημοσιογράφοι.

Η μεγαλύτερη κατάληψη αστέγων στη Λατινική Αμερική ήταν το κτίριο της Λεωφόρου Πρέστες Μάια 911, όπου κατοικούσαν για τρία σχεδόν χρόνια 470 οικογένειες του Movimento Sem-Teto do Centro (MSTC), 315 παιδιά, 380 έφηβους, 561 γυναίκες και 466 άντρες. Η κατάληψη άντεξε με τη μεγάλη υποστήριξη και την ισχυρή διε-

θνή αλληλεγγύη. Είχε δημιουργηθεί σχολείο, βιβλιοθήκη, κινηματογραφική λέσχη. Διώχτηκαν το 2007. Ορισμένοι ακόμα ζουν σε μία άλλη κατάληψη του κέντρου, ενώ άλλοι έφυγαν για τις φαβέλες τις περιφέρειας.

ΤΟ MTST (Movimento dos Trabalhadores Sem Teto) δημιουργείται το 1997, με την υποστήριξη του MST (Movimento dos Trabalhadores Sem Terra). Την ίδια χρονιά κάνει την κατάληψη μιας έκτασης στην πόλη Campinas, που ονομάστηκε Parque Oziel, προς τιμή ενός από τα θύματα της σφαγής των αγροτών στο Eldorado de Carajás, στο Pará. Οι 5.200 οικογένειες κέρδισαν την απαλλοτρίωση της γης και το δικαίωμα να χτίσουν τα σπίτια τους.

Το 1998, ο MTST επεκτείνει τη δράση του σε φαβέλες του São Paulo, κάνει την κατάληψη στο Itapevi (SP) και επίσης αρχίζει δράση στο Rio de Janeiro και στις βορειοανατολικές πολιτείες. Σήμερα το ο MTST είναι παρόν σε 27 κοινότητες στη Recife (PE), σε δυο στη Natal (RN) και σε μια μία Aracaju (SE). Από το 2001 ως το 2003 ο MTST εστιάζει τη δράση του στο São Paulo, με την κατάληψη Anita Garibaldi στο Guarulhos που έφτασε να συγκεντρώσει δέκα χιλιάδες κατοίκους. Το 2002 γίνεται η κατάληψη Carlos Lamarca στο Osasco, και το 2003 η κατάληψη Santo Dias, στο São Bernardo do Campo.

Ο καταυλισμός Carlos Lamarca, ύστερα από πολλούς διωγμούς και αρκετές βίαιες συγκρούσεις με τραυματισμένα παιδιά και συλλήψεις αγωνιστών, βρίσκεται σ' ένα χώρο που ήταν πριν ένα είδος ορφανοτροφείου και το έκλεισε η εισαγγελία για παραβιάσεις των δικαιωμάτων των παιδιών. Επειδή οι ιδιοκτήτες είναι φυγόδοικοι δεν απαίτησαν ποτέ την έξωση των καταληψιών, και από το 1997 δεν έχουν πληρώσει τους φόρους ακίνητης περιουσίας. Σήμερα δεν υπάρχει άμεσος κίνδυνος έξωσης των οικογενειών.

Στο Santo Dias η ιστορία είναι διαφορετική. Η γη ανήκει στη Volkswagen, και την κατέλαβαν 300 οικογένειες του MTST στις 19 Ιουλίου του 2003. Είχε τρομερή μαζικοποίηση, λόγω της εξαθλίωσης στην περιοχή. Πάνω από 4.000 οικογένειες ήρθαν να προστεθούν στον καταυλισμό μέσα σε μία μόλις εβδομάδα. Η κυβέρνηση βλέποντας την επιτυχία προετοίμασε μια επιχείρηση φοβερής καταστολής. Στις 9 Αυγούστου οι Δυνάμεις Κρούσης της Αστυνομίας με βαρύ οπλισμό εισέβαλλαν στην κατάληψη και έδιωξαν τους άστεγους.

Το 2005 δημιουργείται ο Σύνδεσμος «Ενεργή Περιφέρεια» που συνενώνει δεκάδες κοινότητες του São Paulo και φέρνει τη δράση του κινήματος μέσα στις φαβέλες.

Ακολουθούν νέες καταλήψεις, με σημαντικότερη στο Taboao.

Διακήρυξη που συνυπογράφει το mtst 28 DE MARÇO

Είμαστε χιλιάδες σε φαβέλες, σε κορτίσος, σε επικίνδυνες περιοχές που ζούμε στην αθλιότητα. Είμαστε χιλιάδες άνεργοι, ή ζούμε με περιστασιακές εργασίες μέσα στην ανασφάλεια και βιώνουμε τη εκμετάλλευση.

Χιλιάδες άνθρωποι που μας κουβάλησαν σαν κοπάδια στις πόλεις, παιδιά στο δρόμο χωρίς παιδικούς σταθμούς, χωρίς στοιχειωδώς αξιοπρεπή δημόσια παιδεία. Στη πόλη του κέρδους δεν χωράει ο φτωχός, δεν χωράει ο μαύρος, δεν χωράει ο επαρχιώτης.

Τα χρήματα που πάνε στις τσέπες των τραπεζών και των κερδοσκοπών θα έφταναν και θα περίσσευαν για να λύσουν τα προβλήματα κατοικίας και αστικής υποδομής στη χώρα. Οι αμύθητοι πόροι που προορίζονται για το Πρόγραμμα Επιτάχυνσης της Ανάπτυξης, έδωσαν μεγάλη χαρά στις κατασκευαστικές εταιρείες αλλά τίποτα δεν προσφέρουν στο λαό που χρειάζεται κατοικίες. Μια Πολιτική Αστικής Μεταρρύθμισης με προτεραιότητα τα λαϊκά συμφέροντα ποτέ δεν προγραμματίστηκε από καμία κυβέρνηση, και η τωρινή βάθυνε αυτό το δρόμο....Απλώς αναπαράγουν τον γραφειοκρατικό κι ελιτίστικο τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων της πόλης.

Προτείνουμε

- Πολιτική λαϊκής στέγης βασισμένης σε επιδοτήσεις, με αξία προσαρμοσμένη στην πραγματικότητα των μητροπόλεων, χωρίς τραπεζικές δεσμεύσεις. Η κυβέρνηση να αναπτύξει απαλλοτριώσεις γης και κτιρίων που δεν εκπληρώνουν τον κοινωνικό τους ρόλο.

- Πολιτική για δωρεάν μέσα μαζικής μεταφοράς με ποιότητα, με προτεραιότητα από τα μέσα ατομικής μεταφοράς που οδηγούν τις μητροπόλεις στο χάος

- Εκπαίδευση χρηματοδοτούμενη από το κράτος με τον έλεγχο των εργαζομένων.

-Αυστηρό έλεγχο των τιμολογίων των δημοσίων υπηρεσιών όπως το νερό και η ηλεκτρική ενέργεια, που θα εξασφαλίζει τα Κοινωνικά Τιμολόγια που προβλέπει ο νόμος.

- Πολιτικές που παράγουν θέσεις εργασίας

2. Πληθυσμός του Δρόμου

Περίπου 20.000 άνθρωποι κατοικούν στο δρόμο. Χωρίς μόνιμη διεύθυνση κατοικίας

δεν γίνονται δεκτοί ούτε στα νοσοκομεία και όπως καταγγέλλουν ούτε τα ασθενοφόρα των Πρώτων Βοηθειών δεν τους παίρνουν όταν πάθουν κάτι.

Υποφέρουν από σφαγές, διώξεις. Μάλιστα πρόσφατα η πολιτεία αποφάσισε να πληρώνει και Ιδιωτική Εταιρεία φρουρών.

Η πολιτική «Εξυγίανσης και Αναβάθμισης του Κέντρου» θέλει να διώξει αυτό τον κόσμο μακριά από το κέντρο όπου βρίσκει τρόπους επιβίωσης. Σαν να πετάει τα σκουπίδια παραδίπλα, τους διώχνει προς την περιφέρεια, προς οπουδήποτε, με τη βία, αρκεί να μην «χαλάνε» τη βιτρίνα που προσπαθεί να φτιάξει. Κάτι που αποδεικνύεται για πολλοστή φορά πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, διότι η κοινωνική ανισότητα και η τεράστια μηχανή άντλησης κερδών σ' αυτό το κράτος δημιουργεί διαρκώς νέους φτωχούς άστεγους στις μεγαλουπόλεις. Και το κέντρο τους δίνει περισσότερες (αν όχι τις μοναδικές ευκαιρίες) επιβίωσης.

Ανοιχτή Επιστολή από συγκέντρωση Κατοίκων του Δρόμου

Ημέρα Αγώνα του πληθυσμού των δρόμων 27 Μαΐου 2007

Εμείς οι συγκεντρωμένοι, κάτοικοι του δρόμου και κοινωνικές οργανώσεις, καταγγέλλουμε:

- Το κλείσιμο καταλυμάτων στο κέντρο της πόλης και την αύξηση των ανθρώπων που κατοικούν στο δρόμο και σε πλατείες, κάτω από υπόστεγα και γέφυρες και είναι αξιοθρήνητη κατάσταση.

- Την αδιαφορία της δημοτικής αρχής και την άρνησή της για κάθε διάλογο.

-Τη μη εφαρμογή του Δημοτικού Νόμου 12,316 του 1997, που υποχρεώνει τη Δημαρχία να φροντίζει για τον πληθυσμό που ζει στο δρόμο.

-Τα φράγματα, τα κάγκελα και τα σκαλιά που κατασκευάζει κάτω από γέφυρες και σε πλατείες καθώς και τις απάνθρωπες ενέργειες αυτής της πολιτικής «εξυγίανσης» που με μάνικες νερού διώχνει βίαια τον κόσμο από το δρόμο χωρίς να του προσφέρει μια αξιοπρεπή λύση.

-Την αστυνομική βία που αντιμετωπίζουμε στους δρόμους.

-Την ατιμωρησία και την έλλειψη κάθε έρευνας, σύλληψης και δίκης όσων ασκούν βιαιότητες εναντίον των ανθρώπων που κατοικούν στο δρόμο.

Υπενθυμίζουμε γι' άλλη μια φορά μια ανοιχτή πληγή: Τη σφαγή, το Δεκέμβρη του 2004, των αστέγων στο κέντρο της πόλης, 6 νεκροί και 9 τραυματίες. Και η ΑΤΙΜΩ-

ΡΗΣΙΑ συνεχίζεται!

Είμαστε πολίτες του βραζιλιάνικου κράτους και απαιτούμε:

1) Τα ίδια δικαιώματα που επιβάλλουν οι αρχές του Βραζιλιάνικου Συντάγματος, πολιτικά δικαιώματα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, τη ελεύθερη μετακίνηση και παραμονή σε δημόσιους χώρους, τα κοινωνικά δικαιώματα, την ασφάλεια, την ισότητα και τη δικαιοσύνη ως βασικές αξίες μιας ενωμένης, πλουραλιστικής κοινωνίας χωρίς διακρίσεις.

2) Εφαρμογή του Δημοτικού Νόμου 12,316 του 1997

3) Μια Κρατική Πολιτική με δράσεις στον τομέις της Υγείας, της Εργασίας, Παιδείας, Κατοικίας, Κοινωνικής Πρόνοιας, Δημόσιας Ασφάλειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Εθνικό Κίνημα του Πληθυσμού των Δρόμων (MNPR)

Εκκλησιαστική Επιτροπή για τους κατοίκους του δρόμου

Οργανώσεις που εργάζονται για αστέγους

Forum Centro Vivo

3. Κινήσεις των Συλλεκτών Υλικών για Ανακύκλωση

Ο δήμος του Σάο Πάουλο παράγει 15.000 τόνους σκουπίδια την ημέρα (2005). Σήμερα ανακυκλώνονται 1.300 τόνοι. Απ' αυτούς, μόλις 70 τόνοι ανακυκλώνονται από τις υπηρεσίες του δήμου 1.270 τόνοι ανακυκλώσιμοι υλικού συγκεντρώνονται και επιλέγονται από χιλιάδες εργαζόμενους οι οποίοι, μεμονωμένοι ή σε συνεταιρισμούς, ζουν απ' αυτή τη δουλειά. Είναι μια χαρακτηριστική εικόνα της πόλης, οι άνθρωποι που σέρνουν τεράστια, βαρυφορτωμένα καρότσια στις λεωφόρους της πόλης. Συνήθως συγκεντρώνουν και διαλέγουν το υλικό τους κάτω από γέφυρες ή σε εγκαταλειμμένους χώρους.

Η εργασία αυτών των ανακυκλωτών προσφέρει τεράστια κοινωνική υπηρεσία, αποφεύγοντας την κατασκευή νέων χώρων υγειονομικής ταφής. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η Βραζιλία είναι πρώτη χώρα στην ανακύκλωση αλουμινίου, ανακυκλώνει το 90% χάρη στη δουλειά αυτών των ανθρώπων.

Η οργάνωσή τους σε συνεταιρισμούς αυξάνει κατά πολύ την παραγωγικότητά τους. Η πρώτη δημοτική αρχή που αντιμετώπισε τους συλλέκτες όχι σαν περιθωριακούς και εγκληματίες ήταν του ΡΤ (1989-1992). Ωστόσο, ακόμα και αντιμετωπίζουν μεγάλη προ-

κατάληψη από την εξουσία αλλά και τον υπόλοιπο πληθυσμό. Η δεξιά πολιτική της τωρινής δημοτικής αρχής θέλει να δώσει όλο το παραγόμενο κέρδος από την ανακύκλωση σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις, αφαιρώντας από τους εργαζόμενους αυτή την πηγή εισοδήματος. Εξαπέλυσε διώξεις και έφτασε μάλιστα να απαγορεύσει την κυκλοφορία «ζωήλατων οχημάτων» στους δρόμους. Με αυτό το διάταγμα εξαπέλυσε μεγάλη καταστολή και η αστυνομία κατάσχεσε και κατέστρεψε πολλά καροτσάκια ανακυκλωτών. Με τις αντιδράσεις του κινήματος μπήκε ένα φρένο στην καταστολή και οι Ανακυκλωτές κέρδισαν τουλάχιστον το δικαίωμά τους να κυκλοφορούν στην πόλη.

Οι Ανακυκλωτές οργανώνονται σε συνεταιρισμούς. Ένα μέσο εισόδημα ενός μέλους συνεταιρισμού είναι στο ύψος ένα έως δύο κατώτερων μισθών (100 έως 200 ευρώ το μήνα). Επίσης από το 1999 υπάρχει το Movimento Nacional de Catadores de material Reciclavel. (MNCR)

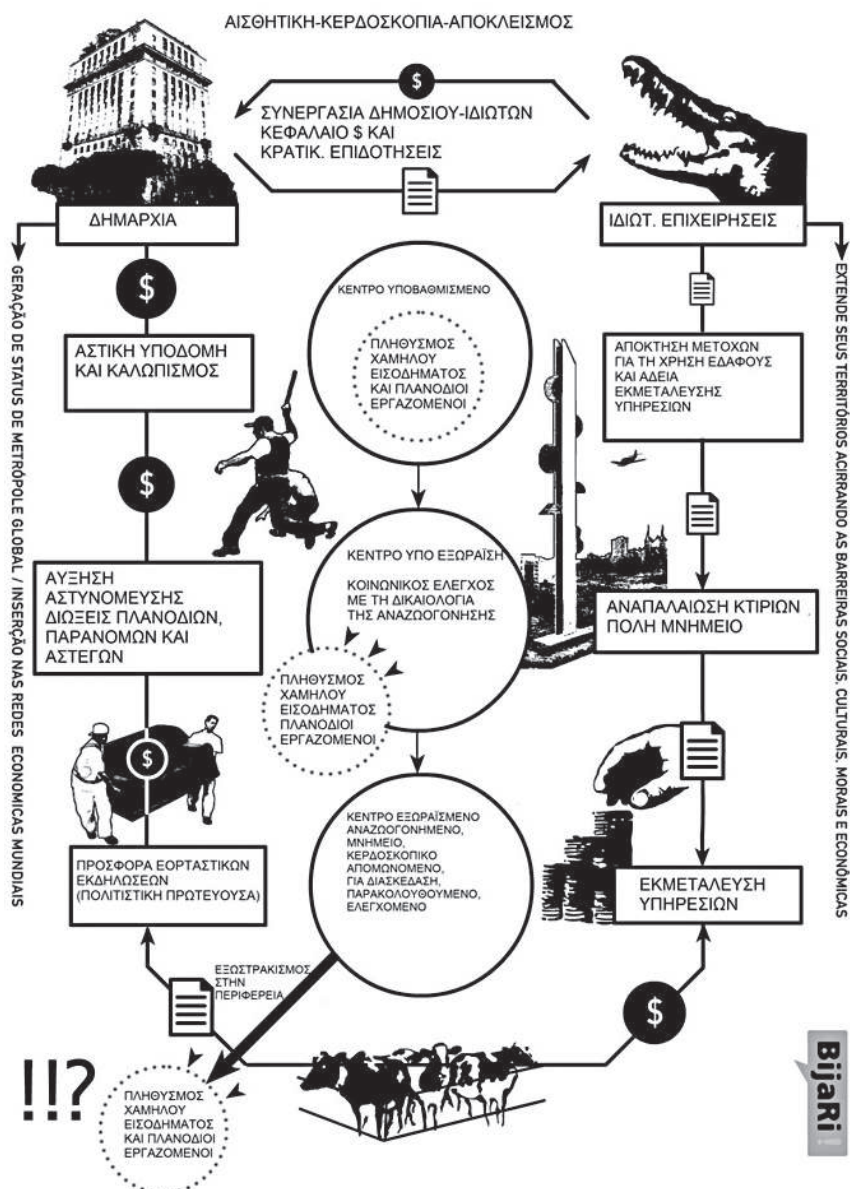
Διεκδικούν την αναγνώριση του επαγγέλματός τους και τη θεσμική νομιμοποίηση των συνεταιρισμών τους. Μεταξύ άλλων αγωνίζονται για χώρους επεξεργασίας και διαχωρισμού του υλικού, για οικονομική επιχορήγηση από την πολιτεία για την αγορά οχημάτων ή μηχανημάτων, σε αντάλλαγμα για την εξοικονόμηση πόρων που προσφέρουν με την περισυλλογή των σκουπιδιών.

Ο Εξωραϊσμός του Κέντρου

Η σημερινή πολιτική εξουσία του Σάο Πάουλο έχει στόχο την «εξυγίανση» και τον «εξωραϊσμό» του κέντρου, με δηλωμένο στόχο να αποδοθεί πάλι στην υπηρεσία παραγωγής καπιταλιστικού κέρδους. Η πολιτική αυτή εξυπηρετεί συμφέροντα που θέλουν να κερδίσουν με την άνοδο της αξίας του υποβαθμισμένου κέντρου. Για να πετύχει ο στόχος πρέπει να «καθαριστεί» το κέντρο από «ζητιάνους» και άλλους «αντιαισθητικούς» και αντι-εμπορικούς κατοίκους τους, όπως οι Ανακυκλωτές, οι κάθε λογής πλανόδιοι μικροπωλητές, φτωχοί, παιδιά του δρόμου κλπ. Η διεκδίκηση του κέντρου από τους φτωχούς αντιμετωπίζεται ως Έγκλημα και ποινικοποιείται με ισχυρές αστυνομικές διώξεις.

Η ίδια αντίληψη, φυσικά, δεν προσφέρει καμία λύση γι' αυτό τον πληθυσμό, παρά μόνο αυτό που αντιστοιχεί σε «ζητιάνους» ή «τεμπέληδες», δηλαδή ψίχουλα ελεημοσύνης και το πολύ-πολύ φιλανθρωπία.

Παραθέτουμε σχηματική απεικόνιση αυτής της πολιτικής, όπως υπάρχει στη μελέτη του Forum Centro Vivo.

4. Συγκοινωνία και Μέσα Μαζικής Μεταφοράς

Στη Βραζιλία τα μέσα μαζικής μεταφοράς είναι μία κερδοσκοπική επιχείρηση, όπως κάθε άλλη, χωρίς κανένα προσανατολισμό για κοινωνική προσφορά. Πρόκειται για ιδιωτικές εταιρείες που επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση των κερδών τους, προσαρμόζοντας τα τιμολόγια με τους νόμους της αγοράς και επιπλέον εισπράττοντας κρατικές επιδοτήσεις από τον κρατικό προϋπολογισμό. Όπως κάθε καπιταλιστική επιχείρηση που σέβεται τον εαυτό της δεν μπορούν να επιτρέπουν την παραμικρή μείωση των κερδών τους, άσχετα αν αυτό γίνεται σε βάρος τεράστιου αριθμού ατόμων. Μία συνέπεια είναι η υπέρογκη τιμή του εισιτηρίου. Λόγου χάρη, η κατώτερη τιμή συγκοινωνίας στο Σάο Πάουλο είναι 1,15 USD, ποσό μεγαλύτερο από πολλές άλλες χώρες. Αντιστοιχεί στο 0,5% του κατώτερου μισθού, δηλαδή σαν να ήταν 3 ευρώ στην Ελλάδα ή 5 ευρώ στην Ισπανία (με 600 και 1000 κατώτερο αντίστοιχα).

Επίσης ο ιδιωτικός κερδοσκοπικός χαρακτήρας των συγκοινωνιών είναι η αιτία για ελλείψεις γραμμών σε απομακρυσμένες συνοικίες ή σε φαβέλες, για μεγάλες καθυστερήσεις και κυκλοφοριακή συμφόρηση λόγω του συστήματος ελέγχου εισόδου στο λεωφορείο (περιστρεφόμενη μπάρα με ηλεκτρονικό αισθητήρα), για την αποφυγή λαθρεπιβατών.

Έχουν εμφανιστεί δύο μορφές κινημάτων για τις συλλογικές συγκοινωνίες. Η πρώτη είναι οργανωμένα κινήματα και η δεύτερη είναι αυθόρμητες εξεγέρσεις με μαζικές καταστροφές, κυρίως λεωφορείων.

Από το 1947, που καταγράφεται η πρώτη, έχουν γίνει αναρίθμητες καταστροφικές εξεγέρσεις για το θέμα της συγκοινωνίας. Τελευταία οι πιο σημαντικές εξεγέρσεις με αφορμή την άνοδο των τιμολογίων έγιναν στο Σαλβαδόρ (2003) και στη Φλοριανόπολη (2005). Σε όλη τη Βραζιλία τα τελευταία χρόνια αναπτύσσεται το Κίνημα Ελεύθερης Πρόσβασης (Movimento Passe Livre). Το κίνημα διεκδικεί Ελεύθερη Δωρεάν μετακίνηση για όλους, υποστηρίζοντας ότι είναι υποχρέωση του δημοσίου να εξασφαλίσει τη μετακίνηση των πολιτών και παλεύοντας για πραγματικά δημόσιες μεταφορές.

5. Πολιτισμικά κινήματα, συλλογικές ταυτότητες

Κυρίως την τελευταία δεκαετία έχουν αναπτυχθεί μορφές συλλογικής δράσης με πολιτιστικό κυρίως περιεχόμενο, που υπερασπίζονται τρόπους ζωής και αντιλήψεις αντίθετες με τις κυρίαρχες, αντίθετες με την εξουσία και τον καπιταλισμό.

Είναι ομάδες που θεωρούνται περιθωριακές στο σύστημα, έστω και αν αριθμητικά είναι πλειοψηφικές, όπως οι μαύροι ή οι γυναίκες.

Το πιο σημαντικό, κατά την άποψή μας, τέτοιο κίνημα στο Σάο Πάουλο είναι το κίνημα Hip-Hop, που υπάρχει σε όλες σχεδόν τις φτωχογειτονιές και τις φαβέλες της πόλης, προσφέροντας μια εναλλακτική αντίληψη για την ζωή και την κοινωνία.

Γι' αυτό άλλωστε δέχεται και τις περισσότερες διώξεις από την εξουσία, η αστυνομία απαγορεύει τις εκδηλώσεις τους, τους πυροβολούν, τους αποκλείουν.

Τα μέλη των ομάδων Hip-Hop έχουν έναν εξαιρετικά προωθημένο ανατρεπτικό λόγο που εκφράζεται στα τραγούδια τους, στα συνθήματά τους και στην μορφωτική τους πολιτική (οργανώνουν μαθήματα και σεμινάρια).

Το πιο γνωστό ίσως συγκρότημα τέτοιου προσανατολισμού, το Racionais MC, έχει σταθερό μέτωπο εναντίον της αστυνομικής-κρατικής τρομοκρατίας και της ποινικοποίησης των φτωχών. Σε σημείο μάλιστα να αποτελεί κόκκινο πανί για το κράτος και την εξουσία η οποία προσπαθεί να το ταυτίσει με το έγκλημα. Δεν είναι λίγες οι φορές που χρειάστηκαν να απολογηθούν στα δικαστήρια κατηγορούμενοι για «υπερράσπιση εγκληματιών». Ο στιχουργός τους, ωστόσο, Mano Brown, από τους πρώτους ράπερ που βγήκαν να μιλήσουν για πολιτικές διεκδικήσεις, είναι κάτι σαν λαϊκός ηγέτης μεγάλου μέρους της νεολαίας της περιφέρειας και παρόλο που θα μπορούσε να είχε πλουτίσει, εξακολουθεί να ζει στη φαβέλα όπου μεγάλωσε.

Στην μελέτη των κινημάτων πόλης, στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα:

Ποια η διαφορά τέτοιων κινημάτων από τους φασίστες, σκίνχεντ ή χούλιγκανς?

Στην πόλη αναπτύσσονται και δρουν διάφορες ομάδες ατόμων, είτε στη βάση υλικών απαιτήσεων είτε πολιτισμικών. Πολλοί συγγραφείς δεν θεωρούν κοινωνικά κινήματα τις ομάδες στη βάση πολιτισμικών απόψεων, ούτε τις ομάδες με πολύ ιδιοτελείς διεκδικήσεις που στρέφονται εις βάρος της πλειονότητας του πληθυσμού ή εναντίον συλλογικών δικαιωμάτων. Άλλοι περιγράφουν τα πολιτισμικά φαινόμενα (σκίνχεντ, χούλιγκανκ, πανκ, ραπ κλπ) ως Φυλές της Πόλης (Tribus Urbanas) ή μιλούν για «αριστερά» και «δεξιά» κινήματα.

Το ουσιαστικό ζήτημα, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι τι όνομα θα δώσουμε στις διάφορες κοινωνικές ομάδες αλλά αν μπορούμε να ορίσουμε κάποια κριτήρια που τις διαχωρίζουν σε δύο κύριες και αντίπαλες μεταξύ τους κατηγορίες. Τέτοια κριτήρια μπορούν να είναι:

1. η σχέση των επιδιώξεών της ομάδας ως προς τις πιο αδύναμες κοινωνικές τάξεις,
2. η υπεράσπιση ή μη της εξουσίας και της καπιταλιστικής ανισότητας, και
3. η εσωτερική λειτουργία της.

Λόγου χάρη, ενώ στη μία κατηγορία μπορούμε να συμπεριλάβουμε όσα περιγράψαμε παραπάνω, στην άλλη κατηγορία θα εντάξουμε ένα κίνημα κατοίκων μιας εύπορης συνοικίας που εναντιώνεται στις διεκδικήσεις της γειτονικής φτώχης συνοικίας, ή ένα κίνημα γαιοκτημόνων που εναντιώνεται σε απαλλοτριώσεις υπέρ των αστέγων.

Καταλήγοντας, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι έχουμε δυναμική εμφάνιση νέων κοινωνικών κινημάτων στη Βραζιλία, όπου επίσης άνοιξε μια μεγάλη θεωρητική συζήτηση για το ρόλο τους (νέες μορφές αμφισβήτησης της εξουσίας, νέου τύπου πολιτική, νέος τρόπος πάλης για την αλλαγή της κοινωνίας και την αντικαπιταλιστική δράση).

Χωρίς να συμμεριζόμαστε τις ακραίες εκτιμήσεις μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι οι συλλογικές οργανωμένες δράσεις διεκδίκησης και αντίστασης που δημιουργήθηκαν ήταν κάτι νέο στο πολιτικό σκηνικό, πέρα από τα κόμματα και τα συνδικάτα, έδωσαν φωνή και ύπαρξη σε «ανύπαρκτες» ως τότε κοινωνικές ομάδες, πέτυχαν μέτρα αναδιανομής του κοινωνικού πλούτου προς όφελος των πιο αδικημένων και νομοθετικές ρυθμίσεις.

Μετά το 2000 είναι εμφανής η κάμψη στη δυναμική τους και δικαιολογημένα οι θεωρητικές προσεγγίσεις κινούνται στην κατεύθυνση της απαξίωσής τους, προσπαθούν να ερμηνεύσουν την «ύφεση» του κινήματος, ενώ αρκετές προμηνούν το τέλος τους. Επίσης χωρίς απολυτότητες, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι παρά την «κρίση των κινημάτων» οι συλλογικές οργανωμένες αντιστάσεις και παρεμβάσεις συνεχίζονται και μάλιστα δημιουργούνται νέες. Παρότι παρατηρούνται όντως τα φαινόμενα ενσωμάτωσης των κινημάτων από το κράτος, η χρησιμοποίησή τους για καθυπόταξη αντί για εξέγερση, παράλληλα με την αποδυνάμωσή τους για πολλούς λόγους που ξεκινούν από «συμμετοχικές» και φιλανθρωπικές νομοθεσίες μέχρι τη βίαιη καταστολή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο συντάχθηκε στο São Paulo τον Μάιο του 2009. Τον Ιούνιο του 2013 συνέβη μια κοινωνική έκρηξη στη Βραζιλία, με μαζική είσοδο ατόμων και οργανωμένων κοινωνικών κινημάτων στην πολιτική, έχοντας ως αφετηρία την αντίσταση στην αύξηση της τιμής του εισιτηρίου στα MMM και το αίτημα της δωρεάν μετακίνησης στην πόλη. Το ως τότε «ισχνό» κίνημα ελάχιστων νέων (25-30 άτομα) που υποστήριζε τις Δωρεάν Συγκοινωνίες, το MPL (Movimento Passe Livre), βρέθηκε επικεφαλής διαδηλώσεων εκατομμυρίων ανθρώπων στους δρόμους του Σάο Πάουλο σε μία άνευ προηγουμένου κινητοποίηση και σύγκρουση για τα δεδομένα της πόλης.

Περαισώτερα για το θέμα αυτό υπάρχουν στο site της οργάνωσης <http://saopaulo.mpl.org.br/>. Και στα ελληνικά σε κατοπινά άρθρα του γράφοντος όπως στο «Η ουτοπία στους δρόμους της Βραζιλίας, Ενθέματα Αυγής, 30/6/2013, <https://enthemata.wordpress.com/2013/06/30/vrazilia-2/>, καθώς και στο <http://bundamundo.blogspot.gr/>

2. Κτίρια, συνήθως παλιά και ερειπωμένα, όπου ζουν σε κοινοβιακή και άθλια κατάσταση υπεράριθμοι ως προς την επιφάνεια ένοικοι, χωρίς τις πιο στοιχειώδεις προϋποθέσεις διαβίωσης. Το Κίνημα των Κορτίσος ήταν από τα πρώτα δυναμικά κινήματα για τη Στέγη στο Σάο Πάουλο, απ' όπου αργότερα προέκυψαν αρκετά άλλα.

3. Favela ονομάζεται κάθε οικισμός εκτός πολεοδομικού σχεδίου, συνήθως σε κατελιγμένο έδαφος, που χτίζεται αρχικά χωρίς τίτλους, χωρίς νόμιμη σύνδεση με τις δημόσιες παροχές υπηρεσιών (οδικό δίκτυο, νερό, αποχέτευση, ηλεκτρικό κλπ)

4. <http://dossie.centrovivo.org/Main/HomePage>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cardoso, R. C. L. (1987) *Movimentos sociais na América. Revista Brasileira de Ciências Sociais*.
- Feltran, G. de S. (2003) *Desvelar a politica na periferia: historias de movimentos sociais em São Paulo*. Campinas: Universidade Estadual de Campinas, Instituto de Filosofia e Ciencias Humanas.
- Gohn, M. da G. (2004) *Movimentos Sociais e Luta pela Moradia*. Sao Paulo: Loyola.
- Kowarick, L. (2000) *Escritos Urbanos*, 34. São Paulo.
- Kowarick, I. (2007) *Áreas centrais de São Paulo, Dinamismo Econômico, Pobreza e*

Políticas. *Lua Nova*, 70, 213-222. São Paulo.

Santos, R. B. dos S. (2008) *Movimentos Sociais Urbanos*. Editora UNESP.

Συνέντευξη με τον ιστορικό αγωνιστή Gêgê, του κινήματος για την Κατοικία στο Σάο Πάουλο MMC. *ΑΛΑΝΑ*, 2.

Συνέντευξη με ομάδα Hip-Hop Submundo Racional. *ΑΛΑΝΑ*, 3.

Συνέντευξη με τον συγγραφέα Ferrez. *ΑΛΑΝΑ*, 9.

Συνεντεύξεις με στελέχη των Κινήμάτων MTST, MPL, FCV, MNCR.

websites

<http://www.mtst.org/>

<http://saopaulo.mpl.org.br/>

<http://repositorio.unesp.br/handle/11449/100930>

<http://www.brasildefato.com.br/>

<https://enthemata.wordpress.com/2013/06/30/vrazilia-2/>

Mujeres, territorio y movimientos sociales. Un análisis del caso de Atenco.

Paula Soto Villagran

Profesora-Investigadora, Departamento Sociología,
Universidad Autónoma Metropolitana, Unidad Iztapalapa, México,
e-mail: psoto@xanum.uam.mx

Karla Helena Guzman

Licenciada en Geografía Humana, Geofeminista
Universidad Autónoma Metropolitana, Unidad Iztapalapa, México,
e-mail: helenika.gv@gmail.com

Las marcas genéricas que se imprimen en los territorios, evidencian una organización espacial productora de culturas específicas, la mayor parte de las veces en condiciones inequitativas. Así, en los territorios se construyen relaciones de poder entre los géneros tanto como los géneros producen esos territorios a partir de la particular interpretación la relación entre sujeto y el lugar.

En esta perspectiva este capítulo examina la participación de las mujeres en el movimiento social en la defensa de la tierra de San Salvador Atenco, donde la la resistencia del pueblo para defender su territorio es escenario para que las mujeres, a partir de la violencia ejercida contra ellas, desarrollen ciertas “políticas del lugar”. La

historia de las acciones políticas que han mantenido las mujeres ha sido un motor de lucha del movimiento por la defensa de su territorio, muestran por un lado una doble condición de actoras sociales, por un lado su presencia como cuerpo colectivo dentro del movimiento y al mismo tiempo a través de su lucha por el cuerpo mismo como un territorio político.

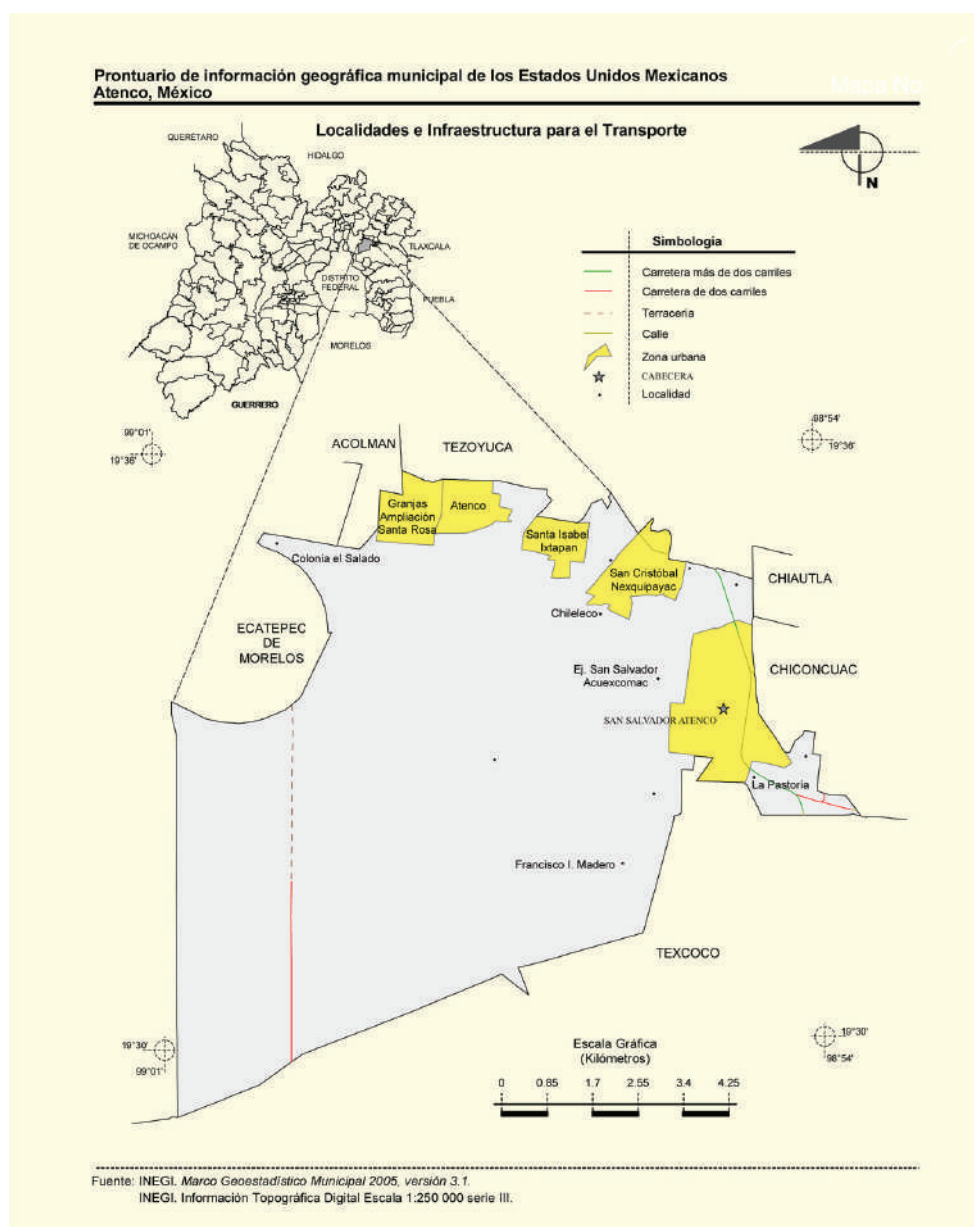
Este trabajo tiene un propósito acotado que se organiza en torno a examinar la participación de las mujeres en el territorio dentro del amplio Movimiento Social del Frente de Pueblos en Defensa de la Tierra (FPDT), a partir del concepto de Políticas del Lugar¹. Para lo anterior trazamos un camino analítico que distingue tres momentos. Un primer apartado busca reconstruir el contexto histórico a través de los principales hitos dentro del movimiento en defensa de la tierra de San Salvador Atenco. En el segundo apartado denominado las mujeres del Frente, sus demandas y tránsitos espaciales. Hacia una política del lugar, retomamos dos aspectos que pueden ayudarnos a entender como la participación de las mujeres están participando de una nueva forma política alrededor del territorio y alrededor de sus cuerpos. Y en un tercer momento se dibujan algunas reflexiones que esbozan horizontes y posibles desafíos para re-pensar las coordenadas a través de las cuales pensar los movimientos sociales de mujeres.

ANTECEDENTES DEL CASO ANALIZADO

El inicio del Movimiento en Defensa de la Tierra de San Salvador Atenco se remonta al 22 de octubre de 2001 cuando el Gobierno Federal anunció en el Diario Oficial de la Federación la construcción del Nuevo Aeropuerto Internacional de la Ciudad de México (NAICM) con la expropiación de 5,091 hectáreas de tierras de cultivo y una indemnización de 7 pesos por metro cuadrado. “Los ejidos² expropiados en Texcoco fueron: Cucuatlalpan, San Bernardino, Boyeros, Huexotla, San Felipe Santa Cruz, Tocuila y Magdalena Panoaya. En Atenco: Francisco I. Madero, Santa Isabel Ixtapan, Nexquipayac, San Francisco Acuexcomac y San Salvador Atenco; en Chimalhuacán, el ejido que lleva mismo nombre” (Sánchez, 2010: 17).

Las tierras expropiadas abarcaban una superficie de 5,390,760 hectáreas y la reubicación de 171 viviendas. Ante la inconformidad de los habitantes se desató el pri-

mer conflicto “Por la Defensa de la Tierra” entre los ejidatarios y el gobierno federal. Estas confrontaciones se mantuvieron por 9 meses. Cuando se encarceló a los principales líderes del movimiento, los pobladores de Atenco marcharon por la carretera hacia Texcoco alzando en alto un machete como símbolo del corazón de su tierras y representación de su trabajo.

El pueblo de San Salvador Atenco se encuentra en la zona oriente del Estado de México, muy cercano al Distrito Federal. Es un municipio que aún conserva usos y costumbres del entorno rural sobreviviente a la expansión de la mancha urbana. Su cercanía con la periferia de la ciudad es factor clave para entender los intereses económicos y políticos que se juegan sobre su territorio. Dado que “el concepto de territorio, en cuanto producto de las prácticas de diferenciación propias del poder, no se reduce al ámbito de la soberanía del Estado. Las prácticas territoriales forman parte de la dinámica interna del propio aparato del Estado, y como un mecanismo de redistribución del poder del Estado, entre distintos sectores sociales del mismo” (Valcárcel, 2000: 529).

La organización social de los pueblos de la región fue contundente, lo que motivó a la conformación del Frente de Pueblos y el triunfo ante el gobierno federal al cancelar el proyecto del NAICM³ el 1ero de agosto del 2002, concluyendo el 18 de agosto del 2003 con la firma del acuerdo político. Las mesas de diálogo se conservaron hasta mayo del 2006 con el gobierno estatal, pero la intimidación e investigación a los miembros y familiares del FPDT⁴ se generó en este periodo. Mientras tanto, el segundo conflicto se aproxima el 11 de abril de 2006 cuando se amenaza con desalojar a las floricultoras del mercado de Texcoco (municipio vecino de Atenco), para la construcción de una tienda Wal-Mart en la zona. “La movilización en contra de los diecinueve decretos expropiatorios fue resultado de un proceso de deliberación colectiva, que se desplegó tanto en el plano legal como en el de la movilización social [...] Subyacente a este movimiento campesino, se encontraba una sedimentación de experiencias y saberes confeccionados en el propio territorio atenguense” (Kuri, 2010:330).

La acción colectiva del FPDT consolida alianzas y redes solidarias cuando se adhiere a la Sexta Declaración de la Selva Lacandona del Ejército Zapatista de Liberación Nacional (EZLN) con el objeto de unificar las luchas sociales de las diferentes latitudes de todo país, y el 25 de abril de 2006 la caravana zapatista y el subcomandante Marcos visitó el pueblo de San Salvador Atenco. Bajo el himno zapatista y junto al lema atenguense: la tierra no se vende, se ama y se defiende. “Marcos hizo reconocimiento a la organización política del movimiento, frente al auditorio ejidal y teniendo como fondo el emblemático mural de Emiliano Zapata pintado por el muralista Javier Campos, Cienfuegos, en el que se representa parte de las tradiciones y la

lucha de Atenco”:

“El delegado zapatista hizo un recorrido por los campos de cultivo de Atenco. Para ello fue conducido a los «cerritos» Huatepec y Tepexingo, [...] En la cima del Huatepec hay una roca en forma de silla, y dice la leyenda que a ella venía el rey Nezahualcóyotl para contemplar el lago de Texcoco, que precisamente se localizaba en este valle. [...] Doña Aída Evarista, mujer de edad, dijo allí a La Jornada: «Los que amamos estos campos nos oponemos a la mancha urbana. Yo no soy de las personas que permiten que las fraccionen. Esto, que era la laguna, la querían Montiel y el Grupo Atlacomulco para una ciudad industrial, no sólo el aeropuerto” (Salinas y Belinghausen, 2006).

La madrugada del 3 de mayo de 2006, tres escalas de gobierno participaron en la preparativo del “Operativo Atenco”, la policía federal (PFP), policía del estado de México (PEM) y policía de la localidad (municipal) comenzaron su entrada al municipio de Atenco, después de desalojar de manera violenta a las floricultoras de Texcoco lo que desató el bloqueo de la carretera Texcoco-Lechería por los ejidatarios. Diversas organizaciones sociales, colectivos estudiantiles y activistas llegaron por la mañana a San Salvador Atenco, y dos horas después, en distintos puntos de la ciudad de México comenzaron a realizarse acciones en solidaridad con los habitantes de Atenco:

“Un grupo de cien personas cerró el ingreso de la carretera Texcoco-Los Reyes en dirección a la Calzada General Ignacio Zaragoza. Estudiantes cerraron la Avenida de los Cien Metros en dirección al norte, frente al CCH Vallejo, mientras alrededor de 150 estudiantes del CCH Azcapotzalco bloquean la Avenida Aquiles Serdán. Cerca de 120 estudiantes de la UNAM realizaron un bloqueo sobre la Avenida de los Insurgentes, a la altura de Rectoría, en apoyo a los habitantes de SSA. Otro grupo de estudiantes protestó frente a la sede de la Comisión Nacional de Derechos Humanos” (Méndez, 2006:12).

En este contexto, el papel de los medios de comunicación masivos fue crucial al transmitir en vivo los sucesos de los enfrentamientos entre la policía y el FPDT, pero fue la nota roja de las televisoras la que legitimó la violencia ejercida por el gobierno y criminalizó la movilización social. Se omitieron las violaciones a derechos humanos cometidas y fríamente se anunció sobre fallecidos entre los enfrentamientos con la

policía, a saber Javier Cortés Santiago de 14 años de edad, habitante de Acuexcomac.

En ese mismo instante, en la Plaza de las Tres Culturas en la zona de Tlatelolco de la ciudad de México, el subcomandante Marcos en compañía de América del Valle (hija del principal líder del FPDT), anunciaba el inicio de una “alerta roja” en los municipios autónomos zapatistas de Chiapas, pues la represión que se suscitaba en Atenco estaba en aumento y los principales accesos al pueblo quedaron bloqueados por elementos de seguridad pública, así como el encarcelamiento de los principales integrantes del movimiento y el comienzo de la siguiente fase del “Operativo Rescate”.

La mañana del 4 de mayo de 2006, la policía logró entrar al pueblo de San Salvador Atenco, tanto los cohetes como las campanas de la iglesia comenzaron a sonar para alertar a la población, había mas de 4,000 policías que cercaron la zona desde los bloqueos en la carretera hasta el centro. Entraron con el uso desproporcionado de la fuerza, usando la violencia de manera irracional contra los habitantes, golpearon, agredieron e insultaron a todo aquel que se cruzara en el camino. Pero este operativo se planificó en dos momentos clave: desbloquear la carretera Texcoco-Lechería para acceder al pueblo e irrumpir en las casas de los integrantes del FPDT para detener a quienes se estuviesen resguardando.

“En el momento en que van entrando al poblado empiezan los golpes, consiguen hacernos para atrás, mientras unos policías me estaban golpeando veo como le disparan a quemarropa a Ollin Alexis, [...] empiezo a gritar a mi papá, lo llevamos a una casa y los resguardamos [...] una nube de gas envolvía el ambiente y a los miles de policías que no cabían por las angostas calles de Florida e Hidalgo, calles que conducen a la plaza principal de Atenco”. (Sánchez, 2010:52).

El resultado del operativo fue el asesinato de dos estudiantes, 217 detenidos y 47 mujeres torturadas sexualmente (Centro ProDH, 2011:21)⁵, y se detuvieron a cinco extranjeras(os) que inmediatamente fueron trasladados hacia la estación migratoria de la delegación Iztapalapa en la ciudad de México para ser deportadas/os. Las órdenes determinaban un trato específico para las detenciones, desde la forma y el modo en como se realizaron. Se denunciaron múltiples violaciones a los derechos humanos de pobladores e integrantes de la sociedad civil que se encontraban presentes.

LAS MUJERES DEL FRENTE, SUS DEMANDAS Y TRÁNSITOS ESPACIALES. HACIA UNA POLÍTICA DEL LUGAR⁶

La participación de las mujeres dentro del movimiento ha sido históricamente fundamental en el movimiento y, al igual que sus compañeros, ha sido la defensa del territorio la principal motivación. El proceso de involucramiento ha tenido diferentes formas y momentos. En sus inicios más bien en el lugar de acompañamiento de los hombres, en parte debido a no tener derecho como ejidatarias en usos y costumbres y además porque deben habían compatibilizar su participación con las tareas domésticas de acuerdo a la división sexual del trabajo. Sin embargo a lo largo del proceso, han ido adquiriendo un papel relevante en este espacio de lucha donde las mujeres se encuentran, se descubren como actoras, sujetas, conscientes y hermanadas, lo que facilitó el fortalecimiento de su identidad genérica reconociendo problemáticas comunes y un proyecto de acción compartido.

Desde nuestra perspectiva la participación de las mujeres de Atenco puede ser analizada como una política del lugar (Harcourt et.al. 2007), pues las diferentes actividades políticas realizadas por las mujeres alrededor del cuerpo, el territorio, la comunidad y la arena pública es donde las mujeres como actoras están redefiniendo la acción política del movimiento. Bajo esta mirada, recuperamos la idea del lugar definido por Massey (1993) es decir como prácticas socioespaciales entretejidas en relaciones de poder y exclusión por lo que los límites se superponen, se entrecruzan y son móviles. Además los lugares establecen normas, y las normas son tanto sociales como espaciales, en el entendido de que definen quien pertenece a un lugar, quién está incluido y quién queda excluido de él y de esa experiencia (Mc Dowell, 2000). Por ello el concepto de lugar es estratégico para condensar significados políticos de “Atenco”, en tanto el lugar ha sido constantemente defendido, transformado, re-apropiado, re-definido por las acciones políticas de quienes han participado en los moviminetos sociales, en nuestro caso grupos de mujeres producen.

Habría dos aspectos que distinguen la perspectiva de las mujeres y las políticas del lugar en el conflicto de Atenco que a continuación desarrollamos.

Una primera aproximación desde la política del lugar tiene que ver con cuestionar la manera en que las mujeres se vinculan con el espacio geográfico y el tiempo, pues en el caso analizado las mujeres han transitado de prácticas de estar en un lugar a redes basadas en el lugar, donde han sido ellas las que participan activamente en la organización de prácticas colectivas de resistencia. En consecuencia el hecho de tener un cuerpo y estar en un lugar establece un vínculo inextricable entre corporeización, ambiente y hogar “los cuales se vuelven invisibles dentro de las ideologías políticas convencionales” (Escobar y Hartcourt, 2007: 11).

“Yo entré al movimiento por “la conciencia sobre la tierra” pensé, nosotros ya a lo mejor quien sabe cuántos años vamos a vivir... a mí nadie me obliga a meterme, pensaba la pérdida de la tierra ¿dónde vamos a tener que comer? Me decían esta señora esta loca y yo preguntaba ¿Dónde vamos a sembrar? y decía la tierra es sagrada, la tierra da de comer, la tierra da de todo... yo voy a seguir luchando... no nomás por esto, sino por toda la gente y más que nada inculcarles a los nietos que vayan aprendiendo como se deben de defender... porque para mí en mi conciencia “primero muerta que vender la tierra” (Gabina)⁷

“Pues soy una mujer como tantas, una mujer que quizás la única diferencia es de que me vi envuelta en una situación de injusticia cuando a raíz de que intentan despojarnos de la tierra y que no sólo era la tierra sino como la tierra de cultivo, sino era el territorio, tu forma de vida, tu historia, tu identidad, costumbres que las tenemos tan arraigadas” (Trinidad)⁸

La participación de las mujeres en este movimiento ha implicado una serie de movimientos espaciales que han emprendido las mujeres desde el campo a la ciudad, desde el espacio doméstico al espacio público, desde la casa a la calle. Estos nuevos itinerarios territoriales han sido fundamentales para exigir sus derechos en el espacio público, el Zócalo de la Ciudad de México, universidades, las calles, e incluso una espacialidad significativa para las mujeres de Atenco, que se incluye en sus itinerarios es la cárcel, pues se convirtió en una trinchera más de lucha.

Todos estos lugares se resignifican como referentes espaciales para la reflexión, acción, transformación y resistencia. Sin los cuales habría sido difícil que las mujeres hubiesen podido construir la historia colectiva que las une. Sin duda hay un cambio de posición social, de alguna forma rompen con el orden de género tradicional, y se

muestran a sí mismas como actrices y líderes sociales.

Una compañera que se llama Marta empezó a buscar en todos los proyectos que tenía el gobierno para llevarlos a las asambleas y mostrarlos para saber como organizarnos... yo estoy a las vivas, ahorita nos llevaron muchos proyectos, pero son tontos... pues ahora seguimos en la lucha, no damos ni un paso atrás, y ahora yo creo que con mas ganas porque ya vimos el proyecto tan grande que trae el gobierno y ahora si nos quitan todo, y si “tenemos miedo, pero no lo demostramos porque el miedo se queda adentro, nuestro valor es por fuera y gritamos”... como dice la compañera “si morimos por eso, moriremos tranquilas y contentas” (Alicia)⁹

Un momento reconocido como de gran visibilidad ocurre frente a la detención de los ejidatarios que conformaban el FPDT, pues fueron las propias mujeres de Atenco quienes comenzaron una campaña de denuncia por el derecho a la justicia y la liberación de las presas y los presos políticos. Trinidad Ramírez Del Valle “en adelante Trini”, ha sido la mujer ícono del movimiento. Quién cambió su posición de “esposa” del líder del FPDT, a la de principal vocera y organizadora de las mujeres del movimiento que en un inicio era llevado al frente por los ejidatarios.

Todas y cada una de acuerdo a sus posibilidades con mayor o menor protagonismo pero con el mismo compromiso marcan con su presencia marchas, foros, mítines, actos. Así del espacio doméstico, las mujeres salieron a tomar el espacio público, a marchar por las calles de la ciudad, movilizar a la sociedad y exigir justicia. Las mujeres pudieron demostrar su creatividad y en conjunto con los miembros del FPDT, las mujeres convirtieron la ciudad en un teatro donde la población entera estaba obligada a participar como expectadora (Franco, 1994). Con ello han generado profundos desdibujamientos y procesos de cambio espacial que han repercutido en los sistemas de género y en la forma de elaborar la identidad, así como de moverse, de ubicarse y transitar por territorios que antes le eran ajenos, estableciendo nuevas significaciones y referencias simbólicas dentro del contexto de la ciudad. Estos cambios han introducido modificaciones en su percepción del espacio.

Pese a lo anterior es importante puntualizar que la división sexual del trabajo dentro del movimiento sigue persistiendo, en el sentido de que ellas no han dejado de cocinar para los compañeros y las compañeras. Pero lo que podemos observar es un proceso de cambio de significado de lugares tradicionales; “la cocina” lugar donde

preparan sus alimentos es politizado, comienzan a discutir sobre estrategias, acciones, propuestas y formas de lucha.

De acuerdo al proyecto mujeres y la política del lugar (MPL) el cuerpo es re-conceptualizado o “no como una entidad estática atrapada por ritmos biológicos culturalmente definidos, sino como un espacio fluido de poder y cuestionamiento político” (Hartocourt, 2007:41). Por consiguiente la segunda aproximación a la construcción de una política del lugar de las mujeres de Atenco la observamos cuando el cuerpo se instala como un lugar, más que como una configuración fija, el cuerpo se despliega como un territorio fluido y flexible de lucha política, en particular el cuerpo signado por los códigos de la violencia sexual. De manera que a partir de esos cuerpos violentados las mujeres reelaboran una nueva forma de estar en el movimiento y de luchar dentro de él.

En este sentido, la estrategia defensiva del Estado se concreto en acciones brutales enmarcadas en una totalidad orquestada de dispositivos de disciplinamiento corporal, donde a través de la violencia, la intimidación y la fuerza se perpetua la subordinación de las mujeres. De tal forma, en junio de 2006, el propio gobernador del Estado de México Enrique Peña Nieto, puso en duda las denuncias de las mujeres afirmando “es conocido que los manuales de los grupos radicales dicen que hay que declararse violadas, en el caso de las mujeres, y en el de los hombres haber sido objeto de abuso y maltrato. No debemos caer en la fabricación de culpables ante estas denuncias” (Centro ProDH, 2012: 31). A su vez, el Secretario de Gobierno del Estado de México, Humberto Benítez Treviño, expresó: que el gobierno mexiquense no está en condiciones de iniciar una investigación por las presuntas violaciones sexuales cometidas contra mujeres por parte de policías (En: Montaña, 2006).

Estuvo tan estructurada esa represión de decir no solamente la represión hacia un pueblo, sino esa represión de golpear el cuerpo de una mujer, y después te das cuenta de porque no puedes tener una relación de pareja, porque golpean lo principal que es el cuerpo, y vienen muchas cosas... sentirme menos como mujer, de las cosas que te dijeron “si estuvieras haciendo tortillas, no te hubiera pasado lo que te paso”, “si hubieras estado en tu casa, no te hubiera pasado lo que te pasó” (Patricia)¹⁰

Lo que podemos ver aquí es cómo las mujeres fueron violentadas por trasngre-

dir el orden social patriarcal que opone lo privado a lo público, “increpar al Estado patriarcal en el cual no se permite que las mujeres asuman roles dentro del espacio público donde se discuten asuntos del poder” (Carrillo et.al. 2009:144). Fueron acusadas de estar en un lugar indebido, territorio de hombres “espacios públicos”, la arena política. En tales espacios el cuerpo femenino se halla “fuera de lugar” (Mc. Dowell, 2000: 214)¹¹.

El Estado patriarcal despliega toda su ferocidad en contra de las mujeres de Atenco a través de los episodios de violencia sexual ocurridos durante los días tres y cuatro de mayo de 2006. Esta forma de represión y tortura¹² ampliamente documentada en contextos de conflictos armados, guerras civiles y dictaduras militares “este castigo se orientaba hacia la reimposición de un orden social patriarcal-tradicional que perseguía disciplinar material y simbólicamente a las mujeres disidentes” (Zamora, 2008:75). En este mismo sentido, tal como lo afirma Radhika Coomaraswamy¹³ “la violencia sexual es utilizada como forma de castigo en las mujeres que supuestamente tienen algún tipo de relación afectiva con miembros del bando contrario o que, se presume, colaboran con el “enemigo”; de esta forma, la agresión se usa como una advertencia a las demás mujeres de la comunidad” (Centro ProDH, 2012: 53).

“Las mujeres fueron el “botín de guerra” para 58 de los cuerpos policíacos, premio para los policías. Al ser la parte vulnerable del movimiento, también fueron el blanco para mandar el mensaje de lo que les puede pasar a las demás mujeres que se atreven a enfrentar al Estado patriarcal, e irrumpir en el espacio público abandonando su roles tradicionales.” (Carrillo et. al. 2009: 147). Las mujeres que sobrevivieron a la violencia y tortura sexual a menudo expresan el sufrimiento del daño físico, sin embargo lo más sentido por ellas es la aflicción mental, el sufrimiento, la humillación, vergüenza y culpa que a momentos tiende a despojar de su propia identidad como mujeres. Las mujeres fueron estigmatizadas por la comunidad e incluso por sus propias familias.

“A mí me torturaron encima de los cuatro compañeros, ellos eran testigos impotentes de lo que me ocurría, emplearon la violencia de forma absoluta, con la intención de rompernos como personas, a todos, no sólo a las mujeres; fue una acción dirigida, pensada, para afectar a todo el movimiento. De hecho, hubo compañeros que estaban en shock por no haber podido defendernos a nosotras (Italia)”. En la lógica de algunas sociedades patriarcales, la violación contra la mujer

también va dirigida contra la virilidad del hombre, señalado socialmente como alguien incapaz de proteger: su impotencia y virilidad son cuestionadas. (Centro ProDH, 2012: 53)

El sufrimiento personal, la estigmatización social, la ausencia de justicia, la impunidad, el miedo, son algunos los efectos, sentimientos y emociones por las que pasan las mujeres que viven tortura sexual y enfrentan las consecuencias de múltiples señalamientos y ataques en su contra.¹⁴

“Ya estoy harta de que todo mundo sepa lo que me pasó, lo que me ocurre, y es difícil porque la gente te trata distinta. Cuando yo entré a la escuela escuchaba los cuchicheos “es a la que violaron”, entonces, ahora me da risa, pero en eso momento duele. Es como si te estuvieran dando una patada, duele mucho... esa parte” (Norma).

A pesar de esto, lejos de conseguir la desmovilización social con esta represión, algunas mujeres sobreponiéndose a la culpa, la vergüenza, el terror, salieron del silencio, fueron capaces de dar testimonio, y emprendieron la denuncia ante la Corte Interamericana de Derechos Humanos (CIDH) a partir de las violaciones ocurridas, por parte del estado mexicano. En efecto la resistencia toma como punto de partida esta condición corporal y se transforma en un posicionamiento activo, lo que implica un reacomodo de posiciones.

Era como de yo estoy aquí recibiendo, yo soy la víctima, yo soy la señalada, yo soy la estigmatizada, y de repente fue así como de ¡no! “me niego a estar en el lugar en que el Estado me quiere colocar, me niego”. Entonces pensamos y decimos ¿qué hacemos? Pues me pongo del otro lado, yo lo señalo, yo les digo que son unos violadores, son unos represores, yo los señalo porque la responsabilidad es de ellos y no mía. (Norma)¹⁵

Para las mujeres entrevistadas la experiencia de la violencia sexual reubica al cuerpo como la primera geografía, y por lo tanto es central para la experiencia del lugar y para la política de las mujeres, pues el cuerpo como espacio es la primera escala corporal (Soja, 2008) la diferencia entre el yo y el otro, diferencia fundamental para configurar el espacio personal (Smith, 1992). Esta perspectiva situada de entender al sujeto determina que la localización más importante sea su arraigo en el marco espacial del cuerpo, lo que además podríamos denominar es una política de la localización.

Así el deseo de narrar el dolor, ponerle nombres a los culpables, visibilizar la impunidad las mantiene como un cuerpo colectivo y una voz pública. La Campaña Contra la Represión Política y la Tortura Sexual comenzó a tener voz desde diversas latitudes y altitudes del país con ecos al mundo. Una campaña que se intensificó y dio la vuelta al mundo a través de las redes sociales, páginas, blogs, cartas, movilizaciones, marchas, mitin, por el acompañamiento político de la sociedad civil con múltiples acciones y jornadas de movilización para demandar justicia en las principales ciudades de México y sus embajadas en otros países.

De acuerdo a lo anterior podemos ver una clara política radical del cuerpo y del lugar donde el deseo de dar voz al dolor de las mujeres las lleva a involucrarse en una política del lugar (Escobar y Hartocurt, 2007). Los itinerarios personales de las mujeres están profundamente marcados por la práctica política colectiva.

“La curación de las heridas que deja la violencia no siempre pasa por el olvido; muchas veces, la memoria puede ser una estrategia terapéutica y una herramienta de lucha. Recordar para denunciar, recordar para compartir la experiencia de la reconstrucción personal, recordar para evitar que se repita la historia. Recordar para no dejar que sean los discursos del poder los que hegemonicen la memoria de nuestros pueblos. Recordar para re-escribir la historia desde abajo y a la izquierda”. Reflexiones de Italia, Edith y Valentina, (En Centro Pro, 2006).

El aprendizaje de todas las mujeres que han sido parte de este episodio de la historia de México, ha sido un proceso de aprendizaje de resistencia y de confrontación con una sociedad en la que impera una cultura de invisibilidad de las mujeres, de discriminación y de silencio. Las mujeres de Atenco señalan que en efecto, “la represión existe y mientras más organizadas estemos, más les va a llegar la represión, pero finalmente tienen que continuar. Está bien tener miedo, pero que el miedo no nos paralice” (Trini)¹⁶.

Ahora bien es importante mencionar que las movilizaciones del FPDT resurgieron en la ciudad de México en mayo de 2011 potenciado por el movimiento estudiantil #yosoy132¹⁷ que le recordó al gobierno ser una generación que tiene memoria, recuerda a Atenco, que no ha olvidado la tortura sexual de aquel tres y cuatro de mayo de 2006 de la que fueron objeto en su mayoría mujeres estudiantes y activistas. De esta forma un movimiento urbano brinda cobijo a un movimiento campesino de la peri-

feria de la ciudad, que se ha tratado de borrar del imaginario urbano pero que sigue siendo parte del paisaje. Asimismo queda claro la importancia de las redes nacionales e internacionales de apoyo contra los sucesos ocurridos en Atenco, denuncia que perdura y sigue siendo parte importante de la fuerza y el poder del movimiento.

“Comenzamos a hacer vínculos: con los universitarios cuando había que luchar por la educación, con los obreros, con los indígenas, con los colonos, con todos: vivienda, educación, salud, eran tantas banderas por las que se tenía que seguir luchando, que no solo era por tu espacio, por tu pueblo, por la defensa de la tierra de Atenco, sino que habían otras cosas. Es así como seguimos caminando, organizándonos y sobre todo por una verdadera impartición de justicia que está ausente a la fecha” (Trini)¹⁸

Mientras tanto, la Comisión de Mujeres de Atenco, de acuerdo con el informe emitido por el Centro Pro¹⁹, en junio de 2006, el Comité de Naciones Unidas para la Eliminación de la Discriminación contra la Mujer (CEDAW) llamó al Estado mexicano, por una parte, a “mejorar el acceso de las víctimas a la justicia y a garantizar que sistemáticamente se imponga un castigo efectivo a los culpables y que las víctimas se puedan beneficiar de programas de protección” y, por otra parte, a asegurar que “la Fiscalía Especial tenga jurisdicción en el caso de los delitos cometidos en San Salvador Atenco, a fin de garantizar que se enjuicie y se castigue a los culpables”.

La Suprema Corte de Justicia, tras realizar una investigación por la vía no jurisdiccional determinó que “los actos violatorios de derechos humanos que acontecieron en Atenco, especialmente, los que aquí han sido considerados como “violaciones graves” son actos intolerables en nuestro Estado que deben ser reprimidos.” Del mismo modo, señaló que en los operativos policiacos hubo policías que ejercieron violencia física y sexual sobre la mayoría de las mujeres detenidas”.

La recomendación de la Comisión Nacional de Derechos Humanos (CNDH) llevó a investigar las detenciones arbitrarias, detenciones ilegales, torturas, allanamientos de morada, robos, incomunicaciones, tratos crueles, inhumanos y/o degradantes, así como en una irregular integración de las averiguaciones previas correspondientes. Efectivamente, además de la relevancia que reviste al caso, al contar el operativo con la participación de agentes federales y estatales, existía conexidad entre los delitos del fuero federal y los del fuero común cometidos en San Salvador Atenco y Texcoco.

En su última actuación, no respondió favorablemente a las 11 mujeres sobrevivientes de tortura, pues alegó que los hechos eran “de la exclusiva competencia” de la Procuraduría estatal y así, declinó su competencia para investigar, a pesar de que en el expediente existen pruebas suficientes sobre la comisión del delito de tortura sexual y una lista de 34 agentes federales y estatales, como probables responsables; con este argumento, exoneró a los agentes federales de todo cargo y responsabilidad.

El 29 de abril de 2008, 11 mujeres presentaron una petición ante la Comisión Interamericana de Derechos Humanos (CIDH) perteneciente a la Organización de Estados Americanos, para que se investigaran los hechos de tortura sexual. Las mujeres han insistido en que la investigación y la tipificación del delito sean de tortura sexual, esta insistencia es para que se investigue no sólo a los policías que actuaron en el operativo, sino también contra la cadena de mando, haciendo hincapié que el responsable de esta violencia es el Estado (Centro ProDH, 2008).

La falta de acceso a la justicia para las mujeres es un común denominador en México. La CIDH ha señalado que “el acceso a la justicia constituye la primera línea en la defensa de los derechos humanos de las víctimas de la violencia sexual. En este sentido, enfatiza que los estándares mínimos para garantizar estos derechos se encuentran consagrados en numerosos instrumentos internacionales” como la Declaración Americana, la Convención Americana, la Convención de Belém do Pará y la CEDAW, que reafirman el derecho de las mujeres a acceder a un recurso judicial sencillo y eficaz, que cuente con las debidas garantías que las protejan cuando denuncian hechos de violencia sexual²⁰.

A MODO DE CONCLUSIÓN

A lo largo de este recorrido hemos enfatizado que a través de la política del lugar las mujeres se re-sitúan como colectivo en el mapa poniendo en un primer plano sus demandas y posiciones estratégicas. Planteamos explícitamente que el análisis de la ubicación geográfica juega un papel determinante en la constitución de la identidad de género y en las prácticas de las mujeres del movimiento del FPDT.

Por otro lado señalamos que las mujeres de Atenco han ido construyendo una «política del lugar» sustentado en la historia de las acciones políticas dentro del mo-

vimiento social, donde se han generado tránsitos espaciales, apropiación territorial y resistencias desde el lugar encaminadas a denunciar la violencia sexual, la intimidación, la tortura. Incluso pese a la represión social y el miedo, las mujeres de Atenco se armaron de valor para salir de la clandestinidad ante las amenazas que existían en su contra y alzar su voz. En este caso, el accionar de las mujeres no es posible entenderlo sin la comprensión de la oposición ante el poder de un Estado patriarcal.

Finalmente hemos mostrado como en México la violencia contra las mujeres es legitimada por las instituciones y reafirmada por el estado. Sin embargo lo que queda ahí bajo las huellas y sellos de la tortura sexual es la resistencia desde el cuerpo de las sobrevivientes. Y con ello la construcción de una política del lugar.

La defensa del territorio en toda su compeljidad política cultural ha representado para el pueblo de San Salvador Atenco una forma de articular a diferentes actores locales y globales en torno a la lucha del pueblo. En este contexto es imprescindible reconocer que las mujeres son fundamentales en la defensa del lugar y se han transformado cada vez y mayor fuerza en actoras sociales estratégicas en el contexto de la lucha de Atenco. La política del cuerpo se cruza con la política del lugar para recrear entre las mujeres y el lugar un vínculo inextricable.

NOTAS

1. El proyecto Mujeres y políticas del lugar (MPL), como proyecto académico, documenta experiencias de mujeres de diversos lugares del mundo Finlandia, Papúa Nueva Guinea, México, África Oriental, Estados Unidos, Pakistán entre otros, donde surge la reflexión acerca de la conceptualización en torno a la idea de política del lugar, que se sostiene en el supuesto de que alrededor del mundo diferentes grupos sociales de las mujeres, hay en medio de la diversidad de luchas (violencia, sexualidad, medioambiente, etc.) y de estrategias algo en común a cada uno de ellos, las mujeres están participando de una nueva forma política alrededor de lugar y alrededor de sus cuerpos. El establecimiento de una red a niveles locales y transnacionales, intentando defender sus lugares mientras que en las mismas relaciones sociales desiguales de transformación dentro de ellas.
2. La Real Academia de la Lengua Española, define “ejido” como: “Campo común de un pueblo, lindante con él, que no se labra, y donde suelen reunirse los ganados o establecerse las eras”. En México esta delimitación territorial es resultado de la “Reforma Agraria” originada por la Revolución

Mexicana en 1911.

3. Aeropuerto Internacional de la Ciudad de México

4. Frente de Pueblos en Defensa de la Tierra, FPDT.

5. Centro de Derechos Humanos Miguel Agustín Pro Juárez A. C. Organización quién respalda y lleva el acompañamiento del caso de las 11 mujeres que sufrieron tortura sexual, ante la Corte Interamericana de Derechos Humanos para demandar al estado mexicano y exigir juicio político a los responsables

6. Metodológicamente el trabajo se sustenta en un trabajo etnográfico que recupera el análisis de cuatro entrevistas en profundidad realizadas a lideresas de diferentes edades del movimiento social, así como de etnografías situadas a diferentes actividades como marchas, mítines, foros, reuniones de coordinación, encuentros entre otras. En los casos en que explícitamente las mujeres han solicitado que se resguarde su identidad se han cambiado los nombres, en otros casos se mantienen los datos pues algunas de ellas consideran como un acto político la denuncia, y esta es también una forma de hacerlo.

7. Gabina Martínez (2013), integrante del FPDT, realizada en el Monumento a la Revolución el 3 de mayo, por KHG.

8. Trinidad Ramírez (2013), vocera del FPDT, realizada en el pueblo de San Salvador Atenco, el 25 de marzo, por KHG.

9. Alicia Galicia (2013), integrante del FPDT, realizada en el Monumento a la Revolución el 3 de mayo, por Karla Helena Guzmán (KHG).

10. Patricia Torres (2013), Comisión de mujeres denunciantes ante la CIDH, realizada en zona centro ciudad de México el 30 de marzo, por KGH.

11. La idea de cuerpos fuera de lugar la tomamos de Linda McDowell, 2000. Esta autora describe la idea de los cuerpos gestantes y enfermos, como ejemplos de los problemas que experimentan el cuerpo y sus límites. Para nuestro caso hacemos referencia al castigo que se desliza en las palabras de las policías, por no estar en “su lugar: el hogar” e invadir un territorio de hombres, el espacio público.

12. La violencia sexual entendida como un método de tortura extendida consiste “en la coacción, la amenaza, la intimidación y el uso de la fuerza y la violencia física o psíquica, para destruir, agredir, degradar y humillar a la víctima por su condición de género” (Carrera, 2005:59).

13. Relatora Especial de la Organización de las Naciones Unidas sobre la Violencia contra la Mujer.

14. Campaña contra la represión política y la tortura sexual, encabezada por las mujeres denunciantes ante la CIDH por el caso Atenco.

15. Norma Jiménez (2013), Comisión de mujeres denunciantes ante la CIDH, realizada en zona centro ciudad de México el 30 de abril, por KGH.

16. la entrevista a Trinidad Ramírez, se realizó el 25 de marzo de 2013 en la casa ejidal del pueblo de San Salvador Atenco.

17. El 11 de mayo de 2012, más de 131 estudiantes de la Universidad Iberoamericana protestaron contra la visita del candidato presidencial Enrique Peña Nieto a su universidad responsabilizándolo de lo ocurrido en Atenco en el 2006; después de ser difamados por una televisora por su participación en el acto político, diversas escuelas y universidades se sumaron a la denuncia por las redes sociales y convocaron a una movilización el 23 de mayo de 2012 en “las islas” de Ciudad Universitaria en la UNAM, día en que se conforma el movimiento estudiantil #YoSoy132 contra el regreso del Partido Revolucionario Institucional (PRI), bajo el lema “Si no ardemos juntos, quién iluminará la oscuridad”.

18. IDEM

19. Centro de Derechos Humanos Miguel Agustín Pro Juárez A. C. Organización quién respalda y lleva el acompañamiento del caso de las 11 mujeres que sufrieron tortura sexual, ante la Corte Interamericana de Derechos Humanos para demandar al estado mexicano y exigir juicio político a los responsables.

20. CIDH, Acceso a la Justicia para mujeres víctimas de violencia sexual en Mesoamérica, OEA/Ser.L/V/II. Doc. 63, 9 de diciembre de 2011, párrafo 21.

BIBLIOGRAFÍA

Carrillo B., Zapata E., Vázquez V. (2009) Violencia de género hacia mujeres del Pueblo en Defensa de la Tierra. *Política y Cultura*. Universidad Autónoma Metropolitana-Xochimilco, 32, 127-147.

Centro de Derechos Humanos Miguel Agustín Pro Juárez A. C. (2012) *Atenco: A seis años de impunidad, seis años de resistencia*. México.

Centro de Derechos Humanos Miguel Agustín Pro Juárez A. C. (2011) *Informe sobre el Estado de México durante el sexenio 2005-2011. La violación sistemática de derechos humanos como política de Estado*. México: Ed. Ideas en Punto.

Centro de Derechos Humanos Miguel Agustín Pro Juárez A. C e Instituto para la Seguridad y la Democracia A. C. (2006) *De Atenco a la Reforma Policial Democrática. Una mirada propositiva en clave de reforma policial democrática y derechos humanos*. Estado de México.

Franco, J. (1994) Invasión del espacio público, transformación del espacio privado. *Debate Feminista*, Año 4, 8: 267-290.

- Frente de Pueblos en Defensa de la Tierra (2008) La lucha de Atenco, un derecho universal. *El Cotidiano*. Universidad Autónoma Metropolitana-Azcapotzalco, 23(150), 107-114.
- Harcourt W., Escobar, A. (2007) Introducción. En: *Las mujeres y las políticas del lugar*. México: PUEG- UNAM, 11-28.
- Harcourt, W. (2007) EL cuerpo político en el discurso sobre el desarrollo mundial: una perspectiva de las mujeres y la política del lugar. En: *Las mujeres y las políticas del lugar*. México: PUEG- UNAM, 41-56.
- Kuri, E. (2010) El movimiento social de Atenco: Experiencia y construcción de sentido. *Andamios*. Revista de Investigación Social, Universidad Autónoma de la Ciudad de México, 7(14), 321-345.
- Massey, D. (1993) *Space, Place and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McDowell, L. (2000) *Género, Identidad y Lugar; Un estudio de las geografías feministas*. Madrid: Cátedra.
- Méndez, M. (2006). Informe sobre tortura y otros tratos crueles, inhumanos y degradantes, perpetrados en Texcoco y Atenco, los días 3 y 4 de mayo de 2006, Acción de los Cristianos para la Abolición de la Tortura A. C., México.
- Montaño, M.T. (2012) *Wilfredo Robledo declara sobre los acontecimientos en Atenco, Toluca, Estado de México* [en línea] México. <<http://mujeresylasextaorg.wordpress.com/2012/06/16/la-impunidad-persistente-y-la-falta-de-acceso-a-la-justicia-caso-atenco/>> (acceso 17 de mayo de 2013).
- Moreski, A. (2009) *La lucha de las mujeres de Atenco. Una visita a la Facultad de Filosofía y letras*. Entrevista a Trinidad Ramírez, Martha Pérez y Catalina González. México: UNAM.
- Sánchez, G. (2010) *La Línea. Relatos de la resistencia en San Salvador Atenco, México*. México: Ed. Ce-Acatl, pp.151.
- Smith, N. (1992) Contours of a Spatialized Politics: Homeless Vehicles and the Production of Geographical Scale. *Social Text*, 33, 54-81.
- Soja, E. (2008) *Postmetrópolis. Estudios críticos sobre las ciudades y las regiones*. Madrid: Traficante de Sueños. Mapas: 21.
- Zamora, A. (2014) La mujer como sujeto de la violencia de género durante la dictadu-

ra militar chilena: apuntes para una reflexión. *Nuevo Mundo Mundos Nuevos* [En línea]. Debates, Puesto en línea el 13 marzo 2008, consultado el 24 enero 2014. URL : <http://nuevomundo.revues.org/27162>; DOI: 10.4000/nuevomundo.27162

Documentos y artículos electrónicos:

Campaña contra la represión política y la tortura sexual [en línea], encabezada por las mujeres denunciantes ante la CIDH por el caso Atenco. Disponible desde < <http://contralatorturasexual.wordpress.com/> > (acceso 16 de noviembre de 2013).

Comisión Interamericana de Derechos Humanos, Acceso a la Justicia para mujeres víctimas de violencia sexual en Mesoamérica [en línea], OEA/ Ser.L/V/II. Doc. 63, 9 de diciembre de 2011, párrafo 21. Disponible desde < <http://www.cidh.oas.org/pdf%20files/MESOAMERICA%202011%20ESP%20FINAL.pdf> > (acceso 21 de diciembre de 2013).

Notas periodísticas:

Salinas J., Belinghausen H. (2006) Invita Marcos a pobladores de Atenco a luchar de nuevo, 26 de abril, La Jornada, México. [en línea] < <http://www.jornada.unam.mx/2006/04/27/index.php?section=politica&article=018n1pol> > (acceso 17 de mayo de 2013).

Fazio, C. (2006) El rescate de Atenco, planeado por PFP y aprobado por Fox, 20 de mayo, La Jornada, México.

II

Movimientos sociales en México y el problema de la vivienda: de la tibieza al olvido

Beatriz García Peralta Nieto¹

Investigadora de la Universidad Nacional Autónoma de México,
Instituto de Investigaciones Sociales,
e-mail: beatriz.gperalta@gmail.com

Durante 2013 se agudizó la profunda crisis política, social y económica que sufre el país desde la década de los años setenta. Considerada una economía emergente en los foros internacionales, México presentó ese año tasas decrecientes en su economía, consecuencia de Gobiernos ineficaces que han adoptado sin cuestionar las medidas de ajuste neoliberales. Tras unas polémicas elecciones en julio de 2012 en las que la población urbana tuvo una gran participación, el Partido Revolucionario Institucional (PRI) recuperó la presidencia del país después de doce años. Este regreso se produjo utilizando las viejas prácticas para manipular el comportamiento electoral de la población, y aprovechando la falta de confianza y de ejercicio real de la democracia² existente en el país. Esta circunstancia provocó un profundo malestar en los núcleos urbanos —en los cuales existe una mayor cultura democrática y participación política—, dando origen en la recta final de la campaña, a un movimiento estudiantil al

calor de las nuevas tecnologías masivas de comunicación que viralizaron la reproducción del descontento generalizado que se daba en ese momento en otras ciudades del mundo. Aunque la situación por la que atraviesa México es diferente a la de los países occidentales donde se han multiplicado las protestas en contra de las políticas neoliberales, sus movilizaciones han tenido un perfil similar. El movimiento #YoSoy132, estuvo integrado en sus inicios por jóvenes provenientes de entornos estudiantiles y clases socioeconómicas favorecidas que perseguía un objetivo político limitado y muy mediático sin contemplar reivindicaciones de tipo social.

Sin embargo, el contexto real de los movimientos sociales mexicanos dista mucho de la percepción distorsionada y limitada que de ellos presentan la prensa y la televisión. Según los datos hechos públicos por la Secretaría de Seguridad Pública y el Gobierno del Distrito Federal, la tendencia de las movilizaciones en la Zona Metropolitana de la Ciudad de México experimenta un continuo ascenso, aumentando en varios miles desde el año 2000, y estima que al finalizar 2013 sumaron más de nueve mil. Las movilizaciones ciudadanas de este tipo surgen ante la presentación de reformas

económicas, proyectos urbanísticos públicos y privados, cambios de usos de suelo, o en lo relativo a la seguridad, transporte y servicios públicos. Es decir, múltiples conflictos son motivo de movilización para la sociedad mexicana y sólo consiguen visibilidad en los casos en los que pueden ser utilizados como arma política. Del mismo modo, hay que reconocer que las demandas, en su mayoría, responden a problemas coyunturales e intereses particulares, que no persiguen el bien común ni pretenden aglutinar a la sociedad en la defensa conjunta de bienestar socio-económico, espacios públicos, vivienda accesible o servicios. Por ello, éste artículo presenta una primera aproximación a la historia de los movimientos sociales mexicanos contemporáneos, resaltando cómo en sus reivindicaciones se ha aceptado —e incluso legitimado— el abandono del Estado de su responsabilidad social, como en el caso del cumplimiento del derecho a la vivienda. Desde las reformas de la década de los noventa, la vivienda se ha terminado por asumir como una responsabilidad individual y no como un bien que tiene que estar garantizado por las políticas públicas.

No obstante, esta realidad no fue siempre así; la amplia bibliografía disponible da cuenta de la diversidad de demandas sociales y movilizaciones que tuvieron su expresión desde las décadas de los sesenta hasta la de los noventa en las ciudades mexicanas. Estas reivindicaciones se enmarcaban en un contexto político mucho más amplio en el que se ponían en tela de juicio las características de la urbanización y el modelo de desarrollo capitalista en general. Evidentemente, éste tipo de movilizaciones cobraron mayor complejidad y radicalización en otros países latinoamericanos, y generalmente se vincularon con las organizaciones de izquierda o con movimientos de liberación nacional.

Aunque este texto se escribió en 2013 es importante hacer mención de la desaparición y presumible asesinato de 43 estudiantes de la normal superior de Ayotzinapa el 26 de septiembre que pretendían asistir a la marcha del 2 de octubre. La desaparición de los jóvenes se convierte en un acto criminal que recuerda lo sucedido en 1968. Estos sucesos provocaron múltiples movilizaciones. Sin embargo a pesar de que el caso se había aclarado de acuerdo a las autoridades mexicanas, en septiembre de 2015 la Comisión Interamericana de Derechos a través de un Grupo Interdisciplinario de Expertos Independientes (GIEI)³ entregó un informe que cuestionó los elementos centrales de las investigaciones del gobierno.

LA DÉCADA DE LOS SESENTA: LA VIVIENDA PRIVADA DE LA ALIANZA PARA EL PROGRESO Y LA ESPERANZA DEL MOVIMIENTO ESTUDIANTIL DE 1968

Por lo general, 1968 suele establecerse como el año de la ruptura con la modernidad capitalista, al generalizarse, en varios países del mundo, los distintos movimientos de protesta contra el orden establecido; expresados, principalmente, en el ámbito estudiantil. Sin embargo, en América Latina el triunfo de la Revolución cubana en 1959 vino a servir de ejemplo a otros países de la región, lo cual asestaba un duro golpe a los intereses estadounidenses y una gran preocupación para los recién creados organismos internacionales. La Alianza para el Progreso (Alpro) fue la estrategia que diseñó el Gobierno del presidente Kennedy, una de sus propuestas fue el fomento de la propiedad privada con el objetivo de fragmentar y frenar el avance de las demandas sociales surgidas tras la Revolución cubana (García Peralta, 2011: 100).

Para México, la Alianza para el Progreso supuso el inicio de una transformación económica tras años de implementar políticas de fortalecimiento del Estado, tanto en su calidad de agente económico directo, como de controlador, planificador y regulador de la esfera económica, financiera y social. Estas nuevas directrices cancelaron las políticas de vivienda en alquiler aplicadas por el Gobierno en la primera mitad del siglo XX. De esta manera, la tenencia de la vivienda social pasó de alquiler a propiedad privada, lo cual reorientó la acción del sector público a incentivar la producción de vivienda en propiedad y desvirtuó el papel benefactor del Estado. Asimismo, la participación pública se vio limitada al diseño y gestión de operaciones que no implicaran un obstáculo para la obtención de ganancias exponenciales para la iniciativa privada del sector constructor de vivienda.

Los resultados de la política establecida por la Alianza para el Progreso no tuvieron como resultado un mayor bienestar para la población, sino que sirvió para seguir favoreciendo a sectores clientelistas y a círculos próximos al Gobierno. En julio de 1968 se presentó ante la opinión pública el “Movimiento Estudiantil Popular en Pro de las Libertades Democráticas”, movimiento que vendría a experimentar un conti-

nuo ascenso en el breve periodo comprendido entre el 26 de julio y el 2 de octubre de ese año. Pese a ser un pronunciamiento de carácter estudiantil, en seguida obtuvo el apoyo de diferentes sectores sociales que compartían el mismo malestar respecto a las contradicciones del sistema,⁴ lo que ayudó a convertirlo en una verdadera explosión social que cohesionó la inconformidad causada por un sistema cada vez más corrupto, autoritario y viciado, unido al continuo deterioro de las condiciones sociales, así como al abandono y desatención de la responsabilidad estatal en los problemas de la población.

Aunque el movimiento no llegó a tener una ideología unitaria y las movilizaciones se llevaron a cabo bajo distintas concepciones de lucha, compartía un mismo propósito: establecer un ideario democrático y un diálogo público que sostuviera la defensa de los derechos y libertades ante el autoritarismo gubernamental. El planteamiento de un proyecto alternativo de sociedad futura y la esperanza de cambio social lograron que el movimiento cobrara fuerza rápidamente; y ante la intransigencia gubernamental, reforzó su organización, además de optar por ampliar sus alianzas y acumular fuerzas ante posibles represalias.⁵

Sin embargo, esa audacia a la hora de congregarse masivamente a la ciudadanía para cuestionar a la autoridad fue precisamente lo que originó la subsecuente respuesta violenta e implacable por parte de las fuerzas de seguridad y los grupos paramilitares. Las provocaciones de las fuerzas del orden y el descrédito de la prensa no habían conseguido intimidar a unos sublevados que estaban dispuestos a continuar con las demostraciones de desobediencia. El éxito de las movilizaciones había sido tal que, ante la cercanía del inicio de los Juegos Olímpicos en la Ciudad de México, el Gobierno decidió poner fin a las protestas y ordenó intervenir violentamente contra los manifestantes reunidos en la plaza de las Tres Culturas de Tlatelolco; culminando en lo que se conocería como la matanza del 2 de octubre. A pesar de los cientos de muertos de Tlatelolco, nunca se aclaró la suma total de víctimas y represaliados de la intervención estatal en las protestas.

Cabe destacar que el Conjunto Urbano Nonoalco Tlateloco, escenario del trágico final del movimiento, supuso la transición de la tenencia de la vivienda social en alquiler a propiedad privada, representando la materialización de la propuesta de la Alianza para el Progreso de convertir a la población mexicana en propietaria privada.

LA DÉCADA DE LOS SETENTA: CLIENTELISMO Y PROPIEDAD PRIVADA DE LA VIVIENDA OBRERA

En la política mexicana del periodo posrevolucionario, la lucha social y política se había venido resolviendo mediante la consolidación de un régimen político con un partido dominante (PRI) de carácter popular que logró integrar su propia base social con los sectores de masas constituidos en las organizaciones nacionales. Este modelo político se fue descomponiendo a medida que el Gobierno conseguía regular la acción de las reivindicaciones y subordinarlas progresivamente al poder gubernamental -con la estrecha colaboración de los dirigentes incorporados a su aparato y a las diferentes organizaciones y movimientos obreros. En este sentido, el desarrollo y estabilización de la base institucional del Estado instauró una acción gubernamental orientada a dirigir y controlar el movimiento obrero para poder utilizarlo como arma política y someter a otros grupos (Brachet-Márquez, 2001: 22).

Como resultado de esta integración, aún es discutida la existencia de un movimiento obrero real ante la absoluta falta de actuación conjunta y unitaria o de acciones sindicales comunes. El movimiento obrero organizado que existe en el país deja fuera al 80% de la fuerza laboral y responde a una organización sindical de carácter gremial que ocasionalmente coincide en sus acciones; de ese modo se evita el conflicto y no se comprometen las áreas de influencia y las cuotas de poder conseguidas por sus líderes (Trejo, 1990: 69-70).

La década de 1970 se caracterizó por el reacomodo del papel gubernamental establecido en los lineamientos de los organismos internacionales el cual se hizo efectivo durante los años ochenta. A ojos del poder sindical, este nuevo contexto se percibía como una pronta modificación de los equilibrios políticos, y si bien no puede hablarse de un desmantelamiento pleno del clientelismo sindical, éste experimenta un debilitamiento en su capacidad y, al mismo tiempo, en su legitimidad social.⁶

Por ello, para el aparato sindical mexicano, las políticas de vivienda de los años setenta sirvieron de pretexto para desempolvar la vieja actitud combativa y justificar la función de agente público que había sido diluida tras su incorporación a la maquinaria gubernamental. No obstante, con la elaboración de una política gubernamental basada en la tenencia privada de la vivienda, la irrupción de los sindicatos en la asignación y el proceso productivo de vivienda reforzó los vicios clientelistas e introdujo nuevas posibilidades de obtención de ganancias para los líderes sindicales.

En 1970 se inició el mandato de Luis Echeverría, el cual se caracterizó por el extendido empleo de la fórmula de la comisión tripartita⁷ (trabajadores, empleadores y Estado). En 1971, se llevaron a cabo las reformas constitucionales del artículo 123, donde liberaban a los patrones de “proporcionar a los trabajadores habitaciones cómodas e higiénicas” a cambio de aportar el 5% del salario al fondo nacional de vivienda. Para el cumplimiento de dichas disposiciones, en mayo de 1972 se creó el Fondo Nacional para la Vivienda de los Trabajadores (Infonavit) con el objetivo de administrar estos recursos y cuyos derechohabientes serían los trabajadores asalariados de las empresas privadas y de algunas paraestatales.

Es claro, cada uno de los actores que intervinieron en la creación del Infonavit tenía expectativas e intereses específicos respecto al organismo. En el caso de las centrales obreras significó una fuente de legitimación ante sus bases, y para el Gobierno

de turno, la operación del Infonavit representó la posibilidad de control y clientelismo político sobre el sindicalismo obrero, además de un recurso de legitimación ante otros sectores sociales.

Durante el primer periodo, los sectores obrero y empresarial empezaron a demandar el control sobre dos cuestiones básicas como el otorgamiento y distribución de los créditos —ya que esto permitía un manejo clientelista—, así como el control del proceso de construcción de la vivienda —que abría la posibilidad de obtención de cuantiosos beneficios económicos—. De este modo, la incursión sindical en la producción de vivienda estableció un nuevo equilibrio de poderes donde cada parte involucrada podía sacar beneficio. La estrategia de privatización puso el ahorro de los trabajadores en el centro del negocio inmobiliario; y si bien el nuevo planteamiento sirvió en un inicio para dotar de vivienda a una parte de la clase trabajadora, con el paso del tiempo, ésta vio decaer sus posibilidades de acceso como consecuencia de la creación de un mercado especulativo que encareció el precio de la vivienda.

De este modo, el establecimiento de los fondos de vivienda y la consolidación del modelo privado no ofrecieron una mayor protección social al trabajador, sino que proporcionaron nuevas oportunidades al poder económico para disponer del ahorro de los trabajadores. Este perverso círculo del libre mercado abierto a la vivienda privada de los trabajadores, finalmente ha llevado a que los trabajadores de menores ingresos subsidien a los de mayores ingresos, perdiendo el beneficio de ese ahorro forzoso establecido en los fondos nacionales. A pesar de que algunos beneficiarios pudieron conseguir vivienda, en realidad fue un sistema fallido al no garantizar plenamente el acceso a la vivienda o al permitir perderla en caso de problemas económicos o de tener que abandonarla por su mala ubicación.

Por ello, el fracaso de dicho modelo y de los fondos nacionales de vivienda se expresa en la excesiva y permanente necesidad de vivienda, así como en la desatención de la población con menos recursos derivada de concebir la propiedad privada como un problema particular que cada individuo tiene que resolver sin que pueda existir una disposición de agruparse en un movimiento social para demandar acceso a vivienda.

LA DÉCADA DE LOS OCHENTA: MOVIMIENTOS URBANOS POPULARES Y EL TERREMOTO DE 1985

La creación de diferentes movimientos sociales urbanos en la década de 1980 continuó con la acción popular llevada a cabo por las débiles organizaciones vecinales en los setenta, llegando a alcanzar un papel social significativo al constituirse en diferentes coordinadoras y entidades de perfil político. La formulación de demandas de tipo urbano adquirió un nuevo carácter y consiguió incluir el derecho a la vivienda en una lucha que cobró una fuerza considerable y cierto poder mediático.

En 1980 se crea la Coordinadora Nacional del Movimiento Urbano Popular (CONAMUP) como resultado de las demandas populares que venían planteándose en las zonas urbanas desde la década anterior. La necesidad de encaminar las reivindicaciones de un modo unitario llevó a los diferentes movimientos urbanos populares a la creación de una coordinadora que fuera capaz de desarrollar una acción política conjunta de nivel nacional. Dada la cantidad de organizaciones y movimientos que logró reunir, la CONAMUP se convirtió en una de las fuerzas independientes de masas más importantes del país, lo cual le hizo alcanzar un peso político considerable en la sociedad.

Entre sus demandas se encontraban las relativas a suelo, vivienda, infraestructura y servicios públicos; recogiendo entre sus reclamaciones la propuesta de una reforma urbana integral, la regularización de la tierra, la congelación de las rentas de vivienda, la formulación de una ley inquilinaria, la exigencia de medidas contra la contaminación o la mejora del transporte público, entre otras.

Uno de los momentos más representativos en cuanto a movilización social urbana se vivió tras el sismo ocurrido en la Ciudad de México en 1985. La mañana del 19 de septiembre, un temblor de 8.1 grados en la escala Richter sacudió la costa sur y el centro del país, afectando con especial dureza la Zona Metropolitana de la Ciudad de México. Los efectos del sismo generaron una pronta respuesta popular al organizar brigadas de rescate ciudadanas.

En la creación del movimiento ciudadano nacido como consecuencia del sismo, mucho tuvo que ver la organización vecinal preexistente desde años atrás. El acelerado crecimiento de la ciudad y las continuas demandas de equipamiento e infraestruc-

tura urbana habían impulsado las primeras experiencias de organización vecinal. El Movimiento Urbano Popular contaba con más de diez años de experiencia y en 1982 se había creado la Coordinadora Inquilinaria del Valle de México, con el objetivo de desarrollar las demandas de los inquilinos respecto a la mejora de los servicios internos de las vecindades y tratar de detener los cambios de uso de suelo que se registraban desde años anteriores. En varias colonias del centro de la ciudad se observaba ya una fuerte transformación de uso habitacional a comercial, unido al ulterior proceso de segregación forzosa para la población.

En otras zonas de la ciudad surgieron otros grupos que no tuvieron origen en organizaciones preexistentes, sino que surgieron de la misma necesidad de constituir a los damnificados en un actor colectivo con representación en la elaboración de la política de reconstrucción. En todo caso, en la formación del movimiento de damnificados tuvo especial importancia el gran daño ocasionado en la zona central de la ciudad, donde predominaba la vivienda multifamiliar de renta congelada⁸ desde el decreto de 1946. La incertidumbre respecto del futuro de las viviendas afectadas por el sismo, unido al importante deterioro que ya sufrían tales construcciones, motivó una masiva participación ciudadana en el movimiento, dado que la solución individual del problema se presentaba como virtualmente imposible ante la población afectada (Duhau, 1987: 76-77).

La coordinación ciudadana fue capaz de dar respuesta a la necesidad de auxilio y erigirse como interlocutor político, dejando en evidencia la torpe e ineficaz reacción gubernamental. Las fuerzas de seguridad se limitaron a realizar labores de vigilancia y resguardo de los edificios afectados, delegando el resto de funciones en unas brigadas ciudadanas en las que había un conocimiento previo de las capacidades de las personas y de las actividades que estaban en condiciones de desempeñar mejor. Asimismo, el entendimiento existente entre los dirigentes de estas organizaciones y la población afectada fue fundamental para convertirse en interlocutor político en el posterior proceso de reconstrucción.

En octubre de 1985 se creó la Coordinadora Única de Damnificados (CUD) que sirvió de plataforma para dirigir las demandas de organizaciones vecinales pertenecientes a diferentes estratos socioeconómicos y con distinta problemática de vivienda. Gracias a su capacidad de convocatoria, la coordinadora consiguió el reconocimiento

por parte de las autoridades y se convirtió en parte fundamental en la reconstrucción. De este modo, y gracias a la acción conjunta, se agruparon los numerosos y variados intereses de la población damnificada y se logró una negociación eficaz con el Estado, garantizando el derecho a las familias que habitaban estas zonas a vivir en el mismo lugar. Como consecuencia de dicha alianza, el plan gubernamental de reconstrucción de la zona centro (Programa de Renovación Habitacional Popular) logró expropiar los inmuebles deteriorados, adecuar la reglamentación existente y desarrollar proyectos innovadores para beneficiar a más de cuarenta mil familias. Sin embargo, como esta vivienda se otorgó en propiedad privada con créditos baratos, provocó que los “nuevos propietarios” respondieran a intereses individuales (rentando o vendiendo las viviendas), rompiendo así las redes sociales vecinales y desmovilizando las demandas.

En esta misma década, también destacó la labor del Fideicomiso Fondo Nacional de Habitaciones Populares (FONHAPO) como consecuencia de la movilización social para conseguir crédito y vivienda para familias de bajos recursos. De tal modo, se logró comprar suelo y obtener crédito de manera colectiva; así se consiguió librarse parcialmente de la especulación y del uso clientelista. Sin embargo, el Banco Mundial condicionó sus préstamos eliminando la compra de suelo y los créditos colectivos al mismo tiempo que distintos grupos empezaron a utilizarlo con fines clientelistas.

Por otro lado, en 1987 se creó la Unión Popular Revolucionaria Emiliano Zapata (UPREZ) a partir de la necesidad de aglutinar al movimiento urbano popular que se había venido descomponiendo. Se caracterizó por tener un perfil ideológico de izquierda y estaba compuesto por habitantes que, ante la desatención de la acción pública, compró suelo a fraccionadores clandestinos u ocuparon terrenos, como es el caso de San Miguel Teotongo (Moctezuma, 1999: 435).

Finalmente, la experiencia política alcanzada tras la agrupación de diferentes movimientos populares desencadenó la irrupción de nuevas fuerzas políticas de alcance nacional. Tras la asociación de simpatizantes de izquierda con integrantes de organizaciones sociales, se dio paso a la creación del Partido de la Revolución Democrática (PRD) en 1989 y el Partido del Trabajo (PT) en 1990.

La siguiente década también vio nacer una serie de movimientos sociales de corte político como consecuencia, en gran medida, de la grave crisis de 1994. Uno de los casos más destacados fue la resistencia campesina que tuvo lugar en Chiapas por el

Ejército Zapatista de Liberación Nacional (EZLN). Las demandas de este movimiento revolucionario estaban relacionadas con la situación de abandono y opresión de las zonas rurales de Chiapas, la cual se volvió insostenible tras las reformas económicas llevadas a cabo por el gobierno mexicano en 1994. Al igual que el movimiento zapatista, en otras partes del país se organizaron movimientos populares como resultado de los efectos de la precipitada implantación de las políticas de apertura económica.

LA PÉRDIDA DE LA UTOPIA Y EL OLVIDO EN EL CARÁCTER DE LOS NUEVOS MOVIMIENTOS SOCIALES

Tras el cambio de siglo, en México sucedieron eventos que erróneamente se denominaron como “cambios democráticos”. La ansiada alternancia tras la llegada al Gobierno del partido de derecha en el año 2000, precipitó la entrada de lleno en el modelo neoliberal y la campaña de desprestigio —con la estrecha colaboración de los medios de comunicación masivos— en contra de una izquierda que había experimentado un destacado ascenso a raíz de su gestión en el Gobierno de la Ciudad de México.

Tras un sexenio de Gobierno conservador, la sociedad mexicana no satisfizo la demanda de cambio que el propio Partido Acción Nacional (PAN) se había encargado de publicitar desde antes de su llegada al poder; precisamente por ello, la opción de izquierda se mostró como la única alternativa creíble de cara a las elecciones de 2006. En vista del posible éxito de la izquierda, los grandes medios de comunicación comenzaron una fuerte campaña de descrédito hacia el candidato Andrés Manuel López Obrador, en la que no escatimaron en burlas y ataques personales. Aun así, los avances sociales conseguidos como jefe de Gobierno del Distrito Federal hacían de López Obrador la única opción capaz de mitigar las consecuencias de la consolidación del neoliberalismo.

En una sociedad acostumbrada a la continua sospecha de fraude electoral, el “ajustado” resultado de las elecciones que dio por ganador al aspirante del PAN por un estrecho margen porcentual, llevó al candidato de izquierda a promover la movilización social en el no reconocimiento de Felipe Calderón como presidente. Inmediatamente

se desencadenó una respuesta social desaprobatoria en la ciudadanía que aún anhelaba vivir un cambio político real. Los actos de protesta tuvieron un respaldo masivo en el Distrito Federal, donde se organizaron plantones en el paseo de la Reforma y el Zócalo; dos de los más emblemáticos espacios públicos de la capital se ocuparon poniendo especial atención en evitar el enfrentamiento o un posible estallido de violencia. Pese a ser un llamamiento de carácter pacífico y no registrarse incidentes, estos acontecimientos fueron y son utilizados por los medios de comunicación como instrumento para generar miedo en la población.

Por otro lado, la eventual sensación de desgobierno causada por la reacción ciudadana fue finalmente resuelta con el reconocimiento de Calderón por parte de Estados Unidos. Con la ratificación internacional de un Gobierno con tanto peso, la presión social no pudo hacer mucho más y se dio inicio al frágil mandato de un presidente constantemente señalado y acusado por los resultados de la contrapartida exigida para lograr aquel respaldo. La decisión de iniciar la guerra contra el narco en búsqueda de legitimación dio paso a la descomposición social más importante que ha vivido México en toda su historia. El fraude y la crisis política vivida en este periodo, junto a la constante concurrencia de las viejas prácticas de corrupción, lograron que la sociedad mexicana centrara sus reclamos en resolver lo inmediato, sumiéndose con ello en un oscuro proceso de pérdida de utopía.

En la primera década de siglo, además de las movilizaciones por motivos políticos, también se realizaron otras de gran magnitud, como las relacionadas con los megaproyectos urbanos. Una de ellas se suscitó tras el anuncio del plan de traslado del aeropuerto de la Ciudad de México a terrenos del Estado de México que se pretendían expropiar sin negociación, y otra de no menos importancia surgió con el desmantelamiento de la empresa pública que abastecía de electricidad a la zona metropolitana. Éstas y otras protestas tuvieron un impacto significativo en la opinión pública; pero, del mismo modo, sirvieron para confirmar la nueva tendencia reivindicativa centrada en la resolución de cuestiones coyunturales y eventuales.

Asimismo, debe tenerse en cuenta que el fundamento de los nuevos movimientos sociales que han obtenido popularidad en las últimas elecciones de 2012 se encuentra estrechamente ligado a la corriente inconformista europea como consecuencia de las políticas de austeridad. Sin embargo, la realidad mexicana dista mucho de la europea,

pues existen gran cantidad de reclamaciones básicas no resueltas y la situación del país no responde a un proceso de abandono del auxilio estatal tras la crisis mundial de 2008, sino que el propio Estado aliado con los medios de comunicación masiva tradicionales se ha convertido, desde las crisis recurrentes de 1988 y 1994, en un obstáculo para el bienestar social de la población desarticulada y sin sentido del bienestar común.

CONCLUSIONES

Por último, la sociedad mexicana se enfrenta a un escenario incierto, el 2013 cerró con tres reformas: educativa, fiscal y energética que lejos de significar un cambio que responda a las necesidades socio económicas del país son propuestas mal elaboradas que siguen provocaron movilizaciones de los sectores afectados. La situación socioeconómica y política se presentó como la principal preocupación de ciertos grupos que han conseguido movilizar a sectores críticos de la población pero que aún no han logrado congregarse a una masa social relevante. La contribución ciudadana se vuelve compleja sin un proyecto socio-económico amplio en el que se incluyan transformaciones fundamentales y ambiciosas y que rebasa los alcances de este artículo.

Como hemos relatado, a pesar de las movilizaciones que se realizaron en el país y principalmente en la Ciudad de México, las demandas urbanas se han centrado en atender problemas coyunturales y se olvidaron de reclamaciones fundamentales como el derecho a la ciudad y la defensa de su bienestar social. Ejemplo de ello es la asunción de la propiedad privada de la vivienda como dogma que ha generado un abandono de la defensa del bienestar social. Además, en los pocos casos, en los que la dotación de vivienda se presentó como demanda central, como después del sismo de 1985, el acceso a la propiedad privada provocó el abandono de la postura crítica de la población y no ha permitido un proyecto sólido que concrete a futuro el derecho a la vivienda, a pesar de que este derecho fue signado por México en acuerdos internacionales.

NOTAS

1. Agradezco la colaboración de David Díez Cueto en la redacción y búsqueda de información de este artículo y a Eduardo Torres por sus fotografías.
2. En el artículo de Lorenzo Meyer “Entre el pesimismo y optimismo” publicado en el diario Reforma del 21 de junio de 2012 se amplía esta idea. Disponible en www.lorenzomeyer.com.mx.
3. <http://es.scribd.com/doc/278980321/Informe-Ayotzinapa-GIEI-2015#scribd> Consultado el 15 de septiembre de 2015
4. “El de 68 fue un movimiento social que se caracterizó fundamentalmente por la definición de un adversario común bien localizado y, pudiéramos decir, concentrado: la espesa trilogía PRI- Gobierno-presidente de la República” (Zermeno, 2008: 95).
5. “Reacción natural cuando lo que se tiene al frente es un enemigo tan poderoso como el Estado mexicano” (Zermeno: 2008: 74).
6. “Al estar formalmente incorporados a la estructura del partido oficial y, sobre todo, al ser habitualmente considerados por quienes encabezan la administración pública como instrumentos, más que como interlocutores, los sindicatos mexicanos han tenido limitaciones para defender los intereses de sus representados” (Trejo, 1990: 398).
7. Las instituciones tripartitas fueron características del Gobierno de Echeverría; algunos autores sostienen que el objetivo de éstas fue conciliar intereses más o menos contradictorios de manera institucional, bajo una ideología de colaboración intersectorial, y con esto, acrecentar los rasgos corporativos del sistema político (Copevi, 1977b y Núñez, 1982).
8. “Más del 31% de todo el inquilinato en el Distrito Federal se concentraba en las delegaciones Cuauhtémoc y Venustiano Carranza” (Duhau, 1987: 77).

BIBLIOGRAFÍA

- Álvarez Béjar, A. (1990) *La clase obrera y el sindicalismo mexicano*. México: Facultad de Economía UNAM.
- Brachet-Márquez, V. (2001) *El pacto de dominación. Estado, clase y reforma social en México (1910-1995)*. México: El Colegio de México.
- Duhau, E. (1987) La formación de una política social: El caso del Programa de Renovación Habitacional Popular en la Ciudad de México. *Estudios Demográficos y*

- Urbanos*, 2, 1: 75-100. México: El Colegio de México.
- García Peralta, B. (2011) Social Housing in Mexico: The Commodification and Peripheral Growth of the City. En Sohn H., Tahl K., Robles-Durán M. (eds.) *Urban Asymmetries. Studies and Projects on Neoliberal Urbanization*. Rotterdam: 010 Publishers.
- Moctezuma Barragán, P. (1999) *Despertares: comunidad y organización urbano popular en México 1970-1994*. México: Universidad Iberoamericana.
- Moreno Galván, F. de J. (2013) *Los retos de las políticas de participación ciudadana ante los nuevos movimientos sociales en la Zona Metropolitana del Valle de México*. Ponencia en seminario internacional Repensar la Metrópoli. México. Octubre de 2013.
- Ortega Valadez, E. (1987) Reflexiones sobre los efectos del sismo en la organización vecinal. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 2(1), 141-147. México: El Colegio de México.
- Ramírez Saiz, J.M. (1986) La Conamup y la política. *El Cotidiano*, 2, 11. México.
- Trejo Delarbre, R. (1990) *Crónica del sindicalismo en México (1976-1988)*. México: Siglo XXI editores.
- Zermeno, S. (2008) *Resistencia y cambio en la UNAM. Las batallas por la autonomía, el 68 y la gratuidad*. México: Editorial Océano.

Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica. Proposte per Firenze, e non solo¹

Marvi Maggio

Architetta-urbanista, funzionaria Pianificatrice territoriale presso la DG Governo del territorio della Regione Toscana; socia fondatrice dell'International Network for Urban Research and Action,

e-mail: marvi_maggio@LIBERO.IT

Ricerca di applicazione al caso concreto di Firenze di alcuni principi dell'urbanistica, a partire da Henry Lefebvre

“Il diritto alla città non è soltanto un diritto all'accesso di quanto già esiste, ma il diritto di cambiarlo. Noi dobbiamo essere certi di poter vivere con le nostre creazioni. Ma il diritto di ri - fare sé stessi attraverso la creazione di tipi qualitativamente differenti di socialità urbana è uno dei più preziosi diritti umani” (Harvey, 2003).

E' sempre più difficile trovare piani urbanistici che si propongano di dare espressione e collaborare a costruire il diritto alla città per tutti i gruppi sociali che ne sono sistematicamente esclusi. Gli obiettivi sembrano essere altrove.

In questo saggio propongo i primi elementi per costruire un piano urbanistico situato “in basso a sinistra” (come dicono gli zapatisti). Si tratta di una traccia e di proposte che sono l’inizio di un percorso da proseguire in modo autogestito e collettivo, un percorso in parte già iniziato da tutti i gruppi e i movimenti urbani che si oppongono alle trasformazioni urbane appiattite su una valorizzazione economica del territorio, a vantaggio di pochi e destinata a pochi.

La città da cui prendo le mosse è Firenze, città affascinante e difficile.

URBANISTICA: VALORE DI SCAMBIO O VALORE D’USO?

“... l’urbanistica degli imprenditori. Essi pensano e realizzano, senza nascondere, per il mercato, in vista di un profitto. La novità, il fatto più recente, è che essi non vendono più alloggi o immobili, ma urbanistica. Con o senza ideologia, l’urbanistica diventa valore di scambio” (Lefebvre, 1968).

Nel territorio del Comune di Firenze è in corso un processo di trasformazione, forse, senza precedenti. Dismissioni e riutilizzazioni, de-territorializzazione e ri-territorializzazione si succedono con celerità sempre maggiore. La sommatoria di interventi che saturano lo spazio rimasto libero insieme a quelli di grosse dimensioni, come quello dell’area di Castello o delle aree ferroviarie, ci restituiscono una situazione di grande cambiamento. Guardando dalle colline o arrivando da fuori quello che vediamo sono gru, tante gru. Ma quale direzione sta prendendo questa grande trasformazione? Sta risolvendo la questione abitativa, nascosta per tanti anni dall’affermazione “siamo tutti proprietari”, per poi scoprire che sono 5.000 i nuclei abitativi che chiedono una casa di edilizia a prezzi sociali nel Comune di Firenze? E che tanti altri, come i 2.000 residenti nelle case occupate “abusivamente”, mostrano il loro bisogno in un altro modo e altri ancora, come gli studenti o più in generale i giovani, avrebbero di certo diritto ad ottenere una casa in affitto accessibile che consenta una autonomia dalla famiglia di origine.

Le aree urbane non edificate, comprese quelle destinate a servizi pubblici, la pro-

294 Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica

messa non mantenuta, sono trasformate in aree edificabili². E quello che si costruisce è presto detto: case in vendita, alberghi, centri commerciali, uffici e centri direzionali e in generale tutto quello che serve al turismo e che sfrutta la presenza dei nostri beni comuni: un eccezionale patrimonio storico, culturale e artistico. Il turismo è un settore che sta al primo posto in questa appropriazione privata di beni comuni ed è una delle ragioni dei prezzi così elevati di affitti e vendita dello spazio. Un ruolo i cui effetti sono aggravati dalle politiche promosse da tutti i livelli dell'amministrazione pubblica che, con la onnipresente ed onnivora motivazione dello sviluppo economico, si muovono per eliminare il poco redditizio "turismo dei poveri", e per promuovere solo quello di lusso, senza verificare quale effetto abbiano i gusti dei ricchi sui beni culturali e ambientali da proteggere e senza considerare l'effetto sui prezzi di queste presenze. E dimenticando che la fruizione culturale dei beni comuni va garantita a tutti, è un diritto universale. Il rischio che Firenze si trasformi in una città di lusso, con negozi di lusso e residence di lusso è reale.

La trasformazione degli spazi a servizio pubblico (standard) in aree edificabili, è anche un indicatore del cambiamento di politica: dall'impegno nella predisposizione di elementi di "stato sociale", seppur minimo in Italia rispetto ad altri paesi europei, alla creazione di nuovi mercati in quelli che erano servizi pubblici: acqua, istruzione, sanità, trasporti. Una classica politica neo-liberista.

Ma per capire cosa fare, vanno interpretati i meccanismi che determinano queste trasformazioni: sono meccanismi macro, la globalizzazione non meglio definita, oppure incontrovertibili meccanismi quasi naturali di "mercato", contro cui non c'è molto da fare, e che ruolo ha l'amministrazione pubblica e lo stato, sono un osservatore privo di funzione o un attore attivo?

Come mai quel ruolo di promotore di valori d'uso e di risposta ai bisogni sociali, che nel dopoguerra qualche amministrazione pubblica ha assunto, oggi invece lo ricoprono privati cittadini riuniti in comitati oppure movimenti urbani di vario genere?

Il ruolo dello stato e della pubblica amministrazione di garantire servizi sociali ed attutire squilibri territoriali e problemi sociali derivanti dallo sviluppo, noto come "compromesso keynesiano", ha progressivamente lasciato il posto ad altre politiche. Ora come allora si tratta di politiche molto attive: costruire le condizioni per profitti in cui la componente di rendita è sempre più elevata.

Molta della pianificazione urbanistica a cui ci hanno abituati le giunte di Firenze, si riduce alla registrazione da parte dell'amministrazione pubblica, delle proposte delle imprese immobiliari e di costruzione private: Baldassini - Tognozzi - Pontello, Consorzio Etruria, Spagnoli, Fratini, Margheri, Fondiaria, Astaldi, Giudici Costruzioni per citarne alcune³. Ma sarebbe erroneo pensare che manchi un disegno complessivo.

La prima impressione guardando ai vari piani in essere nel Comune di Firenze (innumerevoli varianti al PRG del 1998, Piano strutturale adottato e riadottato, piano strategico) è che ci si trovi di fronte ad un *laissez faire* unito ad un sostegno attivo ed aperto all'accumulazione da espropriazione, quel tipo di accumulazione del capitale che si ottiene espropriando beni comuni, in questo caso addirittura la città.

Il *laissez faire* non si muove mai al di fuori di regole, certo quelle di oggi sono molto sbilanciate a favore del diritto di edificare da parte del proprietario delle aree e del promotore immobiliare. Quando si parla di deregolamentazione urbanistica non bisogna dimenticare che bastano il regime dei suoli, cioè le norme che regolano e soprattutto garantiscono il diritto di proprietà, a determinare chi avrà la meglio.

Il regime dei suoli è garantito dalle istituzioni: sulla definizione e sulle prerogative dei diritti della proprietà fondiaria, in Italia pesano e hanno pesato il potere del "blocco edilizio", la lunga durata dell'accezione di proprietà privata dei suoli assoluta ereditata dal diritto romano, le interpretazioni contro la "riforma urbanistica" di numerose sentenze Corte Costituzionale, l'ambivalenza interpretativa della nostra Costituzione che mentre garantisce il diritto di proprietà ne sancisce la limitazione sulla base dell'interesse generale, le leggi sul governo del territorio, il codice civile.

Stato e mercato sono cresciuti insieme, la forma della regolazione (regolazione = insieme delle leggi e delle norme finalizzate a perpetuare il sistema economico e sociale esistente) cambia, ma non la sua onnipresenza e necessità. La rendita urbana lungi dall'essere un beneficio connaturato al bene, necessario e meccanico, è una costruzione sociale, che è resa possibile in primo luogo attraverso la stipula da parte del governo di accordi riguardanti i diritti ed i privilegi fra i partecipanti al mercato, basti pensare ad esempio alla ratifica di atti, affitti, contratti di vendita e quindi alla garanzia legale ed istituzionale della loro osservanza. Senza la regolazione statale del mercato, non si verificherebbero scambi.

I rapporti di potere fra le classi sono cruciali nel determinare l'entità della rendita

296 Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica

(ciò che il proprietario fondiario ottiene per il solo fatto di possedere il terreno) ed il tipo di limitazioni e tassazioni cui è sottoposta.

Non esiste quindi “un effetto univoco e predeterminato del mercato immobiliare sull’organizzazione della città, perché esso dipende in sostanza dal ‘potere’ che a tale mercato si concede, sapendo che una città che non sia espressione di una intenzionalità pubblica e collettiva finisce con l’essere preda di interessi parziali e particolari depotenziandone qualità fisica, sociale e culturale” (Indovina, 1995).

La terra è un bene che non viene prodotto come le altre merci, ma esiste in natura. I luoghi hanno un contenuto naturale e un contenuto di valore prodotto dal lavoro e dai conflitti sociali nel corso del tempo.

Il sostegno attivo al mercato è fatto di finanziamenti pubblici, sostegno in caso di aumenti dei costi e assunzione del rischio di impresa da parte dello stato, come è avvenuto per l’Alta Velocità o da parte dell’amministrazione come avviene per il project financing.

Le privatizzazioni di beni pubblici, edifici e terreni di stato, regioni, province, comuni, enti, comportano un ampliamento di quanto si muove secondo la logica di mercato. Tra l’altro si tratta di aree che come quelle delle ferrovie erano state assegnate a costo zero o poco più per la realizzazione di infrastrutture pubbliche e ora vengono riversate sul mercato delle aree a prezzi accresciuti dalle destinazioni edificabili.

Ma esiste un disegno, una visione del futuro a cui tendere da parte della nostra “classe dirigente”?

Nel libro pubblicato nel 1992, *La città occasionale*, Francesco Indovina sottolinea: “A Firenze gli interventi Fiat e Fondiaria (ndr Novoli e Castello), pur ridimensionati (soprattutto quello della Fondiaria), costituiscono il nucleo forte di un ridisegno della città. La rilocalizzazione di funzioni pubbliche (dal tribunale a parti di università) riqualifica (forse), congestionata e valorizza (sicuramente) pezzi di periferia, mentre per il centro della città non resterà che un destino di definitiva specializzazione turistica. La variante, in sostanza si indirizza verso quelle aree e quei progetti che hanno tenuto in scacco la dinamica della città e fornisce un quadro di compromesso tra proprietari e amministratori, o, per meglio dire, tra grandi progetti e l’avversione che essi hanno sollecitato” (Indovina, 1992, pag.28).

Nelle sue considerazioni sul Piano strutturale di Firenze (Coordinamento Comitati

Cittadini Area fiorentina, 2008: 9) Giorgio Pizziolo parla di “disegno nascosto”: “l’asse portante di questo disegno è costituito dalla Fortezza da Basso, come baricentro di tutte le iniziative di marketing della speculazione finanziaria del ‘capitale Firenze’, arricchita dalla Stazione di SMN, tendenzialmente appetibile per il capitale immobiliare in vista della realizzazione del Sottoattraversamento e della nuova stazione TAV, oltre a tutte le aree di pregio circostanti. Questo che è il nocciolo duro di tutto lo ‘sviluppo’, prosegue da un lato sull’asse Macelli, Novoli, Castello e dall’altro sul pacchetto del Centro storico, ridotto ad appendice di pregio e ornamentale del baricentro stesso”.

Il più temibile disegno è quello che pone lo sviluppo economico al primo posto, prima della risposta al bisogno di una casa, prima del rispetto della natura e dell’ambiente, prima della nostra felicità. L’aggettivo “sostenibile” è solo fumo negli occhi, il fulcro di tutto è la salvaguardia di rendite e profitti. I posti di lavoro sono una giustificazione che non affronta il tema di cosa, per chi e quanto produrre e quali servizi collettivi predisporre.

IL DIRITTO ALLA CITTÀ

Gli obiettivi del nostro piano urbanistico: rompere la logica della valorizzazione immobiliare

Nella trasformazione urbana uno dei conflitti più importanti e decisivi è quello tra i valori d’uso del suolo ed i valori di scambio, in altre parole fra chi considera la città un luogo della vita quotidiana, all’interno del quale rispondere ai propri bisogni e desideri, e chi invece la interpreta come una proprietà privata da cui trarre una rendita e un settore di investimento di capitali da cui trarre profitto. I processi di urbanizzazione guidati dalle logiche di valorizzazione immobiliare, sono responsabili della produzione di gran parte dei problemi urbani che ci troviamo ad affrontare: la segregazione funzionale, la perenne questione abitativa, la progressiva scomparsa dello spazio pubblico, la mancanza di luoghi non mercificati per la socializzazione, l’elaborazione culturale e l’espressione artistica. Il mercato produce solo per chi può pagare, gli altri sono esclusi e con loro tutte le attività difficilmente mercificabili. Se la rendita urbana è il fine della trasformazione urbana, non verranno mai costruite

298 Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica

case a canoni accessibili o luoghi di socializzazione esterni alla logica di mercato o spazi pubblici per l'incontro e lo scambio sociale. A meno che non sia un periodo di crisi del mercato e allora sono un buon affare anche le case popolari, meglio se ad affitto "calmierato", pagate dallo stato attraverso finanziamenti o scambi ineguali. La questione abitativa ha un peso cruciale sulla produzione di rendita: il permanere di un bisogno assoluto ed irrinunciabile come quello abitativo determina la possibilità da parte dei proprietari di prelevare da ognuno tutto quanto può dare, non un centesimo di meno (una sorta di odioso ricatto). Il mercato funziona meglio, dal punto di vista dell'offerta, quando c'è scarsità cioè quando vasta parte della domanda resta senza risposta. Questo vantaggio è probabilmente il motivo per cui i fondi Gescal (contributi prelevati fino al 1999 dai redditi da lavoro dipendente per creare offerta di edilizia economica e popolare) non sono stati utilizzati tutti e sono stati spesi per varie altre emergenze.

La pianificazione urbanistica è nata per razionalizzare l'uso dello spazio, prioritariamente dal punto di vista del mercato. Tuttavia i conflitti e le istanze sociali l'hanno influenzata e modificata, basti pensare al periodo della tentata "riforma urbanistica". Non è nata per costruire la città come luogo collettivo di cui oggi abbiamo bisogno, ma può essere utilizzata per contribuire a realizzarla.

Il piano regolatore ha il potere di influenzare i prezzi del mercato fondiario ed immobiliare attraverso l'attribuzione di diritti edificatori, l'individuazione delle destinazioni, la realizzazione di opere pubbliche, infrastrutture e urbanizzazioni primarie e secondarie, e di modificare le regole in base alle quali il mercato agisce. Tuttavia, parallelamente, mercato e regime dei suoli appaiono come le condizioni all'interno delle quali il piano è costruito e si trova ad agire. Se il piano incide sul regime dei suoli ed il mercato immobiliare (fondiario ed edilizio), è ovviamente vero anche il contrario.

Cosa possiamo fare? L'unica strada è rompere la logica della valorizzazione immobiliare rispondendo a quei bisogni, tantissimi, che non trovano risposta nella città di oggi... ricordando che elementi del futuro sono già negli usi, nelle contraddizioni e nei conflitti di oggi...

Invece di promuovere una (ghettizzante) soluzione per ogni segmento della domanda sociale, se ne deve trovare una capace di liberare spazio per i (differenti) valori d'uso per i (diversi) abitanti.

I problemi e le proposte

I problemi macro da affrontare:

1. la questione dell'accesso alla casa (è legata anche al pendolarismo e alla segregazione spaziale e funzionale);
2. l'inquinamento dell'aria (per il superamento dei limiti di legge, gli amministratori dei comuni dell'area metropolitana e della regione sono stati rinviati a giudizio);
3. il traffico e la congestione (i pendolari verso il comune di Firenze sono pari al numero di residenti);
4. rinnovato bisogno di servizi socio culturali e di spazio pubblico e collettivo, di luoghi connettivi e di relazione.

Obiettivi conseguenti, volti a risolvere i problemi suddetti:

- a. ridurre la rendita (e i prezzi di affitto) per liberare spazio ai valori d'uso;
- b. rendere più equa possibile la ripartizione della qualità urbana e territoriale in termini di attività, servizi, attrezzature, accessibilità con particolare attenzione ai mezzi pubblici, piste ciclabili e percorsi pedonali;
- c. aumento delle aree a bosco, prato, parco, conservazione di tutti gli alberi e le aree verdi presenti nel comune, anche attraverso il riuso di aree dismesse (costruzione di nuove relazioni con la "natura non umana");
- d. sviluppo del trasporto pubblico in sostituzione, efficace ed efficiente, del trasporto privato. Deve quindi essere equamente ripartito sul territorio e non privilegiare pochi assi (come invece fa la tranvia di Firenze). La predisposizione di infrastrutture di trasporto pubblico deve avvenire adattandosi al contesto. E' necessario garantire percorsi ciclabili e percorsi pedonali (protetti e piacevoli, non accanto ai flussi di auto).

Invariante strutturale: la permanenza di abitanti nel centro storico e in tutte le aree di pregio senza discriminazioni in base al reddito; la popolazione con redditi bassi, redditi intermittenti, senza reddito, con reddito da lavoro dipendente deve poter risiedere nelle aree di pregio della città: centro e colline. Questo è un obiettivo strategico.

300 Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica

Garantire la fruizione pubblica e collettiva dello spazio urbano. Non ridurre lo spazio urbano a luogo della vendita ma ricondurlo a luogo della cultura e dello scambio sociale.

Metodo:

- utilizzo delle conoscenze e delle proposte elaborate da tutti quei gruppi che (a differenza di Confindustria, Confcommercio, Associazione Nazionale Costruttori Edili e loro rappresentanti politici) non sono mossi da interessi di parte ed economici ma da una reale volontà di migliorare la situazione per la collettività. Antesignani del valore d'uso e non di quello di scambio, della razionalità sociale in luogo di quella economica (comitati dei cittadini, movimenti, non associazioni e agenzie che lucrano sui problemi sociali per ottenere il proprio reddito). Sostegno anche delle pratiche che mettono in atto.
- lasciare spazi aperti alle funzioni non predeterminate, spazio alla libertà, alle possibilità e all'autogestione, evitando solo usi impropri: la privatizzazione sia attraverso l'uso commerciale che attraverso l'esclusione di particolari soggetti (deboli? o non prepotenti?).

ridurre la rendita urbana: non abbassando la qualità ma aumentando gli usi e le funzioni sociali.

Più si realizzano edifici con destinazioni che producono rendita, più i prezzi aumentano. Più si nutre il mostro, più il mostro è forte. Basta vedere come si produce la rendita, per sapere come si riduce: non abbassando la qualità ma aumentando gli usi e le funzioni sociali.

La qualità produce rendita solo se il territorio cui si riferisce entra in una logica speculativa. Basti pensare alle aree a parco pubblico o a servizio pubblico dove non è consentita l'edificazione privata o attività finalizzate al profitto: sono "fuori mercato".

I prezzi spropositati degli immobili e quindi la rendita fondiaria, si combatte realizzando e promuovendo:

1. usi sociali: valore d'uso e non di scambio, razionalità sociale e non di mercato;
2. qualità diffusa (sia in termine ambientali che di servizi ed infrastrutture) anche usando integrazione fra usi del suolo e trasporti;

3. proprietà collettiva e pubblica usata per fini sociali;

4. legge sugli affitti che calcoli i prezzi in base ai caratteri degli alloggi (ai costi di costruzione) e non in base alla localizzazione (affitto come spese di manutenzione o percentuale del reddito, forme di equo canone).

Liberare la trasformazione urbana dalla logica della rendita serve per rendere accessibile la casa ma anche per accrescere quanto è disponibile fuori dal mercato, infatti abitare la città non può significare solo la “funzione abitare” propria dell’alloggio privato, né i servizi possono ridursi a quello che rimane dello stato sociale e a quelli offerti dal mercato. Si tratta di accrescere la disponibilità di quanto esiste oltre e malgrado il mercato, di luoghi e servizi pubblici autogestiti: la città in comune, da costruire insieme.

Per questo la progettazione e la realizzazione collettiva e pubblica riveste un ruolo cruciale. Il piano urbanistico non deve e non può dire tutto, ma può contribuire a liberare spazio.

E’ necessaria una vera pianificazione e progettazione comune, una chiamata di tutti (non proprio tutti, non Confindustria, non ANCE, non le classi dirigenti, quelli hanno inciso e hanno anche troppa voce) per decidere insieme. Non è la partecipazione di facciata, che o avviene su fatti irrilevanti o è solo consultiva, perché poi decide chi è stato eletto, in base ad una visione un po’ riduttiva della democrazia.

Iniziative da prendere subito:

- uso temporaneo di strutture che si sa che saranno vuote per anni e loro assegnazione per usi abitativi o centri di attività socio-culturali autogestiti;
- utilizzo di cinema in dismissione, per scopi culturali (cinema, teatro, musica, feste, autoformazione, lezioni, formazione permanente) , in modo tale da conservare una funziona urbana che caratterizza la città (impedendo i cambi di destinazione).

1. Politiche e norme che hanno effetti diretti sugli usi del suolo e sulle funzioni:

- smettere di finanziare la casa in proprietà e le imprese costruttrici attraverso gli aiuti per pagare prezzi abnormi di vendita e di affitto di mercato e la concessione di volumetrie eccessive e funzioni utili solo per i promotori ma non per la città;

302 Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica

bloccare ogni ipotesi di costruzione di case in affitto più o meno calmierato da parte di privati che in cambio ottengono lauti finanziamenti, affitti di poco inferiori a quelli di mercato e altre volumetrie per case in vendita sul mercato (lo scambio ineguale);.

- aumento degli oneri di urbanizzazione primaria e secondaria a carico di tutti gli interventi di trasformazione urbana: i parametri sono decisi dalla Regione e possono essere modulati in relazione alla situazione delle diverse aree urbane. I Comuni devono evitare di non farli pagare o di permettere che le imprese gonfino i costi sostenuti per realizzare direttamente le opere;

- gli aumenti di valore immobiliare conseguenti a scelte dell'amministrazione devono essere totalmente prelevati per finanziare servizi e infrastrutture e la loro gestione collettiva: la rendita prodotta da tutti è di tutti e non dei proprietari fondiari (studiare specifiche tasse sui luoghi di lusso esistenti);

- predisporre una regolamentazione degli affitti e farla rispettare (affitto come spese di manutenzione o percentuale del reddito); regolare gli affitti (tutti) e imporre che non superino un tetto dipendente dalla qualità dell'alloggio (che dipende dal costo di produzione dell'alloggio) e non dalla localizzazione il cui prezzo dipende da una qualità prodotta (e pagata) collettivamente e non dal costruttore;

- sanzionare gli affitti al nero fino al sequestro e/o esproprio del bene; tassazione degli alloggi sfitte tale da renderli molto onerosi; le 15.000 case ufficialmente sfitte a Firenze, se effettivamente vuote vanno assegnate in affitto, se sono affittate illegalmente vannoquisite e affittate;

- modificare le regole di accesso all'edilizia a canone sociale, elevando il livello massimo di reddito consentito e ammettendo a pieno titolo anche i singoli, i giovani, gli anziani, le coppie senza figli e altri tipi di convivenza anche in gruppo (quindi non dando priorità solo al numero di figli);

- esproprio di beni immobili in caso di inerzia dei proprietari nel recuperare condizioni di degrado edilizio o urbano (vedi L:457/78) e loro utilizzo pubblico (recupero e affitto).

2. gli usi del suolo consentiti devono garantire la diffusione su tutto il territorio, in modo equo, di qualità ambientale e di servizi e delle attività culturali.

Funzioni da evitare:

- bloccare qualsiasi variazione di destinazione e nuova previsione che preveda alberghi, abitazioni di lusso o comunque in vendita, centri commerciali, cinema multiplex;
- impedire la variazione di destinazione d'uso dei cinema esistenti (frequente la sostituzione con edifici con abitazioni in vendita o supermercati);
- bloccare cambi di destinazioni di beni pubblici, finalizzati alla vendita sul mercato;
- impedire la realizzazione delle infrastrutture inquinanti e comunque evitare la concentrazione in luoghi già troppo oberati (segregazione funzionale);
- strutture condonate una volta terminato l'uso in essere devono essere abbattute (il degrado viene spesso utilizzato come motivazione per abbatterle e ricostruire la volumetria con altra destinazione).

Funzioni da promuovere: abitazioni accessibili, servizi e spazio pubblico:

- **bloccare la vendita di alloggi e locali di proprietà del Comune e della Regione** (e di enti pubblici) e loro assegnazione in affitto (canone sociale: prezzi che coprano la sola manutenzione, oppure come percentuale del reddito);
- **realizzazione di case in affitto a canoni sociali** e che rimangano di proprietà pubblica in quantità sufficiente a risolvere la domanda (sfruttando le aree di proprietà pubblica e destinando a questo uso le aree di privati);
- l'abitare è una attività non riducibile all'alloggio privato e necessita di luoghi intermedi fra pubblico e privato: quelli prevedibili e quelli imprevedibili (organizzazione collettiva degli spazi residenziali);
- negli interventi di recupero e, solo per fare un esempio, nel centro storico, garantire con opportune norme non negoziabili, la permanenza dei residenti a basso reddito (per le eventuali imprese private che propongono i progetti deve essere chiaro: o prendere o lasciare);
- predisposizione e cura dei percorsi pedonali e ciclabili (effettivamente accessibili);
- **verifica dell'esistenza reale degli standard:** il DM 1444/1968 prevede 18 mq., (ma quasi tutte le regioni prevedono un minimo fra i 25 e i 30 mq.) per abitante per

304 Il diritto alla città e la pianificazione urbanistica

spazi pubblici o riservati alle attività collettive, a verde pubblico o a parcheggio, con esclusione degli spazi destinati alle sedi viarie. Una volta accertato il rispetto della norma, le quantità vanno maggiorate rispetto ai minimi in modo tale da rispondere anche alla domanda di altri servizi e spazi pubblici come condizione per assentire gli interventi;

- **spazi per la creatività collettiva e la socialità collettiva:** le nuove cattedrali laiche della cultura, della comunicazione, dello spettacolo, totalmente pubbliche. Imparare, insegnare, comunicare, discutere, decidere, progettare, assistere a spettacoli e guardare mostre, incontrare gli altri, leggere in luoghi collettivi. Lasciare spazi aperti alle possibilità e all'autogestione;

- **le scuole per tutti:** le scuole possono essere pluri-funzionali, ed essere utilizzate anche per l'istruzione permanente, e le palestre, e le sale riunioni potrebbero essere utilizzate anche di sera (sta succedendo in questi giorni grazie alla lotta di studenti, genitori ed insegnanti nelle scuole di ogni ordine e grado);

- **centri sociali e case delle donne** come spazi pubblici gestiti dai fruitori;

- **case per anziani con lavoratori contrattualizzati:** abitazioni con spazi comuni e servizio sanitario, per fornire un'alternativa all'assistenza nelle case con badanti assunti privatamente: servizio condiviso per gli anziani e quindi accessibile anche a chi non può pagare un badante; per i lavoratori orari di lavoro definiti e con tutti i diritti fondamentali da statuto dei lavoratori. Luoghi di cura e di incontro per gli anziani nel mezzo degli insediamenti urbani per favorire l'incontro con gli altri di tutte le età: mai più soli.

Usi del suolo, alcune idee: area di Castello: parco; Fortezza: una volta svuotata dell'uso commerciale, luogo per cultura, arte, spettacoli, scambio culturale ed artistico; aree verdi urbane rimangono verdi e se sono degradate vanno recuperate; aree dimesse utilizzate per rispondere ai bisogni sociali (casa, servizi, spazio collettivo e pubblico). Fare tesoro delle proposte dei comitati dei cittadini.

Lo scenario a cui tendere è una economia al cui centro si trovino la cura delle persone, della natura "non umana", i beni culturali, la formazione e la ricerca, i trasporti pubblici e la difesa del suolo. C'è bisogno di lavoro finalizzato al miglioramento della qualità della vita.

Il lavoro riproduttivo, di cura delle persone, deve diventare centrale, ma deve es-

sere retribuito in modo diretto o indiretto: reddito di esistenza per tutti, in modo tale da liberare tempo per il lavoro sociale e di cura, ma anche culturale ed artistico senza sottostare alle logiche elitarie e segreganti del mercato capitalistico.

Non solo produzione ma anche riproduzione, non tanto produzione di oggetti ma produzione di relazioni e di cultura, e perché no, di felicità.

3. Riscoprire forme di proprietà della terra pubbliche e collettive, bisogna promuovere forme pubbliche e collettive di proprietà della terra e di gestione della cosa pubblica (la città in comune)....

lo spazio alla creatività sociale

La città è il luogo dove ricostruire le relazioni sociali e le relazioni ambientali che sono state spezzate: che tipo di persone vogliamo essere?

La politica della fiducia (di poter costruire relazioni sociali più giuste) contrapposta alla politica della paura.

Alcuni elementi: i luoghi non hanno un'unica identità; i luoghi non sono fermi nel tempo ma sono dei processi spazio temporali; i luoghi non sono conclusi (chiusi) con un interno ed un esterno.

Praticare il diritto di produrre lo spazio promuovendo la creatività di tutti...

NOTE

1. Questo articolo è stato originariamente pubblicato nel: <http://www.eddyburg.it/articleview/13562/1/124>. Data di pubblicazione: 27.07.2009
2. Vedi come esempio il caso narrato in Maggio, Marvi, (2006), "La questione abitativa a Firenze. Case in affitto: a che prezzo? Soggetti deboli e soggetti forti: per quanto ancora?", <http://eddyburg.it/article/articleview/6661/0/204/>. Vedi anche <http://eddyburg.it/article/articleview/8058/1/150>.
3. Questa tendenza era già stata messa in evidenza nel testo: Indovina F., 1992.

BILBIOGRAFIA

- Coordinamento Comitati Cittadini Area fiorentina (2008) Attenti al piano strutturale!!!, *Quaderno*, 5.
- Harvey, D. (2003) The right to the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4), 930-941.
- Indovina, F. (1992) *La città occasionale*. Milano: Franco Angeli.
- Indovina, F. (1995) Economia urbana e residenza. Implicazione del negozio fondiario nell'ordinamento urbano. *Cartas Urbanas*, 4.
- Lefebvre, H. (1968) *Le droit à la ville*. Paris: Ed. Anthropos.
- Maggio, M. (2005) Movimenti urbani e partecipazione. *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, 82.
- Maggio, M. (2005) Movimenti urbani a Firenze: una mappa sociale dello spazio contestato. *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, 83, 131-140.
- Maggio, M. (2006) La questione abitativa a Firenze. Case in affitto: a che prezzo? Soggetti deboli e soggetti forti: per quanto ancora?. Available at : <http://eddyburg.it/article/articleview/6661/0/204/>
- Maggio, M. (2008) Il programma “20.000 case in affitto” come modello? Un rischio da sventare e ben altre politiche urbane da promuovere. Available at : <http://eddyburg.it/article/articleview/8058/1/150>.
- Vedi anche: <http://eddyburg.it/article/author/view/1466>

La rivendicazione del welfare space a Napoli

Cristina Mattiucci

Dr., Dipartimento di Sociologia e Ricerca Sociale, Università degli Studi di Trento & Lab. Architectures, Milieux, Paysages - LAVUE (UMR CNRS 7218), ENSA Paris La Villette
e-mail: cristina.mattiucci@gmail.com

Roberta Nicchia

Dr., Dipartimento di Architettura - Università degli Studi di Napoli « Federico II » & DICAM, Università degli Studi di Trento

1. INTRODUZIONE

Il paper presenta, attraverso la descrizione di alcune dinamiche che interessano le occupazioni ad uso sociale del patrimonio immobiliare pubblico in vendita e/o in dismissione nella città di Napoli, una riflessione che metta in relazione l'assenza di politiche reali di welfare, la vasta disponibilità di immobili e spazi di proprietà dell'amministrazione locale e le azioni che "dal basso" esprimono forme di diritto alla città.

In particolare, si intende discutere come tra gli effetti congiunti delle dismissioni e dei tagli alla spesa sociale, che caratterizzano la crisi in corso, si determini un fenomeno peculiare: il patrimonio immobiliare pubblico diventa il luogo dove si esprime una specifica domanda di welfare da parte della società civile.

Come verrà di seguito esplicitato, la situazione napoletana è comune a molti contesti europei, dove la progressiva riduzione dei fondi per il welfare state, connessa all'applicazione delle politiche di austerità, ha provocato nuove forme di espressione del diritto alla città, attraverso azioni che sottendono la rivendicazione di spazi ove si possano realizzare di fatto e mediante iniziative dal basso alcune di quelle politiche sociali di cui si soffre la carenza.

E' possibile dunque proporre la questione come analisi di un'espressione collettiva di spazio e di prefigurazione/proposizione di usi alternativi, che ha le sue radici – più o meno consapevolmente note ai protagonisti/e – in quelle azioni che mettevano e mettono in pratica – mediante il “fare”/ il “we are going to take”/ “realizzando l'alternativa” - varie forme di reclaiming the space, come fu per esempio la nota pioniera campagna londinese “Reclaim the street” (1995) per la rivendicazione dello spazio della strada mediante manifestazioni, feste ed eventi che le rendessero impedito alle auto.

I casi che presenteremo, tuttavia, seppur nella comune prospettiva ed ambizione di provocare effetti a lunga durata, sono caratterizzati da una dimensione dell'azione stessa più lunga nel tempo e via via più strutturata nello spazio, ove si sperimentano pratiche di autogestione di beni comuni.

La questione va contestualizzata in un periodo storico-politico dove, per molti dei paesi dell'euro-zona, il taglio imposto alla spesa pubblica per uscire dalla crisi monetaria si è tradotto in tagli nelle politiche di welfare, e di conseguenza nella continua e progressiva scomparsa del welfare space, che configura di fatto una nuova questione urbana, che si confronta con i processi di cambiamento dei modelli di stato sociale nei contesti europei (Donzelot, 2008).

Come sottolineano le componenti del laboratorio “Officina Welfare Space” (2012) quello degli “spazi del welfare” emerge come tema complesso, ove la dimensione fisica ed i luoghi possono assumere una centralità, sia come strumento che come oggetto di riflessione, per lo sviluppo del benessere e dei diritti sociali nella città contemporanea (Munarin & Tosi, 2010), superandone una concezione meramente quantitativa e tecnica nell'applicazione delle politiche di welfare.

Quelli che durante il XX ed all'inizio del XXI secolo in Europa erano stati pensati come spazi di socializzazione, attività collettive, servizi e infrastrutture, alla luce delle politiche in corso dell'Unione Europea, si trovano oggi al centro di un paradosso.

Essi sono infatti, da un lato, da un punto di vista programmatico, il manifesto del buon funzionamento della città europea contemporanea ed uno degli strumenti chiave per realizzare un senso di appartenenza comune, dove è possibile elaborare quei principi che garantiscano alla cittadinanza tutta contesti di vita comodi, sostenibili, sani e sicuri; dall'altro – anche perchè la loro gestione resta di fatto competenza dei singoli stati membri (de Bùrca, 2012) – questi spazi sono il primo bersaglio dei tagli imposti alla spesa pubblica.

Si può dunque riflettere sul fatto che anche in questi contesti, per uscire dalla crisi finanziaria, si innescano meccanismi di “accumulazione per esproprio” - estendendo il concetto coniato da David Harvey (2003) per analizzare il nuovo imperialismo in America Latina - che comportano, con la vendita dei beni comuni per accumulare credito, la soppressione di molti di quei diritti che erano stati il risultato delle rivendicazioni e delle conquiste della lotta di classe di epoca fordista, come l'accesso alla cultura, alla sanità, al benessere, e così via.

Molti di questi paradossi e di queste idiosincrasie emergono dunque – spesso in modo conflittuale – nelle azioni di rivendicazione dal basso di quei diritti, nel vuoto – spesso anche fisico – che la loro disgregazione ha determinato, mediante l'azione di soggetti collettivi nuovi, che mettono in pratica le forme di occupazione che interessano la nostra riflessione e che potrebbero essere classificate, adottando le diverse tipologie individuate da Hans Prujt (2013), come *Entrepreneurial Squatting*, ovvero occupazioni non a scopo abitativo, dove attivare politiche culturali e sociali, che possono anche produrre reddito e servizi, e che – a seconda dei contesti ove si realizzano, in Italia, Spagna, Olanda – fanno emergere possibili potenzialità e criticità nel rapporto con le istituzioni locali, che contemplano sia collaborazioni più virtuose, che (ab)usi retorici nella definizione delle politiche urbane (Mattiucci & Nocera, 2012).

Il tema ha una dimensione internazionale, come ci dimostrano le azioni che, non solo in Europa, ma anche oltreoceano, accomunano, seppur con tutte le declinazioni dei casi, vari gruppi che reclamano in varie forme lo spazio pubblico e l'accesso ai beni comuni. Persino i più recentemente noti movimenti di “Occupy” o di “Indignados”, che esprimono istanze politiche ampie, non direttamente legate a vertenze locali di welfare, di fatto agiscono nello spazio pubblico, facendo di questo stesso la reificazione situata di vari diritti.

Paradossalmente, è in queste modalità che si possono intravedere nuove forme di aggregazione, nel vuoto lasciato dalla crisi e dalla frantumazione dei soggetti politici collettivi che hanno caratterizzato il XX secolo, diventando i commons un tema ed un obiettivo che influenza il pensiero e la pratica politica contemporanea.

Margit Mayer, nella prefazione all'overview delle forme di squatting realizzata recentemente dallo Squatting Europe Kollektive (2013), sottolinea che molti di questi movimenti, che definisce "real democracy" movement, seppur nella dimensione momentanea delle azioni di aggregazione in piazza, mediante "l'allestimento" di tende, cucine, librerie e mediacenter, hanno trasformato gli spazi pubblici in beni comuni, ove esercitare sia un'azione politica che dare luogo a forme collettive di residenza, sulla base di risorse e regole condivise. Dunque, seppur nei diversi contesti storici, geografici e politici, le pratiche di occupazione continuano ad affermare la potenzialità di esplorare e far emergere pratiche che denunciano la necessità di una democrazia diretta nei processi di decision-making, di prefigurare stili e modi di vita alternativi ai modelli capitalisti e di elaborare forme innovative di azione politica.

La riflessione che segue, concerne dunque il grande tema del diritto alla città, introdotto nel 1968 da Henri Lefebvre, ma lo esplora nella sua attualizzazione, come rivendicazione di una società che, cinquant'anni dopo - quantomeno in Europa, in Nord America ed in Latino America - ha pressoché "conquistato" l'accesso alla "vita urbana", ma ne rivendica ora ulteriori qualificazioni - come emerge, oltre che dalle pratiche, dalla rilettura che ne fa David Harvey (2012) - in primis l'accesso per tutti e tutte agli urban commons.

2. LA GESTIONE DEGLI SPAZI PUBBLICI A NAPOLI

Una riflessione sulla rivendicazione "dal basso" di welfare space a Napoli, non può prescindere dall'analisi della gestione degli spazi pubblici nell'attuale contesto politico-amministrativo, bruscamente mutato negli ultimi anni a seguito di eventi critici di portata sia locale, come ad esempio l'"emergenza rifiuti"¹, che globale, vedi la crisi finanziaria. Data la vicinanza temporale di questi eventi, è ancora difficile valutare se di reale e profondo cambiamento si possa parlare, oppure di una fase di transizione fluida e dai contorni poco definiti, oppure ancora di una pausa prima della "restauro-

zione” delle vecchie pratiche di governo della città e del territorio. Resta il fatto che a Napoli, da alcuni anni, si respira un’aria diversa.

Le elezioni amministrative del giugno 2011 vengono vinte da Luigi De Magistris, già europarlamentare, che godeva di una certa visibilità mediatica grazie alla sua attività di pubblico ministero nell’ambito di alcune inchieste sulla corruzione della politica (“Why not” e “Toghe Lucane”). Con queste elezioni sembra essersi dissolta improvvisamente tutta la classe politica che per venti anni aveva governato la città senza soluzione di continuità attraverso le giunte “Bassolino” e “Iervolino”, esponenti del PD, un partito di orientamento socialdemocratico. Tali amministrazioni avevano lasciato in eredità una città sull’orlo del dissesto finanziario e della crisi ambientale, ed un sistema clientelare estremamente radicato di distribuzione di appalti, incarichi, consulenze ed opportunità di lavoro. L’ “emergenza rifiuti”, che da oltre dieci anni teneva la cittadinanza ostaggio di tonnellate di immondizia utilizzate come strumento di pressione politica, aveva reso in maniera drammaticamente evidente lo scollamento tra la società civile e la classe politica, capace di rispondere alle istanze provenienti dal basso solo attraverso processi decisionali autoreferenziali, se non addirittura autoritari. Nella campagna elettorale, De Magistris cavalca lo scontento popolare, dialoga con i comitati di base e con i gruppi dell’autorganizzazione sociale, e si fa portatore di alcune istanze della società civile, tra cui, in primo luogo, l’aspirazione ad una gestione “trasparente e partecipata” della città.

All’indomani delle elezioni del giugno 2011, il programma politico del nuovo sindaco, eletto con un grande consenso popolare, vedeva nella tutela dei beni comuni un punto fondamentale dell’azione amministrativa. Con l’istituzione del primo “Assessorato ai Beni Comuni” in Italia, si proponeva di invertire l’attuale tendenza alla privatizzazione, avviando “....un percorso politico-partecipato che intende costruire una nuova forma di azione pubblica locale per tutelare e valorizzare quei beni di appartenenza collettiva e sociale che sono garanzia dei diritti fondamentali dei cittadini”.

Il passaggio da una gestione privatistica del patrimonio immobiliare pubblico, ad opera della Romeo Immobiliare – una ditta la cui corruzione è cronaca - ad una gestione “in house providing” attraverso la società Napoli Servizi, può essere dunque compreso in questa prospettiva.

A pochi mesi dal suo insediamento, l’amministrazione intraprende un primo espe-

312 **La rivendicazione del welfare space a Napoli**

rimento di gestione partecipata e riuso socio-culturale di un immobile pubblico attraverso la delibera 400/2012 , che, come verrà illustrato successivamente, risultava dalla negoziazione aperta con un gruppo di “lavoratori dello spettacolo e dell’immateriale” a seguito dell’occupazione dell’ex Asilo Filangieri, uno stabile di proprietà comunale. La delibera, “nelle more del progetto definitivo di destinazione”, prevedeva la predisposizione di un “protocollo di responsabilità” per l’accesso e la fruizione temporanea dei locali, mediante un “disciplinare d’uso” dell’edificio da parte della “comunità di riferimento”, cioè “cittadini, ma anche associazioni, gruppi, fondazioni, per l’esercizio di attività rientranti nell’ambito della cultura”. Si prevedeva un processo partecipato per la redazione di un calendario delle attività, con la convalida dell’assessore competente. L’utilizzo degli spazi, in un orario prestabilito in cui veniva garantito il servizio di guardiania, includeva utenze primarie (acqua ed elettricità), arredi e strumenti tecnologici (in realtà non presenti all’interno della struttura). Per garantire l’alternanza delle varie realtà napoletane attive in campo culturale, la fruibilità degli spazi da parte di un medesimo soggetto non poteva superare il periodo di tre mesi. I soggetti promotori di attività dalla chiara finalità culturale e senza scopo di lucro, dovevano farsi carico dei relativi oneri, richiesta di autorizzazioni, controllo dell’accesso, custodia delle attrezzature, responsabilità per eventuali danni a persone, cose e alla struttura.

La delibera è considerata dall’amministrazione comunale un esperimento pilota, che dovrebbe essere esteso anche ad altri immobili e spazi attraverso il “Regolamento per l’assegnazione in godimento dei beni immobili di proprietà del Comune di Napoli” . Inoltre, in occasione dell’inaugurazione delle giornate della cultura, il 3 Aprile del 2013, il sindaco De Magistris annunciava che a breve si sarebbe aperto un bando pubblico che avrebbe consentito l’assegnazione di alcuni immobili e spazi pubblici, appositamente indicati in un elenco, alle “moltitudini della nostra città”, cioè alle tante realtà sociali, culturali e movimenti politici che si sarebbero proposte di valorizzare gli spazi pubblici abbandonati .

Nel frattempo, tuttavia, il Comune di Napoli aveva ereditato dalle amministrazioni precedenti significativi squilibri strutturali del bilancio, tali da provocarne il dissesto finanziario, mentre venivano introdotte da parte del governo centrale le cosiddette misure di austerità, dettate a seguito della crisi economica, che imponevano, tra le

altre cose, la riduzione dei trasferimenti finanziari alle amministrazioni locali. In questo contesto, la dichiarazione dello stato di “pre-dissesto finanziario” sembrerebbe obbligare la giunta De Magistris ad un’inversione di tendenza rispetto all’idea iniziale di tutela del patrimonio immobiliare pubblico, inteso come bene comune. Il “Piano pluriennale di riequilibrio finanziario”, infatti, identifica nella vendita degli immobili di proprietà pubblica una strategia chiave per recuperare una parte consistente della liquidità necessaria all’ente per risanare il bilancio comunale (785.000.000 euro, circa 1/5 del deficit totale).

Le tre strategie di risanamento individuate dal piano - dismissione del patrimonio, innalzamento della tassazione locale e tagli alla spesa pubblica (personale e servizi) - stanno creando i presupposti per una crisi sociale ed economica senza precedenti, in una città in cui si registra una carenza ormai strutturale di servizi di base per la popolazione, un elevatissimo tasso di disoccupazione e, allo stesso tempo, una evidente carenza di personale per gestire la macchina comunale.

Un bilancio dei primi tre anni di giunta De Magistris relativamente alla gestione del patrimonio immobiliare pubblico è difficile nella fase attuale di pre-dissesto, ancora poco chiaramente definita ed in rapida evoluzione. Lo stesso “piano pluriennale di riequilibrio finanziario”, ad esempio, ha di recente subito alcune modifiche, che sembrerebbero consentire un allentamento delle misure di austerità. Si possono, però, avanzare alcune osservazioni, che fanno emergere come il processo di gestione partecipata e riuso socio-culturale degli immobili pubblici sia rimasto ad oggi, dopo oltre tre anni, bloccato ad uno stato di intento. Recenti dichiarazioni pubbliche e l’approvazione del regolamento per l’assegnazione dei beni immobili del Comune testimonierebbero, nonostante gli ammonimenti del collegio dei revisori dei conti, una certa apertura dell’amministrazione comunale alle istanze mosse dalla società civile rispetto al riuso sociale di spazi pubblici. Tuttavia, né l’elenco dei beni, né il regolamento sono stati ancora resi pubblici (il sito del comune di Napoli riporta ancora il regolamento del ‘95). Risulta, dunque, impossibile una valutazione di merito circa la consistenza dell’impegno dell’amministrazione e le modalità di affidamento e di gestione immaginate. Inoltre, il percorso di elaborazione del regolamento non ha previsto la consultazione degli attori sociali ai quali, almeno nelle intenzioni, esso dovrebbe essere indirizzato, rendendo quei processi di democrazia partecipativa pro-

messi in campagna elettorale ancora molto lontani dall'attuazione.

Nelle more politiche e burocratiche dell'amministrazione comunale, dunque, il modello di gestione degli spazi pubblici di proprietà del comune di Napoli continua ad oscillare attualmente tra abbandono e dismissione. Peraltro, vale la pena sottolineare che non si registrano in città interessi imprenditoriali che lascino prefigurare per questo patrimonio un futuro diverso dall'uso a fini esclusivamente commerciali e/o speculativi. Per di più, non solo il settore pubblico, ma anche quello privato a Napoli è in crisi, come dimostrano le tante aste di immobili e spazi pubblici andate deserte negli ultimi mesi (ad es. l'assegnazione dei suoli edificabili nell'area ex Italsider di Bagnoli).

3. LA VALORIZZAZIONE DEGLI SPAZI PUBBLICI ABBANDONATI DA PARTE DEI MOVIMENTI SOCIALI

L'unica reale iniziativa di valorizzazione del patrimonio immobiliare pubblico a Napoli, al momento, si registra da parte dei movimenti sociali. La dismissione, infatti, associata al taglio della spesa sociale, sta producendo un fenomeno peculiare: il patrimonio pubblico diventa luogo di occupazioni che esprimono (e provano a soddisfare) la domanda di welfare - che nel frattempo si è fatta più urgente - da parte della società civile.

Queste occupazioni, una serie di azioni simultanee operate da soggetti diversi, si configurano come esperienze di riappropriazione, spontanea e dal basso, che propongono il riuso sociale dei beni pubblici. Comitati di quartiere, collettivi universitari e lavoratori precari individuano ed interpretano in forma collettiva la richiesta di servizi sociali, oramai quasi scomparsi dall'agenda del Comune di Napoli, "dando luogo" alla possibilità di soddisfarli. Edifici degradati, ex-depositi ANM, capannoni industriali, spazi aperti in disuso vengono occupati e riconvertiti in abitazioni, asili nido, orti urbani, luoghi di produzione e rappresentazione di eventi artistici, spazi per lo sport, la cultura e l'aggregazione svincolati dalle logiche del mercato.

Anche grazie ad un clima politico non ostile, le occupazioni, frutto di processi spontanei di partecipazione ed auto-organizzazione dei cittadini, diventano vere

e proprie proposte di rigenerazione urbana, che offrono indicazioni di sostenibilità urbana e sociale. In questa sezione, vengono brevemente analizzate tre esperienze di riuso socio-culturale di spazi pubblici: l'ex Asilo Filangieri nel centro antico, le aree agricole di San Laise a Bagnoli e l'ex Convento delle Teresiane a Materdei. Avvenute contemporaneamente, ma ad opera di soggetti differenti, le occupazioni di questi luoghi prefigurano diverse tipologie di gestione degli spazi pubblici, nonché diverse modalità di relazione con l'amministrazione comunale, e ci aiutano a riflettere sul ruolo e le responsabilità che il Comune potrebbe e dovrebbe assumere di fronte alle istanze di costruzione di spazi per il welfare espresse dalla società civile. Il 2 marzo 2012, La Balena- collettivo di lavoratori dello spettacolo e dell'immateriale, occupa la struttura dell'Ex Asilo Filangieri, un ex orfanotrofio disciplinare. L'edificio, costruito alla fine del XVI secolo all'interno del complesso conventuale di San Gregorio Armeno, è situato nel cuore del centro storico di Napoli, al di sopra dei resti archeologici del "foro" della città di fondazione greco-romana e delle successive stratificazioni architettoniche di epoca medioevale e tardo-medioevale. L'edificio storico, soggetto ai vincoli storico-artistico ed archeologico, è stato restaurato totalmente di recente con fondi pubblici, affrontando costi molto consistenti, per diventare sede della Fondazione Forum Universale delle Culture 2013, ma è poi rimasto per circa tre anni inutilizzato (La Balena, 2012). Sulla scia di esperienze analoghe e pressoché contemporanee in Italia di occupazioni ad opera di collettivi di lavoratori e lavoratrici dello spettacolo, come il Nuovo Cinema Palazzo, il Teatro Valle a Roma e il S.a.L.E. Docks a Venezia, La Balena ha inteso favorire qui la creazione di un centro di produzione e fruizione indipendente di arte e cultura. A tre anni dall'occupazione, l'Ex Asilo Filangieri, attraversato da centinaia di iniziative artistiche e culturali, è diventato un punto di riferimento in città. Gli spazi sono stati attrezzati di sala montaggio, palcoscenico, costumeria condivisa, biblioteca e altre attrezzature audio-visive, grazie al lavoro volontario degli occupanti e all'autofinanziamento derivante dal servizio bar offerto durante le iniziative (scelta, quest'ultima, apertamente criticata dall'amministrazione comunale).

Con un'apertura mai verificatasi prima nella storia della città, e che non si ripeterà in seguito, la neoelitta giunta De Magistris avvia fin dal principio una negoziazione che produce la già citata delibera 400/2012. Dopo l'iniziale apertura, però, le relazio-

ni con l'amministrazione hanno oscillato, e continuano ad oscillare, tra "una guerra a bassa intensità, fatta di denunce più o meno anonime, identificazioni della polizia, fino ad arrivare a richieste di sgombero da parte del Comune di Napoli" e fasi di maggiore dialogo ed invio di segnali rassicuranti. Rispetto alle modalità di gestione proposte dal Comune nella delibera, gli occupanti criticano come si vincoli l'uso dello spazio ad un rapporto di richiesta e concessione, pretendendo, piuttosto, una posizione di distanza da parte dell'Amministrazione, con il riconoscimento dell'autonomia dell'esperienza ed una cessione sostanziale di sovranità nella gestione dello spazio e nella scelta di attività ed eventi da realizzare. Il modello di gestione proposto dagli occupanti è sintetizzato nel "Regolamento d'uso civico dell'Ex Asilo Filangieri". I concetti chiave sono informalità, utilizzo civico e autogoverno. L'informalità implica il rifiuto a costituirsi come soggetto fisso e giuridicamente determinato, tipo associazione culturale che mirerebbe ad ottenere un'assegnazione privatistica dello spazio attraverso un comodato d'uso. Si vorrebbe, piuttosto, garantire una forma fluida di partecipazione, in cui tutti i soggetti che agiscono nei campi del lavoro immateriale (singoli lavoratori, gruppi, associazioni, cooperative) possano fruire dello spazio e condividere i mezzi di produzione di cui esso si sta dotando, auto-governandosi in maniera partecipata attraverso un'assemblea pubblica di gestione. La figura giuridica che si propone, con riferimento all'art. 43 della Costituzione, è quella dell'"uso civico di un bene comune da parte di una comunità di lavoratori", in questo caso i lavoratori dello spettacolo e dell'immateriale. Alla "comunità degli abitanti" dell'edificio spetterebbe garantire "l'autogoverno, l'accessibilità e l'imparzialità nell'uso degli spazi e degli strumenti di produzione" mediante pratiche decisionali condivise ed una gestione includente, mentre all'amministrazione si richiede di provvedere alla manutenzione ordinaria e straordinaria della struttura al fine di garantire lo svolgimento delle attività.

La seconda esperienza che intendiamo qui descrivere riguarda la collina di San Laise, nel quartiere di Bagnoli, nell'area occidentale di Napoli, che è stata in buona parte occupata a partire dalla fine della seconda guerra mondiale dal Comando NATO. Quest'ultimo si era installato nel collegio Costanzo Ciano, un'enorme struttura costruita nel 1940 ad opera del Banco di Napoli in occasione del suo quarto centenario, allo scopo di ospitare duemilacinquecento bambini poveri. Dopo il trasferimento del comando militare NATO, avvenuto all'inizio del 2013, l'area è ritornata di disponibi-

lità pubblica, precisamente alla Fondazione Banco di Napoli per l'Assistenza all'Infanzia, facente capo alla Regione Campania, aprendo un gran dibattito in città rispetto alla sua destinazione d'uso ed al suo ruolo nel quartiere.

Il trasferimento della NATO, aggiunge un altro grande “vuoto urbano” al quartiere di Bagnoli, il cui sistema insediativo è stato progressivamente destrutturato a partire dalla fine degli anni Ottanta, a seguito di significativi processi di dismissione. Porzioni considerevoli di territorio, infatti, sono state abbandonate dapprima a seguito della dismissione dei grandi impianti produttivi (Italsider, Cementir, Eternit), quindi, più recentemente, con la chiusura di complessi destinati ad attività ludico-ricreative, come il parco giochi Edenlandia, lo Zoo ed il Cinodromo.

Rispetto ai tanti vuoti urbani presenti nel quartiere, però, l'area della ex-NATO ha una sua peculiarità significativa: essa è circondata da circa venti ettari di terreno agricolo, preservati grazie al vincolo di inedificabilità che insiste sulle fasce di rispetto delle zone militari e alle prescrizioni del Piano Regolatore Generale. Dodici ettari, incolti, sono di proprietà pubblica, mentre altri otto, di proprietà di una società di costruzione, sono attualmente affittati a famiglie contadine e parzialmente coltivati. L'occupazione delle terre di San Laise nasce nell'autunno del 2012 da due vicende solo apparentemente separate: l'avvio degli sfratti dei contadini fittavoli e la dismissione del comando NATO. L'occupazione manifesta, dunque, una doppia istanza, dove la difesa dell'ambiente si lega fin dall'inizio alla difesa di un gruppo sociale vulnerabile. Soggetto promotore dell'iniziativa è l'Assise Cittadina per Bagnoli, un movimento nato nel quartiere (X municipalità) per monitorare il processo di bonifica e riqualificazione delle ex aree industriali Italsider, e che ha allargato nel tempo il suo intervento, tanto da diventare un importante punto di riferimento per le questioni relative alla pianificazione del territorio nella zona occidentale di Napoli.

Attualmente, nelle aree agricole occupate di San Laise, i cittadini di Bagnoli, coinvolgendo anche i giovani disoccupati del quartiere, hanno avviato la coltivazione di prodotti biologici, nonché un esperimento di orti didattici con le scuole materne della zona.

Con l'occupazione dei terreni, all'amministrazione comunale è stato chiesto di riaffermare la destinazione agricola delle aree, come prescritto dal Piano Regolatore Generale, e di farsi parte attiva nella vertenza aperta con la Regione Campania, proprietaria

318 **La rivendicazione del welfare space a Napoli**

dei suoli, per destinare ad orto autogestito l'intera area, sia i terreni pubblici che quelli di proprietà privata, nell'ambito di un progetto comunitario. Nel presentare la propria manifestazione di interesse per la gestione del complesso ex NATO alla Regione, l'amministrazione comunale ha recepito formalmente le proposte avanzate dall'Assise. Per quanto concerne gli strumenti partecipativi da prevedere nel processo decisionale, inoltre, si introduce la questione del protagonismo sociale anche nella fase di gestione e realizzazione dei progetti. Rispetto alle aree di proprietà privata, poi, l'amministrazione ha fin'ora manifestato una generica disponibilità a procedere all'esproprio.

Il modello che si prevede per l'agricoltura urbana a San Laise è quello dell'auto-gestione attraverso una "cooperativa di comunità", alla quale far partecipare tutti gli abitanti di Bagnoli, che dovrebbe ottenere l'assegnazione delle aree in comodato d'uso gratuito. La "cooperativa di comunità" è un istituto giuridico recente, che ha come esplicito obiettivo quello di produrre vantaggi a favore di una comunità alla quale i soci promotori appartengono, attraverso la produzione di beni e servizi, per incidere in modo stabile su aspetti fondamentali della qualità della vita sociale ed economica. Nasce come impresa, ha un fine economico, ma trova le proprie radici nella volontà di protagonismo dei cittadini e nella loro più diretta assunzione di responsabilità e di partecipazione per rispondere ai bisogni comuni, creare occasioni di lavoro per i giovani, valorizzare i territori e sfruttare potenzialità di sviluppo locale.

L'Assise si augura che l'amministrazione comunale di Napoli, con l'autorevolezza propria delle istituzioni, possa concorrere a incentivare l'adesione della cittadinanza alla cooperativa comunitaria. In secondo luogo, si sta valutando se la presenza del comune debba e possa essere interna agli assetti societari oppure esterna, codificandone le forme e le regole di interazione. Tuttavia, dai quotidiani locali si è appresa la notizia della stipula di un protocollo d'intesa tra fondazione Banco di Napoli per l'Assistenza all'Infanzia, Comune di Napoli e Regione Campania relativo alla gestione delle aree ex-NATO, il cui contenuto non è stato ancora reso pubblico. I giornali riportano che il Comune, che risulterebbe assegnatario di una parte considerevole delle aree e degli immobili, sarebbe sul punto di redigere un piano urbanistico per l'area ex-NATO. Nella pratica, dunque, sembrano riproporsi di modalità decisionali "top-down", caratterizzate da scarsa trasparenza, esclusione della popolazione e assenza di meccanismi di partecipazione, reiterazione di processi di pianificazione urbana autoreferenziali,

svolti al chiuso degli uffici tecnici del comune. Mentre trapelano informazioni circa “promesse” informali, che rimandano a vecchie pratiche clientelari, di assegnazione di spazi ad associazioni ed imprenditori culturali della città, manca ad oggi una proposta di pianificazione e gestione dell’area unitaria, concreta e condivisa con la popolazione. Il 1 dicembre 2013 si sono aperti per la prima volta dopo 60 anni i cancelli dell’area ex-NATO ai cittadini. In questa occasione, l’amministrazione ha organizzato una visita guidata all’interno del complesso ed un concerto. L’Assise Cittadina per Bagnoli, contemporaneamente, ha invitato la cittadinanza ad un’assemblea pubblica per “aprire spazi di decisione popolare e per costruire un’assemblea cittadina permanente per il recupero sociale dell’ex area NATO di Bagnoli”.

Il terzo esempio, riguarda l’occupazione dell’ex convento delle teresiane di Salita San Raffaele ad opera del Comitato Abitanti Materdei. Si tratta di un complesso monastico di rilievo storico, fondato all’inizio dell’800 in stile neoclassico a Materdei, un rione del centro storico della città, che costituisce una cerniera tra il centro antico di fondazione greco-romana e l’espansione moderna della città verso i quartieri “alti” del Vomero e dei Colli Aminei. Il quartiere mantiene un marcato carattere popolare e antifascista, manifestatosi in maniera evidente in occasione della cacciata di un gruppo neofascista (Casa Pound) che proprio nell’ex-convento delle teresiane voleva stabilire il proprio quartier generale. Nel dicembre 2011, il Comitato Abitanti di Materdei, promuoveva “Indovina cos’è: il tour per gli spazi negati del quartiere”, con il duplice scopo di segnalare all’intera cittadinanza l’ingente patrimonio immobiliare pubblico ed abbandonato da anni, e di denunciare e fermare il processo di svendita ai privati. Il tour accompagnava la vertenza aperta alcuni mesi prima con il comune di Napoli per la restituzione alla comunità locale dell’ex convento delle teresiane, inserito nell’elenco degli edifici da dismettere. Gli abitanti del quartiere, consultati attraverso una raccolta di oltre duemila firme e un questionario, indicavano all’amministrazione un possibile riutilizzo: apertura immediata del giardino e successiva ristrutturazione dell’intero stabile da destinare ad asilo nido comunale pubblico. Nei mesi successivi, il Comitato ha proseguito il censimento degli spazi abbandonati e la battaglia per l’apertura del convento come di altri immobili, fino al 6 Ottobre 2012, quando il muro che blindava l’ingresso dell’ex convento veniva sfondato dal comitato, con l’obiettivo di ripulire il giardino e rendere fruibile il chiostro di mille metri quadri agli abitanti di un quartiere

privo di parchi. La decisione di una simile azione, presa in numerose assemblee pubbliche svoltesi nella piazza S. Ammirato, luogo centrale del quartiere, è giunta dopo tre anni di inutili trattative con le giunte comunali succedutesi, come testimoniano raccolte di migliaia di firme, verbali di incontro, presidi e due sopralluoghi tecnici. Oggi gli occupanti hanno risistemato il giardino, presto divenuto un luogo di incontro nel quartiere, ed hanno inaugurato un orto didattico per i bambini delle scuole. Decine di persone ogni giorno si adoperano in prima persona per ripulire e mettere in sicurezza l'edificio, ed alcuni ambienti al primo piano del convento sono già pronti per le attività con i bambini, il laboratorio teatrale per gli anziani, il corso di alfabetizzazione informatica, la biblioteca di quartiere, lezioni di inglese per ragazzi, attività sportive, attività di sostegno allo studio per i bambini, la costruzione di uno spazio di incontro e confronto delle donne. Le attività che riempiono gli spazi, tutte gratuite, vengono proposte in un'assemblea di gestione ogni 15 giorni da parte di gruppi e singoli cittadini che vivono il luogo "...per condividere insieme agli altri uno spazio del quartiere, per ricreare e fare comunità, in un'ottica solidaristica contro fascismo, sessismo e razzismo.... per creare uno spazio dove sperimentare attività collettiva di resistenza alla crisi.... uno spazio in cui esercitare concretamente relazioni umane al di fuori della logica del profitto e del tornaconto personale". Ad oggi, il Comitato Abitanti Materdei ha ottenuto l'autorizzazione formale a svolgere attività autorganizzate all'interno dello spazio. Nell'immediato, i cittadini del quartiere chiedono all'amministrazione di cancellare l'ex convento delle teresiane dall'elenco del patrimonio in dismissione e di mantenere la proprietà pubblica dell'immobile, nonché di assumersi almeno la responsabilità nel contribuire a tenere aperto il luogo, con un servizio di guardiania. In prospettiva, si chiede di intervenire in maniera più diretta nella gestione fisica del luogo e nell'offerta di servizi socio-culturali per il quartiere.

4. LE RIVENDICAZIONI URBANE DEI MOVIMENTI SOCIALI: PECULIARITÀ E PRECEDENTI

Per comprendere il ruolo di questi casi all'interno di un panorama internazionale di movimenti urbani, è significativo a nostro avviso rileggere i tratti del conflitto sociale

a Napoli secondo una genealogia che ne faccia emergere le peculiarità più rilevanti – rispetto al contesto di rivendicazioni di scala nazionale in cui erano inserite – soprattutto per la propensione a costruire modelli di socialità, spazi e welfare alternativi, mettendo in evidenza, in particolare, come sia cambiato, nel tempo, il rapporto di questi movimenti con le istituzioni.

Quando negli anni Sessanta e Settanta molte città italiane furono attraversate da una ondata di manifestazioni ed assemblee, che sono riconducibili, con tutta una serie di differenze, al panorama dell'autonomia operaia e degli autonomi in piazza (Bianchi e Caminiti eds., 2007), in ciascuna di esse esistevano specifiche rivendicazioni, come quelle degli operai della FIAT a Torino, quelle per le case occupate a Roma, e così via.

Esisteva, tuttavia, una situazione economico/politica, legata ad alcuni cambiamenti in corso, che le accomunava. Come Caminiti ricorda (ib. p. 27) in Italia stava avvenendo un processo di industrializzazione e modernizzazione molto veloce e vorace, che stava smuovendo la tenuta delle relazioni sociali fra classi e territori e mutava le città.

A Napoli, in particolare, il movimento operaio che si era costituito intorno alle istanze dei lavoratori delle grandi fabbriche delle periferie est e ovest della città (Italsider, Ignis, Macfond, etc.) aveva dovuto immediatamente fare i conti non solo con le sue proprie specifiche rivendicazioni, ma anche con quelle legate alle difficoltà della vita urbana, ove si facevano sempre più pesanti le condizioni materiali di coloro che vi risiedevano. Si andavano dunque determinando le condizioni territoriali per la nascita di soggetti collettivi diversi, oltre agli operai che in città e in provincia avevano come riferimento di lotta la fabbrica. Una delle questioni contingenti fu per esempio il colera del 1973, che scatenò una serie di proteste contro il rincaro del pane e per la difesa del diritto alla salute e la bonifica dei quartieri più popolari, attorno alle quali si costituirono gruppi che univano, in assemblee trasversali, studenti e lavoratori con i comitati di occupazione di palazzine ed i comitati di quartiere.

Raffaele Paura (2007), che ci dà una istantanea di quegli anni, sottolinea come quella stagione di contestazioni avesse rivendicazioni che furono molto rilevanti per la costruzione della coscienza delle popolazioni e che oggi potremmo effettivamente rileggere come istanze di “welfare urbano”. A Napoli, sin dal 1971, erano nati i Comitati di Quartiere, che esprimevano una serie di istanze contestuali ai diversi quartieri della città, definendo il proprio ruolo come centro di aggregazione delle diversità

322 **La rivendicazione del welfare space a Napoli**

politiche proprio attraverso le pratiche di azione. Aldilà della più nota Mensa dei Bambini Proletari nel quartiere Montesanto, fondata da “Lotta Continua” nel 1973, i Comitati promuovevano doposcuola gratuiti, l’autoriduzione dei costi dei servizi di base, il miglioramento dei quartieri.

Ci furono ovviamente una serie di crisi e divergenze legate al modo in cui il movimento dell’autonomia trovò voce a Napoli, così come è vero che l’esperienza dei Comitati non ne fu che una parziale espressione. È tuttavia a nostro avviso possibile cogliere alcuni tratti che rendono quelle rivendicazioni per condizioni di vita migliori una declinazione assolutamente peculiare della partecipazione a fermenti politici di spessore nazionale, laddove in città emergevano già da allora una serie di pesanti lacune ed assenze istituzionali nella garanzia del diritto alla città. Modalità peculiari e locali, che mettono in luce una certa forma di partecipazione pubblica, che, o in forma antagonista, alternativa o autonoma rispetto alle proposte istituzionali, propone nello spazio la sua modalità di espressione ed al contempo fa delle istanze spaziali uno dei suoi obiettivi.

A distanza di circa dieci anni da quell’esperienza politica, in Italia iniziò un’altra consistente stagione di occupazione di spazi legate alla nascita dei “Centri Sociali Occupati Autogestiti”. Pierpaolo Mudu (2013) ne traccia un’accurata genealogia, facendo riferimento alla scala nazionale, e proponendo quella degli anni Ottanta come una “seconda generazione di centri sociali”, rispetto a quella nata con i comitati di quartiere il decennio precedente (cfr. anche Maggio, 1998). Questa seconda stagione può essere letta in relazione sia al clima politico, sia ai cambiamenti nel modo del lavoro, che già all’inizio degli anni Ottanta avevano introdotto la diffusione di contratti a tempo determinato ed una maggiore dispersione e disaggregazione dei soggetti politici, in primis i lavoratori, facendo mutare, di conseguenza, anche i centri di aggregazione “tradizionali” (spazi di lavoro, scuole, università, etc) ora strategicamente sostituiti dai Centri Sociali Occupati Autogestiti.

Sempre nella parzialità programmatica e tematica della rilettura che proponiamo per questa riflessione, va innanzitutto sottolineato come a Napoli essi furono di per se stessi catalizzatori di un nuovo sguardo sulla città, per la prassi di individuare ed occupare (e dunque trasformare) proprietà pubbliche e private abbandonate e/o contese, proponendone usi alternativi e dunque facendo dell’autogestione di tempi e spazi di

vita una rivendicazione costante.

Anche in questo caso, la scala nazionale definisce tutta una serie di differenze (Dazieri 1996), a partire dai centri sociali insediati in spazi occupati o meno, alle differenti ideologie politiche a cui essi fanno esplicito riferimento, dalla libertaria anarchica, alla comunista. Tuttavia, alcune modalità comuni possono essere riconosciute, come per esempio la proposizione di attività culturali alternative aperte al pubblico, che definiscono spazi ove sopperire la carenza di centri di aggregazione non a scopo commerciale e fanno prefigurare modalità alternative di uso di tempo e spazio in città, i cui spazi vanno rispondendo a logiche d'uso vorticosamente capitaliste.

L'occupazione è comunque il tratto più evidente, ed oltre a dichiarare la dimensione del conflitto rispetto alle istituzioni, determina un modo per puntare i riflettori su aree ed edifici abbandonati e sugli alti costi della speculazione immobiliare.

A Napoli è a partire dagli anni Novanta che i centri sociali affermeranno un ruolo più visibile nelle dinamiche cittadine, proponendo soprattutto spazi dove costituire collettivi politici e sperimentare esperienze culturali e modelli di socialità alternativi e antagonisti rispetto a quelli istituzionali.

Le esperienze degli anni Settanta, con il loro radicamento più capillare nei quartieri, e quelle dei Centri Sociali, con le visioni che hanno introdotto rispetto alle pratiche alternative di autogestione, ritrovano per certi versi una sorta di continuità nelle vicende delle più recenti occupazioni di cui stiamo trattando, anche per la possibilità di rintracciare ancora oggi nei soggetti che ne sono stati e ne sono i protagonisti una certa continuità (inter)generazionale, sebbene sia possibile mettere in luce alcune differenze fondamentali.

5. PROSPETTIVE

A differenza della maggior parte delle occupazioni delle stagioni precedenti, ed in particolare a differenza di quelle dei "Centri Sociali Occupati Autogestiti", più vicine nel tempo, che nella loro impostazione e almeno fino alla fine degli anni Novanta esercitavano la gestione degli spazi in totale autonomia dalle istituzioni (Mudu ib.), questa nuova ondata di occupazioni in città, manifesta sin dall'inizio una volontà di interlocuzione diretta con l'amministrazione comunale.

324 La rivendicazione del welfare space a Napoli

La rivendicazione principale è la possibilità d'uso di strutture pubbliche, per potervi sperimentare a costi ridotti e gestibili pratiche di autogestione di beni comuni.

I diversi soggetti - la “comunità informale degli abitanti” dell'ex-asilo Filangieri, la “cooperativa comunitaria” delle terre di San Laise, il “comitato di quartiere” di Materdei - chiedono che l'amministrazione si faccia garante del carattere di “bene comune” degli immobili e degli spazi, restandone proprietaria, fornendone la manutenzione ordinaria e straordinaria, garantendone l'accesso e i servizi di guardiania, al fine di potervi svolgere al meglio le attività proposte, esprimendo un modello di protagonismo sociale nella gestione di pezzi di città.

Tale modello, anche in un contesto povero di risorse, prefigura prospettive che sono progettuali e propositive, nel senso che costituirebbero un terreno ove la stessa amministrazione potrebbe promuovere – anche mediante forme di cooperazione interistituzionale a scala più vasta, dalla Regione alle Istituzioni Europee - reti territoriali per la valorizzazione dei beni pubblici e potenziare il capitale sociale della città, con positive ricadute anche sul fronte economico.

Il fatto che le azioni riguardino il patrimonio immobiliare comunale fa emergere in modo chiaro il conflitto tra gli interessi economici privati (ma anche pubblici) che vorrebbero usarli a fini speculativi e le multiformi iniziative sociali che puntano su una loro gestione e valorizzazione collettiva. Questo dato definisce inoltre uno dei tratti di scontro di classe nell'era del neo-liberalismo, fra i pochi interessi imprenditoriali e le larghe fasce di popolazione urbana deprivate di diritti considerati inalienabili. Allo stesso tempo, nell'ambito di questo scontro, analizzando la tendenziale creazione nel tessuto della città di progetti comunitari, modelli di gestione autogovernati e forme di appartenenza collettive, le esperienze napoletane danno conferma alle più recenti notazioni di Manuel Castells (2012), che sottolineano l'importanza che il territorio e lo spazio pubblico fisico conservano tuttora per la creazione di comunità multiple ed azioni collettive di tipo movimentista, mettendo in luce come gli strumenti della tecnologia multimediale e dell'informatica non bastano essi da soli a generare i soggetti collettivi.

I tre casi studio definiscono infine una questione aperta, che riguarda le relazioni tra società civile (intesa come l'insieme delle comunità locali) e l'amministrazione municipale. In particolare, è una questione che si può declinare su quali siano

i possibili meccanismi di governance bottom-up e sui modelli di interazione nella gestione degli spazi, nello scenario del vuoto che si profilerebbe, laddove i processi di dismissione del patrimonio pubblico fossero orientati solo su questioni di recupero di crediti.

Napoli possiede un patrimonio immobiliare pubblico di enorme valore, non solo economico, ma anche storico-artistico e culturale. Inoltre, la miriade di associazioni, collettivi, movimenti e operatori socio-culturali che operano (spesso a titolo gratuito) sul territorio costituiscono un'enorme capitale sociale. Il mix di questi due fattori, se ben gestito da una regia pubblica lungimirante ed intelligente, potrebbe rappresentare uno degli elementi strategici per sviluppare le politiche di welfare di cui la città sembra essere via via più carente.

NOTE

1. La crisi dei rifiuti in Campania indica lo stato di emergenza relativo allo smaltimento ordinario dei rifiuti solidi urbani (RSU) verificatosi in Campania dal 1994 al 2011, come risultato di una commistione di errori tecnico-amministrativi e di interessi politici, industriali e malavitosi.
2. Si veda, a tal proposito, il documentario "Una montagna di balle", a cura di InsùTv (<http://vimeo.com/6000381>).
3. Si veda, ad esempio, la decisione – presa in accordo con l'allora governo Berlusconi - di definire "zone militari" le aree da adibire a discarica all'interno dell'area comunale, con il conseguente intervento dell'esercito a presidio dei siti (ad esempio presso la discarica di Chiaiano, aperta all'interno di un quartiere densamente abitato, a pochi chilometri dalla zona ospedaliera e sacrificando uno dei pochi parchi presenti in città), allo scopo di reprimere con la forza le manifestazioni di dissenso dei cittadini, alcuni dei quali arrestati e sottoposti a processo e condanna per direttissima, con procedimento penale straordinario.
4. <http://www.comune.napoli.it/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/IT/IDPagina/16783>
5. Delibera di Giunta Comunale n.400 del 25.05.2012, avente ad oggetto: "Linee di indirizzo per la destinazione del complesso di San Gregorio Armeno, denominato "ex Asilo filangieri", situato in via Maffei n.4 a luogo con utilizzo complesso in ambito culturale nonchè come luogo di sperimentazione della fruizione, dei processi di elaborazione della democrazia partecipata nell'ambito della cultura, intesa come bene comune e come diritto fondamentale dei cittadini".

326 La rivendicazione del welfare space a Napoli

6. Il regolamento è stato approvato all'unanimità con Deliberazione del Consiglio Comunale N°6 del 28/02/2013.
7. <http://www.youtube.com/watch?v=yYJdhPuQTd4>
8. Il piano è stato approvato nel Gennaio 2013 dal consiglio comunale secondo quanto previsto dalla legge n°213 del 7/12/2012 per i comuni in pre-dissesto.
9. Testo estratto dalla “Petizione Appello per sostenere l’Ex Asilo Filangieri di Napoli sotto sgombero”: <http://www.petizionepubblica.it/PeticiaoVer.aspx?pi=P2012N33271>
10. <http://www.exasilofilangieri.it/2013/02/11/regolamento-ex-asilo-filangieri-prima-stesura/>
11. <http://www.progettocomunitario.it/>
12. <http://www.legacoop.coop/multimedia/Cooperative Comunita/guidacoopcomunitanuova.pdf>
13. Dal pamphlet “Il giardino liberato di Materdei” del Comitato Abitanti Materdei (<https://www.facebook.com/comitatoabitanti.materdei>)
14. Oltre al caso più noto di Officina 99, a Napoli ci furono/ci sono: il laboratorio occupato SKA, il Tien’a Ment a Soccavo (1989-1996), lo Studentato...

BILBIOGRAFIA

- A.A.V.V. (1997) Reclaim the streets!. *Do or Die*, 6: 1-10.
- Caminiti, L., Bianchi, S. (eds.) (2007) *Gli autonomi – volume I. Le teorie, le lotte, la storia*. Roma: DeriveApprodi.
- Castells, M. (2012) *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Chichester, UK: Wiley.
- Dazieri (ed.) (1996) *Italia Overground. Mappe e reti della cultura alternativa*. Roma: Castelvechi.
- De Bùrca, G. (2012) Towards European Welfare?. In de Bùrca G. (a cura di). *EU Law and the Welfare State: In Search of Solidarity*. Oxford: Oxford Scholarship Online.
- Donzelot, J. (2008) Il neoliberismo sociale. *Territorio*, 46: 89-92.
- Harvey, D. (2003) *The new imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2012) *Rebel cities. From the right to the city to the urban revolution*. Brooklyn: Verso.
- La Balena – Collettivo di lavoratori dello spettacolo e dell’immateriale (2012) Ex

- Asilo Filangieri, dal bene comune al fare comune. *Il Manifesto*, 18 giugno 2012. Available at: <http://labalena.wordpress.com/2012/06/18/ex-asilo-filangieri-dal-bene-comune-al-fare-comune-il-nostro-intervento-sul-manifesto/>
- Lefebvre, H. (1968) *Le Droit à la ville*. Paris: Anthropos.
- Mattiucci, C. & Nocera, L. (2012) Afterword: towards an open anthology of urban rethorics. *Lo Squaderno*, 25. Available at: <http://www.losquaderno.professional-dreamers.net/?cat=158>.
- Maggio, M. (1998) Urban movement in Italy: the struggle for sociality and communication. In INURA (ed.). *Possible urban worlds. Urban Strategies at the end of 20th Century*. Basel: Birkhauser.
- Mayer, M. (2013) Preface. In The Squatting Europe Kollektive (ed.). *Squatting in Europe: Radical Spaces, Urban Struggles*. Brooklyn: Minor Composition.
- Mudu, P. (2013) Resisting and challenging neoliberalism: the development of Italian Social Centers. In The Squatting Europe Kollektive (ed.). *Squatting in Europe: Radical Spaces, Urban Struggles*. Brooklyn: Minor Composition.
- Munarin, S. & Tosi M.C. Welfare Space e diritto alla città. In Cremaschi M., De Leo D., Annunziata S. (a cura di). *Atti della XIII Conferenza Società Italiana degli Urbanisti, Città e crisi globale: clima, sviluppo e convivenza*. Planum, The European Journal of Planning on-line.
- Paura, R. (2007) Il treno di Napoli. In Caminiti L., Bianchi S. (eds.). *Gli autonomi – volume I. Le teorie, le lotte, la storia*. Roma: DeriveApprodi.
- Officina Welfare Space (2012) *Spazi del welfare. Esperienze Luoghi Pratiche*. Macerata: Quodlibet.
- Pruijt, H. (2013) Squatting in Europe. In The Squatting Europe Kollektive (ed.). *Squatting in Europe: Radical Spaces, Urban Struggles*. Brooklyn: Minor Composition.

Η διαμαρτυρία ενάντια στην Τρίτη Γέφυρα του Βοσπόρου: Κομμάτι μιας Πόλης, κομμάτι ενός κινήματος

Αιμιλία Βουλβούλη

Επίκουρη Καθηγήτρια, Σχολή Ανθρωπιστικών & Κοινωνικών Επιστημών,
Πανεπιστήμιο Abdullah Gül, Kayseri,
e-mail: aimilia.voulvouli@agu.edu.tr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν κείμενο αποτελεί μια ανθρωπολογική μελέτη μιας κινητοποίησης βάσης (grassroots mobilization) σε μια γειτονιά της Κωνσταντινούπολης¹. Η κινητοποίηση ακολούθησε την ανακοίνωση της κατασκευής μιας τρίτης γέφυρας πάνω από το Στενό του Βοσπόρου που θα ένωνε τις ασιατικές με τις ευρωπαϊκές ακτές της Κωνσταντινούπολης. Ως απάντηση στην ανακοίνωση αυτού του σχεδίου, οι κάτοικοι της ευρωπαϊκής συνοικίας, όπου θα τοποθετούνταν οι πυλώνες της γέφυρας, οργάνωσαν μία κίνηση που ονομάστηκε Πρωτοβουλία Περιοχής Arnavutköy (Arnavutköy District Initiative) – στα Τουρκικά ASG (Arnavutköy Semt Girişimi). Τα μέλη της κίνησης υποστηρίζουν ότι οι λόγοι αντίδρασής τους στην κατασκευή της γέφυρας αφορούν στις καταστροφικές συνέπειες που θα είχε η κατασκευή της στο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον της περιοχής καθώς και στην ζωή των κατοίκων.

Μία ανθρωπολογική ανάλυση κινητοποιήσεων όπως η Πρωτοβουλία ASG έχει το πλεονέκτημα ότι μας υπενθυμίζει πως «πίσω από κάθε ομοιότητα κρύβεται πάνω από μία διαφορά» (Appadurai, 1996: 11). Τα κοινωνικά κινήματα δεν είναι ομοιογενείς συλλογικότητες· είναι περισσότερο αυτό που ο Arjun Appadurai θα περιέγραφε ως «γειτονιές»· δηλαδή «κοινωνικές μορφές στις οποίες ο τόπος επιτελείται ως διάσταση που αποτελείται από μία σειρά δεσμών ανάμεσα στην αίσθηση της κοινωνικής αμεσότητας, στις τεχνολογίες της διαδραστικότητας και τη σχετικότητα των περιεχομένων». Εντούτοις, «όσο βαθιά ριζωμένη κι αν είναι μια περιγραφή στις ιδιαιτερότητες του τόπου, του εδάφους και μίας τελετουργικής τεχνικής, περιέχει ή συνεπάγεται κατά κανόνα μία θεωρία πλαισίου – μία θεωρία, με άλλα λόγια, που περιγράφει ενάντια σε τι, σε σχέση με τι και από τι δημιουργείται μια γειτονιά» (ο.π.: 184). Σε περιπτώσεις όπως αυτή στην οποία εστιάζει το παρόν κείμενο, η συλλογική δράση της συνοικίας του Arnavutköy μπορεί να ειπωθεί ως συνέπεια των μεταβολών που πραγματοποιούνται εξαιτίας της οικονομικής και πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης (Ψημίτης, 2006)². Τα αποτελέσματα αυτά είναι ορατά σε οποιαδήποτε κοινωνικά κινήματα σχετίζονται για παράδειγμα με ανθρώπινα δικαιώματα, φεμινισμό, δικαιώματα καταναλωτών, δικαιώματα εθνικών – θρησκευτικών – πολιτισμικών μειονοτήτων, σεξουαλική χειραφέτηση, κοινοτική συμμετοχή, δράση στις πόλεις και περιβαλλοντικά ζητήματα.

ΚΑΝΟΝΤΑΣ ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ ΣΤΗΝ (Π)ΟΛΗ

Το 1975 ο Jack Rollwagen έγραψε ότι για να αποκτήσει μια μελέτη μεγαλύτερη σημασία, οι ανθρωπολόγοι θα πρέπει να εντάσσουν τις έρευνές τους «για έναν κοινωνικό μόρφωμα, για μία συνοικία, για μία πόλη, και/ή για μία περιοχή ενός έθνους, στο γενικότερο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους ή μιας ευρύτερης περιοχής μεγαλύτερης από αυτό (Rollwagen, 1975: 4). Ακολουθώντας αυτή την οπτική η Πρωτοβουλία του Arnavutköy δεν θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μία αποκομμένη ενέργεια από ευρύτερα γεωγραφικά, ιστορικά και πολιτικά πλαίσια αλλά ως τμήμα αυτού που ο Kemper αποκάλεσε «διεθνή αστεακά συστήματα» (1991: 374). Επιπρόσθετα, όπως υποστηρίζει ο Moore (1996), υπάρχουν κάποιες οργανωτικές αρχές κοινές για όλες τις πόλεις που δημιουργούν ένα αστεακό δίκτυο διακριτών κοινωνικο-πολιτισμικών και πολιτικο-οικονομικών πεδίων (Kemper, 1991: 374).

Έχοντας στο μυαλό τις ομοιότητες μεταξύ αφενός της Κωνσταντινούπολης και του Arnautköy, ως τμήματος αυτής, αφετέρου άλλων μεγάλων μητροπολιτικών κέντρων, σε κοινωνικό-πολιτισμικό καθώς και πολιτικό-οικονομικό επίπεδο, οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις κατά την διάρκεια της επιτόπιας έρευνας ακολούθησαν ένα μοτίβο σύμφωνα με το οποίο η συμβατική μονοτοπική εθνογραφική έρευνα μίας περιοχής που περιβάλλεται από μάκρο-συστήματα όπως το κεφαλαιοκρατικό παγκόσμιο σύστημα μετατράπηκε σε πολυτοπική έρευνα (Marcus, 1995: 95). Με άλλα λόγια παρότι η έρευνα εστιάζεται στην Κωνσταντινούπολη, το γεγονός ότι αποτελεί μία παγκόσμια πόλη³, όπου η δυναμική και οι διαδικασίες που έχουν τοπικό χαρακτήρα είναι αναπόφευκτα παγκοσμιοποιημένες (Sassen, 2001: xix), οδήγησε στη μελέτη της Πρωτοβουλίας ASG όχι ως μία μοναδική περίπτωση έμπρακτης διαμαρτυρίας αλλά ως μία από τις πολλές διαμαρτυρίες που λαμβάνουν χώρα σε ολόκληρο τον πλανήτη σε πόλεις με παρόμοια κοινωνικό-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη.

Η Θεωρία Κοσμοσυστημάτων έχει αναλύσει εκτενώς τον παγκόσμιο χαρακτήρα της οικονομίας, απόρροια του οποίου υπήρξε ο ευρωπαϊκός καπιταλισμός στις αρχές του 15ου αιώνα. Όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της Σχολής αυτής (Wallerstein, 1974) και όσοι επηρεάστηκαν από αυτή (Featherstone, 1990), οι συγκεντρώσεις κεφαλαίου που παρατηρούνται στις πόλεις είναι αυτές που δημιουργούν τις πόλεις (Kutsche 1989). Με αυτή την έννοια, η διαμαρτυρία της Πρωτοβουλίας ASG θα πρέπει να προσεγγιστεί ως μία διαμαρτυρία ενάντια σε ένα συγκεκριμένο είδος καπιταλιστικής ανάπτυξης που σχετίζεται με την οικονομική παγκοσμιοποίηση.

Η οπτική αυτή έχει δύο πλεονεκτήματα. Πρώτον, επιτρέπει την εξέταση ενός έργου υποδομής (όπως μια γέφυρα σε ένα αναπτυσσόμενο έθνος) ως ένα έργο πολυεθνικών εταιριών, κάτι που ισχύει και για την περίπτωση της Τρίτης Γέφυρας. Δεύτερον, μας δίνει το δυνατότητα μιας ανάλυσης που επιχειρεί να απεικονίσει όλη την πολυπλοκότητα της κοινωνικής ζωής στις πόλεις (Sanjek, 2004). Με αυτή την έννοια, κάνει δυνατή μια πολύ-τοπική έρευνα (Marcus, 1995), αφού αντιμετωπίζει αναπόφευκτα τα βασικά αντικείμενα μελέτης του ανθρωπολόγου – τους ανθρώπους και στην συγκεκριμένη περίπτωση τους ακτιβιστές Πρωτοβουλίας ASG – εμπλεκόμενα σ' ένα πολύ-επίπεδο εξουσιαστικό λόγο (discourse) που παράγεται σε πολλά και διαφορετικά σημεία συνάντησης (locales). Ακολουθώντας τις τεχνικές της πολυτοπικής εθνογραφίας του Marcus, η έρευνά περιστράφηκε γύρω από διάφορες πτυχές του ίδιου θέματος.

Η επιτόπια έρευνα βασίστηκε στην επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση, σε συνεντεύξεις, στην παρακολούθηση του θέματος (τόσο της Τρίτης Γέφυρας όσο και των υπόλοιπων κινητοποιήσεων) στον τύπο, στην αρχειακή έρευνα στο αρχείο του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης (İstanbul Mimarlar Odası). Τέλος, η διατήρηση εθνογραφικού ημερολογίου βοήθησε όχι μόνο τη μνήμη μετά το πέρας της έρευνας αλλά και τη διαμόρφωση ενός εθνογραφικού χώρου μέσα στον οποίο η σύγκρουση μεταξύ των κατοίκων του Arnavutköy και του κράτους αναλύεται όσο το δυνατό περισσότερο μέσα από τα μάτια των πληροφορητών (Βουλβούλη, 2009).

Συχνά, εκτός ανθρωπολογικού πλαισίου, η εθνογραφία εγείρει ζητήματα αντικειμενικότητας τα οποία σύμφωνα με την Γκέφου – Μαδιανού (1998), στη συζήτηση της για την οίκου ανθρωπολογία⁴, εγείρουν με τη σειρά τους ηθικά πολιτικά ζητήματα. Όπως η εθνοτική ταύτιση ανάμεσα στον εθνογράφο και στους πληροφορητές του δημιουργεί δυσκολίες με την έννοια της ευθύνης που ο ερευνητής αισθάνεται απέναντι στους τελευταίους έτσι και η πολιτική ταύτιση. Είναι όντως δύσκολο να φανεί κανείς αντικειμενικός όταν συμφωνεί με τους «φίλους» που δημιουργεί στο πεδίο οι οποίοι του ανοίγουν το σπίτι και τη σκέψη τους (Voulvouli, 2009· 2011). Ωστόσο ο Marcus (1995: 113) δίνει λύση και σε αυτό αποκαλώντας τον εθνογράφο «περιστασιακό ακτιβιστή», μία «κατάσταση η οποία προκύπτει από τη συμμετοχή σε διαφορετικά πεδία⁵ των οποίων το πολιτικό και ηθικό πλαίσιο αντανάκλα στα υπόλοιπα» (ο.π.). Άλλωστε η αντικειμενικότητα είναι ένα ζήτημα για το οποίο τόσο η ανθρωπολογία (Marcus, 1980· 1998· Marcus and Gushman, 1982· Clifford, 1983· Μαδιανού, 1998) όσο και η κριτική μεταδομιστική (Foucault, 1976· Derrida, 1974) και μεταμοντέρνα (Bauman, 1991) κοινωνική θεωρία έχουν απονομιμοποιήσει, γεγονός που μας βρίσκει σύμφωνους.

ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ (Türkiye Cumhuriyeti)

Τα πρώτα χρόνια

Η Τουρκία αναδύθηκε μέσα από τα απομεινάρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία στους τομείς του εμπορίου, της τεχνολογίας και της εκβιομηχάνισης βρίσκονταν σε τελείως διαφορετικό επίπεδο σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη. Η Αναγέννηση

ση και ο Διαφωτισμός που είχαν οδηγήσει στην ανάπτυξη νέων δυνάμεων λογικής σκέψης και επιστημονικού πειραματισμού στην Δύση είχαν περιορισμένη επιρροή στην Ανατολή. Σύμφωνα με ορισμένους παρατηρητές (π.χ. Mango, 2004), ένας άλλος λόγος για την αποδυνάμωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν οι τοπικοί εθνικισμοί και η απουσία μιας τουρκικής αστικής τάξης, ικανής να στηρίξει την δημιουργία ενός εθνικού κράτους, όπως η αστική τάξη στην Δύση. Το Κίνημα των Νεότουρκων⁶, ένα παράδειγμα εσωτερικού εθνικισμού, είχε ως αποτέλεσμα την Επανάσταση των Νεότουρκων (1908-1909), η οποία με την σειρά της οδήγησε στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας το 1919 και την κατάλυση του Σουλτανάτου το 1922 (Mango, 2004). Η Δημοκρατία της Τουρκίας ιδρύθηκε στις 29 Οκτωβρίου 1923, ως αποτέλεσμα του Πολέμου της Ανεξαρτησίας ενάντια στις Συμμαχικές Δυνάμεις⁷, που ξεκίνησε στις 19 Μαΐου 1919 και ηγήθηκε από έναν νεαρό Πασά (στρατηγό) που γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη (εκείνη την εποχή τμήμα της Αυτοκρατορίας, σήμερα κομμάτι της σύγχρονης Ελλάδας). Ονομαζόταν Μουσταφά Κεμάλ και στις 24 Νοεμβρίου 1934 η Εθνοσυνέλευση του απένειμε την προσωνυμία Ατατούρκ (Atatürk), δηλαδή Πατέρας των Τούρκων (Mango, 2002).

Μετά την διακήρυξη της Δημοκρατίας της Τουρκίας δρομολογήθηκαν πολλές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, που στόχευαν κυρίως στην εκκοσμίκευση της δημόσιας ζωής και των θεσμών. Οι μεταρρυθμίσεις ξεκίνησαν το 1924 με την ενοποίηση της εκπαίδευσης, η οποία ολοκληρώθηκε το 1928 με την εισαγωγή του λατινικού αλφάβητου που αντικατέστησε την καλλιγραφία του προηγούμενου συστήματος γραφής. Το 1925 το φέσι (θρησκευτικό κάλυμμα κεφαλής) για τους άντρες αντικαταστάθηκε από το καπέλο όχι μόνο στην καθημερινότητα αλλά και σε δημόσιες εκδηλώσεις ως το συνηθισμένο κάλυμμα κεφαλής, οι θρησκευτικές δραστηριότητες των διαφόρων δογμάτων (σεκτών) απαγορεύτηκαν με νόμο και το δυτικό ημερολόγιο υιοθετήθηκε από το κράτος (Stirling, 1993). Το 1926 έκανε την εμφάνισή του το σύγχρονο κοσμικό νομοθετικό σύστημα στη θέση του θρησκευτικού νόμου και οι γυναίκες στο πλαίσιο της απελευθέρωσής τους απέκτησαν πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Το 1928 έγινε η εισαγωγή του διεθνούς αριθμητικού συστήματος και το 1931 το μετρικό σύστημα άρχισε να χρησιμοποιείται από το κράτος και αργότερα η χρήση του επεκτάθηκε σε ευρεία κλίμακα. Τέλος, το 1934 η θρησκευτική αμφίεση σε δημόσιους χώρους απαγορεύτηκε (Mango, 2004).

Η πολυκομματική περίοδος

Το 1945 επιτράπηκε η ίδρυση πολιτικών κομμάτων πέρα από το Κεμαλικό και μέχρι την δεκαετία του 1950 μία πολυκομματική δημοκρατία αντικατέστησε το μονοκομματικό καθεστώς (Kandiyoti, 2002). Στην διεθνή αρένα, η Τουρκία έγινε μέλος των Ηνωμένων Εθνών το 1946, εντάχθηκε στο NATO το 1952 και (μαζί με άλλες 19 χώρες) υπέγραψε την ιδρυτική Συνθήκη του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης στις 14 Δεκεμβρίου 1960. Το 1964 η Τουρκία έγινε μέλος της ΕΟΚ (που αργότερα θα ονομαζόταν Ευρωπαϊκή Ένωση) χωρίς πλήρη δικαιώματα αλλά εντωμεταξύ η πολυκομματική δημοκρατία διακόπηκε από ένα πραξικόπημα το 1960. Ακολούθησε δεύτερο πραξικόπημα στις 12 Μαρτίου 1971 που επιδίωξε να ανακόψει την εξάπλωση της αριστερής κουλτούρας και νοοτροπίας στη χώρα (Mango, 2004). Μαζικές φυλακίσεις νεαρών εξεγερμένων και πολιτικές δολοφονίες κυριάρχησαν στο πολιτικό σκηνικό μέχρι τις εκλογές του 1973.

Το 1974 σχηματίστηκε κυβέρνηση συνεργασίας από το κοσμικό CHP (Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα) – το κόμμα που ιδρύθηκε από τον Ατατούρκ – και το Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας (Milli Selâmet Partisi - MSP), ένα νέο κόμμα με ισλαμικό προσανατολισμό και ηγέτη τον Νετζμεντίν Ερμπακάν. Το ίδιο έτος η εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο δημιούργησε προβλήματα στις εξωτερικές της σχέσεις, παρόλο που το κλίμα εντός της χώρας ήταν θετικό. Τα χρόνια που ακολούθησαν σημαδεύτηκαν από συγκρούσεις μεταξύ δεξιών εθνικιστών και αριστερών Μαρξιστών. Οι οδομαχίες μεταξύ των συντηρητικών Γκρίζων Λύκων⁸ και των αριστεριστών επαναστατών, δεν ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο, όπως η οδομαχία την Πρωτομαγιά του 1977, όταν δεξιοί εξτρεμιστές πυροβόλησαν και σκότωσαν 34 αριστερούς διαδηλωτές (ο.π.).

Η οικονομική κατάσταση της χώρας συνέχισε να επιδεινώνεται και μέχρι το 1979 οι πολιτικές συγκρούσεις είχαν κλιμακωθεί σε έναν πραγματικό εμφύλιο πόλεμο. Με την κήρυξη του τρίτου πραξικοπήματος στις 12 Σεπτεμβρίου 1980, εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι φυλακίστηκαν και απαγχονίστηκαν και όλοι οι αρχηγοί των πολιτικών κομμάτων φυλακίστηκαν ή αποκλείστηκαν από την πολιτική. Ακόμα και μετά την ίδρυση νέων πολιτικών κομμάτων, 20.000 από τις 38.354 ΜΚΟ διέκοψαν την λειτουργία τους (Şimşek, 2004) και οι υπόλοιπες ενώσεις, εθελοντικές οργανώσεις και ιδρύματα αποπολιτικοποιήθηκαν (Beşpınar-Ekici and Gökalp, 2006). Τέλος, άλλο

ένα πραξικόπημα διέκοψε για άλλη μία φορά την πορεία προς τη δημοκρατία. Αυτό συνέβη διότι νικητής των εκλογών του 1995 ήταν το Ισλαμικό Κόμμα Ευημερίας του Νετζμετίν Ερμπακάν που έγινε ο πρώτος Ισλαμιστής Πρωθυπουργός της χώρας. Η ηγεσία του αντιμετώπιστηκε αρνητικά από το Συμβούλιο Εθνικής Ασφάλειας, το οποίο το 1997 – μέσω ενός «μεταμοντέρνου ή βελούδινου πραξικοπήματος», όπως το αποκάλεσε ο τύπος – θέσπισε νέους κανόνες σε σχέση με τις θρησκευτικές ελευθερίες. Το Πολιτικό Ισλάμ αποκλείστηκε από τις δημόσιες εκδηλώσεις και η δράση από-μων αλλά και οργανώσεων που συνδέονταν με την Ισλαμική πολιτική ποινικοποιήθηκε και τιμωρήθηκε. Οι πολιτικοί του κυβερνώντος κόμματος έχασαν το αξίωμά τους, συμπεριλαμβανομένου και του σημερινού Πρωθυπουργού Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν ο οποίος φυλακίστηκε με την κατηγορία της διάδοσης θρησκευτικού φανατισμού. Επιπλέον το Κόμμα Ευημερίας κηρύχθηκε εκτός νόμου (White, 2002).

Ωστόσο παρά τις προσπάθειες του «μεταμοντέρνου πραξικοπήματος», οι Ισλαμιστές είχαν καταφέρει να διεισδύσουν στην τουρκική πολιτική, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τη νίκη πολλών προ-Ισλαμιστών υποψηφίων στις δημοτικές εκλογές του 1994. Η Κωνσταντινούπολη ήταν ανάμεσα στους δήμους που εξέλεξαν Ισλαμιστή δήμαρχο, τον Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, τον αρχηγό του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (AK Parti) και δυο φορές εκλεγμένο Πρωθυπουργό. Η ανάδυση της Ισλαμικής πολιτικής στις τοπικές εκλογές της Κωνσταντινούπολης αποδείχτηκε ότι δεν ήταν αυτό που αναμενόταν από τον μέχρι τότε κυρίαρχο κοσμικό λόγο, όσον αφορά στο πολιτισμικό επίπεδο (Navaro-Yashin, 2002). Εντούτοις η πολιτική αναφορικά με την ανάπτυξη της Κωνσταντινούπολης ακολούθησε ένα συγκεκριμένο μοντέλο, είτε αυτό εφαρμόστηκε από κοσμικούς, είτε από Ισλαμιστές πολιτικούς. Όπως το έθεσε ένα ενεργό μέλος της *Πρωτοβουλίας ASG* σε μια συνέντευξή μας αναφορικά με την Τρίτη Γέφυρα:

«Από τότε που το θέμα μπήκε στην ατζέντα, τέσσερις κυβερνήσεις έχουν έρθει στην εξουσία και πέντε υπουργοί (Δημοσίων Έργων και Διακανονισμών) έχουν αναλάβει καθήκοντα. Όλοι τους υποστηρίζουν το έργο της γέφυρας. Δεν παίζει ρόλο αν είναι συνασπισμός, κοσμικός ή ισλαμιστής Υπουργός. Όλοι λένε ναι στη γέφυρα! Θες να μάθεις γιατί; [Διότι] υπάρχουν συμφέροντα πίσω από αυτήν. Αυτοκινητοβιομηχανίες, πετρελαϊκές εταιρείες, ζητά το και θα το έχεις. Θέλουν να πουλήσουν αυτοκίνητα, οπότε θέλουν να φτιάξουν δρόμους για να τα βάλουν επάνω».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ: ΜΙΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΠΟΛΗ

Η Κωνσταντινούπολη είναι η μεγαλύτερη πόλη της Τουρκίας με 15 εκατομμύρια καταγεγραμμένους κατοίκους και βρίσκεται στην βορειοδυτική πλευρά της Τουρκίας ανάμεσα στη θάλασσα του Μαρμαρά προς το νότο και τη Μαύρη Θάλασσα προς το βορρά. Η παλιά πόλη περικλειόταν από επτά λόφους με απότομες πλαγιές και ψηλές κορυφές. Η Κωνσταντινούπολη είναι η μοναδική πόλη στον κόσμο που βρίσκεται σε δύο ηπείρους, την Ευρώπη και την Ασία. Το στενό του Βοσπόρου χωρίζει την Ευρωπαϊκή δυτική πλευρά της πόλης από την Ασιατική ανατολική και είναι η μοναδική θαλάσσια οδός από τη Μαύρη Θάλασσα στο Αιγαίο Πέλαγος και τη Μεσόγειο. Η Ευρωπαϊκή πλευρά της Κωνσταντινούπολης είναι επίσης κομμένη στα δύο από έναν κολπίσκο, το Χρυσό Κέρας, που χωρίζει την Αρχαία Κωνσταντινούπολη (νότος) από τη Νέα Κωνσταντινούπολη (βορράς).

Το 36% του συνολικού πληθυσμού της πόλης διαμένει στη νέα Ασιατική πλευρά της πόλης ενώ το 64% (Bliss n.d) στην Ευρωπαϊκή πλευρά. Η παλιά πόλη είναι πολύ γνωστή για τα πολύ παλιά της κτίρια χτισμένα μέσα σε στενούς δρόμους και για τα πολλά και σημαντικά ιστορικά της κτίρια, όπως το παλάτι του Τοπ Καπί, η Αγία Σοφία, ο Ιππόδρομος, το Μεγάλο Παζάρι και το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης. Εντούτοις, η παλιά πόλη χαρακτηρίζεται επίσης από τους οικισμούς που δημιουργήθηκαν σε καταπατημένη γη ή *gecekondu* (στην κυριολεξία σημαίνει «χτισμένα εν μία νυκτί») που την περιβάλλουν και αποτελούν το 65% του συνολικού αριθμού κτιρίων της πόλης (Yalcintan and Ergas, 2003). Σήμερα η ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης είναι η βάση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων που αποτελούν το 35% της μεταποιητικής βιομηχανίας της χώρας. Επιπρόσθετα, αυτοκίνητα, τσιμέντο, τσιγάρα, φρούτα, ελαιόλαδο, μετάξι, γυαλί, βαμβάκι, δέρματα και είδη κεραμικής παράγονται στις περιφερειακές συνοικίες της πόλης. Η Κωνσταντινούπολη είναι το μεγαλύτερο λιμάνι της Τουρκίας, συνεπώς η ναυτιλία αποτελεί βασική πηγή εισοδήματος. Η πόλη είναι σημαντικό οικονομικό κέντρο αλλά και δημοφιλής τουριστικός προορισμός (Bliss n.d.).

Η Κωνσταντινούπολη τα πρώτα χρόνια της εγκαθίδρυσης του Τουρκικού Κράτους

Μετά την ίδρυση του τουρκικού κράτους, μία από τις πρώτες αποφάσεις που πήρε ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ ήταν να καθιερώσει την Άγκυρα ως πρωτεύουσα του έθνους⁹. Η αίγλη της Κωνσταντινούπολης είχε ήδη αρχίσει να ξεθωιάζει πριν ο τίτλος της πρωτεύουσας περάσει στην Άγκυρα. Σύμφωνα με τον Mango μέχρι το 1923 η Κωνσταντινούπολη ήταν πλέον μία επαρχιακή πόλη και ο διοικητικός μηχανισμός του Ατατούρκ δεν άλλαξε αυτή την εικόνα. Μόνο ελάχιστες αλλαγές πραγματοποιήθηκαν όπως η ανέγερση νέων πολυκατοικιών, μνημεία του Κεμάλ Ατατούρκ και το κτίριο της εξοχικής του κατοικίας στην Παραλία Florya, κοντά στο αεροδρόμιο. Μέχρι το 1938, χρονιά θανάτου του Ατατούρκ, η Κωνσταντινούπολη ήταν μία παλιά πόλη και ο πληθυσμός της χρησιμοποιούσε για τις μετακινήσεις του τραμ τα οποία είχαν κατασκευαστεί από ξένες εταιρίες (ο.π.). Μόνο ελάχιστα ιδιωτικά αυτοκίνητα κυκλοφορούσαν στους στενούς δρόμους της πόλης, καθώς και στην Γέφυρα Unkarani (ή Ατατούρκ), μια πλωτή γέφυρα που ολοκληρώθηκε από μία γαλλική εταιρία το 1939.

Το Σχέδιο Μάρσαλ και η δεκαετία του 1950

Παρά το γεγονός ότι η Τουρκία κατάφερε να παραμείνει ουδέτερη κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου¹⁰, συμπεριλήφθηκε στον κατάλογο των εθνών που έλαβαν οικονομική ενίσχυση με βάση το Σχέδιο Οικονομικής Βοήθειας ή όπως είναι ευρύτερα γνωστό, το Σχέδιο Μάρσαλ. Το σχέδιο παρουσιάστηκε από τον Υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ Τζορτζ Μάρσαλ το 1947 ως μία διέξοδος από τις καταστροφικές συνέπειες του Β Παγκοσμίου Πολέμου που υπέστησαν οι Ευρωπαίοι. Πρότεινε την χορήγηση οικονομικής βοήθειας από τις ΗΠΑ για να εξαλειφθεί η πείνα, η φτώχεια και η απελπισία στην Ευρώπη και για να αναζωογονηθεί μία λειτουργική οικονομία στον κόσμο, προκειμένου να ανοίξει ο δρόμος για την δημιουργία πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών όπου θα μπορούσαν να υπάρξουν ελεύθεροι θεσμοί. Με άλλα λόγια, το σχέδιο στόχευε στην σταθεροποίηση της διεθνούς τάξης με έναν τρόπο που

θα ευνοούσε την ανάπτυξη της πολιτικής δημοκρατίας και της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς. Ως εκ τούτου, η πρόληψη της διάδοσης του κομμουνισμού στη Δυτική Ευρώπη ήταν επίσης στην ατζέντα. Αποτέλεσμα αυτής της πρότασης ήταν το Νομοσχέδιο Οικονομικής Βοήθειας που υπογράφηκε από τον Πρόεδρο Χάρυ Τρούμαν, ο οποίος το έκανε νόμο του κράτους (3 Απριλίου 1948). Σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες, εκτός από αυτές του Σοβιετικού μπλοκ, συμμετείχαν στο σχέδιο, συμπεριλαμβανομένης της Τουρκίας. Το Αμερικανικό Κογκρέσο διέθεσε 13,3 δισεκατομμύρια δολάρια για κεφάλαιο και υλικά με στόχο την ανοικοδόμηση της Ευρωπαϊκής οικονομίας. Επιπλέον, το σχέδιο παρείχε αγαθά, δημιουργήσε εμπορικές συνεργασίες και συνετέλεσε στην επέκταση της διοίκησης της αμερικανικής πολιτικής σε περιοχές εκτός Ηνωμένων Πολιτειών (<http://loc.gov/exhibits/marshall>).

Όπως αναφέρει ο Keyder (1999: 12), η μεταπολεμική περίοδος εθνικής ανάπτυξης στην Τουρκία ρυθμίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την λήψη πολιτικών αποφάσεων και βασίστηκε σε αυστηρό έλεγχο των εισαγωγών, των ξένων επενδύσεων και των διεθνών συναλλαγών. Τη βοήθεια που προερχόταν από το Σχέδιο Μάρσαλ επέβλεπαν οι δωρητές (Αμερικάνοι) και όπως ένα άρθρο με τίτλο: «Πώς να κάνετε δουλειές μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ» στο περιοδικό Kiplinger (μία έκδοση για επιχειρηματίες) ανέφερε: «Το Σχέδιο Μάρσαλ είναι περισσότερο ένα επιχειρηματικό σχέδιο». Έτσι, η λήπτρια χώρα (σε αυτή την περίπτωση η Τουρκία) όφειλε να είναι υπόλογη στον δωρητή της και ως αντάλλαγμα οι Αμερικάνοι «δημιούργησαν ένα σχέδιο για την κατασκευή δρόμων στην Τουρκία και συνέβαλαν στην ίδρυση της Υπηρεσίας Τουρκικών Αυτοκινητοδρόμων» (Mango, 2004: 44). Ο τότε Πρωθυπουργός Αντνάν Μεντερές υποστήριξε την κατασκευή μεγάλων λεωφόρων, όπως αυτές που μπορεί να δει κανείς σήμερα στην Κωνσταντινούπολη, στις οποίες ιδιωτικής χρήσης αυτοκίνητα και όχι μέσα μαζικής μεταφοράς μπορούν να κυκλοφορούν με ευκολία (Keyder, 1999). Το όραμά του ήταν «να γίνει η Τουρκία μικρή Αμερική» (Yalçın, 2002).

Τη δεκαετία του 1950 η Κωνσταντινούπολη γνώρισε ταχύτατη πληθυσμιακή αύξηση εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης και το αρχιτεκτονικό της τοπίο άρχισε να αλλάζει δραστικά. Οι χτισμένα «εν μία νυκτί» οικισμοί (Gecekondus) άρχισαν να ξεφυτρώνουν σαν μανιτάρια και μέχρι το 1960 ο πληθυσμός της πόλης είχε διπλασιαστεί σε σύγκριση με το 1938, φθάνοντας από 740.000 στους 1.500.000 κατοίκους. Το ποσοστό ιδιοκτησίας ιδιωτικών αυτοκινήτων αυξήθηκε επίσης. Πολλά σύγχρονα κτί-

ρια άρχισαν να κατασκευάζονται και η άναρχη αρχιτεκτονική δόμηση συνεχίστηκε μέχρι την δεκαετία του 1970. Ο αριθμός των αυτοκινήτων αυξήθηκε, δημιουργώντας την ανάγκη για νέα περάσματα πάνω από τον Βόσπορο. Για παράδειγμα, η Γέφυρα του Χρυσού Κέρατος κατασκευάστηκε το 1974 και χρηματοδοτήθηκε από Ιαπωνικές πιστώσεις ως τμήμα ενός υπεραστικού δικτύου ταχείας κυκλοφορίας που συνέδεε την Ασία με την Ευρώπη (Masashiro, Toshimitsu and Mitsubiro n.d.).

Τμήματα αυτού του δικτύου ήταν οι δύο γέφυρες του Βοσπόρου που κατασκευάστηκαν αρχές δεκαετίας του 1970 και τέλη δεκαετίας του 1980. Παρόλο που η απόφαση για την κατασκευή της γέφυρας στον Βόσπορο ελήφθη το 1957, επί πρωθυπουργίας Αντάν Μεντερές, η σύμβαση υπογράφηκε με την Βρετανική εταιρία Freeman Fox and Partners για 303 εκατομμύρια τουρκικές λίρες και η κατασκευή της πρώτης γέφυρας ξεκίνησε στις 10 Φεβρουαρίου 1970. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το 1973 και η γέφυρα πήρε την ονομασία του Στενού, δηλαδή Γέφυρα του Βοσπόρου (Boğaziçi Köprüsü) - (<http://adayinlife.typepad.com>). Είναι μία κρεμαστή γέφυρα που χρησιμοποιείται κυρίως από ιδιωτικής χρήσης αυτοκίνητα αλλά και δημόσια λεωφορεία με κόστος διόδων 3 νέες τουρκικές λίρες (περίπου 1,3 ευρώ) για τα Ι.Χ.

Τα σχέδια για την δεύτερη γέφυρα εκπονήθηκαν το 1977, τέσσερα χρόνια μετά την κατασκευή της πρώτης γέφυρας. Το αρχικό σχέδιο που εκπονήθηκε από την Βρετανική κατασκευαστική εταιρία Freeman Fox & Partners προέβλεπε την κατασκευή πέντε γεφυρών. Η πρώτη γέφυρα θα συνέδεε τις περιοχές Rumeli Hisarı και Anadolu Hisarı. Αρχικά είχε σχεδιαστεί σαν μία διπλή γέφυρα σε σχήμα δέλτα. Το δεύτερο τμήμα της θα ήταν η δεύτερη γέφυρα. Η τρίτη και η τέταρτη γέφυρα θα κατασκευάζονταν ανάμεσα στο Arnavutköy και το Vaniköy, περιοχές στις οποίες προβλεπόταν επίσης η δημιουργία δύο τμημάτων. Τέλος, η πέμπτη γέφυρα θα κατασκευαζόταν σύμφωνα με τα σχέδια ανάμεσα στις περιοχές Emirgan και Kanlıca. Μέχρι τώρα μόνο μία από αυτές τις γέφυρες έχει κατασκευαστεί (η γέφυρα Fatih Mehmet Sultan Köprüsü), που πήρε την ονομασία της από τον Fatih τον Κατακτητή και ολοκληρώθηκε το 1988. Όπως και η γέφυρα του Βοσπόρου έτσι και αυτή είναι μία κρεμαστή γέφυρα ταχείας κυκλοφορίας με ίδιο κόστος διόδων.

Συνοπτικά, η ανάπτυξη της Κωνσταντινούπολης από το 1948 διαπνεόταν από μία ξένη δυτική τεχνοκρατική νοοτροπία που μεταφέρθηκε μέσω κεφαλαίου και εξειδικευμένης γνώσης. Σε σχέση με τις μεταφορές, οι επιλογές ανάπτυξης ευνοούσαν τις

μεγάλες εθνικές οδούς (παρά τους σιδηροδρόμους) που σχεδιάστηκαν για να εξυπηρετούν ιδιωτικής χρήσης οχήματα και που συνδέονταν με τα περάσματα του Βοσπόρου. Τώρα πλέον η μαζική χρήση αυτών των οδών και των γεφυρών έχει περιοριστεί στα δημόσια λεωφορεία ενώ δεν υπάρχουν πεζοδρόμια ούτε ειδικές λωρίδες για ποδήλατα και μηχανές.

Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η νέα χιλιετία και η υποθαλάσσια σήραγγα του Μαρμαρά

Οι μαζικές μεταφορές βελτιώθηκαν κατά την διάρκεια της δεκαετίας '90 όταν κατασκευάστηκε το μετρό της Κωνσταντινούπολης. Οι εργασίες για την πρώτη γραμμή ξεκίνησαν το 1992 και ολοκληρώθηκαν το 2000. Την δεκαετία του 1990 οι δήμαρχοι της Κωνσταντινούπολης είχαν ισλαμικό προσανατολισμό (Recep Tayyip Erdoğan και Ali Müfit Gürtuna), με αποτέλεσμα να τους απασχολούν περισσότερο η βελτίωση της κοινωνικής ζωής της πόλης και τα πολιτιστικά θέματα (βλ. Navaro-Yashin, 2002) παρά η εστίαση σε ανάγκες υποδομών. Η πολιτική ατζέντα έδινε υψηλή προτεραιότητα σε περιβαλλοντικά θέματα, π.χ. την βελτίωση του συστήματος ύδρευσης στην Κωνσταντινούπολη, την έκδοση βιβλίων πάνω σε περιβαλλοντικά θέματα και την ενθάρρυνση γνωστών οικολόγων ακτιβιστών να παρουσιάσουν τις απόψεις τους (Özdemir, 2003). Επιπλέον η δεκαετία σηματοδεύτηκε από τις οικονομικές κρίσεις του 1994 και του 1999 που συνεχίστηκαν και τη νέα χιλιετία, γεγονός που δεν επέτρεψε μεγάλη ανάπτυξη υποδομών.

Εντούτοις, το 2004 εγκαινιάστηκε μία από τις μεγαλύτερες και πιο φιλόδοξες κατασκευές στην ιστορία της πόλης: η υποθαλάσσια σήραγγα του Μαρμαρά. Η ιδέα μιας σιδηροδρομικής σήραγγας κάτω από το Στενό του Βοσπόρου εξετάστηκε επίσημα για πρώτη φορά το 1860, σε συνδυασμό με ορισμένα τεχνικά εμπόδια που επισημάνθηκαν στις αρχιτεκτονικές αλλά και σε μη επιστημονικές προτάσεις. Κάποιες έρευνες υποστήριζαν ότι θα ήταν αδύνατον να τοποθετηθεί μία σήραγγα πάνω ή κάτω

από τον βυθό. Κάποια άλλα σχέδια συνηγορούσαν υπέρ μιας «πλωτού» τύπου σήραγγας που θα στηριζόταν σε στύλους τοποθετημένους βαθιά μέσα στον βυθό.

Η αναγκαιότητα μιας σιδηροδρομικής σύνδεσης για μαζικές μεταφορές από τις δυτικές μέχρι τις ανατολικές περιοχές της Κωνσταντινούπολης κέρδισε έδαφος στις αρχές της δεκαετίας του 1980, και η πρώτη περιεκτική μελέτη σκοπιμότητας που εκπονήθηκε το 1987 κατέληγε στο ότι μία τέτοια σύνδεση θα ήταν εφικτή και οικονομικά αποδοτική. Η συζήτηση γύρω από το έργο συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια και γύρω στο 1995 αποφασίστηκε ότι οι πρόσθετες μελέτες σκοπιμότητας θα έπρεπε να είναι λεπτομερέστερες και πιο ενημερωμένες. Οι μελέτες αυτές ολοκληρώθηκαν το 1998 και τα ευρήματά τους συνέκλιναν με προηγούμενα συμπεράσματα, σύμφωνα με τα οποία οι σιδηροδρομικές συνδέσεις διαμετακόμισης θα προσέφεραν πολλά πλεονεκτήματα σε όσους εργάζονταν και διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη και θα άμβλυναν επίσης τα αυξανόμενα προβλήματα από την κυκλοφοριακή συμφόρηση στην πόλη.

Μία δανειακή σύμβαση υπογράφηκε στην Άγκυρα στις 19 Αυγούστου 1999, με την οποία αποδεσμεύτηκαν 117 εκατομμύρια δολάρια από ένα συνολικό δάνειο αξίας 866 εκατομμυρίων δολαρίων που χορηγήθηκε από το Ιαπωνικό Ταμείο Υπερπόντιας Οικονομικής Συνεργασίας. Δυστυχώς η οικονομική κρίση το 2001 δεν επέτρεψε την κρατική χρηματοδότηση με αποτέλεσμα να υπάρξουν καθυστερήσεις στο έργο. Το 2003 και το 2004 πραγματοποιήθηκαν επαφές με την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, προκειμένου να χρηματοδοτηθούν μεγάλα τμήματα αυτών των έργων. Οι βασικές συμφωνίες για την χρηματοδότηση μεγάλων τμημάτων των σιδηροδρομικών δικτύων για το επιβατικό κοινό έγιναν το φθινόπωρο του 2004 (<http://www.marmaray.com>). Τελικά, στις 9 Μαΐου 2004 ο Πρωθυπουργός Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν εγκαινίασε το Έργο της Υποθαλάσσιας Σήραγγας του Μαρμαρά. Ολόκληρο το έργο περιελάμβανε σχέδια για την κατασκευή περάσματος μήκους 13,3 χλμ. πάνω από τον Βόσπορο και την αναβάθμιση 63 χλμ. προαστιακού δρόμου για την δημιουργία γραμμής υψηλής κυκλοφορίας μήκους 76,3 χλμ. μεταξύ Gebze και Halkalı. Η πρόσβαση στον υποθαλάσσιο σιδηρόδρομο θα είναι δυνατή μέσω σήραγγας από το Yenikari στην ευρωπαϊκή πλευρά και από το Söğütlücesme στην ανατολική πλευρά, με ενδιάμεσους σταθμούς στο Sirkeci και το Üsküdar και ανταπόκριση με το Μετρό της Κωνσταντινούπολης στο Yenikari. Η χωρητικότητα της γραμμής θα είναι 75.000 επιβάτες την ώρα προς κάθε κατεύθυνση.

Τα εγκαίνια της Σήραγγας του Μαρμαρά ως γεγονός πήρε μεγάλη δημοσιότητα. Πολλά μέλη του υπουργικού συμβουλίου, ο Πρωθυπουργός, καθώς και δήμαρχοι από πρωτεύουσες του εξωτερικού και υπουργοί μεταφορών από άλλες χώρες παρακολούθησαν την τελετή. Υποστηρικτές της κυβέρνησης συγκεντρώθηκαν για να εκφράσουν την ικανοποίησή τους για την έναρξη του έργου. Μέλη της Πρωτοβουλίας ASG ήταν επίσης εκεί σε μία προσπάθεια να δηλώσουν την υποστήριξή τους προς τη Σήραγγα που ήταν ξεκάθαρα προτιμότερη από το έργο της Γέφυρας. Με αυτό τον τρόπο τοποθετήθηκαν υπέρ ενός στόχου αστεακής ανάπτυξης που έδινε προτεραιότητα σε βελτιωμένες δημόσιες υπηρεσίες, όπως οι μαζικές παρά οι ιδιωτικές μεταφορές, ένα θέμα που τίθεται σε πολλές σύγχρονες μεγάλες μητροπόλεις.

Τοπικές διαμαρτυρίες σε παγκόσμιες πόλεις

Η «πόλη» ως συλλογικότητα ανθρώπων και γεωγραφική τοποθεσία έχει μελετηθεί από κοινωνικούς επιστήμονες που προέρχονται από διαφορετικούς και συχνά ετερογενείς χώρους. Πολιτικοί επιστήμονες, οικονομολόγοι, γεωγράφοι, κοινωνιολόγοι, κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν ρίξει φως στη ζωή στις πόλεις ως ένα ξεχωριστό πεδίο μελέτης από διάφορες θεωρητικές οπτικές. Οι ανθρωπολόγοι της πόλης συχνά εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην πολυπλοκότητα της κοινωνικής ζωής σ' αυτή (Sanjek, 2004)¹¹, παρατηρώντας την καθημερινότητα των μεταναστών (Hannerz, 1983), των φτωχών της πόλης, των εργαζομένων στο εργασιακό περιβάλλον τους, των εθελοντικών οργανώσεων και των κοινωνικών κινημάτων (Nash, 2005). Αντλώντας στοιχεία από τις θεωρίες της εξάρτησης, των κοσμοσυστημάτων, της παγκοσμιοποίησης και μαρξιστικών προσεγγίσεων, οι αστεακοί ανθρωπολόγοι δημιούργησαν ένα διακριτό πεδίο μελέτης που παρουσιάστηκε «επίσημα» το 1972 με την δημοσίευση του πρώτου τεύχους του περιοδικού Urban Anthropology.

Αυτοί που ακολούθησαν το θεωρητικό μοντέλο της εξάρτησης μελετούν τους τρόπους με τους οποίους οι μεγάλες μητροπόλεις των αναπτυσσόμενων χωρών ελέγχουν τις οικονομίες των πόλεων που δημιουργούνται στις αναπτυσσόμενες χώρες. Για παράδειγμα, ο Kutsche (1989: 130) αντιλαμβάνεται τις πόλεις ως «κέντρα εξουσίας που ελέγχουν ημι-περιφερειακά κέντρα, τα οποία με την σειρά τους ελέγχουν άλλα κέντρα σε μία ατελείωτη αλυσίδα, που τελικά ελέγχει δορυφόρους». Το μοντέλο του

Παγκόσμιου Συστήματος του Wallerstein¹² βρήκε υποστηρικτές από την ανθρωπολογία, οι οποίοι ερευνούν την επιρροή των αναπτυγμένων πόλεων όχι μόνο σε άλλες πόλεις αλλά γενικότερα στον πλανήτη¹³. Ο Hannerz (1996) για παράδειγμα, αναφέρεται στις διακρατικές συνδέσεις ως αποτέλεσμα του παγκόσμιου καπιταλισμού και σύμφωνα με την οπτική του, ο παγκοσμιοποιημένος κόσμος αποτελεί προϊόν της διαλεκτικής αλληλεπίδρασης μεταξύ τοπικών και παγκόσμιων δυνάμεων. Έχοντας κάνει έρευνα πεδίου σε αστεακά περιβάλλοντα, ο Hannerz ισχυρίζεται ότι οι πόλεις είναι μέρη όπου αυτή η αλληλεπίδραση είναι εντονότερη και συνεπώς ευκολότερα παρατηρήσιμη. Η μαρξιστική οπτική υποστηρίζει μία ανάλυση της πόλης ως διαδικασίας (Moore, 1996). Αστεακοί κοινωνιολόγοι όπως ο Walton (στο Ho Kwok-Leung, 2000) διατυπώνει την άποψη ότι η πόλη συνδυάζει αγορά, πολιτική εξουσία και κοινότητα. Η ζωή στην πόλη είναι μία διαδικασία αλληλεπίδρασης οικονομικών δυνάμεων, πολιτικού ελέγχου και κοινωνικών διαντιδράσεων (Ho Kwok-Leung, 2000: 4). Συνεπώς, οποιαδήποτε θεωρία για την πόλη πρέπει να έχει ως αφετηρία της την εξέταση των κοινωνικών συγκρούσεων ανάμεσα σε αυτές τις δυνάμεις (Castells, 1983: 318).

Το έργο του Manuel Castells, ενός θεωρητικού με μεγάλη επιρροή στις σύγχρονες αστεακές σπουδές, επικεντρώνεται στην αστεακή μεταβολή, η οποία, όπως υποστηρίζει, τροφοδοτείται από τα συμφέροντα και τις κοσμοθεωρίες των κοινωνικών κινημάτων. Σύμφωνα με την θεωρία του Castells, οι αστεακές μορφές και λειτουργίες παράγονται και διευθύνονται από την διαντίδραση μεταξύ χώρου και κοινωνίας, δηλαδή από την ιστορική σχέση ανάμεσα στην ανθρώπινη συνείδηση, την ύλη, την ενέργεια και τις πληροφορίες (Castells, 1983: xi). Συνεχίζει τον προβληματισμό του, ισχυριζόμενος ότι η πόλη καθορίζεται από κοινωνικά συμφέροντα και αξίες, όπου τα κυρίαρχα από αυτά έχουν θεσμοθετηθεί και συνεπώς αντιστέκονται σε κάθε πίεση για αλλαγή που προέρχεται κυρίως από κινήματα βάσης. Σε αυτή την οπτική ο μετασχηματισμός των πόλεων είναι αποτέλεσμα της διαντίδρασης μεταξύ κυρίαρχων συμφερόντων και λαϊκής αντίστασης. Τέλος, για τον Castells, η κοινωνική αλλαγή είναι προϊόν ταξικής πάλης, του αυτόνομου ρόλου του κράτους, των σχέσεων των δύο φύλων, εθνικών και εθνικών κινημάτων, καθώς και κινημάτων που αυτοαποκαλούνται κινήματα πολιτών.

Ομοίως, η Sassen (2001) ισχυρίζεται ότι οι παγκόσμιες πόλεις φιλοξενούν τις συγκρούσεις και τις μάχες που λάμβαναν χώρα παλαιότερα στις αποικίες. Αυτές οι νέες

μάχες γίνονται ανάμεσα στην νέα πολυεθνική επαγγελματική τάξη (οι νέοι χρήστες της πόλης οι οποίοι την αντιμετωπίζουν ως πολυεδαφικό περιβάλλον) και την χαμηλά αμειβόμενη εργατική τάξη των μεταναστών (που εξασφαλίζει τις υλικές προϋποθέσεις για τον επιχειρηματικό κόσμο της εξουσίας). Οι τελευταίοι λόγω του μεγάλου αριθμού τους στις παγκόσμιες πόλεις αποκτούν στρατηγικό ρόλο, προβάλλοντας αιτήματα σε σχέση με την πόλη και έχουν την δυνατότητα να διαπραγματευτούν τους όρους της αδυναμίας τους καθώς και να αναπτύξουν ένα είδος πολιτικής που αμφισβητεί το έργο των παγκόσμιων ελίτ. Με αυτή την έννοια, τα αστεακά κοινωνικά κινήματα μπορούν να θεωρηθούν προϊόντα της παγκοσμιοποίησης και πιο συγκεκριμένα αντιδράσεις στην οικονομική παγκοσμιοποίηση που παραβλέπει ή υποβιβάζει την τοπικότητα. Αυτό εννοούν ο Hamel και οι συνεργάτες του (2000: 6) όταν ισχυρίζονται ότι «η σύνδεση της παγκοσμιοποίησης με τον αντιπολιτευτικό πολιτισμικό ακτιβισμό είναι εγγενής». Το κόστος της παγκοσμιοποίησης για την πλειοψηφία του πληθυσμού στις παγκόσμιες πόλεις είναι δυσβάστακτο (Sassen, 2001) και μία συνέπεια είναι ότι οι διαμαρτυρίες στις πόλεις δεν έχουν τέλος.

Η περίπτωση της Τρίτης Γέφυρας είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του είδους διαμαρτυριών στην Κωνσταντινούπολη. Όπως υποστηρίζει ο Lewellen (2003), κάθε ανθρωπολογικός ορισμός της παγκοσμιοποίησης θα πρέπει επίσης να περιλαμβάνει τις τοπικές αντιστάσεις και προσαρμογές σε αυτές τις διαδικασίες στις οποίες η αστεακή πολιτική οικονομία έχει μικρότερη σημασία από τις μικρο-κοινωνικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες γεννιούνται τα αστεακά κινήματα. Ο κοινωνικός χώρος λειτουργίας αυτών των κινήματων είναι ο «άκρως τοπικός» και αυτό καθορίζει τη διαφορά μεταξύ αστεακών και άλλων κινήματων. Αυτή η διαφορά εντοπίζεται στην δική τους οπτική περί θεσμών τοπικής ανάπτυξης και διοίκησης όταν έρχονται αντιμέτωποι με μοντέλα κυριαρχίας που αναπαράγονται από τις πολιτικές ελίτ (Hamel et al., 2000).

Ομοίως, ο Castells (1983: xvi) επισημαίνει ότι «για να κατανοήσουμε τις πόλεις και τους πολίτες θα πρέπει να αναλύσουμε την σχέση μεταξύ ανθρώπων και αστικοποίησης. Ένας τρόπος για να μελετήσουμε αυτή την σχέση είναι η διερεύνηση των κινητοποιήσεων που στοχεύουν να αλλάξουν την πόλη. Συνεπώς, η εξέταση των κινήματων πόλης υποδηλώνει ότι αποτελούν συλλογικές ενέργειες που στοχεύουν συνειδητά στον μετασχηματισμό των κοινωνικών συμφερόντων και αξιών που

έχουν ενσωματωθεί στις μορφές και τις λειτουργίες μιας ιστορικά δεδομένης πόλης». Τα κοινωνικά κινήματα πόλης, ως ομάδες που διεκδικούν δικαιώματα σε δημόσιες υπηρεσίες και αναζητούν νέα νοήματα για τις πόλεις, αμφισβητούν τις κυρίαρχες πολιτισμικές αξίες και πολιτικούς θεσμούς και απορρίπτουν τις υπάρχουσες χωροταξικές μορφές. Με αυτή την έννοια, «τα αστεακα κινήματα αποτελούν μία ευκαιρία διαμεσολάβησης σε κρίσεις εντός του συστήματος. Αντιπροσωπεύουν μια διακλάδωση μέσα στο σύστημα και σκοπεύουν να καλύψουν αυτό τον χώρο, επισημαίνοντας την πιο κραυγαλέα κρίση του συστήματος, την ροή του κεφαλαίου και τις συνέπειες που αυτή έχει στις κοινότητες μέσα στις οποίες οι άνθρωποι περνούν την ζωή τους» (Wallerstein in Castells: 5).

Μεγάλες πόλεις της Τουρκίας – όπως η Κωνσταντινούπολη, η Άγκυρα, η Σμύρνη – προσελκύουν ανθρώπινο δυναμικό μέσω των συγκεντρώσεων κεφαλαίου που ήταν αποτέλεσμα της φιλελευθεροποίησης της οικονομίας. Σήμερα το 72% του πληθυσμού της Τουρκίας κατοικεί σε μεγάλα αστικά κέντρα (Ignatow, 2007). Λόγω του παγκόσμιου χαρακτήρα¹⁴ της Κωνσταντινούπολης, η υψηλή προτεραιότητα που δόθηκε σε προσπάθειες προσέλκυσης ξένων επενδυτικών και αναπτυξιακών έργων, σχετικών με αυτό τον σκοπό (ο.π.), είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία επιχειρηματικών ζωνών και της υποδομής που διευκολύνει την πρόσβαση σε αυτές. Όπως γράφει η Ayşe Öncü (1997: 57) για την Κωνσταντινούπολη: «Το διεθνοποιημένο επιχειρηματικό κέντρο κοντά στη βόρεια πλευρά του Χρυσού Κέρατος, με τα πολυτελή ξενοδοχεία, τους σύγχρονους πύργους γραφείων και τις πλατιές λεωφόρους, προβλεπόταν να φιλοξενήσει παγκόσμιες λειτουργίες και να υποδεχτεί συνέδρια, επιχειρηματίες και τουρίστες». Αυτή η εξέλιξη είχε ως αποτέλεσμα μία μαζική εσωτερική μετανάστευση προς την Κωνσταντινούπολη. Κάθε χρόνο 500.000 μετανάστες εγκαταλείπουν τις αγροτικές περιοχές για να εγκατασταθούν στην πόλη (Yalcintan and Erbas, 2003). Με βάση την απογραφή του 2000, ο ρυθμός αύξησης του αστεακού πληθυσμού είναι 32,6% και το ποσοστό των αστεακών πληθυσμών στην υπόλοιπη Τουρκία 59,25% (TURSTAT, 2004).

Η μαζική εσωτερική μετανάστευση οδήγησε στην δημιουργία μιας παγκόσμιας πόλης¹⁵, οργανωμένης από κοινωνικές σχέσεις σε τοπικά και πολυεθνικά πλαίσια. Όπως σημειώνει ο Hannerz, οι παγκόσμιες πόλεις αποτελούνται από τέσσερις κατηγορίες ανθρώπων: επιχειρηματίες του τραπεζικού και οικονομικού τομέα από διά-

φορες χώρες, οι οποίοι παρέχουν νομικές υπηρεσίες, λογιστικές εργασίες, συμβουλευτική σε τεχνικά θέματα, τηλεπικοινωνίες και διεθνείς μεταφορές· ερευνητές και άτομα υψηλού μορφωτικού επιπέδου· πληθυσμούς του τρίτου κόσμου και άτομα που ασχολούνται με την προώθηση της «κουλτούρας και του τουρισμού»· κυρίαρχες τάξεις δηλαδή διακρατικές ελίτ για τις οποίες οι παγκόσμιες πόλεις έχουν διαρθρωθεί έτσι ώστε να εξυπηρετούν τον τρόπο ζωής τους (Hannerz 1996). Στο ίδιο ακριβώς συμπέρασμα καταλήγει και η *Πρωτοβουλία ASG*, όπως μία ακτιβίστρια υπογραμμίζει:

«Οι γέφυρες εξυπηρετούν μόνο ένα από τα δεκαπέντε εκατομμύρια ατόμων που κατοικούν στην Κωνσταντινούπολη. Τα άτομα αυτά ζουν στην ασιατική πλευρά, εργάζονται στο κέντρο της πόλης και μετακινούνται με τα ιδιωτικής χρήσης αυτοκίνητά τους».

Ως αποτέλεσμα πολλοί άνθρωποι εκτοπίζονται και οι περιοχές που δεν χρησιμοποιούνται για να στεγάσουν επιχειρήσεις συγκεντρώνουν μη ελκυστικές λειτουργίες της ανάπτυξης ή εγκαταλείπονται (Mayer, 2000).

Η διαδικασία αυτή συνεχίζεται όταν μητροπόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη υποβάλλονται σε ιδιωτικοποίηση και εξατομίκευση υπηρεσιών και δραστηριοτήτων που παλαιότερα χρηματοδοτούνταν από το κράτος (Nash, 2005). Στο όνομα της ελεύθερης επιχείρησης, νέο-φιλελεύθεροι πολιτικοί παράγοντες αναθέτουν την χρήση των δημόσιων πόρων στον ιδιωτικό τομέα, προκειμένου να κάνουν τις πόλεις τους περισσότερο ανταγωνιστικές στην παγκόσμια αρένα (Kentor et al n.d.). Κατά συνέπεια, το κράτος φαίνεται ότι παύει να στηρίζει τις δημόσιες υπηρεσίες, που με την σειρά τους ιδιωτικοποιούνται, μία τάση που χαρακτηρίζει την παρούσα κατάσταση της παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας. Οι μαρτυρίες των πληροφορητών μας υποδεικνύουν ότι το ίδιο είδος νεοφιλελεύθερης πολιτικής έχει εφαρμοστεί στην Κωνσταντινούπολη. Ένας καθηγητής πανεπιστημίου που συμμετείχε στην εκστρατεία της *ASG* ανέφερε τα εξής:

«Οι δημόσιες μεταφορές στην Κωνσταντινούπολη ήταν καλύτερες παλαιότερα. Οι άνθρωποι συνήθιζαν να μετακινούνται με πλοία που ήταν φθηνότερα, πιο καθαρά και πολύ πιο άνετα. Εάν υπάρχουν καλά μέσα μαζικής μεταφοράς, τότε οι άνθρωποι θα τα χρησιμοποιήσουν και ακόμα δεν καταλαβαίνω γιατί δεν επεκτενώνονται σε αυτό. Θέλω να πω ότι η κατασκευή μιας γέφυρας είναι πολύ πιο ακριβή ενώ εάν χρησιμοποιήσεις την θάλασσα πληρώνεις λιγότερα. Κατασκευ-

άζεις μια αποβάθρα και το μόνο που έχεις να κάνεις είναι να αγοράσεις μερικά πλοία και να τα έχεις να κάνουν δρομολόγια σε πιο τακτική βάση, ανά μισή ώρα ας πούμε. Θα είναι πολύ φθηνότερα και μακροπρόθεσμα πολύ καλύτερα».

Ως παγκόσμιες μητροπόλεις οι παγκόσμιες πόλεις επηρεάζονται από τα κύματα οικονομικής παγκοσμιοποίησης σε πολύ μεγαλύτερο και πιο συστηματικό βαθμό από πόλεις λιγότερο ενσωματωμένες στις παγκόσμιες διεργασίες (Mayer, 2000). Η Κωνσταντινούπολη είναι μέρος αυτών των διεργασιών με διάφορους τρόπους. Συνεχίζοντας με τα σχόλια του προαναφερθέντος πληροφορητή:

«Τα δεξαμενόπλοια που διασχίζουν τον Βόσπορο πετούν τα απορρίμματά τους στην θάλασσα και αυτό που συμβαίνει είναι ότι λόγω των ρευμάτων που έρχονται πολύ γρήγορα, πολλά απορρίμματα ανεβαίνουν στην επιφάνεια. Και επειδή κατασκεύασαν αυτόν τον δρόμο με τους πυλώνες πάνω από τη θάλασσα, τα απορρίμματα μένουν κάτω. Αυτό προκαλεί μία πραγματικά απαίσια... προσβλητική συλλογή απορριμμάτων στα πλάγια. Ο δήμος έχει ένα ειδικό σκάφος για την αποκομιδή των απορριμμάτων που φυσικά γίνεται με μεγάλη δυσκολία γιατί τα απορρίμματα εγκλωβίζονται κάτω από τους πυλώνες. Έγινε ένα ατύχημα με δεξαμενόπλοιο περίπου πριν από τρεις ή τέσσερις μήνες. Ο Süleyman έχει μερικές πολύ καλές διαφάνειες για ότι συνέβη. Χρειάστηκαν δέκα ημέρες για να καθαριστεί το χωριό. Υπήρχε πετρέλαιο που έφτασε στην ακτή του Arnavutköy. Και ξέρεις οι άνθρωποι ψαρεύουν εκεί... Είναι ένα απ' τα αγαπημένα μέρη. Πραγματικά προκάλεσε τεράστια καταστροφή. Και η συχνότητα είναι μεγάλη».

[Ερώτηση: Γιατί επιτρέπεται αυτό;]

«Αυτό που συμβαίνει είναι ότι μερικές φορές τα σκάφη ακινητοποιούνται, ελέγχονται και επιβάλλεται μία ποινή. Υπάρχουν όμως και οι διεθνείς νόμοι. Δεν μπορείς να επιβάλλεις πολύ αυστηρές ποινές».

Συνεπώς, το παγκόσμιο περιβάλλον μέσα στο οποίο εμφανίζονται οι αστεακές συγκρούσεις και τα κινήματα μπορεί να αποτελέσει τη βάση ανάλυσης ανάμεσα στις λειτουργίες και δραστηριότητες των παγκόσμιων πόλεων αφενός και αφετέρου σε θέματα και φορείς των αστεακών κοινωνικών κινήματων (Sassen, 2001). Οι αναδυόμενες συγκρούσεις σε αυτές τις πόλεις έχουν παγκόσμιο χαρακτήρα, με την έννοια

ότι οι οικονομικές, πολιτικές και κοινοτικές δυνάμεις που υπάρχουν είναι παγκόσμιες και η περίπτωση της Πρωτοβουλίας ASG είναι ένα παράδειγμα τέτοιας σύγκρουσης.

«Όχι στα συμφέροντα που βρίσκονται πίσω από την γέφυρα¹⁶»:

Οι συγκρούσεις μιας Παγκόσμιας Πόλης

Η Κωνσταντινούπολη έχει αλλάξει πολύ στο πέρασμα των αιώνων. Ως πρωτεύουσα της Βυζαντινής και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπήρξε ένας χώρος με μνημειώδη αρχιτεκτονικά έργα – μεγάλα παλάτια, εκκλησίες, τζαμιά, τείχη, γέφυρες και πολλά άλλα. Κατά την διάρκεια του 19ου αιώνα, η επιθυμία των Οθωμανών κυβερνητών να εντάσσουν δυτικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική και την διοίκηση άλλαξε την πόλη για μια ακόμα φορά ενώ η δημιουργία του Τουρκικού έθνους-κράτους έδωσε νέο νόημα στο αστιακό τοπίο. Τεράστιες λεωφόροι, καινούργιες γέφυρες και αυτοκινητόδρομοι κατασκευάστηκαν και καθώς η Τουρκία ενσωματώθηκε στον δυτικό καπιταλισμό και πιο πρόσφατα (από τη δεκαετία του '80 και μετά) στον οικονομικό φιλελευθερισμό, εγκαθίδρυσε επίσης μία σχέση αλληλεξάρτησης. Πρωτίστως μέσω της εισαγωγής βοήθειας και τεχνογνωσίας και δευτερευόντως μέσω διεθνών δανείων και εξαγωγών (Karafotakis, 2000). Κάποια από τα έργα με τις γέφυρες χρηματοδοτήθηκαν από πηγές του εξωτερικού, καθώς και το έργο της υποθαλάσσιας σήραγγας. Όπως ισχυρίζεται η Πρωτοβουλία ASG, το έργο της Τρίτης Γέφυρας είναι προϊόν κρυφών συμφερόντων, συμφερόντων που έχουν σχέση με την μεγιστοποίηση των οικονομικών κερδών. Ως ένα βαθμό, η άποψη της κυβέρνησης ενισχύει αυτό τον ισχυρισμό. Στην ερώτησή μας «Γιατί το Υπουργείο Δημόσιων Έργων επιμένει να κατασκευαστεί η γέφυρα στο Arnavutköy», ένα υψηλόβαθμο στέλεχος του Υπουργείου απάντησε:

«Πρώτα απ' όλα πρέπει να προστατεύσουμε το περιβάλλον μας. Η κατασκευή μιας γέφυρας στην βόρεια πλευρά του Βοσπόρου, όπου είναι συγκεντρωμένα όλα τα αποθέματα νερού της Κωνσταντινούπολης θα ήταν μία εγκληματική ενέργεια. Ως εκ τούτου η εναλλακτική αυτή λύση έχει απορριφθεί. Η δεύτερη επιλογή μας είναι το Arnavutköy, διότι η απόσταση ανάμεσα στις δύο πλευρές της πόλης (Ασιατική και Ευρωπαϊκή) είναι μικρή και το κόστος κατασκευής θα είναι χαμηλότερο

σε σύγκριση με άλλα μέρη όπου το στενό έχει μεγαλύτερο πλάτος».

Για την Πρωτοβουλία ASG όμως ο λόγος είναι άλλος:

«Υπάρχει ομάδα πίεσης πίσω από την γέφυρα. Αυτοκινητοβιομηχανίες κυρίως. Την αποκαλούμε ‘μαύρο λόμπι’. Το λόμπι της σήραγγας το αποκαλούμε ‘λευκό λόμπι’».

Το σχόλιο αυτό υποδεικνύει ότι οι ακτιβιστές της Πρωτοβουλίας ASG παραδέχονται την ύπαρξη οικονομικών συμφερόντων πίσω από κάθε έργο, ακόμα και πίσω από το έργο που υποστηρίζουν. Ένα από τα κύρια σημεία που τόνισε ο εκπρόσωπος τύπου της Πρωτοβουλίας σε μία από τις συνομιλίες μας ήταν το εξής:

«Εάν θες να μελετήσεις την διαμαρτυρία μας θα πρέπει να κοιτάξεις πίσω. Δεν αντιδρούμε απλά στη γέφυρα. Αντιδρούμε σε μία σειρά πολιτικών που εφαρμόστηκαν σε αυτή την χώρα, στην πόλη μας [Κωνσταντινούπολη]. Οι πολιτικές αυτές μπήκαν σε εφαρμογή πριν από πενήντα χρόνια, όταν η Τουρκία αποφάσισε να δεχτεί οικονομική βοήθεια από τις ΗΠΑ, ξέρεις, το Σχέδιο Μάρσαλ.»

Για την Πρωτοβουλία οι γέφυρες του Βοσπόρου και η Τρίτη Γέφυρα δεν ήταν απλά ανεπιθύμητα αναπτυξιακά έργα. Αποτελούν σύμβολα της τουρκικής υποταγής στους ξένους χορηγούς και το μεγάλο κεφάλαιο. Όπως υποστηρίζει μία κάτοικος του Aρναντκδϋ που συμμετέχει στην Πρωτοβουλία ASG:

«Κάποια στιγμή όσοι κυβερνούν αυτή την χώρα θα πρέπει να καταλάβουν ότι οι άνθρωποι, όλοι οι Τούρκοι πολίτες πρέπει να ακουστούν και ότι η άποψή τους θα πρέπει να υπολογίζεται στην λήψη αποφάσεων».

Δυστυχώς για την Πρωτοβουλία, η Κωνσταντινούπολη φαίνεται να έχει ενσωματωθεί σε μεγάλο βαθμό στην παγκόσμια πολιτική οικονομία και σε διαδικασίες που υπερβαίνουν τα εθνικά πλαίσια και σχετίζονται με οικονομικές δυνάμεις που έχουν άγνοια για τις ανησυχίες και τις ανάγκες των απλών πολιτών. Όπως προαναφέρθηκε, από τον 19ο αιώνα η Κωνσταντινούπολη άρχισε να δέχεται ξένες επενδύσεις, οι οποίες ρυθμιζόνταν από πολιτικές αποφάσεις. Μετά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα η εισροή ξένου κεφαλαίου πήρε την μορφή βοήθειας μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ που αξιοποιήθηκε κάτω από την επίβλεψη των χορηγών. Στην πραγματικότητα το Υπουργείο Κρατικών Αυτοκινητοδρόμων – ένας από τους κύριους συντελεστές της σύγκρουσης για την Τρίτη Γέφυρα, καθώς και της κατασκευής των άλλων δύο γεφυρών – ιδρύθηκε υπό την καθοδήγηση Αμερικανών εμπειρογνομόνων. Ένας από τους

σκοπούς του ήταν να βεβαιωθεί ότι τα εισερχόμενα κεφάλαια για την κατασκευή του δικτύου λεωφόρων και περιφερειακών αυτοκινητοδρόμων της Κωνσταντινούπολης θα κατανέμονταν με υπευθυνότητα απέναντι στους χορηγούς.

Ένα ακόμα γεγονός που υποδηλώνει τον πολυεθνικό χαρακτήρα των διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα στην Κωνσταντινούπολη είναι ότι ο Βόσπορος ως ένας από τους σημαντικότερους πόρους της πόλης – αποτελεί την μοναδική ναυτική χερσαία σύνδεση της Μαύρης Θάλασσας με την Μεσόγειο που επιτρέπει στην Κωνσταντινούπολη να αναδειχτεί σε σημαντικό παράγοντα του διεθνούς εμπορίου ανάμεσα στις δύο περιοχές. Μεγαλύτερη προτεραιότητα δίνεται στον διεθνή ρόλο του Στενού παρά στην εγχώρια χρήση του. Ο αριθμός των οχηματαγωγών που διασχίζουν το Στενό έχει μειωθεί και τώρα πολλοί κάτοικοι χρησιμοποιούν τα ιδιωτικά τους αυτοκίνητα ή τα δημόσια λεωφορεία για να διασχίσουν τις γέφυρες, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σημαντική κυκλοφοριακή συμφόρηση τις ώρες αιχμής. Ένας ενεργός ακτιβιστής της Πρωτοβουλίας ισχυρίστηκε ότι:

«Όλες οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να αλλάξουν την πόλη με βάση τις ανάγκες που δημιουργεί η χρήση αυτοκινήτων ενώ θα έπρεπε να είχε γίνει το αντίθετο [...] Ένα λόμπι αυτοκινητοβιομηχανιών υπαγορεύει τις πολιτικές αποφάσεις, το οποίο δεν αφορά μόνο την Κωνσταντινούπολη ή την Τουρκία. Η προσπάθεια για αύξηση του ορίου ταχύτητας, για παράδειγμα, συνδέεται με την προσπάθεια για αύξηση της ανταγωνιστικότητας των αυτοκινήτων σε σχέση με τα άλλα μέσα μεταφοράς. Η αγορά αυτοκινήτων στην Ευρώπη μειώνεται και αυτό προβληματίζει τις αυτοκινητοβιομηχανίες».

Όπως υποστηρίζει ο Paul Durrenberger (2003: 276): «Τα κράτη εξυπηρετώντας τα συμφέροντα των επιχειρήσεων δεν μπορούν να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα των πολιτών τους, προστατεύοντας το περιβάλλον τους και εξασφαλίζοντας την οικονομική τους ευημερία. Στα δημοκρατικά εκείνα κράτη, στα οποία οι πολίτες εκλέγουν τις κυβερνήσεις τους, αυτό προκαλεί εντάσεις. Υπάρχει ένταση ανάμεσα στα συμφέροντα των επιχειρήσεων και τα συμφέροντα του πληθυσμού. Αυτό βλέπουμε να συμβαίνει στην διαδικασία παγκοσμιοποίησης, καθώς πλήθος κόσμου συγκεντρώνεται απ' όλα τα μέρη του πλανήτη για να διαμαρτυρηθεί, κάθε φορά που εκπρόσωποι διεθνών οργανισμών συναντιούνται προκειμένου να συζητήσουν πολιτικές διεθνούς εμπορίου. Εάν θέλουμε να κατανοήσουμε αυτά τα κινήματα και τις εκδηλώσεις τους

από την απλή διαμαρτυρία μέχρι τις επιθέσεις αυτοκτονίας, θα πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε το σύστημα που τα πολλαπλασιάζει»¹⁷.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σύγχρονη Κωνσταντινούπολη είναι μία παγκόσμια πόλη που συνδυάζει επιχειρηματικές συνοικίες με ουρανοξύστες, παλιά τζαμιά και εκκλησίες, παλάτια-μουσεία, πολυκατοικίες, gecekondus, μικρούς δρόμους και μεγάλες λεωφόρους, γέφυρες και περιφερειακούς αυτοκινητοδρόμους (çenreyolu) που διασχίζονται από εκατομμύρια αυτοκίνητα, μία μικρή γραμμή τραμ και μετρό. Φαίνεται ότι από το 1923 οι διοικητές της πόλης ήταν αποφασισμένοι να την εκσυγχρονίσουν με οποιοδήποτε τίμημα, καταστρέφοντας παλιές γειτονιές ή χτίζοντας πάνω από αυτές¹⁸ και μετατρέποντας την Κωνσταντινούπολη σε οικονομικό κέντρο. Επιπλέον φαίνεται ότι αυτή η τεχνοκρατική νοοτροπία επιβιώνει μέχρι σήμερα. Ως αποτέλεσμα αυτής της νοοτροπίας, πολλές από τις σύγχρονες κατασκευές θεωρούνται πλέον ορόσημα της πόλης. Οι γέφυρες του Βοσπόρου είναι δύο από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Πολλές καρτ ποστάλ της Κωνσταντινούπολης απεικονίζουν τις δύο γέφυρες με πολύ γραφικό τρόπο, υποδηλώνοντας ότι είναι ένα από τα γοητευτικά σημεία της πόλης. Η διεθνής τουριστική καμπάνια για την Κωνσταντινούπολη το καλοκαίρι του 2007, που χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Τουρισμού της Τουρκίας, βασίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στις γέφυρες του Βοσπόρου, τις οποίες παρουσιάζει είτε ως σύγχρονα επιτεύγματα της πόλης, είτε ως οργανικά εξελιγμένα ανάπτυξη της πόλης. Όπως μας είπε ένας υψηλόβαθμος αξιωματούχος του Τμήματος Αυτοκινητοδρόμων της Τουρκίας:

«Οι γέφυρες είναι απαραίτητες και γι αυτό κατασκευάστηκαν. Η Κωνσταντινούπολη χρειάζεται περισσότερους δρόμους, έτσι ώστε οι άνθρωποι να έχουν εύκολη πρόσβαση στην εργασία τους. Εάν 15 σπίτια στο Aghavutköy πρέπει να κατεδαφιστούν προς όφελος εκατομμυρίων ανθρώπων που θέλουν να πάνε στην δουλειά τους γρηγορότερα, ας γίνει έτσι!»

Μία παρόμοια δήλωση αλλά σε πιο έντονο τόνο είχε γίνει από τον επικεφαλής του Τμήματος Κρατικών Αυτοκινητοδρόμων το 2001 κατά την διάρκεια συνέντευξης στην Εφημερίδα Milliyet: «Θα κατασκευάσουμε την Τρίτη Γέφυρα ότι και να γίνει!» (3. Köprü yapacağız!).

Εντούτοις οι πολιτικές που επέφεραν αυτές τις αλλαγές στο παρελθόν και οι πολιτικές με τον παγκόσμιο προσανατολισμό του παρόντος δεν έχουν μόνο επιτεύγματα να παρουσιάσουν. Η μετατροπή της Κωνσταντινούπολης σε οικονομικό κέντρο έχει προσελκύσει εσωτερικούς και ξένους μετανάστες που χρειάζονται ένα μέρος να μείνουν και το γεγονός ότι το Τουρκικό κράτος πρόνοιας δεν παρέχει στέγαση σε αυτές τις κατηγορίες πολιτών έχει οδηγήσει στην δημιουργία ακατάλληλα κατασκευασμένων, αντιαισθητικών πολυκατοικιών και *gecekondu*s. Η κατασκευή μεγάλων λεωφόρων και των γεφυρών του Βοσπόρου χωρίς παράλληλη βελτίωση των δημόσιων μεταφορών έχει ως συνέπειες την κυκλοφοριακή συμφόρηση, την ατμοσφαιρική ρύπανση και τον απεντοπισμό πληθυσμών.

Ακολουθώντας το νήμα αυτών των σκέψεων, η παρούσα δουλειά εξετάζει την Πρωτοβουλία ASG ως κομμάτι αυτού που ο Falk (1993: 39) ονόμασε «παγκοσμιοποίηση από τα κάτω», δηλαδή διεθνικές κοινωνικές δυνάμεις που κινητοποιούνται από περιβαλλοντικές ανησυχίες, ανθρώπινα δικαιώματα, εχθρότητα προς την πατριαρχία και από το όραμα μιας ανθρώπινης κοινότητας που θα βασίζεται στην ενότητα των διαφορετικών πολιτισμών, ζητώντας να θέσει τέλος στην φτώχεια, την καταπίεση, τον εξευτελισμό και την συλλογική βία. Όλα αυτά τα στοιχεία οδηγούν στην ανάγκη να εξετάσουμε την Πρωτοβουλία ASG ως κινητοποίηση, όπως όλες οι κινητοποιήσεις που αποτελούν εγγενή κομμάτια των παγκόσμιων πόλεων και ως αποτέλεσμα πολιτικών επιλογών που επηρεάζουν την Τουρκία γενικά και την Κωνσταντινούπολη ειδικότερα. Οι ακτιβιστές της Πρωτοβουλίας ισχυρίζονται ότι τέτοιες επιλογές θα πρέπει να είναι προϊόν μιας δημοκρατικής διακυβέρνησης, μία άποψη που εκφράστηκε από δύο από αυτούς ως εξής:

«Η τελική νίκη της Πρωτοβουλίας ASG θα έλθει όταν η κυβέρνηση θα αποφασίσει να επιτρέψει στους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης να πάρουν αυτοί απόφαση για την κατασκευή ή όχι της Τρίτης Γέφυρας» (Danışman and Üstün 2011: 193).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η συνοικία στην οποία πραγματοποιήθηκε η έρευνα πεδίου είναι το Arnavutköy. Παρά το γεγονός ότι στην ανθρωπολογία δεν συνηθίζεται να χρησιμοποιεί κανείς την πραγματική ονομασία της περιοχής όπου γίνεται η έρευνα, η περίπτωση της Τρίτης Γέφυρας του Βοσπόρου (Boğaziçi 3. Köprü) και η

λαϊκή αντίσταση (sivil direniş) των κατοίκων του Arnavutköy πήρε τόσο μεγάλη δημοσιότητα εντός αλλά και εκτός Τουρκίας που η διατήρηση της ανωνυμίας της περιοχής είναι μάταιη.

2. Σύμφωνα με τον Habermas, σε έναν αδιαμφισβήτητα παγκοσμιοποιημένο κόσμο – οικονομικά και κατά συνέπεια πολιτιστικά – υπάρχει μία αυξανόμενη συνειδητοποίηση της καπιταλιστικής διείσδυσης σε τομείς της ζωής που παραδοσιακά προστατεύονταν από αυτήν και αποσυνδέονταν από τις αξίες της καπιταλιστικής κοινωνίας (στο Ψημίτης, 2006).

3. Σύμφωνα με την Sassen όσο πιο παγκοσμιοποιημένη είναι η οικονομία, τόσο αυξάνεται η συσσώρευση βασικών λειτουργιών σε σχετικά ελάχιστα πεδία, που ονομάζει παγκόσμιες πόλεις (2001: 5). Μία τέτοια πόλη περιγράφεται ως μέρος όπου γίνονται διάφορα είδη εργασιών, που έχουν ως αποτέλεσμα τον έλεγχο τεράστιων πόρων. Αυτές οι εργασίες αφορούν βιομηχανίες παροχής οικονομικών και εξειδικευμένων υπηρεσιών που μετασχηματίζουν την κοινωνική και οικονομική τάξη των πόλεων μέσω της συγκέντρωσης. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί στην ανάγκη εταιρικών συναλλαγών για την παράλληλη συμμετοχή πολλών εξειδικευμένων εταιριών παροχής νομικών, λογιστικών, οικονομικών, διοικητικών, συμβουλευτικών, σχετικών με δημόσιες σχέσεις και άλλων υπηρεσιών (ο.π.).

4. Ο όρος ανθρωπολογία οίκου αναφέρεται «στη μελέτη του οικείου «πολιτισμού» του ανθρωπολόγου, τη μελέτη δηλαδή κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων που ζουν στο ίδιο στενό ή ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο με αυτό το οποίο ζει και εργάζεται ο εθνογράφος (όπως για παράδειγμα, εθνοτικές, ομάδες, εθνικά κράτη ή γεωγραφικές περιοχές)» (Γκέφου-Μαδιανού, 1998:365-366).

5. Πρακτική που βρίσκεται στην καρδιά της πολυτοπικής εθνογραφίας.

6. Οι Νεότουρκοι ήταν ένα κίνημα φοιτητών από στρατιωτικές κυρίως σχολές οι οποίοι τάσσονταν υπέρ της συνταγματικής μεταρρύθμισης το διάστημα μοναρχίας του Σουλτάνου Abdul Hamid II. Η Επανάσταση των Νεότουρκων, η οποία οδήγησε τελικά σε πραξικόπημα το 1913, αποτέλεσε τη βάση για την επανάσταση του Ατατούρκ, η οποία ακολούθως είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση του Τουρκικού Έθνους.

7. Οι βασικές Συμμαχικές Δυνάμεις ήταν η Γαλλία, η Ρωσική Αυτοκρατορία, η Βρετανική Αυτοκρατορία και η Ιταλία. Η συμμαχία τους συμφωνήθηκε κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και ορισμένες φορές αποκαλούνται επίσης Δυνάμεις της Αντάντ. Αργότερα πολλές ακόμα χώρες προσχώρησαν στις Συμμαχικές Δυνάμεις.

8. Οι Γκρίζοι Λύκοι (στα Τουρκικά Bozkurtlar) είναι η οργάνωση νεολαίας του Κόμματος του Τουρκικού Εθνικιστικού Κινήματος

9. Για τον Ατατούρκ η Άγκυρα θα αντιπροσώπευε τη Νέα Τουρκία και επέλεξε ο ίδιος τον γερμανό πολεοδόμο Herman Jansen για να σχεδιάσει τη νέα πρωτεύουσα το 1928. Σκοπός του ήταν να δημι-

ουργήσει μία πόλη που θα μπορούσε να εξυπηρετήσει εκατομμύρια ανθρώπους αφού όλα τα διοικητικά κέντρα, ένας μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών δομών και κυβερνητικών οργανώσεων θα είχαν την έδρα τους στην Άγκυρα (Mango, 2004).

10. Ο διάδοχος του Ατατούρκ, Ισμέτ Ινονού, αποφάσισε να διατηρήσει την ουδετερότητα της Τουρκίας σε περίπτωση πολέμου, εκτός εάν τα ζωτικά συμφέροντα της χώρας απειλούνταν άμεσα. Η Τουρκία υπέγραψε μία συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας με την Βρετανία και τη Γαλλία το 1939 και μία συνθήκη εδαφικής ακεραιότητας με τη Ναζιστική Γερμανία το 1941. Παρά τα εντονότερα φιλοναζιστικά αισθήματα λόγω των επιτυχιών των Δυνάμεων του Άξονα, η Τουρκία δεν επέτρεψε την διέλευση στρατευμάτων, πλοίων ή αεροσκαφών του Άξονα μέσα από ή πάνω από την Τουρκία και τα ύδατά της. Τέλος, το 1944 η Τουρκία διέκοψε τις διπλωματικές σχέσεις με την κυβέρνηση του Αδόλφου Χίτλερ και τον Φεβρουάριο του 1945 κήρυξε τον πόλεμο στην Γερμανία, μία αναγκαία προϋπόθεση για την συμμετοχή της στο Συνέδριο για την Διεθνή Οργάνωση που πραγματοποιήθηκε στο Σαν Φρανσίσκο τον Απρίλιο του 1945, από το οποίο αναδύθηκε ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών. Η Τουρκία έγινε έτσι ένα από τα πενήντα ένα πρώτα μέλη της παγκόσμιας αυτής οργάνωσης (<http://history.sandiego.edu/gen/ww2Timeline/turkey.html>).

11. Βλέπε επίσης Moore 1996

12. Ο Wallerstein περιγράφει το παγκόσμιο σύστημα ως αποτέλεσμα του ευρωπαϊκού καπιταλισμού που ξεκίνησε τον 15ο αιώνα και συνεχίστηκε για αιώνες για να φτάσει στην σημερινή του μορφή, τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Η καθαρότερη μορφή του παρατηρείται στις πόλεις εκείνες που υπάρχουν μεγάλες συγκεντρώσεις κεφαλαίου και ασκούν έλεγχο σε ολόκληρο τον πλανήτη.

13. Νωρίτερα το έργο του Friederich Engels (1892) αναφορικά με τον αντίκτυπο του καπιταλισμού στο Manchester είχε μεγάλη επιρροή σε εκείνες τις αναλύσεις που επικεντρώνονταν στα στεγαστικά κινήματα (Du Bois 1899) των μεγάλων βιομηχανικών πόλεων.

14. Σύμφωνα με το Δίκτυο και την Ομάδα Μελέτης της Παγκοσμιοποίησης και των Παγκόσμιων Πόλεων του Πανεπιστημίου Loughborough, η Κωνσταντινούπολη κατατάσσεται στις μικρές παγκόσμιες πόλεις του πλανήτη, με βάση κριτήρια όπως η λειτουργία γραφείων συγκεκριμένων πολυεθνικών εταιριών που παρέχουν οικονομικές και συμβουλευτικές υπηρεσίες.

15. Με τον όρο «παγκόσμια πόλη» αναφέρομαι σε πόλεις βαθιά ενσωματωμένες στα παγκόσμια κυκλώματα του κεφαλαίου, που λειτουργούν ως κέντρα ελέγχου της παγκόσμιας οικονομίας (Friedman and Wolff, 1982) και που έχουν σχηματιστεί από τη διακρατικότητα και τις νέες τεχνολογίες (Hamel et al., 2000: 7).

16. Από πλακάτ της Πρωτοβουλίας ASG

17. Ο Lenin (1917) και η Luxembourg (2003) επίσης έγραψαν ότι αντιπροσωπεύοντας τα συμφέροντα της καπιταλιστικής κοινωνίας, το κράτος θέτει ανυπέρβλητα εμπόδια στον κοινωνικό μετασχηματισμό.

18. Βλέπε Bartu 1999

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Appadurai, A. (1996) *Modernity At Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Appadurai, A. (2004) *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*. The Overlook Press.
- Beşpınar-Ekici, U. F. & Gökalp, D. (2006) Power Brokers, Local Beneficiaries and Empowering the Powerless: A Critical Assessment of the NGOs, Civil Society and Democracy in Turkey. Paper presented in the *Graduate Student Conference*. Institute for International and Regional Studies, Princeton University, 7-8 April 2006.
- Bliss, S. (n.d.). *Mega Cities: Istanbul – Asian and European City*. Macquarie University.
- Castells, M. (1983) *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. Berkeley: University of California Press.
- Cunningham, H. (1999) The Ethnography of Transnational Social Activism: Understanding the Global as Local Practice. *American Ethnologist*, 26(3), 583-604.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1998) Εισαγωγή: Από την ολιστική προσέγγιση στις μερικές αλήθειες. Στο Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.) *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Danışman, G. & Üstün, İ. (2011) Contentious Politics at a Bosphorus Neighbourhood: Perspectives on Conflict and Solidarity during the 20th Century. In: Kousis, M., Selwyn, T. and Clark, D. (eds.) *Contested Mediterranean Spaces: Ethnographic Essays in Honour of Charles Tilly*. London: Berghahn Books.
- Durrenberger, E.P. (2003) Global Processes, Local Systems. *Urban Anthropology*, 32(3-4), 253-279.

- Edelman, M. (2001) Social Movements: Changing Paradigms and Forms of Politics. *Annual Review of Anthropology*, 30, 285-317.
- Falk, R. (1993) The making of global citizenship. In: Childs JB., Brecher J. and Cutler J. (eds.) *Global Visions: Beyond the New World Order*. Boston: South End.
- Featherstone, M. (1990) *Global Culture: Nationalism, Globalisation and Modernity*. London: Sage.
- Hamel, P., Lustiger-Thaler, H. & Mayer, M. (2000). Introduction: urban social movements – local thematics, global spaces. In: Hamel P, Lustiger-Thaler H. and Mayer M. (eds.) *Urban Movements in a Globalizing World*. Routledge.
- Hannerz, U. (1983) *Exploring the City: Inquiries Toward and Urban Anthropology*. Columbia: University Press.
- Ho Kwok-Leung, D. (2000). *Polite Politics: A sociological analysis of an urban protest in Hong Kong*. Ashgate.
- Ignatow, G. (2007) *Transnational Identity Politics and the Environment*. Lexington Books.
- Kandiyoti, D. (2002) Introduction. In Kandiyoti, D and A Saktanber (eds.) *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*. London and New York: I.B. Tauris & Co Publishers.
- Καραφωτάκης, Ε. (2000) *Η διαμόρφωση της σύγχρονης τουρκικής οικονομίας*. Αθήνα: Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επικοινωνίας.
- Kemper, M. (1991) Trends in urban anthropology research: an analysis of the journal *Urban Anthropology*, 1972-91. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 20, 373-84.
- Kentor, J., Smith, D. & Timberlake, M. (n.d.). *The World-System's City System: A Research Agenda*. University of Utah and University of Irvine.
- Keyder, Ç. (1999) A Tale of Two Neighbourhoods. In: Keyder, Ç (ed.). *Istanbul between the Global and the Local*. Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- Kutsche, P. (1989) World System Theory As An Integrator Of The Social Science Curriculum. *Urban Anthropology*, 18, 1.
- Lewellen, T. C. (2003) *Political Anthropology: An Introduction*. Praeger Publisers.
- Mango, A. (2002) *The Turks Today*. New York: The Overlook Press.
- Marcus, G. (1995) *Ethnography In/Of the World System: The Emergence of Multi-*

- Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95-117.
- Masashiro, Y., Toshimitsu, M. & Mitsubiro K. (n.d.). Repair of the “Golden Horn Bridge” in Turkey. *IHI Engineering Review*.
- Mayer, M. (2000) The fragmentation of social movements and social justice: beyond the traditional forms of localism. In: Hamel, P., Lustiger-Thaler, H. & Mayer, M. (eds.) *Urban Movements in a Globalizing World*. Routledge.
- Moore, D. (1996) Marxism, Culture, and Political Ecology: Environmental Struggles in Zimbabwe’s Eastern Highlands. In: Peet, R. & Watts, M. (eds.) *Liberation Ecologies: Environment, development, social movements*. Routledge.
- Nash, J. (2005) Introduction: Social Movements and Global Processes. In: Nash, J. (ed.). *Social Movements: An Anthropological Reader*. Blackwell Publishing.
- Navaro – Yashin, Y. (2002) *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Öncü, A. (1997) The myth of the ‘ideal home’ travels across cultural borders to Istanbul. In Öncü, A. & Weyland, P. (eds.) *Space, Culture and Power: New Identities in Globalising Cities*. London and New Jersey: Zed Books.
- Özdemir, İ. (2003) The Development of Environmental Consciousness in Modern Turkey. In Foltz, R. (ed.). *Environmentalism in the Muslim World*. Boston: MIT Press.
- Rollwagen, J.R. (1975) The City as Context: A Symposium. *Urban Anthropology*, 4(1), 001-025.
- Sanjek, R. (2004) Urban Anthropology. In Barnard, A. and Spencer, J. (eds.) *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge.
- Sassen, S. (2001) *The Global City*. Princeton: Princeton University Press.
- Şimşek S. (2004) New Social Movements in Turkey Since 1980. *Turkish Studies*, 5(2), 111-139.
- Stirling, P. (1993) Introduction: Growth and Changes. Speed, Scale, Complexity. In: Stirling, P. (ed.). *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*. The Eothen Press.
- Stirling, P. (1996). *Transnational Connections: Culture, people, places*. London: Routledge.
- TURSTAT (2004) Turkish Statistical Institute.

- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- White, J.B. (2002) The Islamist Paradox. In Kandiyoti, D. & Sanktaber, A. (eds.) *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Yalçın, A. (2002) American Impact on Turkish Social Life (1945-1965). *Journal of American Studies of Turkey*, 15, 41-54.
- Yalcintan, M.C. & Erbas, A.E. (2003) Impacts of 'Gecekondu' on the Electoral Geography of Istanbul. *International Labor and Working-Class History*, 64, 91-111.
- Ψημίτης, Μ. (2006) *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*. Αθήνα: Ατραπός.

Websites:

<http://adayinlife.typepad.com>

<http://en.wikipedia.org>

<http://loc.gov.exhibits/marshall>

<http://www.marmaray.com>

We are hungry in three languages¹: the February urban social move- ments in Bosnia and Herzegovina²

Ana Vilenica

Ph.D., researcher, theoretician and activist, Serbia-Bosnia and Herzegovina,
e-mail: vilenica.ana@gmail.com

Dražen Crnomat

political and peace activist, Bosnia and Herzegovina,
e-mail: drazen_crnomat@hotmail.com

THE NEOLIBERAL, ETHNO-CAPITALIST “TRANSITIONAL” REGIME IN PERIPHERAL BOSNIA AND HERZEGOVINA

You robbed for 20 years. It's enough!

It is impossible to understand the new social movements emerging in recent years in Bosnia and Herzegovina outside the broader contextual framework of the violent

disintegration of Yugoslavia and the transformation of the Yugoslav republics and provinces into separate states defined by neoliberal ethno-capitalistic transitional regimes. The recent history of BiH is a history of imposed regimes of national and market regulation, reflected in all aspects of everyday life. These regimes share the dominant ideology of permanent “transition”, promising a shift from the “dark ages” determining the present into a future space of freedom and welfare. In this way aggressive processes that produce social inequality, impoverishment of the population and a huge unemployment rate are masked with the propaganda of “There Is No Alternative”, implying deregulation, an unrestricted market, social welfare cuts, deindustrialization and privatization, reinforced by historical revisionism erasing memories of Yugoslav socialist experiment.

Silence! Parliament in session

These regulatory regimes were established in a context of the institutionalization of ethnic cleansing and genocide and pressure to build a market economy through structural adjustment, connected in turn to unrepayable foreign loans leading to debt slavery. In Bosnia and Herzegovina the war was ostensibly ended by the Dayton Peace Agreement of 1995, which established new demarcation lines between two so-called autonomous entities: the Federation of Bosnia and Herzegovina (operating over ten constitutional cantons) and the centralized Republika Srpska (with no cantons), as well as the shared Brčko District, established in 2000. A nominal central government was established in Sarajevo with a three-member presidency comprised of the elected representatives of the three constituent peoples – Bosniaks, Croats and Serbs – with the supreme authority vested in the “international community” (notably the USA and the EU) through the office of the High Representative (OHR). This form of government functions as a colonial democratic legitimation mechanism for a social order based on ethnic-oligarchic power relations, ethnic discrimination, and thus also on privileged and untouchable autocrats. This framework produces and maintains structural inequality among Bosnians and Herzegovinians while enabling the enormous enrichment of the privileged by merging real political power with the flows of capital.

Freedom is my nation

Urban space itself in BiH is a constitutive element of the dominant social formations and relations. In the postwar period – marked by drastic territorial/spatial/demographic changes as a consequence of forced and violent ethnic, social and urban cleansing of the territory – identity conflict continued through symbolic self-definition in architecture and urban development. A newly established investment regime is not merely subject to economic factors, it also underpins ruling class hegemony through the ideological options, political interests and personal and family connections of elites (Zev, 2012). In this way former cities and villages of Yugoslavia and BiH became isolated ethnic enclaves or ethno-polis (Mujkic, 2007). This new ethnic-territorial demarcation brought no improvement in living standards to inhabitants of either entity. War and deindustrialization in quick succession produced a huge number of unemployed – over 40 percent – and a drastically impoverished population. Industrial zones comprised around a third of the cityscape during socialism; they now became dead city tissue (Kiril, 2010). The new investor-oriented urban development regime, characterized by the enormous servility of the corrupt bureaucratic state apparatus towards investors, created a focus on the city centers and prestigious neighborhoods through the construction of office parks and business elite housing, while abandoning socialist-built housing districts to decay and degradation. The primacy once claimed on almost all levels by the common was replaced by privatization and fencing.

No more holes in the collar

During the war 37% of housing stock was destroyed and more than 200,000 people were left homeless (Tsenkova, 2009). A large percentage of them still live in unreclaimed collective shelters or are left to their own devices and forced to solve their housing problems in the grey-market private rental sector. In the late 1990s more than 90% of the housing stock was privatized (Tsenkova, 2009), and today housing problems are “solved” mostly through the market, with unfavorable bank loan terms producing individual debt slavery. Huge numbers of people live in overpopulated, inadequate housing, while a dysfunctional model of social housing fails to respond to

the needs of the residents (Teler, Lux, 2013).

The privatization principle is also consistently implemented in the field of public space through aggressive reduction and deregulation. This contributed greatly to the achievement of maximum construction volumes though questionable public-private partnerships and widespread corruption. This transformation did not bypass the existing system of urban parks: these became new construction sites.

No to bankruptcy!

The privatization of the maximum possible number of formerly socially owned enterprises was usually accompanied by the scenario of bankruptcy, without adequate social programs for workers who had become redundant in the new social order. Attempts to launch micro-credit from European funds and other sources mostly ended in fiasco, due to inadequate investment in spending as distinct from production and the overloading of the population with unrepayable loans (Zvijerac, [No date]). The social misery resulting from this socio-economic, political and urban situation occasionally flared up in the dissatisfaction of individuals from the lowest social strata – seeking help through the protests of particular social groups – or through individual gestures of protest often accompanied by hunger strikes, which were consistently and completely ignored. One mechanism for the suppression of these symptoms lay in the systematic deregulation of public space by the ethno-political elites through the introduction of new restrictive regulatory measures for better protection of the system and the status quo. In the center of Banja Luka, for example, public gatherings around the presidential building are banned and one of the city parks is a designated space for expressing disagreement away from places of power, hidden under the treetops.

He who sows hunger reaps the rage

With such measures in place, what happened on the streets was just a blind spot with no real power. Authorities only supported nationalistic groups and movements, while the streets were occupied by rightwing hooligans and nationalistic football fans. Decision-making was confined to an International community clique supported by

local political elites: this contributed helpfully to the maintenance of popular apathy. The widely ranging social, urban, student, labor and union groups and their occasional rebellion and demands were systematically marginalized. Most significantly, any notion of social or class struggle was wiped out or subsumed in the national state of emergency. War was shock and transition was sobering, and after the sobering there was (or so it seemed) nothing.

We are all foreign mercenaries our state is sponsored by the IMF

During 20 years of peace the International Community also did a lot to exclude society and social groups from any discussion of the future of the Bosnian and Herzegovinian state. They preferred to stick to political elites and oligarchies in the decision-making process. At the same time the International Community acted as charity that pumped a lot of money into building a new civil society. The result was a huge NGO industry of around 10,000 organizations. Only a small number managed to create a semi-autonomous field for work: the majority reproduced the status quo through programs and projects with an exclusive focus on identity politics, transforming people into dependent victims and potential confrontation into negotiations (Arsenijevic, 2014).

The February movement changed all that. The moment of social unrest spread among the broader population of BiH, leaving beside such priorities as constitutional reform, the EU agenda and nationalism. It shifted the country into a post-war and post-Dayton condition. The change came not from the International Community or the political elites, but as a radical response to their politics.

IGNORED STRUGGLES

You are doing everything to do nothing

What the regime did not count on was precisely the new solidarity and social cohesion that was built on various bases through the periodic escalation of discontent. Sporadic reactions, resistances and movements across the country, with varying ideological

orientations and approaches, had emerged in response to the socio-economic situation and the abuse of power: these created the new ground for the development of the February movement. The struggles of workers at ruined or privatized enterprises for unpaid wages or preservation of their jobs; urban struggles around common needs; student struggles against increasing tuition charges; initiatives by war veterans fighting for their social rights and the rights arising from the war service; struggles against political elites. This discontent and the demands articulated were consistently ignored by the authorities, who believed that the tacit forms of power established after the war in Bosnia and Herzegovina were far enough removed from the social base that no social movement could seriously threaten, undermine or disrupt them.

The park is ours!

One significant sign of the potential for collective radicalization of Bosnian and Herzegovinian reality appeared unexpectedly in the country's second-largest city: Banja Luka, the headquarters of Serb political elite, negligent of the wider region and infamous for the mass ethnic expulsion of the urban population. The movement emerged as an organized citizens' response against the privatization of green area in the city where construction of a large residential and business center was beginning. A campaign for green space within the logic of the investor urbanism gave way to urban struggle against the regulation of city space by asset-owner interests inseparable from political power. What distinguished this movement from other outbursts of discontent was the emergence of new practices of resocialization, repoliticization and togetherness though the persistence of so-called "walkers" who expressed their dissatisfaction on the streets every day for five months. The Banja Luka Declaration of Civic Initiative said exactly that: "We stand together beyond our differences!" And: "We come at a time when the ruling oligarchy confirms that we, ordinary people, are the biggest losers of the war and consequent transition. The oligarchy puts profits over people under the guise of national interest, self-interest over justice, and terror over equality" (Deklaracija, 2012). The differences were not, as might be assumed, exclusively those of ethnicity, they also concerned ideology and politics. This indicated the movement's inability to find precise ideological formations, but its anti-

fascist commitment to a joint fight was clearly stated. However, it is also important to note that this movement failed to link the intellectual and cultural efforts of those still belonging to relatively privileged strata and certain non-governmental organizations with a huge number of impoverished people on the most desperate social plane. Also, the hope for wider emancipatory potential in this movement was a “Procrustean bed” in that the only common denominator among the walkers was the fight for the park, while consensus on other important issues was postponed or impossible. Most of all, consensus on the city’s war history.

Don’t go out until I get an ID number

In June 2013 Sarajevo became a new field of struggle in Bosnia and Herzegovina. The movement developed though the struggle for civil registration numbers and grew into a movement against the political elites. The immediate cause was the revelation that the 3-month-old baby Belmina Ibrišević couldn’t get a unique identification number because of a 4-months delay in implementing legislation, and therefore couldn’t travel for urgently necessary medical treatment outside the country. The protesters demanded a basic right to citizenship regardless of political speculation or party interest. They defended themselves against the dominant narrative by the ethnic bases of protest by insisting on the lethal effect of ethnic division on citizens. The demonstrations began on June 5th with the occupation of the driveway in front of the Parliament of Bosnia and Herzegovina; it continued as an occupation and blockade of state institutions, keeping the functionaries inside the buildings. The most massive response happened on June 11th when protestors, with the help of taxi drivers, blocked the main street for a few hours. This movement generated a massive response among citizens throughout BiH. Support groups sprang up in Banja Luka, Tuzla, Livno, Cazin, Mostar, Bosanska Gradiška, etc., making the demonstrations the problem of the whole country. The immediate outcome of this uprising was minimal, inasmuch as the Government of Bosnia and Herzegovina (the so called Council of Ministers) adopted only a temporary solution on the issue of identification numbers, but the broad mobilisation brought new energy and laid the ground for what would happen in February.

Protests, whether for basic civil rights or against capitalist regulation of urban life and space, were as a general rule deliberately interpreted as destructive. Participants were accused of working against the interests of one or other of the constituent peoples and against lasting peace as established by the Dayton document; they were said to be backed by foreign agencies or internal enemy forces with their own agendas. In these ways political elites distanced and dissociated themselves from the problems even in terms of the cosmetic application of liberal principles to the state and government institutions.

During the identification number protests, media spin and pressure on Sarajevo demonstrators was tremendous. Once again, protests in Sarajevo were translated by means of a safe cliché into ethnic issues by political officials, who continually asked the question: who is behind the protests? Demonstrations were stigmatized as: a coup d'état, a hostage crisis, an attempt to damaging the country's reputation, a Republika Srpska lynch mob, riots organized by the rival political parties for their own political ends, and as the attempted murder of high government officials and an attempt to provoke international intervention in Bosnia. In support of the Sarajevo demonstrators and in an attempt to relieve the pressure on them, a local ID number group was organized in Banja Luka, absorbing some of the media and political heat and thereby taking a significant step (both online and offline) against the nationalist rhetoric coming from RS to undermine protest. This also enabled the demonstration to spread across the imaginary demarcations of ethnicity and ethno-institutional Entities (Pejković, 2013). The RS government made a report on ID number protests, with a separate section on developments in Banja Luka, and presented it to the parliament of the Entity. The situation was interpreted as a criminal offense: the kidnapping of the institutions' representatives. According to this version, the situation culminated when citizens of Banja Luka organized solidarity protests and provided support for protesters in Sarajevo (Oslobođenje, 2013).

Freedom is not only Tuzla's club

The events of February can be taken as a direct continuation of what started with the aforementioned actions. The spark came from the workers protesting in Tuzla, and many joined the reinvention of the "dangerous class".

TAKING OVER THE CITIES

Enough with national terror. Where are the wages?

On February 5th 2014, around 3,000 dissatisfied workers from the Dita factory (cleaning products), Konjuh (wood-processing), Polihem and Poliochema (chemicals) and Resod Guming (rubber), together with Associations of the Unemployed, occupied two main roads in Tuzla, blocking traffic in the city. Following several years of invisible individual and group actions, occupations and struggles, the workers gathered with common demands, calling for resolution of workers' status and the linking of pension and medical insurance payments to years of service. The workers also demanded a complete revision of all company and factory privatizations, a progressive increase in pensions, the abolition of politicians' perks and the resignation of the Tuzla Canton Government (Eminagić, 2014). The protest continued over the following days, with gatherings in front of local power symbols: the buildings of the Cantonal Court and the Tuzla Canton government. Following the attempt by riot police to remove protestors from the public space around the centers of cantonal authorities, the protesters entered the cantonal government building and set it on fire. The very same day cantonal and municipal buildings, political party branches and politicians' official vehicles in Sarajevo, Zenica, Mostar, Bihać and other places were burning, while in Sarajevo protesters set fire to the building of the Presidency of the State of Bosnia and Herzegovina. The protests spread from Tuzla across the country to places such as Bugojno, Gračanica, Konjic, Živinice, Brčko, Fojnica, Maglaj, Srebrenik, Cazin, Orašje, Donji Vakuf, Travnik, Kakanj, Tešanj. From Bijeljina, Prijedor and Banja Luka (cities in Republika Srpska entity) came expressions of support for the rebellion. The workers were joined by students, war veterans, youth, pensioners, the unemployed, lecturers and cultural workers. The demonstrators demanded resignations. Under pressure, four cantonal prime ministers resigned, along with the chief of the Directorate of police coordination.

In the land of paradox destruction is constructive

As a direct response to the escalation of violence, citizens organized themselves over the next few days into local assemblies – plenums – as a form of collective political articulation of the dissatisfaction of the deprived, accumulated over twenty years of the political and economic degradation of Bosnia and Herzegovina. The synergy between protests as occupation and plenums as civic parliaments initially induced a state of shock and deep fear among the authorities. This allowed the movement temporarily to take power and to participate directly in decision-making through pressure exerted on local and cantonal chiefs. Apart from forcing resignations in the Tuzla, Sarajevo and Unsko-Sanski cantons, this temporary legislative power also succeeded in abolishing the “white bread” concept, a mechanism enabling politicians to continue receiving full official salaries for a year after leaving their posts.

Wake up, man

This transformation of spontaneous protests and outpourings of anger into people’s parliaments or plenums, as new forms of institutionalization of the needs and the will of the citizens, allowed the movement a different form of political subjectivization, with thinking, formulation and decisions happening parallel to and against the elites holding political power. As a basis for their work the plenums used a methodology developed within the region – during the occupation of the Faculty of Philosophy in Zagreb in 2009 – and distilled into a publication entitled *The Blockade Cookbook* (*Blokadna kuharica*). This was adjusted according to the current needs of the plenum and the demonstrations. The Tuzla plenum, for example, started its work with twelve members, but later grew exponentially to include several hundred participants. The plenums welcomed everyone except party activists. Decisions were made based on consensus or on simple majority vote. In order to engage in deeper analysis and articulation of the problems and demands directed at the municipal and cantonal parliaments, specialized working groups were formed, addressing issues such as the status of the workers, ecology, legislature, agriculture, healthcare, social services, urbanism, housing, art and culture etc. As well inter-plenum cooperation was established, coordinating plenum demands

that were directed at the mid-level administration. The results of this cooperation were common demands for the suspension of criminal prosecution of all protest participants, a judicial revision of the privatization process and prosecution of those found to have abused it, abolition of all special benefits for functionaries of public institutions and administration, and the introduction of progressive taxation based on income or profit. Other demands included the amendment of the VAT system through the introduction of a differential rate (to be set at zero for the basic food products) and a temporary moratorium on new public debt to international and domestic banks and funds within the territory of the Federation of Bosnia and Herzegovina (Sarajevo Plenum, 2014).

The plenums allowed those who had been violently expelled from public space to speak publicly about the problems of their daily life. While the political function of the plenums in articulating demands was crucial, their psychological and therapeutic role must also be emphasised. For more than twenty years people have silently carried inside them the suffering for which they bear no responsibility. That responsibility rests squarely on the well documented regime in power and its proponents. During the plenum meetings, each participant had two minutes to share her or his personal story or to make a proposal. Hundreds took to the microphones: to them and those listening to them online, it became clear that they were not alone. A commonality that had been censored for decades was restored.

After the initial shock that hit the ruling circles, the synergy of protest and plenums rapidly lost its legislative power, although it maintained a loud and immediate consultative presence. In an attempt to make up for the lost advantage, the plenums endorsed the demand for “expert” governments that would temporarily supplant the dominant party-cronyism system. This attempt proved to be against the protestors’ interest. As soon as it was formed, the expert government cut itself off from all those who gave it legitimacy, entangling itself in the same corruption traps set up by the previous party system. In this light we also have to pose question did plenums themselves become a real demobilisation of the movement.

During the February demonstrations and the plenums, a practical and theoretical breach between the civil society organizations and the plenums became obvious. This was most apparent in Sarajevo, where according to those involved in organizational tasks there was no assistance from the NGOs even with such simple matters as

printing (in contrast to some other cities in BiH). This problem didn't exclude the nonrepresentational participation of NGO-linked individuals who had invested their time and energy in protests and plenums. But on the theoretical level – which was directly manifested in this practical breakdown – structural antagonisms and political economies very quickly emerged as the main problem. Sarajevo, as the political center of civil society organizations and the nexus where the International Community influenced the civil scene, showed great interest in the plenums' work. In particular, it was curious about the role of the plenum in the rejection of nationalist logic, but it was appalled to see the problem of Bosnia and Herzegovina addressed in combination with heavy criticism of neoliberal politics. The breach was rooted in the difference between the plenum agendas and the agenda of a civil sector scene that sought to maintain the status quo, spreading an ideology of No Alternative.

Parallel with the important changes achieved through the struggle, the BiH political leaders were attacking the protests on a daily basis, declaring that the protesting cities were held hostage by the “small groups of irresponsible people” (Bunt, 2014).

REPRESSION OF THE MOVEMENT

No-one shall beat us except our police

This urban occupation and articulation of a new politics based on social justice was experienced as a fundamental threat by the ethno-bureaucratic and ethno-capitalist elite. They opposed it directly with the repressive apparatus at their disposal. During the biggest movement activities from February to June 2014, various forms of direct and indirect repression by the regime apparatus and its institutions were applied. In addition to direct police repression, the repressive apparatus included most regime and private media, the Academy of Sciences and its intellectual elites, state universities, the legal and bureaucratic apparatus and the judicial apparatus, which filed criminal charges and lawsuits against participants in the protests and in plenary sessions. In order to understand fully this response to a new “disputed politics” in the making, the situation must be viewed across the whole country, not just at the level of the cities, Entities and cantons where the insurgency escalated. This perspective gives a clearer

picture of the geographical distribution of focal cities within the Federation and an explanation of why cities in RS were missing from the map.

During peaceful protests in BiH, Human Rights Watch reported excessive use of violence. (HRW, 2014). The organization interviewed victims of police violence and registered 19 cases in Sarajevo and Tuzla from February 5th to 9th, including three children during the first three days of protests. Violence had been used on the streets and in custody; along with demonstrators, victims of police abuse included several accredited journalists and observers of the protests. Among registered cases of direct police repression, brutal beatings with serious bodily injury was noted, together with severe verbal aggression and insults. In the same report it is stated that during these events the Law of Criminal Procedure was broken, authority was abused by police, and statements were taken in an unlawful way. That these were not cases of individuals exceeding authority but rather of organized police repression is indicated by the statement of the Director of the Federal Police Administration, Dragan Lukač, who publicly accused the demonstrators of overthrowing the constitutional order and committing terrorist acts. With these claims he criminalized dissatisfied citizens in an attempt to legitimize police violence as self-defense (Fena, 2014).

On the first day all the major media tried to ignore demonstrations, reporting on them as an insignificant event, the rapid spread of protests and escalation of riots subsequently forced all media to cover the events. Following the pattern already mentioned, media in both Entities reported simultaneously on the protests as ‘vandalism’, without explanation of the basic circumstances. Each Entity also accusing each other of spreading anti-Dayton ideas, hooliganism and robbery. Federation media reported that the protests were organized by Chetniks and hooligans not from Sarajevo, even publishing the claim – supposedly emanating from the Sarajevo Interior Ministry – that the demonstrators were paid 25 BAM per person to participate. Meanwhile the major concern of the public media service of RS was that «riots» must not «overflow» and jeopardize the autonomy of Republika Srpska Entity, where there was allegedly no reason for dissatisfaction (Bunt, 2014).

The Academies of Arts and Science also played a role in the repressive mechanism. Particularly telling was the action of the Academy of Sciences and Arts of the Republika Srpska in Banja Luka, where a conference entitled “Color Revolution as an instrument

of geopolitical transformations” was held in April (SRNA, 2014). At the conference participants adopted resolutions proposing a series of measures to protect Republika Srpska from so-called Orange Revolutions, according to these resolutions, aim in the local context to carry out the plans of “Western factors”, abolishing the Dayton Peace Accords and creating a unified Muslim Bosnia and Herzegovina. The February movement was evaluated as a pseudo-popular, manipulative, anti-democratic and failed “Color Revolution”, because it didn’t manage to spill over into the Serbian Republic. The document proposed three basic steps. These are: the zero tolerance of anarchy (including criticism of police hesitation to use force and calls for direct repression); the purchase of new equipment for police forces and their additional training to defend the public space from citizens; the introduction of new measures regarding the funding and the work of NGOs, which would be registered as “agents of foreign interests”, marking them as elements of foreign domination. In addition to strengthening the police forces’ capacity for direct, forcible repression, this document clearly shows the banal and self-discrediting mechanism of the dominant regime in its attempt to mislead the public by connecting all social justice movements to the NGO sector, characterized in turn as a tool of foreign interests seeking to destabilize the RS.

Court and police all protect the gang in power

The bureaucratic and juridical apparatus also played a role in the organized repression of the February movement. During the peaceful protests in cities across the country, the police put constant pressure on the participants by photographing and video-recording people on a daily basis and by checking identification documents. Misdemeanor charges could consequently be filed against those who spoke at plenums or were peacefully protesting. This pressure took on major proportions in May when a larger number of participants received misdemeanor charges with penalties ranging from one hundred to five hundred BAM. As early as February 15th, Federal Police Administration officials submitted to the Prosecutor’s Office of Bosnia and Herzegovina a report alleging a criminal act of terrorism in connection with the offense of endangering the constitutional order, initiating the first charges of that kind in the country’s history (Bihacnet, 2014).

During the plenums and protest on the streets of Bosnian cities, the repression also involved a regulation of the right to public gathering. This kind of pressure and regulation was most prominent in Banja Luka, whereby the already complicated and time-consuming rules for the registration of a public gathering were toughened, undermining the March 8th demonstration and the public celebration of the Labor Day during the movement's activity in Federation. This intimidation and punishment culminated in the detention of a citizen who peacefully protested alone on the street in Banja Luka, holding signs calling for social justice. He was fined 550 BAM for allegedly protesting in a prohibited place (Klix.ba, 2014), but that was not enough: the protestor was wrongfully declared a psychiatric case on the Night News program of the RS Public Service television channel, in what amounted to a declaration that you have to be crazy to protest in the RS.

Repression was also evident in the financial pressure imposed on plenum participants in some cities, mostly notably Sarajevo, where the non-existence of independent or friendly space and infrastructure meant plenums could be asked to pay rent several times higher than the market price.

In the last months of the movement's activity, the main tactic of the regime was to try to exhaust its opponent. The street protests and blockades providing the plenums with necessary support began to weaken as pressure and abuse increased in all the ways described above. Together with the lack of concrete results from plenums, this led to frustration in a movement that would very soon face a new problem: the social catastrophe induced by the regime was exacerbated by a flood wave that swept the country. These sudden events were used skillfully to extinguish the last pockets of social rebellion.

FLOODS AND THE MOBILIZATION OF SELF-HELP THROUGH PLENUM INFRASTRUCTURE

You are silent for nothing, it will only get worse

Four months after the wave of protests began, unprecedented floods and landslides engulfed the country, creating a situation of social catastrophe. Due to immense

material damage vast numbers of people were displaced from their homes, some of them permanently, and to make things worse, the floods shifted the minefields left over from the war. The state's inadequate reaction forced plenum participants to organize civil self-help, while individual city plenums temporarily took over the collection and distribution of aid.

Plenum participants in Zenica self-organized as volunteers, helping not only with physical assistance and collection of humanitarian aid, but also by monitoring the reception and distribution of aid coordinated by the municipalities and the state (Oslobođenje, 6.6.2014). At the 12th Sarajevo plenum (May 17th), a working group was founded and given the role of monitoring the situation and initiating action through the plenum communication channels (Sarajevo Plenum, 2014). Given the available capacities it was decided that joining existing initiatives and organizations would be the main strategy of support.

Nonetheless, some plenums did not give up their political function. The 13th Sarajevo plenum, for example, sent urgent requests to the city authorities, the Sarajevo Canton and the Federation of Bosnia and Herzegovina, demanding the following: immediate adoption of changes to the 2014 budget, redirecting funds reserved for financing political parties into helping citizens and communities in the affected areas. The plenum insisted that all politically appointed officials give up a part of their salaries and other benefits in the coming year for the benefit of the flooded communities and citizens; it also demand that special body, at the level of the Federation and Republika Srpska, be set up immediately to supervise the work of all institutions involved in distributing the aid and damage-repair funds. Citizen representatives should be involved: this would entail thorough restructuring of the civil protection system at all levels. For the plenum to take immediate executive and judicial action to stop all irregularities in the distribution of aid, all market speculation and all other forms of profiteering from the misfortune of citizens and communities. Very soon, however, the plenums were forced to abandon all other activity to concentrate on volunteer duty, providing aid in the flooded areas whether through existing institutions or self-organized initiatives.

The state made masterful use of the emergency to redirect the capacities of the plenums and protests into solving the socio-economic emergency, channeling the newly created solidarity into volunteer work and facilitating it more or less skillfully.

Many have argued that this meant the state failed. In fact, though, the state established its new specific function. Within the overarching catastrophe, the new function of the state came to light as it retreated from active security enforcement into the neoliberal model of catastrophe management, under which the role of the state decreases, leaving citizens to their own devices (Vilenica, 2014). Within this model, the role of the state is to facilitate self-help among the general population.

The end of the state of emergency introduced new elements of catastrophe management. The time came for bans and a strict governance-organizational line, along with various types of economic blackmail and forced “volunteering”. The authorities washed their hands of the responsibility and started distributing the guilt. Thus the Republika Srpska banned any self-initiated volunteering activities, while the mayor of Maglaj municipality, in the other BiH entity, issued an order obliging all capable citizens of Maglaj to put themselves at the disposal of the Municipal Civil Protection Headquarters for the cleaning up of the town. The order also states that any citizens who gather in public areas but are not involved in the clean-up will be detained and processed by the Maglaj police force (Maglajinfo, 2014).

Although the plenum volunteers did an excellent job under the circumstances, they lacked the infrastructure needed to coordinate the action across the whole territory. This lack of capacity also resulted in the absence of political responses to the new repressive mechanisms introduced by the state. Nonetheless, this moment of solidarity, mobilization and shared work produced a new form of commonality and trust that proved to be constructive, contrary to its frequent characterization as destructive. Volunteer mobilization and mutual aid among citizens expanded the bases for a new kind of social cohesion that doesn’t run along ethnic lines, but rather finds its base in existential solidarity.

WHAT IS TO BE DONE?

Our unity, your destruction

After the tectonic disturbance caused in Bosnia and Herzegovina by the organized uprising of the February urban social movement against the ruling regime, what can

be stated with certainty is that it changed public discourse. The movement was the first to call seriously into question the hegemony, binarity and politics of the dominant national, ethnic and nationalist discourse. The movement called into question the repressive hegemony of parliamentary democracy, the hegemony of the International Community and the structural adjustment dictated by countries of the center. The movement restored the centrality of social and economic issues and launched a public debate with a new analytical perspective. And the movement created space for thought and reflection on alternatives to the current political-economic regime. An important shift has occurred, tending towards resocialization of the atomized and individualized society of Bosnia and Herzegovina through the creation of new forms of sociability in the protests and plenary sessions outside the established framework of civil society, along the lines of new forms of self-organization. A further contribution to the emancipatory struggles came from the spread of the direct democracy model, which is now established as a relevant model for future radical emancipation, capable of involving democratically all those whose fate is today decided by the ruling minority. In addition, the February movement added the cities of Bosnia and Herzegovina to the map of heterogeneous protests and social movements in the wider region: the movements collectively restructuring regional political space and allowing the emergence of new political and social actors.

But the repressive apparatus of the dominant regime still managed directly to disband and indirectly to atomize the movement through the politics of fear and repression, leaving it today in fragments working on various smaller initiatives. After the collective euphoria, momentum and enthusiasm were exhausted, the movement itself was also exhausted by poor results in terms of actual institutional change. Meanwhile the regime managed partly to recuperate the movement by adopting certain of the assemblies' demands, combining political programs aimed at winning over a larger electorate with the co-opting of ex-movement activists onto electoral lists. This has led to new divisions within the movement and produced distrust and suspicion.

Traces of the social solidarity infrastructure built by the movement still undoubtedly exist and represent a new base for future social movements. A new phase of low-intensity activity followed the exhaustion of the movement's energy. Several new initiatives and organizations have also emerged from the movement. In Tuzla a new

union for employed and unemployed alike – Solidarity (Solidarnost)– was founded with 4000 members in 22 firms: as an answer to 20 years of inept union activity. In Sarajevo the Movement! (Pokret!) initiative was launched, while in some cities including Zenica and Gračanica plenums continue to operate. These initiatives create a platform for sectorial work and better articulation of the future movements.

The situation on the ground suggests that what lies ahead is a new struggle to build connections and new relationships within local communities and at municipal, regional and state level, through which the hope for equality for all should awaken, materialize and grow, beyond what has proved to be an exploitative, repressive and corrupt regime. Deletion of the gap between the ethnic groups that was cultivated by political parties to cover their own enrichment (not just today but throughout the history of BiH) will be one of the major tasks of the Bosnian-Herzegovinian spring. Existing and future initiatives must take into account important issues that arose in criticism of the movement. In particular, the demand for a clearly defined political position overcoming the traps of mere participation. The movement mobilized many different groups that share a precarious existence but have very different strategic positions in peripheral ethno-neoliberal urban situations. The future movement must build a broader coalition in working and living space, finding a way to articulate a new radical politics. This entails constant knowledge-production and education on how the current system functions so that we can start to speak the same language and build the movement with mutual understanding. Along with the ability to go beyond participation and cosmetic changes in the existing regime, new courage is needed in becoming part of politically radical common experimentation.

Take a flying leap of a galloping goose!

On October 12th BiH is faced with yet another senseless general election. It is confronted with fake, patronizing alternatives that prop up the superannuated platitude of the electoral process as a tool for social change. Two decades of the electoral process in Bosnia and Herzegovina leave a bitter taste that elections are intended only to shift slightly, maintaining the political elite with no real social change. Actual change in BiH society has never been the purpose of Bosnia and Herzegovina's

political parties. Political party life and electoral occupation of government services has always been a matter of “family” appropriation of those services. Thus, true to form, the High Representative in BiH calls on BiH citizens to vote and to elect a better future?! (Slobodna Bosna, 2014). Elections have become a mechanical routine. In boycotting the elections even the so-called theoretical possibility of change seems to be lost, yet voting means becoming an accomplice in further deepening of ethnic divisions (Mujkić, 2014).

Thus, BiH is in the same structural and political-economic position as before demonstrations and plenums of February 2014. This is where and when we are. However, the all-city uprising in BiH, together with other uprisings of other cities in the region, brought the periphery back into the center of political experiment (Kirn, 2014). This must encourage us to continue taking part in new social and urban possibilities, to go beyond neoliberal ethno-capitalist regimes, omnipresent brutal privatization of every aspect of society, and the unsustainable conditions of our everyday lives.

This will not stop before the end

ACKNOWLEDGMENT

We would like to thank Anja Buechele and Matthew Hyland for English proofreading.

NOTES

1. In the title and between the paragraphs in the text there are quotes from protestors’ slogans carried during the February Movement. To be able to understand the slogan in the title the reader should keep in mind that in Bosnia and Herzegovina after Dayton agreement, in 1995, three languages got official status, Bosnian, Serbian and Croatian, in line with the idea of the three constituent peoples. Although Serbian, Croatian, and Bosnian differ in a number of ways, these differences do not impede mutual intelligibility. Suffice it to say that excessive emphasis on language divisions and insistence on translation to formal languages is largely product of ethical-political decisions and politicization of linguistic differences.

2. The text was handed over in October 2014.

BIBLIOGRAPHY

- Arsenijević, D. (2014) *Protests and plenum—the struggle for the commons* [Online]. Available at: https://www.academia.edu/6599512/Protests_and_plenums-the_struggle_for_the_commons [Accessed: 1st October 2014].
- Barker, C. et al. (2014) *Marxism and Social Movements*. Chicago: Haymarket Books.
- Begić, Z. (2014) Obračun sa vlastitim građanima. Bunt građanki i građana Bosne i Hercegovine [Online]. Available at: <http://issuu.com/mediagerila/docs/bunt/0> [Accessed: 1st October 2014].
- Bihać.net & Fena News Agency (2014) *Krivična prijava za terorizma protiv demonstranata koji su upali u zgradu Predsjedništva i izazvali požar!?!* [Online]. Available at: <http://www.bihac.net/vijesti/bih/10413-krivicna-prijava-za-terorizma-protiv-demonstranata-koji-su-upali-u-zgradu-predsjednistva-i-izazvali-pozar.html> [Accessed: 1st October 2014].
- Brankica, M. (2012) *Influential Factors on the Urban Transformation of Cities in Bosnia and Herzegovina in the Period of Transition* [Online]. Available at: http://www.isocarp.net/Data/case_studies/2146.pdf [Accessed: 1st October 2014].
- Brenner, N. et al. (2012) *Cities for People, Not for Profit: Critical Urban Theory and the Right to the City*. New York: Routledge.
- Buden, B. (2014) *Nasilje utemeljeno u gnjevu. Bunt građanki i građana Bosne i Hercegovine* [Online]. Available at: <http://issuu.com/mediagerila/docs/bunt/0> [Accessed: 1st October 2014].
- Čuljak, L. & Kovo, J. (2013) *Ni entitet ni identitete* [Online]. Available at: <http://www.zarez.hr/clanci/ni-entitete-ni-identitete> [Accessed: 1st October 2014].
- Dajić, M. (2014) *Plenum građana Zenice: Pomoć za ugrožene u poplavama* [Online]. Available at: <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/plenum-gradjana-zenice-pomoc-za-ugrozene-u-poplavama> [Accessed: 1st October 2014].
- Eminagić, E. (2014) *Yours, mine, ours? We're all in this together now!* [Online]. Available at: http://www.rosalux.rs/userfiles/files/Emin%20Eminagic_Tuzla%20protests.pdf [Accessed: 1st October 2014].
- Fena News Agency (2014) *Dragan Lukač poručuje: Eskaliranje nereda neće biti tolerisano!* [Online]. Available at: <http://www.source.ba/clanak/3917132182287/>

- vijesti/Dragan-Lukac-porucuje:-Eskaliranje-nereda-nece-bit-tolerisano!/v=3 [Accessed: 1st October 2014].
- Hegedüs, J. et al. (2013) *Social Housing in Transition Countries*. New York: Routledge.
- Hewa, S. (2013) *Dismantling of Welfare State and the Role of Volunteering in the Legitimation of Neo-liberal Economic Policies* [Online]. Available at: <http://somahewa.wordpress.com/2013/11/09/dismantling-of-welfare-state-and-the-role-of-volunteering-in-the-legitimation-of-neo-liberal-economic-policies/> [Accessed: 1st October 2014].
- HRW (2014) *Bosna i Hercegovina: Istražiti nasilje policije nad demonstrantima* [Online]. Available at: <http://www.hrw.org/node/123476> [Accessed: 1st October 2014].
- Januz, P. *Stranke i mediji ujedinjeni protiv demonstranata. Bunt građanki i građana Bosne i Hercegovine* [Online]. Available at: <http://issuu.com/mediagerila/docs/bunt/0> [Accessed: 1st October 2014].
- Klix.ba. (2014) *Banjalučanin izašao na proteste i platio kaznu 550KM* [Online]. Available at: <http://www.klix.ba/vijesti/bih/banjalučanin-izasa-na-proteste-i-platio-kaznu-550-km/140211118> [Accessed: 1st October 2014].
- Kirn, G. (2014) *Budućnost je opet otvorena* [Online]. Available at: <http://www.uzbuna.org/yu/%C5%BEurnal/urbane-politike-i-prostori-zajedni%C4%8Dke-borbe/budu%C4%87nost-je-opet-otvorena> [Accessed: 1st October 2014].
- Lubin, J. (2012) *The 'Occupy' Movement: Emerging Protest Forms and Contested Urban Spaces* [Online]. Available at: <http://ced.berkeley.edu/bpj/2012/09/the-occupy-movement-emerging-protest-forms-and-contested-urban-spaces/> [Accessed: 1st October 2014].
- Maglajinfo.com. (2014) Načelnik izdao naredbu: Ili učestvujete u čišćenju grada ili ćete biti privedeni [Online]. Available at: <http://maglajinfo.com/vijesti/maglaj/naelnik-izdao-naredbu-ili-ucestvujete-u-ciscenju-grada-ili-cete-privedeni.html> [Accessed: 1st October 2014].
- Marković, G. (2014) *Ekspertske vlade i vanredni izbori* [Online]. Available at: <http://abrasmedia.info/content/goran-markovi%C4%87-ekspertske-vlade-i-vanredni-izbori> [Accessed: 1st October 2014].

- Marković, G. (2014) *Plenumska demokratija ili anarhija* [Online]. Available at: <http://www.abrasmedia.info/content/plenumska-demokratija-ili-anarhija> [Accessed: 1st October 2014].
- Marković, G. (2014) *Protesti u pola države* [Online]. Available at: <http://abrasmedia.info/content/goran-markovi%C4%87-protesti-u-pola-dr%C5%BEave> [Accessed: 1st October 2014].
- Marković, G. (2014) *Gori tranzicioni svijet* [Online]. Available at: <http://abrasmedia.info/content/goran-markovi%C4%87-gori-tranzicioni-svijet> [Accessed: 1st October 2014].
- Marković, G. (2014) *Bosansko proljeće usred zime* [Online]. Available at: <http://abrasmedia.info/content/goran-markovi%C4%87-bosansko-prolje%C4%87e-usred-zime> [Accessed: 1st October 2014].
- Marković, G. (2014) *O legitimnosti plenuma i njihovih zahtjeva* [Online]. Available at: <http://abrasmedia.info/content/goran-markovi%C4%87-o-legitimnosti-plenuma-i-njihovih-zahtjeva> [Accessed: 1st October 2014].
- Mujkić, A. (2008) *We, the Citizens of Ethnopolis Constellations*. Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.
- Office of High Representative, (2012) *Vijeće za provedbu mira i Upravni odbor* [Online]. Sarajevo. Available at: http://www.ohr.int/pic/default.asp?content_id=38565&lang=en [Accessed: 1st October 2014].
- Oslobođenje portal, (2013) *Pročitajte izvještaj Vlade RS-a: Evidentirani novinari iz Sarajeva koji su širili dezinformacije* [Online]. Available at: <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/procitajte-izvjestaj-vlade-rsa-evidentirani-novinari-iz-sarajeva-koji-su-sirili-dezinformacije> [Accessed: 1st October 2014].
- Park je naš, (2012) *Deklaracija inicijative "Park je naš"* [Online]. Banja Luka: Buka, Available at: <http://www.6yka.com/novost/28065/deklaracija-inicijative-park-je-nas-> [Accessed: 1st October 2014].
- Pejković, A. (2013) *Mediji o protestima – strategije i distorzije* [Online]. Available at: <http://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo-etika/mediji-o-protestima-strategije-i-distorzije> [Accessed: 1st October 2014].
- Slobodna Bosna, (2014) *Inzko pozvao građane da iskoriste bonske ovlasti 12. oktobra* [Online]. Available at: http://www.slobodna-bosna.ba/vijest/15756/inzko_

- pozvao_gradjane_da_iskoriste_bonske_ovlasti_12_oktobra.html [Accessed: 1st October 2014].
- Smith, N. (2006) *There is no Such Thing as a Natural Disaster* [Online]. Available at: <http://understandingkatrina.ssrc.org/Smith/> [Accessed: 1st October 2014].
- SRNA News Agency (2014) Mjere protiv Obojene “revolucije” [Online]. Available at: <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Mjere-protiv-obojene-revolucije-242385.html> [Accessed: 1st October 2014].
- Stanilov, K. (2007) *The Post Socialist City*. Dordrecht: Springer.
- Stiks, I. & Horvat, S. (2014) *Welcome to the Desert of Post-socialism: Radical Politics after Yugoslavia*. London-New York: Verso books.
- Tadić, S. (2012) *Politička akcija u režiji Sarajeva* [Online]. Available at: http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Politicka-akcija-u-reziji-Sarajeva/lat/92227.html [Accessed: 1st October 2014].
- Tsenkova, S. (2009) *Housing Policy Reforms in Post Socialist Europe: Lost in Transition*. Heidelberg: Physica Verlag.
- Zev, M. (2012) *Neo-Liberalism, the Islamic Revival, and Urban Development in Post-War, Post-Socialist Sarajevo*. Toronto: University of Toronto.
- Vilenica, A. (2014) *Hej Haj Volonteri: od društvene samozaštite do neoliberalnog upravljanja katastrofama* [Online]. Available at: <http://www.bilten.org/?p=1066> [Accessed: 1st October 2014].
- Vuković, U. (2014) *Javni medijski servis kao okupirano javno dobro. Bunt građanki i građana Bosne i Hercegovine* [Online]. Available at: <http://issuu.com/mediagerila/docs/bunt/0> [Accessed: 1st October 2014].
- Zvijerac, P. [No date]. *Kako je porobljena BiH Stotine tisuća ljudi odvedene su iz siromaštva u mikrokreditno ropstvo* [Online]. Available at: <http://dnevni-list.ba/web1/kako-je-porobljena-bih-stotine-tisuca-ljudi-odvedene-su-iz-siromastva-u-mikrokreditno-ropstvo/> [Accessed: 1st October 2014].
- Web page of Sarajevo plenum. Available at: <http://www.plenumsa.org>
- Web page of Tuzla plenum. Available at: <http://www.plenumtk.org>

Mouvement social, une notion désuète? Les nouvelles formes de l'action collective et le renouvellement des perspectives théoriques

Pierre Hamel

Professeur titulaire, Département de Sociologie, Université de Montréal,
e-mail: pierre.hamel@umontreal.ca

Il y a trois décennies, la notion de mouvement social donnait lieu à de nombreuses controverses. Celles-ci convergeaient dans une large mesure avec des dissensions et des conflits autour des modèles d'analyse. Cette notion ne soulève plus autant de passions de nos jours. Cela s'explique par une multiplicité de facteurs. On peut évoquer le déplacement des préoccupations des chercheurs vers des questions empiriques et ethnographiques de même que l'interpénétration plus grande, d'un côté, de la tradition européenne, tournée vers les thématiques identitaires, les rapports de classes ou les finalités de l'action et, de l'autre, de la tradition nord-américaine alimentée par l'étude des problèmes sociaux – incluant les enjeux de politiques publiques –, destinée à élucider aussi bien le rôle des moyens et des ressources par rapport à l'action que

l'importance des stratégies d'acteurs (Bash, 1995). Il en a résulté un consensus plus grand autour de la notion d'action collective. À cela on peut ajouter la remise en question des grands schémas explicatifs à la faveur des critiques postmodernes et leur remplacement par des démarches d'analyse de moyenne portée, dont l'incidence effective a conduit les chercheurs à mettre l'accent sur la diversité des acteurs et des situations. La recherche d'une théorie explicative d'ensemble perdait pour ainsi dire de sa pertinence.

Toutefois, le recul des polémiques autour de la notion de mouvement social ne s'est pas nécessairement traduit par une convergence et un consensus à l'égard des modèles d'analyse ou des stratégies de recherche. On a plutôt assisté à un repositionnement de chacun alors que les divergences initiales perduraient ou continuaient à se profiler en filigrane (Hamel, Lustiger-Thaler et Maheu, 2013). Les conceptions divergentes d'action collective et de mouvement social élaborées au cours des années 1970 et 1980, si on pense par exemple à la théorie de la mobilisation des ressources et à la perspective des nouveaux mouvements sociaux, demeurent donc relativement étanches et ressurgissent sous de nouvelles formes. En d'autres termes, malgré les rapprochements entre les diverses traditions de recherche comme cela a été observé (Diani, 1992), des désaccords persistent et se font jour dans les définitions d'une conception différente de l'action collective, notamment en ce qui a trait aux finalités de l'action.

Ces remarques préliminaires n'élucident pas, loin s'en faut, le pourquoi des mobilisations sociales ou de l'engagement des acteurs sociaux autant en marge du politique que sur le terrain institutionnel. Tout comme elles nous informent peu sur l'accumulation des connaissances au-delà de leur caractère localisé (Tilly, 2003; Krinsky et Mische, 2013). Que savons-nous des mouvements sociaux, de l'action collective ou de la politique contestataire (*contentious politics*) que nous ne savons pas il y a quarante ou cinquante ans? Est-ce que la notion même de mouvement social a contribué à faire progresser la sociologie des mobilisations sociales et de l'action collective? Lorsqu'on pense aux mouvements urbains, dans quelle mesure ceux-ci correspondent-ils à des formes d'action capables de converger eu égard aux injustices passées et nouvelles qui infléchissent les pratiques des acteurs sociaux? Comment est-il possible d'appréhender les pratiques contestataires dans leur diversité et leurs

agencements tournés vers une forme de communication directe et horizontale en tenant compte autant du contexte que de l'action? Rétrospectivement quelle a été l'utilité de la notion de mouvement social à cet égard? Peut-on encore faire appel à cette notion pour rendre compte de la diversité et des formes émergentes caractérisant les nouvelles pratiques sociales dans le cadre de la globalisation?

La notion de mouvement social, à l'instar d'autres notions en sciences sociales et humaines est marquée par l'histoire du domaine d'étude où on l'a utilisé, tout comme elle est soumise aux conflits d'appropriation – de pouvoir disciplinaire – qui ont traversé ce domaine. Sa portée heuristique est redevable aux perspectives théoriques qui ont contribué à sa construction, servant, du moins pendant un certain temps, à la fois de prisme théorique et de marqueur identitaire pour les chercheurs. À cela s'ajoute le fait que la notion s'est démocratisée au point que la matérialité qu'elle désigne en est venue à se confondre avec le concept (Maheu, 1995; 2005). Il en a résulté un certain nombre d'ambiguïtés et de malentendus.

Avant d'établir si et dans quelle mesure la notion de mouvement social est aujourd'hui désuète, on doit considérer l'usage que les chercheurs en ont fait en remontant aux années 1960 et 1970. Dans un deuxième temps, j'aborderai les controverses auxquelles la notion a donné lieu dans les années 1980, voire jusqu'au milieu des années 1990. Dans un troisième temps, je ferai référence à l'usage qu'on a fait de la notion en ce qui concerne l'étude des mouvements urbains, pour ensuite aborder rapidement l'exemple de Montréal. Enfin, avant de conclure, je dirai quelques mots du thème de l'action collective sur le terrain institutionnel et ce qu'on peut en retenir pour l'instant.

I. ÉTUDE DES MOUVEMENTS SOCIAUX

Alors que dans les années 1960 on a souligné que l'étude du changement accordait peu de place aux mouvements sociaux, quinze ans plus tard, ce constat ne tenait plus (Della Porta et Diani, 2006: 1). L'étude des mouvements sociaux était devenue un domaine de recherche dynamique. Rétrospectivement, il apparaît que celui-ci n'a cessé de prendre de l'expansion. Ce succès – qui s'explique dans une large mesure par la dissémination de l'action collective comme moyen de faire échec aux inégalités et

de porter des demandes de reconnaissance sociale de la part d'individus et de groupes aux prises avec diverses formes de discrimination s'est propagé dans tous les secteurs d'activité – a conduit les chercheurs à revoir les paradigmes et les modèles d'analyse établis (Mathieu, 2004) et donné lieu à des études comparatives plus fréquentes et mieux documentées. On a étendu les recherches à divers phénomènes contestataires comme les révolutions, les luttes de libération nationale ou celles qui se mènent dans les pays engagés dans la transition démocratique (McAdam, Tarrow et Tilly, 2001). On a pris en compte les dimensions relatives à la subjectivité des acteurs (Dubet, 2004; McDonald, 2004) et aux émotions (Goodwin, Jasper et Polletta, 2001). Enfin, on a poursuivi l'examen des ressorts de l'action collective en effectuant des analyses plus fines des motivations des acteurs, mais aussi des conditions et des contextes de l'action, soit en considérant les ressources symboliques et les ressources provenant de l'accès à l'information (Melucci, 1996), soit en prenant en compte les dimensions aussi bien internationales que transnationales dans les rapports à l'engagement de la part des acteurs (Tarrow, 2005).

Ces remarques préliminaires n'avaient pas la prétention de rendre compte de la diversité des orientations ou des perspectives qui ont marqué le développement de la sociologie des mouvements sociaux des dernières années, y inclus les controverses qui les ont accompagné sur le plan théorique et méthodologique. Tout comme elles ne visaient pas à établir les limites de ce domaine d'étude à partir de la notion de mouvement social. D'une manière beaucoup plus limitée, je voulais simplement attirer l'attention du lecteur sur le fait qu'on est en présence d'un objet de plus en plus diversifié et dont la contribution à l'analyse des rapports sociaux se combine à plusieurs sociologies sectorielles (sociologie des professions, sociologie des médias et des communications, sociologie de la science, sociologie de l'environnement, sociologie de la culture). Dès lors, est-ce que des termes moins connotés comme « sociologie des mobilisations » (Fillieule et Péchu, 1993) ou « sociologie de l'action collective » seraient de nature à mieux rendre compte de ce domaine d'étude? On pourrait d'ailleurs avantageusement remplacer sociologie par « étude », étant donné le caractère de plus en plus multidisciplinaire des contributions à l'analyse de l'action collective et des mouvements sociaux. Mais cela est une autre question.

Le fait de parler de « mouvement social » ne doit toutefois pas nous faire oublier

que nous sommes en présence d'une réalité des plus hétéroclites, qui comporte non seulement des événements, des processus et des mécanismes nombreux et interactifs (McAdam, Tarrow et Tilly, 2001), mais aussi des composantes de divers ordres – reliées notamment à la subjectivité des acteurs – dont l'inscription dans le champ institutionnel provoque des tensions que les acteurs sociaux ont beaucoup de difficulté à maîtriser. C'est en partie ce qui permet d'expliquer le caractère ambivalent de l'action collective, caractéristique des mouvements sociaux contemporains (Maheu, 2005).

Néanmoins, jusqu'à quel point existe-t-il un consensus parmi les chercheurs en ce qui a trait à la nature de l'action collective associée en général à l'idée de mouvement social? À titre de forme particulière d'action collective, les mouvements sociaux sont révélateurs des conflits et des tensions qui sont propres aux sociétés contemporaines (Maheu, 1995), même si des nuances pourraient être apportées en ce qui a trait à leur portée. À cet égard, Alain Touraine (2002) – mais cela est vrai aussi pour d'autres chercheurs (Offe, 1997; Melucci, 1989) – a insisté sur le fait que les mouvements sociaux ont contribué à construire des espaces de reconnaissance permettant aux acteurs sociaux de devenir des agents autonomes et d'agir en conséquence.

À noter, une telle conception de l'action collective – qu'on retrouve davantage dans la tradition européenne de recherche sur les mouvements sociaux – peut s'appliquer à divers types de contestation sociale, incluant des « revendications autoritaires d'ordre social ». Toutefois, les travaux portant sur ce dernier type de phénomènes demeurent plus rares par comparaison à ceux portant sur les conduites collectives engagées sur la voie de la justice et du progrès social. C'est principalement à ces derniers auxquels je me référerai dans les pages suivantes.

2. UNE NOTION CONTROVERSÉE

À l'usage, la notion de mouvement social s'est avérée des plus controversées. Peut-être est-ce moins vrai depuis le milieu des années 1990, mais jusque-là celle-ci était appréhendée de manière très différente des deux côtés de l'Atlantique. Cohen et Arato (1992) résument bien les perspectives divergentes qui sont apparues dans les années 1970 aux États-Unis et en Europe afin de rendre compte des nouvelles formes

de mobilisations et de contestation qui prenaient place sur le terrain de la société civile autour d'enjeux où les clivages en termes de classes pouvaient être brouillés ou passer au second plan. C'était le cas pour une série de mobilisations par rapport à des problèmes ou à des enjeux divers (civiques, environnementaux, féministes, culturels, de santé ou d'éducation). En voulant se démarquer du modèle d'analyse « classique » élaboré en référence à la théorie du comportement collectif, les chercheurs ont mis en avant de ce côté-ci de l'Atlantique le paradigme de la mobilisation des ressources alors qu'en Europe on proposait celui de l'identité ou « des nouveaux mouvements sociaux ».

L'opposition entre ces deux paradigmes est bien connue (Cefaï, 2007; Bash, 1995; Cohen et Arato, 1992; Melucci, 1989). S'ils partagent un certain nombre de convictions ou de traits communs¹, on a longtemps pensé qu'ils divergeaient sur l'essentiel, c'est-à-dire le sens ou la finalité de l'action et la construction de l'identité. De telles divergences² continuent d'être présentes aujourd'hui dans nombre de travaux, même si elles n'ont plus la même signification qu'auparavant (Hamel, Lustiger-Thaler et Maheu, 2013).

Ce constat découle du fait que la notion de mouvement social est avant tout un construit théorique. Cela est peut-être une évidence. Mais il n'est pas inutile de le rappeler. Dès lors on doit préciser les éléments théoriques à partir desquels on propose de cerner les composantes du phénomène que la notion vise à éclairer.

On reconnaît en général que la notion de mouvement social n'est pas construite d'une manière aussi formelle par les chercheurs faisant appel à la théorie de la mobilisation des ressources, par comparaison aux chercheurs qui se rattachent à la théorie des nouveaux mouvements sociaux. Il n'en reste pas moins que ceux-ci appréhendent l'action collective à partir d'exigences plus fortes qu'ils ne le faisaient auparavant (Mathieu, 2004; Della Porta et Diani, 2006). Dans une large mesure toutefois, ces travaux de recherche n'évoluent pas moins à l'intérieur des contours d'une sociologie sectorielle, tournée en priorité vers une compréhension de l'articulation des principales composantes de l'action par opposition à une perspective visant une compréhension des rapports sociaux.

Il en résulte dans ce cas des exigences théoriques plus fortes, celles-ci découlant d'une « problématique et (d')une sociologie générales de la structuration sociale »

(Maheu, 2005 : 19). En d'autres termes, dans cette perspective, l'étude des mouvements sert avant tout de point d'entrée à l'étude des rapports sociaux et des tensions qui les produisent. Ce n'est pas que l'étude des mouvements sociaux lorsqu'elle est définie sous l'angle d'une sociologie sectorielle n'a pas son utilité. Mais en étant tournée en priorité vers les composantes et la dynamique de l'action, elle ne conduit pas à appréhender la portée de l'action sur les « formes sociétales », ni à s'interroger sur sa signification pour les acteurs. C'est pourquoi elle mérite d'être couplée à une perspective visant à éclairer les « contraintes structurelles plus globales » de l'action collective, tout en demeurant en tension avec elle. À ce sujet, je pense qu'on peut dire que la théorie des « nouveaux mouvements sociaux » – en particulier dans le cas des recherches récentes qui conservent certains liens, même lointains, avec ce paradigme – continue de se démarquer des travaux qui, par un biais ou un autre, peuvent être associés à la théorie de la mobilisation des ressources. Ce qui m'amène à considérer l'exemple des travaux sur les mouvements urbains.

3. LES MOUVEMENTS URBAINS³

L'étude des mobilisations sociales et de l'action collective par rapport aux enjeux urbains constitue un domaine des plus marginaux à l'intérieur de la sociologie des mouvements sociaux, si on considère la somme des travaux consacrés à ces mobilisations par comparaison à l'étude d'autres types de mouvements sociaux (Hamel, Lutiger-Thaler et Mayer, 2000; Hamel, 2014). En outre, on même peut parler d'« isolement » des travaux sur ce thème au cours des années 1960 et 1970 par rapport à l'ensemble des études sur les mouvements sociaux (Pickvance, 2003). C'est dans une large mesure ce qui explique pourquoi l'étude des mouvements urbains a été amenée à fournir davantage d'attention aux relations qui existent entre l'action et son contexte et, à l'inverse, pourquoi elle a négligé certaines dimensions fortement traitées par l'ensemble des travaux sur les mouvements sociaux comme les processus de mobilisation (Pickvance, 2003).

L'étude des mouvements urbains s'explique avant tout par l'émergence de luttes, de mobilisations et de conflits très nombreux dans les années 1960 et 1970 autour des questions de planification et d'aménagement urbains. Au cours des cinquante

dernières années, à diverses occasions et sous différentes formes, ces mouvements se sont mobilisés dans un grand nombre de villes contre des injustices sociales, en ayant recours à divers modèles d'action. Ils ont contribué à transformer les représentations sociales de la ville en attirant l'attention des élus, des médias et de l'ensemble de la population sur les inégalités qu'engendraient maintes fois les politiques urbaines. De ce fait, ils ont réitéré le principe du «droit à la ville» et contribué à formuler des solutions aux problèmes sociaux reliés à l'aménagement et au développement urbains (Harvey, 2012).

Les mouvements urbains ne constituent en rien une réalité homogène, tant sur le plan social, organisationnel, qu'idéologique. On doit aussi se prémunir contre la tentation de les assimiler à toutes les mobilisations sociales qui surviennent dans les villes. En d'autres termes, il n'est pas suffisant que des mouvements sociaux prennent place à l'intérieur de la ville pour qu'ils soient qualifiés d'urbains. C'est le propre de la majorité des conflits sociaux et de l'action collective qui s'y rattache de se dérouler à l'intérieur des villes. C'est pourquoi il m'apparaît utile de prendre à mon compte la distinction faite par les sociologues urbains entre les phénomènes sociaux qui se déroulent à l'intérieur de la ville (*in the city*) par opposition à ceux qui relèvent de la ville proprement dite (*of the city*) ou de sa production. C'est seulement dans ce deuxième cas – qui peut être associé à la planification de la ville et de ses composantes ou être rattaché à une transformation de ses référents culturels – qu'il est possible de parler de mouvements urbains (Castells, 1983).

La portée des mouvements urbains, c'est-à-dire la répercussion de leur action sur l'aménagement des villes que ce soit en termes de démocratisation de la planification et de la gestion urbaines ou en termes d'accessibilité et d'amélioration des conditions de vie pour les populations les plus pauvres n'a pas toujours – c'est le moins qu'on puisse dire – atteint sa cible. Cet aspect mérite aussi d'être souligné (Hamel, 2008). Malgré des victoires indéniables du côté du logement social, des services de proximité, de la mise en valeur du patrimoine, incluant une défense de l'intégrité des quartiers urbains et d'une reconnaissance de leur diversité culturelle, leur action a souvent conservé un caractère «localiste» (Fainstein et Hirst, 1995).

D'une manière plus générale, du moins en Amérique du Nord, en dépit d'un retour en ville des classes moyennes depuis les années 1990, les grandes agglomérations

continuent de subir les contrecoups de l'étalement urbain. Celui-ci entraîne divers processus de ségrégation sociale et spatiale, limitant l'accès aux services urbains et à une redistribution plus équitable dans l'espace pour les groupes sociaux les plus pauvres (Dreier, Mollenkopf et Swanstrom, 2001). À la lumière de cette réalité, il apparaît difficile d'affirmer que les valeurs et les idéaux que poursuivent les mouvements urbains depuis les années 1960 ont transformé les villes d'une manière radicale.

Dès lors, afin de cerner ou d'interpréter l'action de ces mouvements, il est nécessaire de tenir compte des facteurs de production de la ville. En reliant les enjeux urbains à la consommation collective, aux contradictions du capitalisme à son stade avancé et au rôle que joue l'État dans la reproduction de la force de travail, Castells (1972), à partir d'un point de vue structuraliste, avait vu dans les enjeux urbains un lieu stratégique tant pour la construction de nouvelles alliances entre les classes sociales que pour un élargissement des conflits entre le capital et le travail sur le terrain des conditions de vie. Pour Ira Katznelson (1981), au contraire, le traitement différencié des problèmes urbains par l'État – en les isolant de l'exploitation et des problèmes vécus sur les lieux de travail – faisait diversion et brisait la solidarité de classe. Par la suite, quelques années plus tard, Manuel Castells (1983) a revu ses premières analyses en considérant les luttes urbaines et les mouvements qui les portent d'une manière moins mécanique. Le sens de ces luttes n'apparaissait plus canalisé d'une manière aussi exclusive par leur capacité à établir un rapport de forces sur le terrain politique. L'enjeu de la consommation collective tout en demeurant articulée à l'urbain n'avait plus une portée d'emblée subversive, même s'il débouchait encore sur des questions de redistribution et de justice sociale. De surcroît, de nouvelles significations retenaient son attention à savoir la défense des identités culturelles et la production de signifiants relatifs à la vie quotidienne dans les quartiers urbains comme à l'échelle de la ville. En outre, il reconnaît que ces luttes peuvent aussi donner lieu à des mobilisations sociales qui sont susceptibles de transformer en partie le cadre politique et la gestion des services urbains⁴. C'est d'ailleurs cette même perspective qu'il a réitérée récemment dans son étude sur les revendications sociales à l'ère d'internet, prenant comme exemple, entre autres, «Occupy Wall Street» (Castells, 2012).

Même si les recherches sur les mouvements urbains ont accordé une grande attention au contexte de l'action, les chercheurs n'ont pas moins eu tendance, dans plusieurs cas, à fournir aux acteurs des mouvements un poids trop grand par rapport à celui des élus ou des gestionnaires (Pickvance, 1985). Le succès des mouvements peut s'expliquer par un milieu favorable. Les structures d'opportunité politique ou encore la disponibilité des ressources d'un milieu social donné expliquent parfois mieux le succès que la mobilisation ou les stratégies d'action élaborées par les acteurs. Ainsi, les changements observés peuvent découler de décisions prises par les élus auxquels les mouvements ont contribué d'une manière marginale. En un mot, la prudence est de mise avant d'établir que le changement décrit est une résultante de l'action menée par les acteurs sociaux.

L'action de ces acteurs a traditionnellement mis en cause des problèmes reliés à la consommation collective, aux services de proximité et aux conditions de vie. Ceux-ci sont également intervenus dans le fonctionnement des institutions politiques locales. Ils se sont portés à la défense de l'habitat, en particulier pour préserver l'intégrité des quartiers populaires et en garantir l'accès aux résidents, relativement à l'incertitude créée par les projets de rénovation ou de redéveloppement urbain. Par la suite, leur action s'est étendue à l'économie locale, l'intention étant d'articuler l'amélioration du cadre bâti à l'accès à l'emploi et à la lutte à la pauvreté. Dans ces démarches proactives, l'action collective revêtait un caractère nettement pragmatique, par comparaison aux orientations idéologiques qui ont prévalu dans les années 1960 et 1970.

Plus récemment, à partir des années 1990 dans plusieurs villes d'Europe et d'Amérique du Nord, de nouvelles initiatives ont débouché sur un mouvement de réappropriation sociale et culturelle des rues, des quartiers et des villes par le biais d'événements culturels et musicaux sous forme de fêtes populaires sous les bannières «Reclaim the Streets» et «Reclaim the City». Certains y ont vu un moyen d'exprimer une résistance face à la marchandisation croissante de l'espace public. On peut rattacher à ce même esprit le mouvement «occupy» tel qu'il s'est exprimé des deux côtés de l'Atlantique. D'autres acteurs et d'autres chercheurs ont mis l'accent davantage sur le plaisir et la créativité. Dans les deux cas les thèmes traités sont multiples: l'environnement, l'action positive contre les discriminations sexuelles et

raciales, la santé, la qualité de vie. L'aspect ludique est souvent présent aux côtés de l'idée de se réapproprier l'espace public.

Le sens de la fête qui est présent dans ces mouvements n'était pas absent des luttes urbaines des années 1960 et 1970 contre les évictions de locataires ou les démolitions de logements dans les quartiers populaires. Les mobilisations organisées par les protestataires afin de contrecarrer les projets des promoteurs immobiliers ou ceux des instances administratives locales faisaient appel à divers moyens d'action directe, incluant des fêtes populaires sur les lieux des affrontements. Par contre, à cause de leur caractère la fois spontané et diffus, de même que l'absence d'organisations fortement structurées, les mouvements «Reclaim the Streets» poussent plus loin les formes organisationnelles réticulées propres aux « nouveaux mouvements sociaux » et caractérisant déjà plusieurs luttes urbaines des années 1960 et 1970. En outre, grâce à Internet, ces mouvements se sont diffusés très rapidement dans plusieurs pays parvenant à tisser des liens faibles mais multiples entre plusieurs groupes.

Si j'évoque ces dernières formes d'action collective, c'est pour indiquer deux choses. D'abord, même s'ils se définissent en référence à un milieu et à un territoire donné, les mouvements urbains partagent de nombreuses similitudes par-delà leur appartenance locale. Ensuite, l'existence même de ces mouvements passe par un renouvellement de leurs modes d'engagement. Pour autant, ces formes d'action n'échappent pas toujours à une forte institutionnalisation des modèles d'action qui reposent sur une gouvernance et un partenariat accrus avec les pouvoirs publics. Dans ce cas, la marge de manœuvre des acteurs sociaux peut se rétrécir à la suite d'une conformité aux exigences administratives établies par les pouvoirs publics. L'accès aux ressources peut alors facilement devenir un frein à la confrontation et au radicalisme de l'action, comme cela a été observé dans le cas de nombreux groupes communautaires qui ont joué le jeu du partenariat public-privé dans les années 1990.

Quelle a été la portée de l'action de ces acteurs, fortement intégrés aux programmes publics destinés à soutenir le développement des villes et la croissance économique? En général, on sait qu'en s'institutionnalisant leur action est allée en se dégradant.

D'une manière rétrospective, il ressort néanmoins que grâce à leur engagement et à leur détermination, mais étant donné aussi leur présence dans le domaine public – participant à sa définition et fournissant aux acteurs sociaux un espace d'entraide et

de reconnaissance que n'offre pas le marché –, les mouvements urbains ont acquis une légitimité plus grande que celle qui leur était concédée par les pouvoirs publics au début des années 1960. Pour autant, ils demeurent des acteurs sociaux fragiles, avec des ressources limitées. À la faveur des changements urbains récents et de la mise en place d'un nouveau modèle de gouvernance inspiré du néo-libéralisme (Hamel et Jouve, 2006), dans quelle mesure les mouvements urbains peuvent-ils revoir leurs priorités et leur programme d'action?

En faisant référence à la forme empruntée par ces mouvements et à quelques travaux qui en ont traité, je voulais attirer l'attention des lecteurs sur la portée et les limites d'un recours à la notion de mouvement social. Chez Castells (1983), la référence à la notion de mouvement social est explicite – en dépit de quelques ambiguïtés⁵ – et, rétrospectivement, on peut dire qu'elle a permis d'apporter un éclairage utile à la transformation des modèles d'action, mettant en lumière l'articulation des composantes internes à celles du contexte à l'intérieur duquel se déroulent les luttes. À cet égard, à la faveur de leurs expériences passées, mais aussi des transformations empruntées par le développement urbain au cours des dernières années, deux tendances fortes ont émergé. La première passe par l'action sociale bénévole, l'entraide ou l'action associative dans un contexte de gouvernance, de lutte à la pauvreté et de gestion de services de proximité tournée vers la mobilisation sociale dans les quartiers urbains, alors que la deuxième est davantage arrimée aux nouveaux mouvements anti-globalisation (Mayer, 2006) ou aux luttes articulées à une défense de la justice à l'échelle globale.

Cela dit, l'étude empirique des mouvements urbains que je viens d'évoquer d'une manière schématique n'aurait pu être menée à partir d'une définition théorique trop chargée de la notion de mouvement social. Autant cette notion peut être utile afin d'éclairer le sens de l'action, autant elle peut conduire à rejeter ou à mettre de côté trop rapidement des formes de participation et d'engagement dont le statut échappe aux prescriptions théoriques désignées par la notion, en dépit de la signification que les acteurs leur accordent et des incidences qu'elles peuvent avoir en termes de reconnaissance sociale (Fraser, 2003; Blanc, 2006; Cefaï, 2007). En d'autres termes, autant il faut se méfier des définitions qui évacuent les exigences théoriques – ramenant toutes les formes d'action à leur plus petit dénominateur –, autant on doit reconnaître

le caractère provisoire de la notion en tant que construit théorique. Autrement, il devient difficile de saisir cette ambivalence caractéristique des mouvements sociaux contemporains que j'ai évoquée plus haut.

4. L'EXEMPLE DES MOUVEMENTS URBAINS MONTRÉAL

À Montréal, au Canada, à partir des années 1960, les mouvements urbains ont suivi une trajectoire similaire à celle empruntée par les acteurs sociaux dans les principales agglomérations urbaines des pays de l'OCDE. Au cours des années 1960 ils ont été nombreux à se mobiliser contre les projets de rénovation urbaine, les démolitions dans les quartiers populaires, le manque ou l'accès insuffisant au logement pour les classes populaires. Leurs demandes ont aussi porté sur l'absence ou la faible qualité des équipements collectifs et des services de proximité. En plus, ils se sont portés à la défense de l'intégrité des quartiers populaires situés à la périphérie de la ville-centre et ont revendiqué une démocratisation de l'administration locale et de la planification urbaine.

Dans les années 1970, leur action a convergé avec celle d'associations volontaires – souvent des «community organizations» – qui ont maintes fois fourni aux mouvements urbains des réseaux et des ressources leur permettant de s'engager au-delà de luttes défensives. Entre 1973 et la fin des années 1980, le nombre de ces associations est passé de 138 à 1 500, tandis que les subventions qui leur étaient allouées par l'État s'élevaient à 43 millions de dollars canadiens en 1989 (Bélanger et Lévesque, 1992).

Dans les années 1990, à l'instar de ce qui a été observé dans les autres villes nord-américaines, Montréal était résolument engagé sur la voie d'une métropolisation multidimensionnelle. Sa forme convergeait avec celle des régions métropolitaines en expansion (Teaford, 2006). Les rapports sociaux à l'espace ont gagné en diversité au fur et à mesure que les rapports de classe perdaient de l'intensité. On sait que l'urbanisme moderne a tenté d'atténuer les clivages de classes dans l'aménagement des villes en concevant une centralité multifonctionnelle et des espaces publics comme les parcs où pouvaient se côtoyer les groupes et les individus provenant de diverses origines sociales. La démarcation entre quartiers bourgeois et quartiers ouvriers ne

maintenait pas moins une division spatiale qui tendait à renforcer les inégalités sur le plan social.

De nos jours, sur le fond, les rapports sociaux à l'espace n'ont pas complètement dépassé le schéma simplifié auquel a eu recours l'urbanisme moderne. Toutefois, celui-ci s'avère de peu d'utilité pour comprendre les transformations socio-spatiales en cours. Le développement urbain est soumis à de nouvelles contraintes. Les pressions sur l'aménagement des villes proviennent d'un marché globalisé, de demandes sociales plus diversifiées et d'un manque de ressources des villes-centres pour entretenir ou améliorer les infrastructures et les services. Il en résulte des effets multiples et contradictoires : baisse des densités urbaines générales combinées à une densification des zones périurbaines; fragmentation du tissu urbain à la faveur des pressions provenant du marché immobilier; apparition à l'intérieur de l'espace métropolitain de zones bâties dispersées et entrecoupées à l'occasion de zones rurales; formation de vastes conurbations polycentriques.

De nouveaux lieux de spécialisation – technopôles, « edge cities », corridors d'activités, parcs à thèmes, centres commerciaux de type « life style centers » – participent à la construction d'espaces métropolitains, qui deviennent le nouvel horizon à partir duquel les acteurs sociaux peuvent renouveler les référents et les significations urbaines (Mayer, 2006). Pour autant, même si on sait que la redéfinition des enjeux urbains passe de plus en plus par leur articulation à une échelle métropolitaine, cela ne suffit pas à comprendre la nature des transformations socio-spatiales en cours et surtout les orientations de l'action collective. Du point de vue des possibilités de recomposition de l'action par les acteurs sociaux, on peut dire que celles-ci ne sont pas acquises. Si l'action des mouvements urbains au cours de la période allant du début des années 1960 à la fin des années 1980 a contribué dans une certaine mesure à moderniser et démocratiser l'administration municipale et les politiques urbaines, qu'en est-il depuis le début des années 1990?

Le slogan du « droit à la ville » a revêtu plusieurs significations à la faveur des contextes culturels où il a été mis en scène (Mayer, 2009). Sa portée subversive ou pragmatique variait selon les traditions culturelles ambiantes. À Montréal, sous-jacent aux demandes sociales de démocratisation de l'administration locale, le « droit à la ville » a passé par une série de modalités d'action qui ont pris place autant sur la scène

sociale que politique. On peut rattacher cette revendication à un certain nombre de réalisations qui ont contribué, dans une certaine mesure, à moderniser et démocratiser la gestion publique.

Comment caractériser le nouveau cycle de mobilisations sociales qui prennent place autour des enjeux urbains à partir des années 1990? À beaucoup d'égards, les acteurs sociaux continuent de défendre un « droit à la ville » similaire à celui préconisé par plusieurs générations de militants au cours des décennies précédentes. Ils continuent de s'opposer à des projets de développement urbain qui menacent leur qualité de vie, comme cela a été le cas en 2004 et 2005 dans la lutte contre le déménagement du Casino de Montréal dans le Sud-Ouest afin de relancer ses activités. Cela a été également le cas de la mobilisation sociale dans le même arrondissement à propos d'un projet de développement immobilier par un promoteur privé dans l'ancien secteur 'Griffintown', avec un volet résidentiel important. Les citoyens et les groupes qui partageaient leur point de vue comme le Regroupement Économique et Social du Sud-Ouest (RÉSO) ont demandé de meilleures pratiques en matière de développement durable, davantage de services de proximité, de même qu'un pourcentage plus élevé de logements destinés aux ménages à faible revenu.

Lors d'une enquête effectuée en 2002-2003 auprès d'organisations communautaires localisés dans quatre sous-régions du territoire métropolitain de Montréal et actifs dans quatre domaines d'activités (concertation locale, services sociaux, culturels et de loisirs offerts à la communauté, animation et aide destinés aux jeunes, soutien à l'employabilité), on a pu constater qu'en dépit du fait que ces acteurs considéraient tous le palier métropolitain comme une échelle pertinente d'action, très peu d'entre eux situaient en tant que tel leur intervention à cette échelle. Pour eux, dans les faits, l'échelle métropolitaine demeurait beaucoup trop abstraite (Fontan et al., 2006).

Chose certaine, ces acteurs « communautaires » dispersés sur l'ensemble du territoire métropolitain de Montréal, qui sont résolument devenus des partenaires de l'État, parviennent plus difficilement que par le passé à établir une jonction avec les mouvements urbains. Cela tient sans doute, en partie, aux changements contextuels qui caractérisent le développement urbain à l'échelle métropolitaine. Il est plus difficile aujourd'hui d'appréhender les changements et les enjeux à cette échelle qu'à celle des quartiers urbains.

Mais des facteurs subjectifs et culturels devraient aussi être pris en compte. À l'instar des autres grandes régions métropolitaines, Montréal est un milieu plus diversifié qu'il ne l'était dans les années 1970 – voire 1980 – à cause de la provenance différente de ses immigrants récents (Germain and Rose, 2000). L'ancienne mosaïque des quartiers urbains de Montréal a donc été bouleversée. La diversité ethnique de la nouvelle immigration n'ajoute pas simplement de nouveaux quartiers ethniques à l'ancienne mosaïque. En même temps qu'on voit apparaître de nouvelles enclaves ethniques dans de nombreux endroits de la région métropolitaine, dans certains quartiers la composition ethnique change d'une manière importante.

On peut donc dire que la nouvelle diversité qui a transformé et transforme le visage de Montréal oblige le milieu « communautaire » (community organizing) et les mouvements urbains à revoir leurs anciennes représentations sociales. L'image sociale et culturelle de la ville ne peut plus être la même. Les modèles d'action et d'engagement social proposés doivent nécessairement en prendre acte.

On comprend dès lors que les enjeux du développement urbain soient plus difficiles à décoder qu'auparavant. Comment lutter d'une manière efficace contre l'embourgeoisement (gentrification) des quartiers urbains sans pour autant pénaliser les citoyens sur place? Comment concilier la lutte aux inégalités sociales et la promotion d'un certain dynamisme économique? Comment accroître l'influence que les citoyens exercent sur les choix d'aménagement à toutes les échelles de planification tout en préservant leur milieu de vie? Voilà quelques-uns des dilemmes auxquels se trouvent confrontés les mouvements urbains depuis les débuts des années 1990 et par rapport auxquels ils peinent à trouver des réponses. Ces acteurs ne demeurent pas moins convaincus de la nécessité de continuer à défendre et promouvoir un « droit à la ville » qu'ils associent à la justice sociale.

5. L'ACTION COLLECTIVE SUR LE TERRAIN INSTITUTIONNEL

À l'instar des autres mouvements sociaux contemporains, les mouvements urbains

ont entretenu des rapports conflictuels aux institutions. Cela s'explique par la nature des demandes formulées par leurs acteurs, rattachées à des valeurs de justice sociale qui entraient en conflit d'une manière fondamentale avec les intérêts économiques dominants. Mais cela s'explique aussi par la présence d'adversaires au sein de ces institutions défendant ces mêmes intérêts. Dès lors, les mouvements urbains se sont placés d'emblée dans une position d'extériorité à l'État et au marché. Toutefois, le développement du capitalisme et les nouvelles formes de l'espace urbain – notamment le redéploiement industriel et ses conséquences sur l'emploi dans les quartiers populaires en périphérie des centres à partir des années 1970 – ont conduit les acteurs sociaux à revoir leurs discours et leurs stratégies et par conséquent à redéfinir leurs positions à l'endroit de l'État et de l'ensemble des institutions. C'est ce qu'on peut aussi associer à un virage pragmatique de la part de ces acteurs.

D'un autre point de vue, on peut dire que les changements survenus dans la structuration du marché, la transformation des modes de vie et la définition des processus de régulation ont entraîné sinon une crise du « programme institutionnel » (Dubet, 2002) du moins une fragilisation des institutions. Cela aussi peut aider à comprendre pourquoi, dans de nombreux secteurs d'activités, les acteurs sociaux ont choisi d'intervenir davantage sur le terrain institutionnel. C'est ce qu'on a observé à partir des années 1980. Les institutions n'étant plus en mesure, comme par le passé, de fournir aux acteurs autant de garanties ou d'assurance à l'égard des modes d'intégration sociale, on a assisté à l'émergence d'une non-correspondance accrue entre acteurs et institutions (Hamel, Lustiger-Thaler et Maheu, 1999). C'est aussi ce qui explique pourquoi les acteurs sociaux hésitaient moins que par le passé à s'engager sur le terrain institutionnel.

Sans refaire l'analyse des relations entre les mouvements sociaux et les institutions ou celle de leur transformation (Hamel, Lustiger-Thaler et Maheu, 1999; Hamel, Lustiger-Thaler et Maheu, 2013), on doit mentionner que ces relations ont nécessairement été marquées par les changements survenus autant sur le plan du contexte – notamment en référence à la globalisation et à l'individualisation accrue des rapports sociaux – que sur le plan des registres d'action, ouverts davantage à une reconnaissance de la subjectivité des acteurs et de leurs prérogatives (Hamel, 1995), alors qu'une articulation différente entre besoins individuels et besoins collectifs

conduisait à revoir les termes du processus d'institutionnalisation (Melucci, 1996 : 89 et suiv.). Il ressort qu'en s'engageant d'emblée sur le terrain institutionnel, les mouvements sociaux et leurs acteurs ont exploré de nouvelles voies de conflictualité institutionnelle. En expérimentant des modalités d'appartenance, de reconnaissance et de capacité à faire des choix (Lustiger-Thaler, Maheu et Hamel, 1998), les acteurs sociaux ne visent plus à transformer les institutions de l'extérieur, mais contestent de l'intérieur les structures hiérarchiques qui les définissent. Cela exige que l'on s'éloigne aussi bien de la thèse des rapports d'extériorité aux institutions que de celle de l'institutionnalisation partielle qui ont fortement marqué les principaux courants de recherche des 1980 et 1990.

On n'a pas encore tiré, me semble-t-il, toutes les leçons des conflits ou des affrontements, mais aussi des processus de reconnaissance qui engagent les acteurs des mouvements sociaux sur le terrain institutionnel. On peut y faire référence d'une manière rapide et schématique pour l'instant en fournissant l'exemple de l'interaction entre mouvements sociaux et dispositifs délibératifs ou, plus généralement entre acteurs sociaux et débats publics (Hamel, 2008).

Même si on peut affirmer que « l'institutionnalisation du débat public est un facteur de démocratisation de l'action publique » (Rui, 2004), il n'en demeure pas moins que ces dispositifs ont peu démocratisé en tant que tel les processus décisionnels. À première vue et d'une manière paradoxale, ce sont surtout les élites – politiques, gestionnaires, professionnelles – qui ont bénéficié de ces dispositifs, les utilisant soit pour prévenir des réactions de type NIMBY, soit pour anticiper et détourner d'autres conflits éventuels, voire pour renforcer leur expertise et accroître leur légitimité. Dès lors, si ce sont avant tout les élites qui en bénéficient le plus, comment peut-on prétendre que de tels dispositifs contribuent à une démocratisation de l'action publique ?

Répondre à cette question implique de tenir compte du fait qu'au départ la démocratie délibérative et les dispositifs qui la matérialisent comportent des incompatibilités importantes. Comme le mentionne John Médéaris (2004), la démocratie délibérative repose sur une forte promotion de l'inclusion sociale tandis que les mouvements sociaux doivent souvent avoir recours à la contrainte afin d'être reconnus à titre d'acteurs légitimes. En d'autres termes, pour les promoteurs de la

démocratie délibérative, des relations de pouvoir égalitaire reposent sur des échanges non contraignants entre les participants. À l'opposé, les acteurs des mouvements sociaux n'hésitent pas à recourir à des tactiques coercitives pour promouvoir la démocratie. Cela leur est nécessaire pour obtenir une reconnaissance sociale leur permettant de pouvoir accéder et/ou se faire entendre sur la scène publique.

Iris Marion Young (2001) partage dans une large mesure le point de vue de Médéaris (2004). Selon elle, les acteurs des mouvements sociaux n'ont pas confiance dans cet appel général à la délibération. Pour les activistes, il apparaît que dans la vie politique de tous les jours les inégalités structurelles favorisent en général les acteurs qui sont en position de pouvoir.

Pourtant, malgré la justesse des remarques de Young (2001) et de Médéaris (2004), on constate que les acteurs des mouvements sociaux acceptent de plus en plus de participer à divers forums de débat public et qu'ils y trouvent en partie leur compte, malgré les limites qu'ils ne manquent pas de souligner par ailleurs résultant de tels engagements (Laforest, 2000).

Pour revenir à la question des effets découlant des dispositifs délibératifs en termes de démocratisation, ceux-ci peuvent être éclairés à condition de tenir compte de la diversité des processus engagés. Comme le souligne Jean-Michel Fourniau (2007), prenant l'exemple des scènes de débat où s'expriment les conflits d'aménagement, deux logiques s'affrontent dans ces forums : une logique de l'argumentation ou de la délibération – permettant aux protagonistes de réviser leur position, voire de modifier la place qu'ils occupent au départ – et une logique de la décision, qui demeure fondée sur des rapports de forces. Alors que dans le cadre de la logique de la délibération la place des protagonistes se définit à l'occasion des échanges qui sont favorisés par les modalités du débat public en place – permettant à chacun d'apporter une contribution à la compréhension du problème ou des enjeux – il n'en va pas de même au moment de la décision où ce sont les rapports de forces entre les acteurs en présence qui prévalent.

Comment rendre compte du conflit qui prévaut entre ces deux logiques ? Jusqu'à quel point les mouvements sociaux – qui ont fait la promotion de la démocratie participative mais aussi de la délibération incluant les dispositifs délibératifs mis en place ces dernières années sous diverses formes –, considèrent-ils que leurs

interventions sur les scènes instituées de débat public contribuent à démocratiser l'État ? Quel bilan peut-on faire de leur action à ce sujet (Bacqué et al., 2005)?

CONCLUSION

La notion de mouvement social a été et demeure une notion des plus controversée, même si les conflits d'interprétation à ce sujet ne véhiculent plus des divisions aussi importantes que cela n'était le cas dans les années 1970 et 1980. L'opposition entre, d'un côté, une vision « maximaliste » de l'action collective dans le sens d'une lutte pour l'historicité telle que formulée par exemple par Touraine (1978) et, de l'autre, une vision minimaliste, qui ramène toutes les formes d'action collective, indépendamment de leur portée subversive, au même dénominateur commun sous l'angle d'une contestation, comme c'est le cas avec la théorie de la mobilisation des ressources, ne continuent pas moins de ressurgir dans les études effectuées ces dernières années. C'est du moins ce qui peut être observé en examinant un certain nombre de travaux récents alors qu'on peut établir une distinction entre, d'un côté, les recherches tournées d'emblée vers la compréhension des enjeux de société et, de l'autre, celles qui tentent au contraire en priorité d'éclairer les composantes et les mécanismes inhérents à l'action.

À noter, l'opposition que je viens d'évoquer n'a pas été néfaste ou préjudiciable au développement de la sociologie des mouvements sociaux. Elle est plutôt constitutive des tensions qui ont alimenté ce domaine d'étude. À cet égard, il m'est apparu utile de considérer l'étude des mouvements urbains. Même si Castells a proposé une conception générique des mouvements urbains – qui tend à niveler leurs effets effectifs ou potentiels, considérant aussi bien les mobilisations « radicales » que celles ayant une portée subversive plus faible –, il ne considère pas moins l'action de ces mouvements à partir d'une perspective théorique exigeante. C'est grâce à celle-ci qu'il est en mesure d'éclairer comment, dans son articulation au local et au global, l'action collective parvient à transformer les significations urbaines et les rapports sociaux à l'espace.

Toutefois, à elle seule la notion de mouvement social ne peut rendre compte de l'action collective aujourd'hui, en particulier si on considère le terrain institutionnel

sur lequel elle se déploie. En partant d'une définition « maximaliste » (Blanc, 2006) et des exigences qu'elle impose à l'analyse, une foule d'événements ou de processus sont négligés ou simplement ignorés, parce que la théorie les révèle insignifiants au départ. Dans cette perspective, même si on peut évoquer qu'une tension entre le concept et sa matérialité est de mise (Maheu, 2005), celle-ci ne peut suffire à rendre compte de la très grande diversité des formes qu'emprunte l'engagement des acteurs.

Les épreuves auxquelles font face les acteurs sociaux engagés dans l'action collective – sans parler de l'ambivalence qui caractérise les mouvements sociaux contemporains – correspondent très mal à l'image d'homogénéité que véhicule invariablement la notion de mouvement social. Malgré cela, la notion n'a pas moins contribué à faire avancer la sociologie de l'action collective. Mais, comme toutes les notions en sociologie, elle demeure fortement marquée par l'usage que les chercheurs en ont fait.

Au-delà des controverses qui la caractérisent, la sociologie des mouvements sociaux a permis de dégager un certain nombre d'éléments de consensus parmi une majorité de chercheurs. Cela concerne aussi bien le rôle des organisations, la diversité et le caractère submergé des formes de l'action, l'importance de l'identité et de la subjectivité dans la structuration des capacités d'action que la nécessité de tenir compte aussi bien du contexte que de l'action pour éclairer le sens des luttes et des mobilisations. À cet égard, la notion de mouvement social sous l'angle d'un construit théorique a joué un rôle indéniable.

Si je reviens à la question posée dans le titre de mon texte et en prenant en compte la diversité des formes et des orientations que recouvre l'action collective, on peut dire que la notion de mouvement social comporte un certain nombre de limites, à commencer par sa capacité à rendre compte du caractère ambivalent des pratiques sociales engagées sur le terrain institutionnel. Si on veut continuer de recourir à la notion, il faudra trouver un moyen de dépasser ces limites. D'ailleurs, même si on peut continuer à dire qu'avant d'être politiques ou culturels, ces mouvements sont avant tout sociaux, certains soulignent qu'ils sont de plus en plus politiques, mais aussi, dans une large mesure, culturels (Johnston, 2014).

Peut-on répondre par oui ou par non à la question posée : est-ce que la notion de mouvement social est aujourd'hui une notion désuète? Les processus sociaux

engagés dans l'action collective sont dynamiques. À certains moments, dans certaines conjonctures, leur portée donne l'impression qu'on est en présence d'une réalité dotée d'une certaine densité, que la notion de mouvement social peut aider à saisir. Cela a été cas des mouvements verts dans les années 1980 et des mouvements de femmes dans les années 1970. Dans le cas des mouvements urbains et de leur résurgence, la référence à la notion de mouvement social aide à repérer des éléments de continuité et de transformation dans un cadre urbain de plus en plus globalisé et où les enjeux de reconnaissance et de justice sociale viennent à l'avant-plan.

En dernière analyse, je pense que pour répondre à la question on doit s'en remettre au programme de recherche qu'on entend poursuivre. Que veut-on comprendre au juste? Quel est l'objet de recherche auquel on accorde priorité? À certaines conditions, dans le passé la notion s'est révélée utile. Cette utilité passée ne présage pas toutefois de son usage futur.

On peut rappeler que dans le passé ce sont avant tout les pratiques sociales qui ont forcé les chercheurs à revoir leur définition théorique de l'action collective et des mouvements sociaux. Je ne pense pas que ce soit différent maintenant. Qu'est-ce qui devrait retenir l'attention des chercheurs en priorité? À quelles épreuves – à quelles difficultés – les acteurs font-ils face à travers leurs mobilisations et leurs engagements aujourd'hui? Si on peut répondre à ces questions en connaissance de cause, on sera davantage en mesure de dire si la notion de mouvement social – en dépit des conflits théoriques qui lui sont sous-jacents – peut encore être utile aux chercheurs et aux acteurs.

NOTES

1. C'est du moins le point de vue de Cohen et Arato : « Despite crucial differences, both paradigms assume that social movements are based on conflicts between organized groups with autonomous associations and sophisticated forms of communication (networks, publics). Both argue that conflictual collective action is normal and that participants are usually rational, well integrated members of organizations. In short, collective action involves forms of association and strategies specific to the context of a modern pluralist civil society» (Cohen et Arato, 1992: 496).

2. À noter, la référence à deux paradigmes opposés a pour effet de gommer les divergences qui prévalent

parmi les chercheurs qui sont associés d'une manière générale à l'un ou l'autre de ces paradigmes. On peut penser à titre d'exemple aux lectures contrastées que font, d'une part, Pakulski (1995) et, d'autre part, Eder (1995) concernant l'articulation des mouvements sociaux aux classes sociales.

3. À l'instar de Chris Pickvance (1985), je préfère parler de mouvements urbains plutôt que d'utiliser la notion de « mouvement social urbain » qui implique une capacité de transformation radicale des significations urbaines découlant de l'action collective des groupes associés à ces mouvements. La notion de mouvement social urbain véhicule parfois une certaine image de cohérence qui ne correspond pas à la réalité diversifiée, éclatée tant au plan idéologique, social que politique caractéristique des acteurs engagés dans ces luttes. Tel que le suggère Pickvance (1985), la notion de mouvement urbain permet de désigner les unités ou les composantes (les organisations individuelles) plutôt que le mouvement dans son entier.

4. Margit Mayer (2006) a souligné à juste titre le caractère prophétique de l'analyse faite par Castells en 1983, rappelant que dans une grande mesure son analyse d'alors demeure encore des plus valables.

5. "The term 'urban social movement' always contained a number of ambiguities. Castells himself used the term in two senses: the restrictive and the generic. The restrictive sense arose as follows. Castells argued that citizen action could have one of these three levels of potential urban and political effect; 'participation' (lowest), 'protest' (intermediate) and 'urban social movement' (highest and rarest). (...) This restrictive usage of the term urban social movement was generally abandoned in favour of the generic usage which referred to any and all citizen action irrespective of its actual (or potential) effects" (Pickvance, 2003: 103).

BIBLIOGRAPHIE

- Bacqué M.-H. et al. (sous la direction de) (2005) Ville, action 'citoyenne' et débat public. *Espaces et Sociétés*, 123-4.
- Bash H. B. (1995) *Social Problems and Social Movements. An Exploration Into The Social Construction of Alternative Realities*. New Jersey: Humanities Press.
- Bélanger P.R., Lévesque B. (1992) Le mouvement populaire et communautaire : de la revendication au partenariat (1963-1992). In Daigle G., Rocher G. (sous la direction de) *Le Québec en jeu. Comprendre les grands défis*. Montréal : Presses de l'Université de Montréal, 713-747.
- Blanc M. (2006) Participation et mouvement social: le rendez-vous manqué de la

- sociologie française. *Résumé de la communication dans le séminaire de l'ACI internationale Démocratie participative*. Paris, 13 mars.
- Castells, M. (2012) *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age*. Cambridge: Polity Press.
- Castells, M. (1983) *The City and the Grassroots*. Berkeley et Los Angeles: University of California Press.
- Castells, M. (1972) *La question urbaine*. Paris : François Maspéro.
- Cefaï, D. (2007) *Pourquoi se mobilise-t-on? Les théories de l'action collective*. Paris: La Découverte.
- Cohen, J.L. & Arato A. (1992) *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: The MIT Press.
- Della Porta, D. & Diani, M. (2006) *Social Movements. An Introduction* (second edition). Oxford: Blackwell Publishing.
- Diani, M. (1992) The concept of social movement. *The Sociological Review*, 40(1), 1-25.
- Dreier, P., Mollenkopf, J. & Swanstrom, T. (2001) *Place Matters. Metropolitcs for the Twenty-First Century*. Lawrence, Kansas: University Press of Kansas.
- Dubet, F. (2002) *Le déclin de l'institution*. Paris : Éditions du Seuil.
- Dubet, F. (2004) Between a Defence of Society and a Politics of the Subject: The Specificity of Today's Social Movements. *Current Sociology*, 52(4), 693-716.
- Eder, K. (1995) Does Social Class Matter in the Study of Social Movements? A Theory of Middle-class Radicalism. In Maheu L. (ed.). *Social Movements and Social Classes. The future of Collective Action*. London: Sage, 21-54.
- Fainstein, S. et Hirst, C. (1995) Urban social movements. In Judge, D., Stoker, G. et Wolman, H. (dirs.), *Theories of Urban Politics*, London: Sage, 181-204.
- Fillieule, O. & Péchu, C. (1993) Lutter ensemble. *Les théories de l'action collective*. Paris : L'Harmattan.
- Fontan, J.-M., Hamel P., Morin, R. & Shragge, E. (2006) Le développement local dans un contexte métropolitain. *Politique et Sociétés*, 21(1), 99-127.
- Fourniau, J.-M. (2007) L'expérience démocratique des 'citoyens en tant que riverains' dans les conflits d'aménagement. *Revue européenne des sciences sociales*, XLV(136), 149-179.

- Fraser, N. (2003) Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In Fraser N., Honneth A. (eds.). *Redistribution or Recognition. A Political-Philosophical Exchange*. London: Verso.
- Germain, A. & Rose, D. (2000) *Montréal. The Quest for a Metropolis*. Chichester : John Wiley & Sons.
- Goodwin, J., Jasper, J.M. & Polletta, F. (eds.) (2001) *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Hamel, P. (2014) Urban Social Movements. In van der Heijden H.A. (ed.). *Handbook of Political Citizenship and Social Movements*. Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Hamel, P. (2008) *Ville et débat public. Agir en démocratie*. Québec : Les Presses de l'Université Laval.
- Hamel, P. (1995) Collective Action and the Paradigm of Individualism. In Maheu L. (ed.). *Social Movements and Social Classes. The Future of Collective Action*. London: Sage, 236-257.
- Hamel, P. & Jouve, B. (2006) *Un modèle québécois? Gouvernance et participation dans la gestion publique*. Montréal : Presses de l'Université de Montréal.
- Hamel, P., Lustiger-Thaler, H. & Maheu, L. (2013) Global Social Movements: Politics, Subjectivity and Human Rights. In Sales A. (ed.) *Sociology Today. Social Transformations in a Globalizing World*. Los Angeles: Sage, 171-194.
- Hamel, P., Lustiger-Thaler, H. & Maheu, L. (1999) Is There a Role for Social Movements?. In Abu-Lughod J.L. (ed.) *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges*. Chicago: The University of Chicago Press, 191-200.
- Hamel, P., Lustiger-Thaler H., Mayer M. (2000) *Urban Movements in a Globalising World*. London: Routledge.
- Harvey, D. (2012) *Rebel Cities. From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso.
- Katznelson, I. (1981) *City Trenches*. Chicago: University of Chicago Press.
- Krinsky, J. & Mische, A. (2013) Formation and Formalisms: Charles Tilly and the Paradox of the Actor. *The Annual Review of Sociology*, 39, 1-26.
- Laforest, R. (2000) La consultation publique et les formes d'action collective.

- Politique et Sociétés*, 19(1), 27-48.
- Lustiger-Thaler, H., Maheu, L. & Hamel, P. (1998) Enjeux institutionnels et action collective. *Sociologie et sociétés*, XXX (1), 173-188.
- Maheu, L. (1995) Introduction. In Maheu L. (ed.) *Social Movements and Social Classes. The Future of Collective Action*. London: Sage, 1-17.
- Maheu, L. (2005) Mouvements sociaux et modernité avancée : le retour obligé à l'ambivalence de l'action. In Guay L. et al. (sous la direction de) *Mouvements sociaux et changements institutionnels*. Sainte-Foy : PUQ, 9-34.
- Mathieu, L. (2004) Des mouvements sociaux à la politique contestataire : les voies tâtonnantes d'un renouvellement de perspective. *Revue française de sociologie*, 45(3), 561-580.
- Mayer, M. (2009) The 'Right to the City' in the context of shifting mottos of urban social movements. *City*, 13(2-3), 362-374.
- Mayer, M. (2006) Manuel Castells' The City and the Grassroots. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(1), 202-206.
- McAdam, D., Tarrow, S. & Tilly, C. (2001) *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonald, K. (2004) Oneself as Another: From Social Movement to Experience Movement. *Current Sociology*, 52(4), 575-593.
- Medearis, J. (2004) Social Movements and Deliberative Democratic Theory. *British Journal of Political Science*, 35, 53-75.
- Melucci, A. (1989) *Nomads of the Present. Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. London: Hutchinson Radius.
- Melucci, A. (1996) *Challenging Codes. Collective action in the information age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Offe, C. (1997) *Les démocraties modernes à l'épreuve* (textes réunis et présentés par Sintomer, Y., Le Saout D.). Paris : L'Harmattan.
- Pakulski, (1995) Social Movements and Class: The Decline of the Marxist Paradigm. In: Maheu, L. (ed) *Social Movements and Social Classes. The future of Collective Action*. London: Sage, 55-86.
- Pickvance, C. (1985) The Rise and Fall of Urban Movements and the Role of Comparative Analysis. *Environment and Planning D: Society and Space*, 3, 31-53.

- Pickvance, C. (2003) From Urban Social Movements to Urban Movements: A Review Introduction to a Symposium on Urban Movements. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(1), 102-109.
- Rui, S. (2004) *La démocratie en débat. Les citoyens face à l'action publique*. Paris : Armand Colin.
- Tarrow, S. (2005) *The New Transnational Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teaford, J. C. (2006) *The Metropolitan Revolution. The Rise of Post-Urban America*. New York: Columbia University Press.
- Touraine, A. (1978) *La voix et le regard*. Paris : Seuil.
- Touraine, A. (2002) The Importance of Social Movements. *Social Movements Studies*, 1(1), 81-95.
- Tilly, C. (2003) Conversation with Charles Tilly about his Recently Published Book. *Social Movement Studies*, 2(1), 85-96.
- Young, I. M. (2001) Activist Challenges to Deliberative Democracy. *Political Theory*, 29(5), 670-690.

A Provocation on Social Kinetics

Myrto Tsilimpounidi

DPhil in Social and Political Thought,

Postdoctoral Research Fellow - University of East London, Ministry of Untold Stories,

e-mail: myrtotsil@gmail.com

In this era of extreme austerity, crisis and social uprisings it becomes more and more evident that the neoliberal order has reached a tipping point in its inevitable churn of growth, consumption and profit. Cracks are now manifesting themselves, and it is precisely at this point that radical scholarship can draw attention to the interplay of state oppression, hierarchies and capital. Indeed in the last years there have been a growing number of conferences, special issues, books and workshops directly addressing the milieu of social uprisings around the globe. I have participated in some of these events; in the beginning, with a sense of enthusiasm that as academics and activists we were at last able to discuss both parts of our identity without prioritising that of the “serious academic” in search of objectivity and reliability. Even though this new radical space opened up within the academy, I sometimes felt unease with the ways academics were trying to categorise (and in some cases quantify in colourful graphs and tables) the lived realities of revolutionary uprisings on the streets and squares of our cities.

I am not of course proposing that we should turn a blind eye to the measurable impacts and effects of “crisis” on our everyday social realities. On the contrary, I am suggesting that it is more urgent and timely to start addressing these realities within the academy. Yet, my main anxiety is the prevailing gap between theory and praxis, which ends up producing teleological accounts of social change. In particular, one of the prevailing approaches to this new era of social change is to resurrect theories from the past, apply them to the present situation in order to create an account for the future. I might be addressing the limits of my own discipline here, since this is the main training for sociologists but I am sure that similar teleological accounts of social change can be found in different disciplines. At this point a critical commentator might wonder why I am critiquing this model of knowledge production. The obvious answer would be that finally radical scholarship seeks to account for the growing, ineffable rise of conscious, politically aware citizens around the world that are protesting against inequality, injustice and oppression. Yet, the neoliberal order has impacted on such scholarship, as writings have sometimes sought to enumerate the methods of “success” or “failure” of such movements. The less obvious answer would be that these examples of (so-called) radical scholarship fail to do exactly what they are claiming to be doing: engaging with the milieu of social uprisings. On the contrary they end up reproducing bourgeoisie models and terms for the self-congratulating audience of academic conferences and events.

This model of knowledge production based on methods of “success” and “failure” also unravels the tendency to become disciplined by our own disciplines. Foucault is talking about discipline and punishment through the example of the school and specifically refers to the way disciplines are constructed and furthered by the repertoires of docility. In his words, “disciplinary power appears to have the function not so much of deduction as of synthesis, not so much of exploitation of the product as of coercive link with the apparatus of production” (Foucault, 1997: 153). If we apply Foucault’s argument to our academic disciplines, there is an obvious link between the ways academics are being schooled and the disciplined methods of producing our work. In this light, it seems like a paradox that academic studies are taking forward the notion of resistance but nevertheless adhering to the forms, methods and paradigms that already constitute “a discipline”. An obvious example here is the recent Research

Excellence Framework (REF) exercise in UK academic institutions and the external departmental assessment in Greece in which the “success” or “failure” of academic research is measured according to fixed corporatist institutional “standards” rather than its effects on real-world issues. In other words, the tendency within the academy to measure the “success” and “failure” of social movements (and other real life issues which cannot possibly be measured in such simplistic terms) signifies the omnipresence of the neoliberal university and its disciplinary power.¹

This opens up a bigger question related to the role of public intellectuals (and academics) in the milieu of crisis and rapid social change. Especially in the case of Greece there seems to be a very insidious link between the ideological mediations of crisis and the key spokespersons of this new doctrine. This comes as no surprise as the tendency of the mainstream public intellectuals is to maintain the status quo from which they gained their fame and support. This is not of course a new claim, as historically almost every oppressive regime had its own intellectuals (propagandists) who publicly advocated the norms and standards of the regime. Yet, it is precisely at this turning point that truly radical and unconventional “voices” emerge from the margins of social production. Echoing bell hooks (1990) I agree that the margins should be a space for radical openness. A space in which we can “dream dangerously” (Žižek, 2012), or as the Zapatistas would put it, a space where many worlds fit. In this milieu of crisis then, as citizens, academics, and activists we face the pressing need to take sides and leave aside the mask of neutrality and/or objectivity. If we could ever claim objectivity in our postmodern realities where there is a growing understanding of subjective positioning and thus the need for ethical research and self-reflexivity.

My first proposition here is to move beyond banal claims of objectivity and rather engage with the emergent, contested social realities that resist single readings and fixed definitions. In this suggestion lies the need to abandon the abstract towers of theories and not only look down on the everyday realities but become part of them. In other words, radical scholarship concerned with the milieu of social uprisings has to resist the borders between logos and praxis by challenging the hegemony of theoretical discourse, and instead, locate it in the realm of revolutionary action. To put it differently, scholarship ought not to speak of or for a multitude but to speak from within. This is hardly a new proposal, having rich antecedents in some anarchist

scholarship, radical feminist scholarship and race & ethnicity studies. Yet the logic of thinking alongside and working towards action needs bold, energetic propositions.

In this case it is not a resurrection of a past theory that dictates the methods and tools we use in order to grasp the social milieu, but rather the subversive force of the current milieu should inform and redefine the ways we use to address social change. This approach is what I call theory in action, in which a new dynamic between ways of knowing and ways of being is emerging. Or as Paul Routledge puts it:

“ultimately an activist academia prioritises grounded, embodied political action, the role of theory being to contribute to, be informed by, and be grounded in such action, in order to create and nurture mutual solidarity and collective action” (2009: 90-91).

Graeber (2002) pushes the argument a step further when he claims that it is through such forms of activist engagement, [that] academics can help foster “prefigurative action” by embodying visions of transformation as if they are already achieved, thereby calling them into being. Thus, it is through a theory in action approach and the creation of new categories of meaning that academia can be made relevant to the “everyday concerns of communities beyond the academy” (Routledge, 2009: 83). As I argue elsewhere, this demands a re-working of disciplinary affiliations, the development of new networks of solidarity and different terms if we are to develop productive academic responses to the era of austerity (Tsilimpounidi, 2014). It is in this light that I want to place my short provocation on social kinetics.

SOCIAL MOVEMENT VERSUS SOCIAL STASIS

I am aware that the volume presents a collection of thoughts on social movements. Yet, in light of the above claim that we should be rethinking categories of meaning in relation to social change, I am proposing that we augment our understanding to not merely “movement”, but “stillness” – or *stasis*.² I propose this in several ways, but the initial, visual meaning is generated from the tendency of protesters to gather symbolically together in occupations of public space. There is a deeper point to make regarding the contemporary manifestations of protest-movement: in which mass demonstrations tend to have as their function the (largely still) gatherings in

front of monuments or parliaments. In prior struggles, there was a greater function of visibility, gaining support and mobilising publics in the pre-gathering marches which indeed constituted a growing movement of people towards a predetermined goal. In contemporary struggles, there is more or less immediate gathering at the point of contestation (for example the square), and the movement occurs as a result of police attack or dispersal techniques. As such, stasis becomes a productive counterpoint through which we might understand the social kinetics of uprisings. Mustafa Dikeç (2013) illustrated this notion in his compelling piece on the Turkish uprisings relating the movement of protesters to the imbrication of the disruptive stillness in space.

This reading is in accordance with the theory in action approach as I believe it contains a more accurate sensibility of the “being” and “doing” of what we hitherto have accounted for as ‘movement’. In other words, the uprisings, from Tahrir Square, to Gezi Park to Rio de Janeiro and Syntagma Square to name a few, have demonstrated the paucity of social movement theory to fully attend to the main issues, namely the issue of representation, which is why social movement theory needs further interrogation. The main claim tends to prioritise the need for clear articulation of demands, along with a set of recognisable structures – such as hierarchical structures of representation.

This is in direct conflict with the contemporary uprisings that have been complex, multivalent and often contradictory in their manifestations. The very presence of bodies in public spaces (despite the potential for conflicting agendas) forces a recognition that representative democracy is not applicable. The driving insistence of progression that is inherent in the “movement” model is closely allied with the neoliberal paradigm. Instead, as Athena Athanasiou suggests:

“the very practice of stasis creates both a space for reflection and a space for revolt, but also an affective comportment of standing and standpoint. It is such a corporeal and affective disposition of stasis that derails, if only temporarily, normative presuppositions about what may come into being as publicly intelligible and sensible in existing polities” (Butler & Athanasiou, 2013: 151).

In this sense, stasis does not presuppose stillness, as such, but also implies there is a productive potential to the disruption that happens when the flows of progress, capital, and trade are stopped. If capitalism is all about the circulation and mobility,

then a truly subversive and revolutionary act is to disrupt, to pause, or to dismantle the pre-existing pathways that have led to dogmatic obeisance to capitalism's rules. A strike, for example, is considered 'successful' when it puts a stop to the inevitable functioning of the factory, the municipality or the transport system. The point is not to generate a "way out" but to force political attention (from those in power and the public) onto the issue. This forced attention does not gain political urgency from being spectacular, but from its stasis. Rather, stasis is about taking a stance: it suggests the corporeal, affective and ideological positioning of the self (*stasi zois*). And it is in this light that a "stasis" as an act of self-reflection and of positionality is needed in academia as well, especially in these moments of rapid social change. After all "our inability to imagine alternatives, or to imagine that alternatives can work, may tell us more about the power of the present system than about the alternatives themselves" (Ferrell, 2009: 76). Or, as Graeber puts it, the "revolution over common sense is more strategically important than ever before" (2012: 167).

NOTES

1. Many thanks to the reviewer for pushing my thinking in this regard.
2. The initial breeding ground for this working up of stasis occurred in the Inside/Outside Europe Network workshop in Winchester in June 2013. I am grateful to Marilena Zaroulia, Philip Hager, Marissia Fragkou, Aylwyn Walsh and Mustafa Dikeç along with network members for the stimulating discussion.

BIBLIOGRAPHY

- Butler, J. & Athanasiou, A. (2013) *Dispossession: The Performative in the Political*. Cambridge: Polity.
- Dikeç, M. (2013). Fraudulent Democracy and Urban Stasis in Turkey. *Society and Space – Environment and Planning D*. 14 June. Available at: <http://societyandspace.com/2013/06/14/commentary-by-mustafa-dikec-fraudulent-democracy-and-urban-stasis-in-turkey/> (accessed on 03/12/2013).
- Ferrell, J. (2009). Against Method, Against Authority... For Anarchy. In Amster, R.,

- DeLean A., Fernandez L.A., Nocella II A.J., & Shannon, D. (eds.). *Contemporary Anarchist Studies: An Introductory Anthology of Anarchy in the Academy*. New York: Routledge.
- Foucault, M. (1977) *Discipline and Punishment: The Birth of the Prison*. London: Penguin Classics.
- Graeber, D. (2012) Revolution at the Level of Common Sense. In Campagna F. & Campiglio E. (eds.) *What We Are Fighting For: A Radical Collective Manifesto*. London: Pluto Press.
- Graeber, D. (2002) The New Anarchists. *The New Left Review*. Vol. 13 [online] Available at <http://newleftreview.org/II/13/david-graeber-the-new-anarchists> (accessed on 03/12/2013).
- hooks, b. (1990) *Yearnings: Race, Gender and Cultural Politics*. Cambridge, MA: South End Press.
- Routledge, P. (2009) Toward a Relational Ethics of Struggle: Embodiment, Affinity, and Affect. In Amster R., DeLeon A, Fernandez L., Nocella A. & Shannon D. (eds.). *Contemporary Anarchist Studies: An Introductory Anthology of Anarchy in the Academy*. New York: Routledge.
- Tsilimpounidi, M. (2014) Anti-Conclusions: The Uprising will not be Analysed. In Tsilimpounidi, M. & Walsh, A. (eds.) *Remapping Crisis: A Guide to Athens*. London: Zero Books.
- Žižek, S. (2012) *The Year of Dreaming Dangerously*. London: Verso.

Des semences à la liberté, et la tentative d'institutionnalisation des résistances.

Sur deux mouvements paysans indiens qui placent les semences au cœur de leur lutte

Maddalena Gretel Cammelli

Dr. en Anthropologie, EHESS (IRIS) de Paris - Università di Bergamo,
e-mail: mgcammelli@gmail.com

L'Uttarakhand est un état au nord de l'Inde, qui va des hauts sommets des montagnes himalayennes pouvant atteindre 7000 mètres d'altitude, jusqu'à la plaine, là où le Gange, fleuve sacré des hindous, débouche sur la plaine qui l'emmènera jusqu'au Bengale. Entre les hautes montagnes et la plaine, les sommets se suivent, les uns après les autres, avec une alternance de grands et de petits sommets, les premiers essentiellement rocheux, les suivants entièrement couverts par le vert des forêts himalayennes. Au milieu, l'on trouve le district du Garwhal, dont les montagnes peuvent atteindre jusqu'à 1500, 2000 mètres d'altitude, montagnes totalement recouvertes par les arbres, et dont les terrasses sont cultivées par des paysans. Dans ce milieu, le contact et la relation de l'homme avec son environnement est centrale dans le dérou-

lement de la vie quotidienne et de la vie matérielle des habitants. Ces derniers sont pour la plupart paysans qui trouvent dans l'agriculture et ses produits leur source principale d'alimentation. C'est pour cela que l'attachement à la nature qui les entoure est aussi centrale, et leur sensibilité à celle-ci aussi raffinée.

Cela fait partie des raisons qui ont fait de ce district montagnard un milieu si fortement actif dans la préservation de ses ressources naturelles. Ici, la nature est au premier plan dans la satisfaction des besoins économiques de base : les grandes forêts, les rivières, l'agriculture et les moussons sont en interaction constante avec les communautés locales. Les villageois ont une conscience bien claire de l'importance du milieu naturel pour leur survie. Cette caractéristique avait déjà été soulignée pendant les années 1970. En effet, c'est à partir de cette période que naît le *Chipko Andolan* : un mouvement qui se diffuse dans toute la région pour lutter contre le déboisement de l'Himalaya promu par le *Forest Department*. Les paysans, qui subissaient alors chaque jour les conséquences de la coupe des arbres (terre plus friable qui s'effondre, manque de bois pour le feu et la cuisine, etc.) s'organisaient pour arrêter ce processus. Plus de dix ans de marches dans les montagnes (*satyagraha*), de diffusion de messages entre les villages, de manifestations et de face à face avec les gens chargés de couper ces arbres, amenèrent finalement la victoire de la communauté locale. En 1983, elle obtint un décret interdisant la coupe des arbres dans l'Himalaya. Cette victoire se diffusa dans la totalité des autres régions himalayennes du subcontinent, où l'on adopta finalement le même décret.

Dans la même région, depuis les années 1980, s'est constitué un autre mouvement, le *Beej Bachao Andolan*, mouvement pour la sauvegarde des semences. Il s'agit là d'un collectif de paysans qui s'était organisé face à l'arrivée de la révolution verte, réforme économique promouvant le changement des semences à utiliser pour agriculture, et l'introduction de nouvelles semences à haut rendement. C'est notamment à une présentation de ce mouvement, et aux tentatives d'institutionnaliser ses paroles, qu'est consacré le présent article.

I. LA RÉVOLUTION VERTE

«*Green Revolution*» est le nom donné à la transformation de l'agriculture mondiale

(notamment des pays en développement) fondé sur des innovations scientifiques et technologiques. Ces innovations semblaient au départ devoir ouvrir sur de miraculeuses perspectives. Ultime avancée de la technologie et de l'homme, nouvel exemple de sa capacité à créer pour subvenir à ses besoins : il s'agit ici des semences à haut rendement.

C'est lors de la famine de 1965-66, et confronté à la nécessité d'augmenter la productivité domestique indienne, que la chef du gouvernement, Indira Gandhi, qui avait sollicité l'aide des Etats Unis, accepte d'expérimenter en Inde ces nouvelles graines *miraculeuses*.

À partir de 1967-68, en effet, il s'agira, pour le gouvernement indien, d'ouvrir le secteur de l'agriculture aux nouvelles semences et aux produits chimiques. Il orientera donc les dépenses publiques vers le soutien aux paysans afin de leur donner la possibilité de commencer cette nouvelle agriculture.

La promotion de cette nouvelle technologie passait par différents moyens: la distribution des nouvelles semences HYV (*Hight Yielding Varieties*¹), la promotion de la recherche agricole, l'approvisionnement en engrais chimique et l'accord de crédits aux paysans afin qu'ils puissent faire face aux coûts du nouveau système productif.

Pour que la révolution verte puisse s'accomplir, il fallait que les fermiers accèdent à trois éléments indissociables : les nouvelles semences, les engrais chimiques et un système d'irrigation efficace. Pour rendre possible l'usage de ce nouveau modèle technique, l'Etat s'était chargé depuis le début d'un programme de subvention agraire: le *Retention Price System* (RPS). Ce programme subventionnait les industries semencières afin de mener des recherches dans le domaine technique, mais aussi pour qu'elles puissent lancer dans le commerce les semences et les fertilisants à un prix raisonnable. L'Etat s'investissait également dans la distribution de ces nouveaux éléments. Le plan de subvention devait donc également contrôler les prix sur le marché interne. Les paysans avaient donc droit à un prix particulièrement bas par rapport à l'industrie.

La nouvelle technique agraire prévoyait l'usage simultanée des semences certifiées et des fertilisants, qui étaient censée aider l'augmentation de la productivité des graines, en maximisant ainsi la quantité de nourriture à disposition, dans le cadre d'une technique de monoculture.

Si, avec cette révolution, on a pu noter une croissance de la productivité du blé et

du riz, on a en même temps pu constater une baisse de production (et non de productivité) de toutes les autres cultures.

Le paysan est supposé acheter chaque année des semences et leurs fertilisants : il est donc supposé avoir l'argent liquide qui puisse lui permettre l'achat. Chaque année, il a besoin d'une quantité plus grande de produits chimiques, pour parvenir au même niveau de productivité. Il ne peut arrêter le processus étant sous contrat ; mais aussi parce que l'agriculture chimique gâte le sol, et change l'équilibre naturel des substances nutritives. Un champ qui a été cultivé avec ces produits va mettre quatre ans à atteindre la même productivité qu'avant, avec des semences traditionnelles et une agriculture biologique. Quatre années durant lesquelles il y aura une baisse de production éclatante que les petits paysans n'arrivent souvent pas à affronter. Les nouvelles semences hybrides forcent le monde rural à entrer en contact avec le marché, et forcent les paysans à acheter chaque année de nouvelles semences : il leur faut être dépendants, prendre part au système. La révolution verte ne veut pas seulement augmenter la production du blé : elle veut aussi changer, et change de fait, toute la manière de pratiquer l'agriculture et de se concevoir paysan. Ce qui est en question ici, ce sont les relations complexes entre l'homme et la nature ; entre l'homme et son environnement ; entre l'homme et sa capacité de créer et d'utiliser une technique ; entre l'homme et son incapacité à accepter des limites².

Nous pouvons ainsi considérer la révolution verte comme l'illustration d'une de ces manières par lesquelles on induit les paysans à adhérer à une certaine conception du monde : car l'usage de ces semences hybrides les engage dans une quotidienneté qui n'est plus la leur. Ceux-ci doivent aller au marché vendre leurs produits pour se nourrir. Ils doivent adopter des stratégies de vie qui ne correspondent pas forcément à leurs valeurs.

La possibilité de modifier la façon de vivre des personnes, leur façon non seulement de pratiquer leur travail, mais aussi de concevoir leur rôle et leur identité de paysans, nous renvoie bien entendue à des problématiques d'ordre politique. Il s'agit à mon avis de comprendre quelle typologie de pouvoir est mise en place moyennant cette réforme.

Changer la variété des grains est une ingérence dans la construction de la *vie matérielle*³ du paysan. C'est exercer de fait une action sur l'action potentielle de l'autre,

gérer sa conduite, conditionner son processus de subjectivation. Parce que la variété de semence que l'on utilise détermine l'alimentation de la famille et détermine la disponibilité d'argent, ou de la nécessité qu'on en a. Cela conditionne les choix que le paysan doit accomplir pour gérer sa vie. Cela signifie, chose nouvelle, d'aller au marché vendre ses produits ; utiliser des engrais chimiques dans le sol, jamais utilisés auparavant ; cela signifie enfin cultiver une seule variété de produits, au lieu de toutes les variétés préexistantes. Cela revient à n'être plus satisfait par sa propre récolte au niveau alimentaire, et de devoir la vendre au marché, pour pouvoir se nourrir.

L'usage d'une graine pour un paysan, fait centralement partie de son processus de subjectivation. Cela fait partie de la construction de sa personne en tant que sujet agent de l'histoire, comme sujet agent de sa vie. Parce que la graine pour le paysan est au cœur de son existence, en tant qu'individu, mais aussi en tant qu'homme social et paysan.

Le paysan d'après la révolution verte se voit obligé d'acheter les semences, d'acheter les engrais, d'acheter sa nourriture et de vendre ses récoltes. Il n'est plus l'agent créateur de son travail, il n'est plus l'artisan de la terre ; il est un ouvrier qui travaille avec la terre, qui doit seulement faire ce qui lui est dit : obéir aux méthodes agricoles que l'Etat et les compagnies semencières lui exposent comme étant les meilleures. Le paysan pouvait auparavant se concevoir comme le centre de l'interaction entre la nature et l'homme : l'acteur et le sujet de cette relation. La révolution verte inverse la tendance et engendre une division du travail, des chercheurs spécialisés s'appropriant le rôle innovateur que jouait auparavant l'agriculteur. Le paysan est transformé en un maillon de la chaîne de production, en un simple usager.

Il y a donc un changement du rôle du paysan ainsi que de la perception de son travail. Il y a aussi un déplacement du savoir agraire des champs d'agriculteurs aux laboratoires scientifiques des universités. Le savoir est donc lui aussi au centre de ce changement. Le savoir apparaît finalement comme l'un des facteurs et véhicules permettant l'actualisation d'un nouveau régime de vérité.

Je crois que la révolution verte nous éclaire sur l'essence ou l'existence du domaine de l'économique. Je crois qu'il ne soit pas possible de l'envisager comme un domaine en soi ; du fait qu'il soit, comme tous les autres domaines sociaux, un lieu où le pouvoir s'exprime.

2. LE BEEJ BACHAO ANDOLAN

La venue de la révolution verte, dans le milieu rural himalayen, ne s'est pas opérée dans la passivité et le silence. Une fois terminée la lutte pour la défense des arbres, les activistes du Chipko Andolan retournèrent dans leurs villages et reprirent le travail dans les fermes. La plupart d'entre eux étaient du district du Garwhal, éparpillés dans plusieurs villages juchés sur les montagnes himalayennes.

C'est notamment dans cette région que s'est déroulée ma recherche de terrain, entre août et novembre 2007. Mon but était de tenter d'identifier les réactions locales après l'avènement de la révolution verte. C'est ainsi que, pendant mon séjour, je suis rentrée en contact avec des anciens militants du Chipko, aujourd'hui membres pour la plupart d'un autre mouvement : le *Beej Bachao Andolan* (BBA : *Save the Seeds Movement*).

Vijay Jardhary s'est engagé à plein temps dans le Chipko Andolan pendant une quinzaine d'années. Lorsqu'il rentre chez lui après la victoire de la bataille des arbres, nous sommes dans les années 1980. Entre 1983 et 1985 il essaye avec son père l'usage des semences hybrides avec les produits chimiques. Il s'aperçoit ainsi qu'à l'abondante production de la première saison, succèdent des récoltes de moins en moins fructueuses. Il essaye l'usage des semences hybrides sans les fertilisants. Il en résulte une réduction encore plus grande de la production. Le sol devenait toujours plus empoisonné ; la nourriture avait perdu son goût ; les techniques traditionnelles d'agriculture étaient en train de disparaître ; les paysans étaient de plus en plus dépendants du marché, changeant leur rôle dans leur travail ; la monoculture s'était affirmée comme système de production et la diversité agricole semblait perdue.

Ainsi, en 1987 Vijay Jardhari commence sa recherche sur les semences traditionnelles. L'expérience avec les semences hybrides l'avait convaincu du meilleur fonctionnement des semences traditionnelles, développées sur une durée si longue, et adaptées à leur milieu. Pour accomplir cette tâche il traversa les montagnes à la recherche des semences. En dix ans, il réussit à retrouver les graines de 300 différentes variétés locales. Aujourd'hui, le *Beej Bachao Andolan* est un *mouvement grass-roots*, un mouvement dont les paysans sont à la racine, sans aucune reconnaissance juridique, sans chef ou structure hiérarchique pyramidale. Il s'agit réellement d'un col-

lectif de paysans. Ils s'occupent de questions agraires, de problèmes les concernant directement. Il n'y a pas de représentants du mouvement, même si bien sûr certaines personnes en sont à l'origine. Aucune décision n'est prise par une personne au nom des autres. Des rencontres sont organisées chaque mois entre les groupes des villages avoisinant, ainsi que d'autres plus élargies, regroupant toute la communauté locale deux fois par an (elles peuvent regrouper jusqu'à 200-300 personnes environ). Les décisions sont prises en commun. Les problèmes à affronter sont les problèmes qui se posent chaque jour aux paysans. Les paysans pratiquent une agriculture de subsistance. Ils possèdent tous en moyenne un hectare de terre près de chez eux.

Le *Beej Bachao Andolan* promeut l'usage de semences traditionnelles, ainsi que les techniques d'agriculture traditionnelle. Ceci est appelé le *baranaja* (*bara* signifie douze, et *naja* grain). En effet, les paysans cultivaient traditionnellement douze types de grains différents, notamment pendant la saison des moussons. Cette technique garantissait le fait de pouvoir toujours se nourrir, étant donné que les douze grains cultivés n'ont pas les mêmes caractéristiques de résistance ni de faiblesse face aux maladies et au climat. La diversité permettait aux grains de se renforcer les uns les autres, ainsi qu'aux paysans d'avoir une alimentation variée et complète. Cette technique permet non seulement un usage maximal d'un terrain aussi petit que le leur, mais surtout, il réduit de beaucoup le risque de famine.

Les logiques promues par les nouvelles techniques agraires considéraient la richesse en relation à l'augmentation de la production, où de la productivité sur un même terrain. Pour les paysans au contraire, la richesse n'est pas dans une production plus grande de riz, mais dans la pluralité des produits à leur disposition. La biodiversité est ici la plus grande richesse.

Comme le dit Dhoom Singh Negi "*la graine garde la vie de l'homme qui le tient dans sa main*"⁴. Quand un paysan a sa graine dans la main, dit D.S.Negi, il ne doit pas aller au marché l'acheter. Dès qu'il a sa graine, il peut cultiver ses fruits et légumes, et donc subvenir aux besoins de sa famille. Dès qu'un paysan a plusieurs variétés de grains, du riz, du daal, etc, son petit champ pourvoit à son besoin de vitamines et de protéines : il a tout ce dont il a besoin. Pour eux ces semences ne sont pas seulement la source de la vie, les racines de l'agriculture ; les semences sont en même temps leur aliment, une arme de combat et le symbole de l'autonomie. Les semences tra-

ditionnelles et la technique ancestrale de culture ne doivent pas être oubliées, non pas parce qu'elles représentent la tradition comme quelque chose d'intouchable en soi, de fixe et de nécessairement bon, puisque venant du passé. La tradition doit être préservée de l'oubli parce qu'elle est la connaissance. La connaissance dans le sens qu'elle donne aux hommes les outils et les instruments pour résoudre leurs problèmes : la conscience de leurs besoins ainsi que de leurs droits. C'est seulement quand les individus prennent conscience de leurs capacités, de leurs nécessités et des alternatives possibles qu'ils peuvent être libres. L'enjeu majeur de la révolution verte, dit Biju Negi, a notamment été cette volonté de maîtriser l'agriculture traditionnelle : *“enlever leur savoir aux gens. Lorsqu'on oublie son savoir, on dépend de celui des autres: alors on croit tout ce qu'on nous dit.”*⁵⁷

L'autonomie pour le Beej Bachao Andolan ne se réduit pas à la subsistance alimentaire, même si elle en est une manifestation évidente. L'autonomie pour ces paysans militants est autant alimentaire que spirituelle. Ce concept est intrinsèquement lié à la *tradition gandhienne*. Gandhi est le porte-parole d'une autonomie sans besoin ni désir, et surtout sans aucune dépendance à tout ce qui n'est pas ancré dans l'individu. *“Sois ton propre maître”*, dit B. Negi. Il faut garder le contrôle sur soi-même. Il faut contrôler les bases nécessaires à l'autonomie physique de l'individu et contrôler ses propres désirs.

L'idée d'autonomie arrive à dépasser également celle de l'Etat. *“Nous sommes libres, nous ne devons pas suivre l'Etat”*⁵⁸ : l'Etat, d'ailleurs, reste, bien que cela n'empêche pas les personnes de ne plus en dépendre. L'Etat est présent, comme une sorte de garantie, d'entité que la réalité du monde d'aujourd'hui nécessite. Mais, dans la vision gandhienne de *village republic*, les villages doivent dépendre de l'Etat pour peu de chose. Il faut avoir le contrôle de ses propres besoins. En fait, la vision gandhienne de *village republic* arrive à dessiner un modèle de subsistance économique. Dans l'idéal, les ressources naturelles d'un endroit donné devraient être soumises au contrôle et à la juridiction des habitants de ce même milieu. *Soraj* est le mot à travers lequel s'exprime ce concept. Autodétermination et indépendance: une autonomie autant matérielle que spirituelle. L'autonomie doit donc partir du fort intérieur, pour se déployer ensuite dans la vie matérielle. La semence peut être considérée comme une arme de combat très puissante : la semence est la racine de la vie, la source de

celle-ci. La semence devient ainsi le symbole d'une lutte qui trouve dans l'autonomie sa principale inspiration. La semence devient donc pour les paysans un instrument de revendication de leur autonomie et surtout, de leur droit à l'autonomie, après avoir été le porte-parole d'un système souhaitant contrôler la vie paysanne de l'extérieur. A cela, le *Beej Bachao Andolan* répond en sensibilisant la communauté rurale, afin qu'elle n'oublie pas que ces semences sont l'essence de leur être. Lors des meetings mensuels et annuels du mouvement, les paysans échangent les graines entre eux : pratique aujourd'hui illégale, et pourtant depuis toujours au centre de l'activité agricole. C'est à travers cet échange que les paysans peuvent enrichir la biodiversité dans la région. En effet, dans la pratique agricole traditionnelle, chaque paysan a, dans son champ et chez lui, des semences. Pour lui, le concept de *banque de semences* n'existe pas, car il a sa propre *banque* chez lui et dans son champ. La pratique d'échange de semences permet à la biodiversité de s'enrichir et en est aussi la garante. L'autonomie dont il est question se manifeste à travers l'image des semences, symbole de cette lutte, et s'applique aussi à la totalité de la vie de la communauté. Dans la lutte également, l'autonomie se retrouve à la première place. En effet, dans le *BBA* il n'y a aucun leader ou représentant, aucune personne ne peut se faire porte-parole des besoins et problèmes d'autres paysans. Au centre du mouvement est cette volonté d'autonomie des individus qui arrive jusqu'à affirmer *“les locaux se doivent d'affronter eux-mêmes chaque problème ou question. Nous pouvons les soutenir, mais la lutte est la leur”*. L'enjeu se trouve donc dans la capacité des gens à combattre pour ne dépendre de personne : *“local people have to peek up theirs problems”*⁸. Cette question détermine aussi la structure de l'organisation. Il s'agit d'un vrai mouvement grass-roots : aucun financement n'est accepté pour les projets. Ils ont bien sûr besoin d'argent comme tout le monde, mais ils n'y accordent aucune importance. Ils acceptent uniquement des aides individuelles des gens, qui deviennent ainsi amis du mouvement. Ils n'acceptent pas, par exemple, de financements pour leurs projets, car selon eux c'est ainsi que l'on commence à être contrôlé. Ils veulent avoir une liberté d'action totale : accepter un soutien financier pour un projet limiterait immédiatement leur autonomie d'action. *“On a besoin d'argent pour faire des choses, mais les gens peuvent contribuer comme ils peuvent. Soit ils ressentent le problème très fortement, soit ils ne viennent pas. Les gens peuvent participer avec leur propre argent et se sentir réellement engagés*

*dans le problème. Nous ne voulons pas payer les gens pour qu'ils se mobilisent. Nous nous réunissons deux fois plutôt que dix, mais ce sera plus intensivement.*⁹ Le *Beej Bachao Andolan* est un mouvement qui prend racine dans la terre, dans le sol, mais aussi dans la plus profonde volonté des personnes engagées.

Une vision holistique de la vie et du monde est au cœur du mouvement. Insérée dans cette perspective, l'agriculture n'est pas vécue comme un travail de l'homme sur la terre pour satisfaire ses besoins. "*L'agriculture n'est pas une activité pour nous remplir le ventre : pour nous l'agriculture est culture.*"¹⁰ À l'agriculture sont liées les fêtes, les relations, les rituels. De ce point de vue, c'est grâce à l'agriculture que les hommes se rapprochent de la nature, de ses divinités, de son essence. Et ils peuvent ainsi la comprendre et la respecter. L'agriculteur, pour le *Beej Bachao Andolan*, doit continuer à être le centre de ce processus d'interaction entre la nature et l'homme, contrairement à la révolution verte qui amène une vision très différente du rôle du fermier. Ici, en effet, le paysan est transformé en un acteur de consommation. La révolution verte crée un vrai bouleversement dans la signification du travail de l'agriculteur. Elle veut le transformer en un travail quantitatif et factuel, en le privant de toute la richesse des pratiques qualitatives que ce métier a toujours eu. Le *Beej Bachao Andolan* refuse cette approche. Pour eux, l'agriculteur est le sujet-acteur d'un travail important, précieux et qualitativement riche. La connaissance et le savoir sont de grandes richesses, ainsi que, comme dit auparavant, la voie obligatoire pour l'autonomie et la liberté.

Pour conclure, en 2003 l'Uttarakhand fut officiellement déclaré *Organic State*. Le *Beej Bachao Andolan* a évidemment un rôle important en tant qu'acteur soutenant cette ouverture. Depuis la naissance de l'Etat en l'an 2000, l'Andolan a fait pression sur les ministres et sur l'Etat pour qu'ils prennent conscience de l'urgence du devoir de sauvegarde de la biodiversité. D'après les acteurs du mouvement, il n'est pas certain que l'Etat en ait vraiment compris l'importance. Ceux-ci pensent cependant qu'un changement a bien eu lieu. Avant, l'Etat promouvait l'agriculture chimique, alors qu'aujourd'hui, depuis cette étiquette d'*Organic State*, les paysans sont partout appelés à utiliser l'agriculture biologique.

3. NAVDANYA

La protestation des paysans du *Beej Bachao Andolan* n'est pas isolée et n'est pas seule. Dans la même région himalayenne en effet, l'on trouve une ONG qui exprime les mêmes revendications que celles du BBA. Il s'agit de *Navdanya*, organisation instituée par Vandana Shiva. Vandana Shiva a pris à cœur la cause des paysans, et depuis une vingtaine d'années, elle s'est autoproclamée leur porte-parole. Elle a arrêté ses études de physique quantique pour se dédier à temps plein à la cause de la biodiversité. Elle est l'auteur de quelques dizaines de livres, sinon plus, sur les thèmes les plus actuels : la question de l'eau, du développement, sur le rôle de la femme, du problème des brevets, et de celui des semences. Pour atteindre ces objectifs, Vandana Shiva s'est personnellement engagée, établissant des organismes de gestion et d'action en Inde. Tout d'abord, le RFSTE (*Recherch Foundation for Science, Technology and Ecology*) à New Delhi, puis le *Bija Vidyapeeth*, une ferme située en Uttarakhand, et liée à Navdanya, un projet de recherche agricole, de fait devenue une véritable organisation non gouvernementale.

Vandana Shiva est de plus en plus connue en Europe et en Occident en général : ses livres sont traduits en plusieurs langues, et on peut les trouver dans toutes les librairies et bibliothèques. Son nom a été rapidement associé à celui des Social Forum, dont elle est l'un des principales actrices. Elle est devenue une sorte de leader de l'*altermondialisme* engagé, de ceux qui "envisagent un autre monde possible", et qui disent vouloir commencer à le construire dès maintenant. Il faut remarquer, dans les écrits de Vandana Shiva, une forte catégorisation du monde. Elle parle en effet de la globalisation comme d'un état du monde aujourd'hui, sans jamais vraiment questionner l'entité ou le processus nous ayant mené jusqu'ici. La globalisation, chez elle, est un phénomène qui dépasse les volontés multiples et les vies des hommes. La globalisation est décrite comme une catégorie au dessus, une méga-structure contre laquelle nous ne pouvons rien. Le capitalisme également est présenté comme un concept dont nous ne trouvons pas de véritable définition ou de remise en question. A la base de son modèle d'analyse théorique, nous trouvons la dichotomie mâle - femelle. Le modèle globalisant et capitaliste obéirait à une stratégie *patriarcale*, avec le désir du profit comme dominante et la volonté, non seulement de contrôler, mais aussi de modifier

la nature en la modelant pour ses propres besoins. Dans cette vision, l'homme est mis au centre du monde et de la vie : l'homme comme entité essentiellement masculine, l'homme donc comme force de création, de changement, de production. Diriger le monde dans une perspective de croissance à l'infini, de plier à ses propres nécessités tout ce qui ne s'y plie pas tout seul. Il s'agit d'un modèle enfin qui trouverait dans la monoculture, non seulement des champs à cultiver, mais aussi des cerveaux d'hommes, la voie de son déploiement.

Au contraire, le modèle que Vandana Shiva pose au centre de sa proposition est un modèle trouvant sa source dans la femme et dans l'élément féminin. V. Shiva voit dans cette même image l'essence d'un monde différent. Un modèle, qui, cette fois, ne voudrait pas modeler la nature à ses nécessités, mais bien s'y adapter, pour trouver dans l'harmonie entre l'homme et son milieu naturel, l'essence de ses propres besoins, et dans la diversité naturelle et globale, la plus grande des richesses. *Navdanya* est le nom du projet le plus important et le plus concret développé par V. Shiva. Il signifie "neuf semences", qui représenteraient la source collective de la sécurité alimentaire. Il s'agit désormais d'une organisation non gouvernementale, sa base bureaucratique se trouvant à New Delhi, au siège de la RFSTE, et ses établissements opérationnels en Uttarakhand, notamment dans le village Ram Garh, dans la Doon Valley, au sud de l'Etat peu éloigné du Dehra Dun. C'est là que se trouve le *Bija Vidyapeeth* : sa ferme. Il s'agit d'un projet ayant comme tâche principale la sauvegarde des semences traditionnelles, la protection des "petits paysans", la diffusion du savoir indigène local et la conservation de la biodiversité. *Bija Vidyapeeth* (qui signifie : Ecole des Semences) est la ferme où non seulement *Navdanya* cultive les semences traditionnelles, fait des expérimentations agricoles et conserve les variétés de graines dans une banque de semences ; mais aussi un lieu où sont organisés des cours (workshops) pour indiens et occidentaux, sur des thèmes variés, restant tout de même dans le panorama des intérêts de V. Shiva. Le *Bija Vidyapeeth* est aussi un lieu de rencontre pour les paysans de la région, ceux associés à *Navdanya*. Grâce à la banque des semences, *Navdanya* promeut l'agriculture biologique dans la région en distribuant aux paysans les semences. Une fois que le paysan a accepté et utilisé les semences de *Navdanya*, il devient associé. Les semences sont données gratuitement, en échange de quoi l'agriculteur doit, l'année d'après, soit ramener la même quantité de semences à *Navdanya*¹¹, soit

en donner la même quantité à un autre agriculteur. Un processus qui envisage ainsi la distribution et l'élargissement de l'agriculture biologique, qui ne tue pas le sol, et qui permet aux paysans de ne pas s'endetter pour acheter les fertilisants chimiques et les graines certifiées toutes les années. Les paysans sont donc appelés à venir chez *Navdanya* pour y apprendre des techniques agricoles qui correspondent à la tradition. Une fois devenu associé, le paysan vend son surplus (après avoir satisfait ses besoins alimentaires basiques) à *Navdanya*. C'est *Navdanya* qui ensuite vendra ces produits sur le marché, étiquetés sous un seul nom : *Navdanya*. Ni la localité, ni le village de provenance du produit n'apparaîtront sur le paquet.

En devenant le seul acquéreur des produits des paysans, *Navdanya* établit un système de monopsonne¹². La question qui se pose, c'est de savoir si l'on est ici face à une dynamique économique différente de celle proposée par la révolution verte. N'est-ce pas plutôt une dynamique qui recrée les mêmes problématiques que celles qu'elle voulait combattre ? Dans les magasins *Navdanya* à New Delhi ou à Dehra Dun, les prix des produits sont au moins sept fois plus chers qu'ailleurs. C'est-à-dire, à titre d'exemple : un paquet de biscuits coûte en moyen 12 Roupies en Inde, un paquet de biscuit *Navdanya* en coûte 70. Les paysans, comme on l'a dit, vendent les produits exclusivement à *Navdanya* : ce serait donc à *Navdanya* même d'en déterminer le prix sur le marché. Les paysans ainsi, ayant un seul acheteur de leurs propres produits (*Navdanya*), ne sont pas autonomes ni libres des contraintes : ils dépendent en fait de *Navdanya* pour la vente et continuent donc à être des instruments dans les mains de quelques-uns. Vandana Shiva elle-même est la seule et unique volonté décisionnelle et l'unique personnalité responsable des décisions prises par *Navdanya*. A *Navdanya*, V. Shiva est le seul vrai chef, la seule qui signe les ouvrages et les articles, la seule qui gère les financements, la seule qui connaisse vraiment les finances de l'organisation. Même si *Navdanya* représente à présent une organisation bien répandue et avec une activité fertile, je ne crois pas son existence possible sans l'image et la présence de V. Shiva. Au niveau des financements aussi, le principal financeur de *Navdanya* est V. Shiva elle-même. *Navdanya* est financé aussi par un certain nombre d'organisations non gouvernementales européennes. Mais sur le site Internet, il n'y a aucune information concernant les fonds de l'organisation.

A la fin de notre entretien, Vandana Shiva a ainsi synthétisé la philosophie qu'elle

voudrait laisser au monde : “*La monoculture de la pensée est un appauvrissement. La monoculture crée un appauvrissement. La diversité crée la démocratie. Toute ma pensée sociale et écologique se trouve dans ces phrases.*”¹³” Pourquoi alors construire une organisation sans pluralité décisionnelle? Où sont la pluralité et la diversité en pratique chez *Navdanya* ?

Vandana Shiva, moyennant *Navdanya* évidemment, revendique des droits pour les paysans : mais il ne s’agit certainement pas d’établir un processus différent de subjectivation. Il y a en effet une différence marquante entre le *Beej Bachao Andolan* et *Navdanya* : chez l’un l’on trouve une protestation qui prend racine dans la vie des hommes, dans leur travail, dans leur “être” paysan : ils veulent pouvoir continuer à l’être. Chez l’autre en revanche, l’on trouve une protestation qui se concrétise moyennant des revendications de droits, autour de la biodiversité, l’écologie, l’environnement, la propriété intellectuelle.

Que devient une protestation, que devient la vie ou un problème, si l’on fait abstraction de son principal agent, ou acteur, sujet, objet, victime et bien sûr protagoniste ? Où sont les paysans à *Navdanya* ? Lorsque Vandana Shiva parle d’un modèle démocratique où les décisions seraient prises localement : parle-t-elle d’une hypothèse pour le futur ou pour le présent ? Pourquoi ne nous est-il pas possible, en effet, de voir en *Navdanya* un organisme construisant déjà dans le présent cette démocratie ?

Dans cette perspective, que signifie enfin, une *alternative*? Serait-elle quelque chose ayant pour but d’offrir une proposition adaptée à tous les secteurs, ou bien au contraire devrait-t-elle seulement chercher à résoudre certains problèmes parmi d’autres, ne mettant pas en question le système dans sa totalité ?

Je ne crois pas possible de nommer *alternative* quelque chose qui propose si bien l’introduction et l’usage d’une agriculture soutenable et biologique, et cependant trouve dans cette proposition sa limite la plus concrète. Une vraie *alternative* devrait, j’imagine, commencer par s’établir à partir d’une structure et d’un modèle de gestion et de diffusion des responsabilités et du pouvoir qui ne puisse pas tomber dans et ne pas reproduire les mêmes défauts contre lesquels lui-même s’était rebellé.

Ainsi, *Navdanya* pourrait être l’institution ayant cette double nature d’étendre l’état naissant, en même temps qu’elle en assure la continuité (Alberoni, 1981 : 230).

On peut en effet ici trouver une institution qui se veut héritière du mouvement,

mais qui l'est seulement dans l'apparence, dans les paroles. Elle ne peut pas l'être dans les faits, dans l'essence.

Nous trouvons des revendications chez *Navdanya*, mais nous ne trouvons pas une expérience de vie. L'essence de la protestation — ce nouage si spécifique entre une forme de vie communautaire et une pratique de résistance — n'a pas su se maintenir dans le projet de transplantation et de traduction mené par *Navdanya*.

Il n'est pas du tout faux de penser que *Navdanya* s'est appropriée la lutte du *Beej Bachao Andolan*, lui donnant une vie et une reconnaissance nationale et internationale qu'elle n'aurait pas eu autrement. Cependant, cette ré-appropriation a privé la lutte de son essence profonde et vitale. La vie, en tant qu'expérience, s'est, d'une certaine façon, échappée du noyau de la protestation. Chez le *Beej Bachao Andolan* cette protestation trouvait, dans les graines la source de la vie, de l'autonomie, et le symbole et l'essence de la lutte : une lutte qui était donc pour la vie des semences et la vie des paysans, une lutte donc, pour la vie.

Chez *Navdanya*, les graines sont une voie, un objet de revendication ; ces graines semblent pourtant s'être vidées de leur essence la plus profonde : devenues les instruments d'une protestation, elles ne représentent plus l'essence de la vie. La graine s'est institutionnalisée, et, ce faisant, la vie dont elle était le symbole et l'essence, a simplement migré sur un autre plan.

4. CONCLUSION

Institutionnaliser une lutte est la première marche d'un processus qui vise à en neutraliser la vigueur. Une contestation qui ne dialogue pas avec les institutions peut avoir des chances de provoquer des conséquences sociales concrètes. Une lutte institutionnalisée demandera au contraire des droits, des revendications à obtenir, tout en demeurant dans le même cadre social. Une contestation institutionnalisée sera aussi plus facile à encadrer : Vandana Shiva et ses semblables dans le monde se réunissent, des centaines et des centaines d'ONG ensemble, revendiquant un *autre monde possible*. Un autre monde est possible : dans le futur. Pour le présent, d'après les observations faites chez *Navdanya*, il semble difficile d'y trouver les racines ou les bases d'un quelconque système alternatif. Il s'agit en effet ici d'une lutte revendiquant des

droits dans le contexte institutionnel contemporain, une protestation disant “Non” aux injustices politiques. Même si ce “Non” s’oppose et refuse, c’est un “Non” qui continue de dialoguer. Il s’agit d’une réfutation.

Il me semble que l’on peut utiliser, à propos de *Navdanya*, l’expression gramscienne de “guerre de position”. La guerre de position, c’est, chez Gramsci, le parcours qu’une hégémonie doit accomplir pour devenir dominante. Il désigne ainsi une conception du monde qui souhaite fasciner l’ensemble social, c’est-à-dire s’imposer par la séduction. Cette conception est prise dans les dynamiques du pouvoir constitué, elle se bat pour le pouvoir et pour pouvoir un jour, enfin, diriger.

Navdanya ne fait, en fait, qu’imaginer obtenir une plus grande part du gâteau:

“Nearly all antisystemic, antiglobalisation, or antineoliberal movements directed against the continued growth of the neoliberal project primarily seek a better position within the contemporary system, or seek to invert it (...), they seek either a larger slice of the pie, or to tinker with the recipe for the pie¹⁴”.

Je crois que l’on retrouve chez *Navdanya* ce type de résistance au pouvoir. Une résistance institutionnalisée dialoguant avec le pouvoir, qui accepte la frontière de ce qui est possible et impossible aujourd’hui, au quotidien. Cette résistance articule une critique qui forcera le système de pouvoir à se justifier et ainsi à incorporer en soi une partie de cette critique (Boltansky and Chiapello, 1999) : à son avantage.

Navdanya me semble ainsi être l’incarnation de la liberté que l’on a de protester, de se mobiliser pour quelque chose, à la recherche d’un compromis. *Navdanya* est ainsi l’une des expressions possibles de l’espace de liberté que le Capital laisse ouvert aujourd’hui ; une liberté de lutte donc chez *Navdanya*, à ne pas confondre avec une lutte pour la liberté. Parce que justement il s’agit ici d’une lutte qui ne remet pas en question le système lui-même et les dynamiques qui le composent. Il s’agit d’une lutte, d’une résistance qui pourtant reste empêtrée dans le Capital lui-même ; une lutte qui, de fait, capitalise les semences et en fait un outil de revendication dont toute profonde vitalité est absente. La liberté de lutte que nous trouvons chez *Navdanya* trahit l’expérience de la lutte elle-même, en la construisant de manière abstraite.

Il me semble que, face à un régime de vérité tel que celui qui s’exprime dans la révolution verte, où l’accumulation et la croissance sont les seules valeurs et vérités communément acceptées, la lutte du *Beej Bachao Andolan* est en revanche l’image

d'une vie communautaire qui pose une limite sérieuse aux dynamiques impériales de ce système. En effet, ce mouvement paysan, comme nous l'avons vu, prône et pratique l'autonomie alimentaire. Il s'agit de communautés paysannes disposant de petites propriétés sur lesquelles elles peuvent cultiver des graines. Ce sont des organisations familiales, fondées sur le noyau familial. Elles utilisent des techniques traditionnelles d'agriculture qui trouvent dans l'auto-subsistance leur principal but. Ces paysans ne cherchent pas à dégager du profit, mais à avoir tous les jours de quoi manger. Nous trouvons ainsi, juché sur les montagnes himalayennes, un modèle économique de subsistance qui rend ses acteurs autonomes et presque totalement indépendants du marché¹⁵.

Contrairement à l'ONG *Navdanya* qui revendique, elle, le fait d'être en lutte contre la globalisation et donc d'avoir un statut de mouvement de résistance visant la construction d'un *Autre Monde*, le *Beej Bachao Andolan* ne revendique pas un tel statut. Les paysans sont ici engagés dans une lutte les concernant directement, qui concerne leur possibilité de continuer à vivre comme ils le veulent dans le monde, leur possibilité d'existence en tant que paysans. Dans leurs paroles et actions, ce qui est mis en question est leur vie, leur existence, leur liberté et la possibilité de se constituer en tant qu'acteurs et sujets agissant sur leurs vies. Pour ces paysans militants, il n'y a pas un système capitaliste à combattre, il n'y a pas une globalisation qui veut pénétrer leurs champs et attaquer leur autonomie. Tous ces mots et ces entités ne sont que des abstractions loin de leurs vies et de leurs problèmes.

Les paysans du *Beej Bachao Andolan* s'engagent pour des problèmes qui les concernent directement et ils s'opposent à la révolution verte et à ses techniques novatrices avec leur savoir agricole traditionnel. Non parce qu'ils sont conservateurs, mais plutôt parce que ce savoir satisfait leurs besoins et nécessités primaires, contrairement aux innovations techniques.

Il n'est pas question pour eux d'avoir un manifeste de lutte et de révolution dévoilant un autre monde, mais d'affirmer leur droit de vivre comme ils le désirent. C'est justement là où ce style de vie n'est pas compatible avec les nécessités d'expansion et d'accumulation propres au Capital que ce mouvement constitue une limite à l'élargissement de la sphère d'emprise de ce dernier. Et c'est justement là où nous retrouvons cette frontière pour l'expansion du Capital et ses principes, que nous prenons la

mesure de la capacité créative du *Beej Bachao Andolan*. Vivant comme ils le font, ces paysans arrivent de fait à édifier un quelque monde autre, un système indépendant, autonome des dynamiques d'accumulation du capitalisme.

Je crois que l'on peut trouver la singularité de ce mouvement dans sa tâche : avoir l'autonomie pour but. Sa grande richesse réside cependant dans sa pratique actuelle : utiliser l'autonomie pour atteindre ce but, c'est-à-dire l'autonomie comme moyen (Castoriadis, 1975 : 112). La résistance du *Beej Bachao Andolan* est ainsi l'image d'une résistance capable de provoquer la dynamique du pouvoir d'aujourd'hui : une résistance qu'on peut voir comme créatrice et innovatrice, même si pourtant traditionaliste, elle se concrétise dans la construction d'un monde autre, dans la quotidienneté du présent, dans la routine de la vie matérielle, dans le processus constant de subjectivation des paysans. D'une certaine façon, ce sont les artistes d'une conception du monde différente et vraie, prenant racine dans une autonomie qui part d'une nécessité primaire : l'autonomie alimentaire. Il me semble que ce soit là le caractère plus singulier du *Beej Bachao Andolan*, caractère nous imposant de le considérer en tant que mouvement ontologiquement anti-systémique. Caractère enfin qui le distingue de Navdanya qui élabore des revendications et déploie des pratiques d'action locales cherchant un compromis avec le système marchand.

Nous trouvons dans ce mouvement de paysans au milieu des montagnes himalayennes, le témoignage de la possibilité de l'homme de construire son histoire, de déterminer son processus de subjectivation, de concrétiser sa propre conception du monde. Il s'agit ici, d'une résistance créatrice, d'une alternative se concrétisant dans les choix de vie quotidienne de ces paysans, dans leurs actions. Ils me semblent être les témoins de la possibilité de l'homme de changer et de déterminer son existence. Comme Castoriadis (1975 : 103) le dit : "*l'idée centrale de la révolution, c'est que l'humanité a devant elle un vrai avenir, et que cet avenir n'est pas simplement à penser, mais à faire*". Il me semble que les paysans militants du *Beej Bachao Andolan* incarnent cette possibilité, cette capacité humaine à faire son propre avenir. Et qu'une politique de revendication de droits, telle qu'elle est pratiquée chez Navdanya, est, au contraire une voie qui n'est pas souhaitable. La création d'une autre façon de vivre se doit de commencer par les pratiques de tous les jours. Et non, donc, dans un dessein et un projet révolutionnaire pour un lendemain toujours lointain et un futur absent

par définition. Au contraire, la richesse de ce mouvement paysan, me semble venir de l'essence de la paysannerie : un ensemble d'hommes concrets qui voient, analysent, et répondent aux problèmes qu'ils trouvent dans la terre, dans leur sol, au présent. Et ainsi, leur capacité d'y réagir, au présent, dans la quotidienneté immédiate.

Pour ces paysans militants, le futur est aujourd'hui, ici et maintenant. Et c'est d'ici qu'il faut commencer à le construire autrement. Voilà qui me semble être le caractère principal du *Beej Bachao Andolan* et ce qui le distingue le plus de *Navdanya*.

Il ne s'agit donc pas d'une lutte revendicative des droits pour demain, mais d'une lutte qui, en pratiquant des actions quotidiennes, parvient à changer le présent en créant une façon de vivre alternative, externe et échappant aux dynamiques actuelles du Capital.

Les paysans du *Beej Bachao Andolan* n'attendent pas une révolution : c'est leur être même qui, en subjectivant leur existence, les rend *Rebelles*.

NOTES

1. Variétés à Haut Rendement.

2. Celui-ci est loin d'être un problème nouveau dans l'histoire des hommes. Déjà Eschyle des Perses avait fait surgir la question de la $\upsilon\beta\rho\iota\varsigma$ des hommes. Nous trouvons, chez Gramsci une intéressante référence à la volonté creatrice de l'homme: "*L'uomo ha voluto navigare, e ha navigato ; ha voluto volare, e ha volato ; da tanti secoli che pensa Dio, non dovrà servire a niente? Albeggia, emerge, dalla creatura la mentalità del creatore. Se non si può scegliere tra i vari modi di vita, perché specializzarsi vorrebbe dire mutilarsi, non rimane che fare tutto. Se l'autentica religione sembri esausta, non rimane che ringiovanirla. Universalità, interiorità, magicità. Se Dio si cela, resta il Demiurgo. Uomo dell'Occidente hic res tua agitur*" (Antonio Gramsci, Quaderni del Carcere, les références renvoient à l'édition critique de l'Istituto Gramsci, par V.Gerratana, Einaudi, Torino 1975 in Montanari, 1997: 28). Et encore "*Un mondo che concepisce le cose, ed identifica l'uomo stesso, come creatio ex nihilo eleverà a potenza tanto la pulsione costruttiva quanto la pulsione distruttiva. Perché più ci si aspetta dalla creazione, più si hanno ragioni per desiderare il suo contrario, cioè la distruzione intesa come ritorno a quel nulla da cui ogni atto di creazione deriva*" (in M.Cammelli, Logiche della Resistenza, Introduction à Canguilhem, 2006: 48). Ici, autant d'arguments à développer, qui toutefois nous ne pourrions pas approfondir au présente. Tenons cependant à l'esprit l'ampleur d'une réforme qui envi-

sage la création des semences, source de la vie, en tant que manifestation de la volonté et de la capacité créative de l'homme, qui parvient jusqu'à envisager de recréer la même vie.

3. *"Ce que l'humanité au cours de son histoire antérieure a incorporé profondément à sa propre vie, comme dans les entrailles mêmes des hommes, pour qui telles expériences ou intoxications de jadis sont devenues nécessités du quotidien, banalités."* (Braudel, 1988: 14).

4. Interview fait le 7 Octobre 2007, à Khaddi, Garwhal, Uttarakhand, Inde. Pour la traduction de l'hindi, je remercie Laura Micheletti; la traduction de l'italien en français, c'est la mienne.

5. *"Taking the people away from their own knowledge. When you forget your knowledge, you depend on other's knowledge: then you accept what the other say."* Interview fait le 11 Octobre 2007, à Dehra Dun, Uttarkhand, Inde.

6. Interview de Dhoom Singh Negi, fait le 7 Octobre 2007, à Khaddi, Garwhal, Uttarakhand, Inde.

7. *"Any problems or issue, the local people have to fight for themselves. We can be along with them, but the fight is theirs"* Interview à Biju Negi fait le 11 Octobre 2007.

8. Interview de Biju Negi fait le 11 Octobre 2007.

9. *"You need money to do things, but people can contribute for what they can. Either they feel very much the problem, either they don't come. People can contribute with their money, so that they are really engaged with the problem. We don't want us to pay the people to mobilize. We will not do ten meetings, only two: but they will be more intensive"*. Interview à Biju Negi fait le 11 Octobre 2007.

10. Ibid.

11. Les semences en question ici étant naturelles se reproduisent en grande quantité toutes seules. Ce n'est donc pas difficile de voir en rendre une partie.

12. *"Marché caractérisé par la présence d'un acheteur unique et d'une multitude de vendeurs."* La-Rousse, 2007.

13. *"Monoculture of the mind is a source of scarcity. Monoculture creates scarcity. Diversity creates democracy. All my thinking socially and ecologically are kept in those phrases."*

14. *"Presque tous les mouvements antisystème, anti-globalisation, ou anti-néolibéraux désirant l'arrêt de la croissance continue du projet néolibéral, cherchent tout d'abord à mieux se positionner dans le système contemporain, ou cherchent à le retourner (...), ils cherchent soit une part plus grande du gâteau soit à lui inventer une nouvelle recette."* (Hall et Fenelon, 2005 : 207).

15. *presque* : ils ont en effet besoin d'une petite quantité d'argent pour envoyer les enfants à l'école, payer la dote aux filles, payer le peu de choses qu'ils ne peuvent pas produire tout seuls. Nous avons vu que pour avoir cet argent les paysans du Beej Bacho Andolan collectaient les surplus agricoles

chaque année et vont le vendre au Dilly Haat, une foire qui se tient chaque année à New Delhi où les producteurs peuvent vendre directement aux clients, sans intermédiaires d'aucun type. L'argent gagné de cette vente, les paysans le partagent entre eux.

BIBLIOGRAPHIE

- Alberoni, F. (1981) *Movimento e Istituzione, Teoria Generale*. Bologna : Il Mulino.
- Bandyopadhyay, J. (1999) Chipko Movement: Of Floated Myths and Flouted Realities. *Economic and Political Weekly*, 10 Avril.
- Bhalla, G.S. (2007) *Indian Agriculture Since Independence*. India: National Book Trust.
- Bhalla, G.S., Racine, J.L. & Landy, F. (eds.) (2002) *Agriculture and the WTO : Indian and French Perspectives*. Paris : Edition de la Maison de Science de l'Homme.
- Bloch, M. (1952) *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française*. Paris : Librairie Armand Colin.
- Boillot, J-J. (2006) *L'Economie de l'Inde*. Paris : Editions La Découverte.
- Boltansky, L., Chiapello E. (1999) *Le Nouvel Esprit du Capitalisme*. Paris : Essais Gallimard.
- Braudel, F. (1985) *La Dynamique du Capitalisme*. Paris : Champs Flammarion.
- Bugio, A. (2002) *Gramsci Storico: una Lettura dei "Quaderni del Carcere"*. Roma : Editori Laterza.
- Bugio, A. (2007) *Per Gramsci: Crisi e Potenza del Moderno*. Roma : DeriveApprodi.
- Camus, A. (1951) *L'Homme Révolté*. Paris : Editions Gallimard.
- Canguilhem, G. [2006 (1935)]. *Il Fascismo e i Contadini*. Bologna : Il Mulino.
- Castoriadis, C. (1975) *L'Institution Imaginaire de la Société*. Paris : Edition du Seuil.
- Chatterjee, P. (1988) Developing Foucault: More on Modes of Power and the Peasantry. In Guha, R. & Spivak, G.Ch. (eds). *Selected Subaltern Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Cospito, G. (2001) Struttura e Sovrastruttura. In *Materiali di Lavoro per il Seminario sui Quaderni del Carcere*. Roma, 27 Avril 2001. Available at: www.gramscitalia.it
- Cospito, G. (2003) Egeminia. In Frosoni F., Liguori, G. (a cura di). *Materiali di*

- Lavoro per il Seminario sul Lessico Gramsciano*, le 23 mai 2003. Available at: www.gramscitalia.it
- Dasgupta, B. (2005) *Globalisation, India's Adjustment Experience*. New Delhi : Sage Publications.
- Foucault, M. (1976) *Histoire de la Sexualité I : la Volonté de Savoir*. Paris : Editions Gallimard.
- Foucault, M. (2001) *Dits et Ecrits II. 1976-1988*. Paris : Editions Gallimard.
- Foucault, M. (2004) *Naissance de la Bio-politique. Cours au Collège de France, 1978-79*. Paris : Seuil/Gallimard.
- Foucault, M. (2004) *Sécurité, Territoire, Population. Cours au Collège de France, 1977-78*. Paris : Seuil/Gallimard.
- Friedman, J. (2005) *La Quotidianità del Sistema Globale*. Milano: Bruno Mondadori Editore.
- Friedman, J., Chase-Dunn Ch. (ed.) (2005) *Hegemonic Declines: Present and Past*. Boulder : Paradigm Publishers.
- Gandhi, M.K. (1973) *La Mia Vita Per la Libertà: l'Autobiografia del Profeta della Non-Violenza*. Roma : Newton Compton Editori.
- Gills, B.K. (ed.) (2000) *Globalisation and the Politics of Resistance*. New York : St. Martini's Press Inc.
- Godelier, M. (1980) *Rationalité et Irrationalité en Economie*. Paris : François Maspero.
- Gramsci, A., Quaderni del Carcere. In Montanari M. (1997). *Pensare la Democrazia, Antologia dei Quaderni del Carcere*. Torino : Einaudi.
- Guha, R. (1989). *The Unquiet Woods: Ecological Change and Peasant Resistance in the Himalaya*. California : University of California Press.
- Guha, R., & Spivak, G. Ch. (1988) *Selected Subaltern Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Jardhari, V. (2001, July) 'Barah Anaaj'- Twelve Food Grains: Traditional Mixed Farming System. *Leisa Magazine*.
- Landy, F. (1994) *Paysans de l'Inde du Sud : Le Choix et la Contrainte*. Paris : Editions Karthala.
- Marcuse, H. (1967) *L'Uomo a Una Dimensione*. Bologna : Piccola Biblioteca Einaudi.

- Metcalf, B. & Metcalf, Th. (2004) *Storia dell'India*. Oscar Mondadori.
- Navdanya: *Two Decades of Service to the Earth and Small Farmers*: brochure obtenue au Bija Vidyapeeth, en Septembre 2007.
- Negi, B., Negi D.S. *Seeds for Life: The Story of Beej Bachao Andolan* (Uttarakhand, India). Article obtenu par Vijay Jardhari pendant mon séjour à Jardhagaon, en Octobre 2007.
- Nehru, J. (1980) *An Autobiography*. Jawaharlal Nehru Memorial Fund, Oxford University Press.
- Olssen, M. (1999) *Michel Foucault, Materialism and Education*. London : Bergin and Garwey.
- Radhakrishnan, R. (1990) Toward an Effective Intellectual : Foucault or Gramsci ?. In Robbins B. (ed.). *Intellectuals: Aesthetics Politics Academics*. Minneapolis : University of Minnesota Press.
- Riva, F. (2007, octobre). *Beej Sathyagraha: Semi e Lotte Contadine*. Aam Terra Nuova.
- Sahlins, M. (1976) *Age de Pierre, Age d'Abondance : L'Economie des Sociétés Primitives*. Paris : Editions Gallimard.
- Scott, J.C. (1985) *Weapons of the Weak : Everyday forms of Peasant Resistance*. Yale University Press.
- Shiva, V., Vanaja, R., Pandurang, H., Omkar, K., & Radha, H-B. (1995) *The Seed Keepers*. The Research Foundation for Science, Technology and Ecology.
- Shiva, V. (1992) *The Violence of the Green Revolution*. Other India Press et Research Foundation for Science, Technology and Ecology.
- Shiva, V. (2002) *Terra Madre: Sopravvivere allo Sviluppo*. Libreria Utet.
- Shiva, V. (2003) *Le Guerre dell'Acqua*. Milano : Feltrinelli Editore.
- Shiva, V. (2005) *Le Nuove Guerre della Globalizzazione: Sementi, Acqua, Forme di Vita*. Libreria Utet.
- Shiva, V. (2006) *Il Bene Comune della Terra*. Milano : Feltrinelli Editore.
- Shiva, V. & Bhutani, Sh. (2001) *Intellectual Property Rights and Patents*. Research Foundation for Science, Technology and Ecology.
- Smarth, B. (1989) La Politique de la Vérité et le Problème de l'Hégémonie. In Couzens Hoy D. Michel Foucault, *Lectures Critiques*. Editions Universitaires,

De Boeck Université.

Sombart, W. (1928) *Le Bourgeois*. Paris : Petit Bibliothèque Payot.

Suryanarayanan J., Kothari A. *Protecting Forests, Conserving Seeds: The Story of Jardhargaoon*. Kalpavriksh.

Tandon, V. (1965) *The Social and Political Philosophy of Sarvodaya after Gandhiji*.

Rajgath, Varanasi : Sarva Seva Sangh Prakashan.

Tchayanov, A. (1990) *L'Organisation de l'Economie Paysanne*. Paris : Edition du Regard.

The International Commission on the Future of Food and Agriculture (2006). *Manifesto on the Future of Seeds*. Regione Toscana : Press Service Srl.

Wolf, E. (1966) *Peasants*. Prentice-Hall.

Wolf, E. (1974) *Les Guerres Paysannes du Vingtième Siècle*. Paris : François Maspero.

Rebelión en la Amazonia brasileña

Raúl Zibechi

Periodista, docente e investigador sobre movimientos sociales,
Universidad Franciscana de América Latina,
e-mail: raulzibechi@gmail.com

En el mes de marzo se encendió la mayor protesta social de trabajadores que se recuerda en muchos años en Brasil. Más de 80 mil obreros de todo el país paralizaron las obras del “progreso”: hidroeléctricas, refinerías y usinas termoeléctricas. La mecha de la protesta se prendió en la selva amazónica, en Jirau, y la encendió la arbitrariedad, la violencia y el autoritarismo.

Todo empezó con algo muy pequeño, igual que en Túnez, similar al modo como empiezan los grandes hechos sociales¹. La pelea entre un obrero y un conductor de autobuses, en la tarde del 15 de marzo, en el campamento donde miles de peones llegados de los rincones más pobres de Brasil construyen una de las mayores represas hidroeléctricas del país, una gigantesca obra sobre el río Madera que costará 10 mil millones de dólares.

Poco después de la pelea, en la que el peón fue golpeado, cientos de obreros comenzaron a incendiar los ómnibus que los llevan desde los barracones hasta las obras. Algunas fuentes hablan de 45 ómnibus y 15 vehículos quemados, aunque otras elevan la cuenta a 80 ómnibus incendiados en pocos minutos. Ardieron también las oficinas de la empresa constructora, Camargo Correa², la mitad de los dormitorios y por lo menos tres cajeros electrónicos de bancos. Unos 8 mil trabajadores se internaron en la selva para huir de la violencia. La policía fue desbordada y apenas pudo proteger los depósitos de explosivos que se usan para desviar el cauce del río. La calma recién llegó cuando el gobierno de Dilma Rousseff envió 600 efectivos de la policía militar para controlar la situación. Pero los trabajadores, alrededor de 20 mil en la usina de Jirau, no volvieron al trabajo y retornaron a sus lugares de origen.

En la cercana usina de San Antonio, comenzó un paro de los 17 mil obreros que construyen otra usina sobre el mismo río Madera cerca de Porto Velho, la capital de Rondonia. En apenas una semana la oleada de huelgas en las grandes obras se extendió: 20 mil trabajadores dejaron el trabajo en la refinería Abreu e Lima en Pernambuco, otros 14 mil en la petroquímica Suape en la misma ciudad, cinco mil en Pecém, en Ceará. Lo común entre todas estas huelgas, es que se realizan en las gigantescas obras del Programa de Aceleración del Crecimiento (PAC), y que se enfrentan a las grandes empresas constructoras del país, las multinacionales brasileñas que trabajan para el gobierno.

LAS REPRESAS DEL RÍO MADERA

El río Madera es el principal afluente del Amazonas. Nace en la confluencia de los ríos Beni y Mamoré, cerca de la ciudad de Villa Bella en la frontera entre Brasil y Bolivia, tiene una longitud de 4.207 kilómetros, está entre los 20 ríos más largos y es uno de los 10 más caudalosos del mundo. Recoge las aguas de la cordillera andina en el sur del Perú y Bolivia y cuenta por lo tanto con grandes desniveles que lo convierten en una fuente adecuada para la generación de hidroelectricidad.

El proyecto de expansión de Brasil requiere mucha energía y sus planificadores sostienen que los ríos amazónicos están poco aprovechados. El “complejo del río Madera” contempla la construcción de cuatro represas hidroeléctricas, dos de ellas ya

comenzadas, las de Jirau y San Antonio en el tramo brasileño entre la frontera y Porto Velho. La usina de Jirau a 150 kilómetros de la capital, producirá 3.350 MW y San Antonio 3.150 MW. Se trata de dos proyectos prioritarios dentro del PAC que busca la interconexión de los sistemas aislados de los estados de Acre (vecino de Rondonia) y Maranhao (en el Atlántico norte) a la red nacional de distribución eléctrica (Hernández, 2007: 137).

En opinión de varios analistas, la apuesta es utilizar el potencial hidroeléctrico amazónico en beneficio de las regiones Centro y Sur, las que poseen los mayores parques industriales, y favorecer el consumo eléctrico de sectores que utilizan energía en forma intensiva como la minería, la metalurgia y las cementeras. De ese modo se apoya también al sector agroindustrial, “principal impulsor de la salida brasileña hacia el Pacífico” (Hernández, 2007: 138).

Se está viviendo la expansión del núcleo histórico del país, situado en la región de Sao Paulo y los estados del sur, hacia el norte, donde se desarrollan los grandes proyectos hidroeléctricos, carreteras, expansión de la pecuaria y la minería. A principios de 2007 Lula lanzó el PAC con enormes inversiones para cuatro años por un total de 503 mil millones de dólares, en ese momento un 23% del PIB. Si se excluye el área de petróleo, la mayor inversión correspondió a la generación y transmisión de energía eléctrica con 78 mil millones de dólares.

En 2010 se lanzó el PAC 2, con tres veces más recursos, llegando a un billón de dólares. La generación de energía eléctrica es una de las inversiones más fuertes. Brasil tiene una potencia instalada de generación eléctrica de 106.000 MW en 2009, que incluye generación hidráulica, térmica, eólica y nuclear. La generación hidráulica era ese año de 75.500 MW pero el potencial de sus ríos es de 260.000 MW, el mayor del mundo, o sea “apenas” el 30% de su potencial está aprovechado (Agencia Nacional de Energía Eléctrica, 2008: 57).

El Plan Nacional de Energía 2030 contempla llegar a 126.000 MW de energía hidroeléctrica, un crecimiento del 65% que en su mayor parte estará concentrado en las cuencas del Amazonas y del Tocantins (Agencia Nacional de Energía Eléctrica, 2008). Para duplicar el potencial de los ríos de la selva, como propone el plan “Brasil 2022”, hacen falta inmensas obras en muy poco tiempo. La usina de Jirau fue licitada en mayo de 2008 siendo ganada por el consorcio Energía Sustentable de Brasil inte-

grado por Suez Energy, con 50,1%, Camargo Correa con 9,9%; Eletrosul con 20% y Compañía Hidroeléctrica de San Francisco (Chesf) con 20%. Su costo inicial era de 5,5 mil millones de dólares, financiados por el BNDES.

La usina estuvo desde el comienzo involucrada en denuncias. Pone en riesgo a pueblos indígenas en aislamiento voluntario y el Ibama (Instituto de Medio Ambiente) concedió la autorización en julio de 2007 por presiones políticas y en contra de la opinión de sus técnicos. La empresa modificó el lugar donde construye la obra para hacerlo 9 kilómetros más abajo para reducir costos, sin estudio de impacto ambiental. En febrero de 2009 el Ibama decidió paralizar la obra por usar un área sin autorización y aplicó una fuerte multa (Jornal Folha de Sao Paulo, 19/2/2009). Recién en junio de 2009 se libró la licencia ambiental definitiva en medio de protestas y manifestaciones de los ambientalistas.

Bolivia también expresó críticas a las obras por la proximidad con la frontera, ya que se estima que la formación de dos grandes lagos puede alentar enfermedades como la malaria y el dengue (Jornal O Globo, 13/3/2009). Según medios brasileños la malaria habría aumentado en la zona un 63% en los primeros siete meses de 2009 en relación al mismo período del año anterior.

REBELIÓN EN LA SELVA

Entre las dos usinas en construcción emplean alrededor de 40 mil trabajadores, el 70% llegados de otros estados. Sólo en Jirau trabajan unos 20 mil obreros, en su gran mayoría peones mal remunerados (el salario es de mil reales, unos 600 dólares). Llegan hasta las obras, aisladas en plena selva, desde lugares remotos del Nordeste, el Norte e incluso el Sur de Brasil, muchas veces engañados por intermediarios (llamados “gatos”) que les prometen salarios y condiciones de trabajo superiores a las reales. Todos deben pagar a los “gatos” por sus “servicios”.

Cuando llegan a la obra ya están endeudados, los alimentos y las medicinas son más caras porque deben comprarlas en los comercios de la empresa, muchos se alojan en barracones de madera, duermen en colchones en el suelo, los baños quedan lejos y son escasos, no tienen energía eléctrica, y están abarrotados. Maria Ozânia da Silva, de la Pastoral del Migrante de Rondonia, dice que los obreros “se sienten frustrados por

los salarios, y por los descuentos que les hacen sin explicación” (IHU Online, 2011a).

El primer problema que denuncian es que Camargo Correa, la empresa encargada de Jirau, no paga horas extra. Pero la “revuelta de los peones” no es por salario sino por dignidad, como señala el periodista Leonardo Sakamoto. Entre las diez principales demandas figuran: poner fin a la agresividad de los vigilantes y encargados, que usan cárceles privadas; tratamiento respetuoso a los que llegan a los alojamientos alcoholizados; fin del asedio moral de los oficinistas a los peones; pagar por hora de transporte cuando el viaje a la obra es largo; eficiencia en los restaurantes para evitar que la fila para comer consuma el tiempo de descanso; cesta básica que tome en cuenta los precios locales (Sakamoto L., 2011).

Según Sakamoto los peones de hoy tienen un perfil bien diferente de aquellos que trabajaban en la construcción en los años 90. Ahora usan celular e Internet, saben lo que pasa en el mundo, tienen el orgullo de vestir bien, reclaman un trato respetuoso y utilizan a menudo la palabra “dignidad”. Les molesta la precariedad de las instalaciones y los dormitorios, sufren el aislamiento lejos de sus familias, y el menor maltrato crispa los ánimos. Silvio Areco, ingeniero con experiencia en grandes obras, marcó los cambios: “Antes el que mandaba en una obra era casi un coronel, tenía autoridad. Ahora eso no funciona, un peón de obra tiene más autonomía” (Jornal Folha de Sao Paulo, 20/3/2011).

Las empresas están muy apuradas porque las obras tienen cierto retraso y presionan a los trabajadores. En setiembre de 2009 el ministerio de Trabajo liberó a 38 personas que trabajaban en situación de esclavitud y en junio de 2010 constató 330 infracciones en la obra de Jirau (Sakamoto L., 2011). El principal problema es la inseguridad. En opinión de Da Silva, los migrantes se convierten en un blanco fácil de los intermediarios y de las empresas que abusan porque están desprotegidos.

Pero los problemas no se limitan a las obras. El pastor de Jaci-Paraná, ciudad vecina de Jirau, Aluizio Vidal, presidente del PSOL (Partido Socialismo y Libertad) de Rondonia, denuncia un aumento de la criminalidad y la prostitución. Entre 2008 y 2010 la población de Porto Velho creció 12% (tiene medio millón de habitantes) pero en el mismo tiempo los homicidios crecieron un 44% y según el juzgado de infancia los abusos a menores aumentaron un 76% en esos dos años (IHU Online, 2011b).

Según los movimientos sociales de la región, agrupados en Alianza de los Ríos de

la Amazonia, “Jirau concentra todos los problemas posibles: con un ritmo descontrolado, trajo a la región el “desarrollo” de la prostitución, el uso de drogas entre jóvenes pescadores y de las riberas, la especulación inmobiliaria, el aumento del precio de los alimentos, enfermedades sin atención, y violencias de todos los tipos”³.

Elias Dobrovolski, miembro de la coordinación del MAB (Movimiento de Afectados por las Represas) que acompaña a los trabajadores desde que comenzaron las obras, asegura que los distritos alrededor de Jirau están pasando por problemas muy serios. “Eran pueblos con dos mil habitantes que ahora albergan 20 mil personas. No hay estructura para tanta gente. No hay escuelas, puestos de salud y policías suficientes para dar soporte a toda esta gente que vin “ocon las usinas” (IHU Online, 2011c).

A todo eso habría que agregar que en las grandes obras del PAC las muertes en el trabajo superan el promedio. La construcción civil brasileña tiene una tasa de 23,8 muertos cada cien mil empleados, y las obras del PAC de 19,7. En Estados Unidos es de 10 por cien mil, en España de 10,6 y en Canadá de 8,7. La cifra es demasiado alta porque las grandes constructoras “tienen tecnología suficiente para proteger a los trabajadores” (Jornal O Globo, 26/3/2011). A su vez, el MAB denuncia jornadas de trabajo de hasta 12 horas con situaciones de epidemias en las obras.

Peor aún: las empresas contrataron ex coroneles que estarían haciendo sabotajes para criminalizar a los sindicatos⁴. La revuelta atacó los símbolos de poder. “Testimonios de los ataques dijeron que los hombres que llegaron para destruir los alojamientos incendiaron primero los de los encargados e ingenieros” (Jornal O Estado de Sao Paulo, 19/3/2011).

SINDICATOS, EMPRESAS Y GOBIERNO

Los obreros de la construcción civil pasaron de 1,8 millones en 2006 a 2,8 millones en 2010. La desocupación en el sector es de apenas 2,3%. Los sindicatos estiman que cuando las obras de infraestructura estén en su momento de esplendor, incluyendo las de la Copa del Mundo de 2014 y las Olimpiadas de 2016, sólo en el sector del PAC habrá un millón de obreros. Algo que desborda tanto a los empresarios como a los sindicalistas.

La revuelta de los peones de Jirau tomó por sorpresa a todos: tanto al gobierno como a los empresarios y los sindicatos. Víctor Paranhos, presidente del consorcio empresarial, dijo: “Es preocupante porque no sabemos cuál es el motivo. No hay siquiera líderes” (Jornal O Estado de Sao Paulo, 18/3/2011). Curiosamente, es muy similar a lo que dicen los sindicalistas. “En esas revueltas en Jirau percibimos que no existe un líder para negociar una tregua”, dijo Paulo Pereira da Silva de Força Sindical (Jornal Valor, 24/3/2011). La CUT no se quedó atrás y defendió al gobierno ante los trabajadores: “Tienen que volver a trabajar. Soy brasileño y quiero ver esa usina funcionando” (IHU Online, 2011b).

Esa cultura compartida entre empresarios y sindicatos, que apuesta a reconducir la protesta social por cauces institucionales o ahogarla con masiva presencia de la policía militar (el gobierno envió 600 policías militares), no está comprendiendo que la revuelta no es sólo ni principalmente por salario. Los grupos como el MAB, los indígenas y las pastorales, han hecho una lectura diferente. “La revuelta es reflejo del autoritarismo y la ganancia por la acumulación de riqueza a través de la explotación de la naturaleza y los trabajadores”, dice un comunicado del MAB⁵.

En opinión del Instituto Humanitas Unisinos, la revuelta de Jirau no sensibilizó ni a la izquierda ni a los ambientalistas. Los sitios de los movimientos apenas cubrieron el conflicto. “La violencia de la revuelta en Jirau y la de los árabes es similar, pero la recepción aquí, en ambos casos, fue opuesta”, dijo el periodista Janio de Freitas (Jornal Folha de Sao Paulo, 20/3/2011).

El 5 de abril los obreros de San Antonio volvieron al trabajo luego de 10 días de huelga al votar en asambleas un acuerdo entre la CUT y la empresa Odebrecht que contempla una anticipación del aumento de salarios de 5% a la espera de una negociación final, aumento de la cesta básica de alimentos de 110 a 132 reales y cinco días libres cada tres meses para visitar a las familias con derecho a pasaje aéreo (CUT, 2011). Las obras en Jirau siguen paralizadas luego de 20 días a la espera de negociaciones con Camargo Correa.

“El PAC es síntesis del modelo desarrollista que reedita el proyecto de un Brasil grandioso como en la época de Getúlio Vargas, Juscelino Kubitschek y el período militar. Un modelo basado en grandes obras, sobre todo de explotación energética con vistas al consumo de energía de una nación emergente exportadora de commodities”,

apunta el informe “La rebelión de Jirau” (IHU Online, 2011b). Ese crecimiento exponencial de Brasil pasa por convertir la Amazonia y todos sus recursos en mercancías, un proyecto que apenas tiene oponentes organizados ya que lo comparten sindicatos y empresarios, izquierdas y derechas, gobierno y oposición.

El movimiento que defiende a los afectados por las represas (MAB) lleva 20 años resistiendo lo que considera un despojo. Su lema es “Agua y energía no son mercancías”. La revuelta de Jirau es una respuesta de los más pobres, los peones de Brasil, al ambicioso proyecto de modernización y de profundización del capitalismo. Gilberto Cervinski, del MAB, sintetiza el problema: “Construir las usinas del rio Madera es abrir la Amazonia a decenas de otras hidroeléctricas, sin siquiera discutir lo que creemos es la cuestión fundamental: ¿Energía para qué? ¿Y para quién?” (IHU Online, 2011b).

NOTAS

1. Este texto se terminó de redactar en Marzo de 2011.
2. Es una de las grandes constructoras de Brasil, emplea 60 mil personas y construye parte de la infraestructura en Sudamérica.
3. La Alianza está integrada por: Movimiento Xingu Vivo para Siempre, Alianza Tapajós Vivo, Movimiento Rio Madera Vivo y Movimiento Teles Pires Vivo.
4. Nota del MAB, 18 de marzo de 2011 en www.mabnacional.org.br
5. MAB, 17 de marzo de 2011.

BIBLIOGRAFÍA

- Agencia Nacional de Energía Eléctrica (ANEEL) (2008) *Atlas de energia elétrica do Brasil*. Brasilia.
- COIAB (2011) *Textos de la Coordinación de las Organizaciones Indígenas de la Amazonía Brasileña*, 24/3/2011.
- CUT (2011) *Texto de CUT*, 4/4/2011 en <http://www.cut.org.br/destaques/20523/cut-na-luta-em-rondonia-apos-fim-da-greve-mobilizacao-vai-para-dentro-das-usinas>

CUT (2011) Dilma quer saída para greves em obras do PAC. *Jornal Valor*, 24/3/2011.

CUT (2011) Depois da hora certa. *Jornal Folha de Sao Paulo*, 20/3/2011.

Hernández, E. L. (2007) *Energía amazónica. La frontera energética amazónica en el tablero geopolítico latinoamericano*. México: Posgrado de Estudios Latinoamericano, UNAM.

Instituto Humanitas Unisinos (IHU) Online (2011a) Entrevista a Maria Ozânia da Silva (Pastoral del Migrante de Rondonia). IHU Online, 14/3/2011.

Instituto Humanitas Unisinos (IHU) Online (2011b) La rebelión de Jirau (A rebelião de Jirau), en Coyuntura de la Semana, 28/3/2011. <http://www.ihu.unisinos.br/cepat/cepat-conjuntura/500010-conjuntura-da-semana-a-rebeliao-de-jirau>

Instituto Humanitas Unisinos (IHU) Online (2011c) O conflito em Jiarau e apenas o início do filme. IHU Online, 24/3/2011.

Jornal Folha de Sao Paulo, 19/2/ 2009.

Jornal O Globo, 13/3/2009.

Jornal O Estado de Sao Paulo, 18 y 19/3/2011.

Jornal O Estado de Sao Paulo (2011). Mortes em obras do PAC estão acima dos padrões. *Jornal O Globo*, 26/3/2011.

Movimiento de Atingidos por Barragens (2011) *MAB-Movimiento de Afectados por Represas*, www.mabnacional.org.br

MST, CPT, CUT y MAB (2011) *Manifiesto de apoyo a los grabajadores y afectados del río Madera*, 31 de marzo de 2011.

Sakamoto, L. (2011) *A luta por respeito e dignidade*. En: blogdosakamoto.uol.com.br (acceso 2011)

Sakamoto, L. (2011). Trabalhadores de Jirau dizem ser tratadados como bandidos. *Jornal Folha de Sao Paulo*, 21/3/2011.

El zapatista: Una revolución de las formas de comunicación política. Su utopía viable: la formación de una comunidad dialógica

Alberto Betancourt Posada

Profesor Asociado C TC,

Colegio de Historia, Facultad de Filosofía UNAM Mexico,

e-mail: alberto.betancourt.p@gmail.com

LAS INNOVACIONES ZAPATISTAS A LA COMUNICACIÓN POLÍTICA EN MÉXICO

La rebelión de las comunidades indígenas de Chiapas ha transformado profundamente, los actores, las formas y el contenido de la comunicación política en México: hizo visibles las aportaciones de los pueblos indígenas al pensamiento político contemporáneo; mostró la necesidad reconocer y aprovechar nuestra diversidad cultural y lingüística; renovó la formalidad política; y se ha propuesto la refundación de la república mediante su conversión en una gran comunidad dialógica.

Diversos autores han advertido las innovaciones que el zapatismo ha realizado en la esfera de la comunicación: Arquilla (1998) ha señalado su gran potencia comunicativa, Castells (1999) lo ha calificado como una guerrilla informacional; González Casanova (1999) ha subrayado su contribución al surgimiento de nuevas formas de comunicación que muy probablemente serán propias de los movimientos sociales en el siglo XXI, Manuel Vázquez Montalbán (1999) ha afirmado que instauró nuevas formas de interlocución entre el estado y la sociedad civil. Aún cuando éstos y otros autores han señalado la renovación comunicativa fomentada por la insurgencia indígena, no existen estudios especializados sobre el tema.. El presente ensayo señala cinco de las innovaciones que el zapatismo ha realizado en la esfera de la comunicación política, a la cual concebimos aquí como la interacción comunicativa efectuada entre diversos actores sociales y durante la cual, reproducen o modifican las relaciones de poder entre ellos.

LAS INNOVACIONES DEL ZAPATISMO SON UN PRODUCTO DE UN DIÁLOGO INTERCULTURAL

Los zapatistas han declarado que el objetivo principal de su levantamiento en armas fue hacerse escuchar: “Miles de comunidades indígenas del Estado de Chiapas decidieron levantarse en armas el 1° de enero, para librar una guerra contra el olvido, una guerra por la palabra... No nos alzamos en armas por el poder, no queremos ser gobierno.. no queremos que nos ayuden, no queremos que nos apoyen, no queremos que se solidaricen; queremos que nos entiendan y si nos entienden quizá nos ayuden o quizá no, pero si nos entienden, tal vez entiendan muchas otras cosas”¹.

La capacidad del EZLN para despertar simpatías en todo el mundo es resultado, entre otras cosas, de su habilidad para escuchar, asimilar y poner en juego una serie de prácticas, valores y actitudes de sus bases de apoyo, es decir de ese amplio sector de los pueblos tzeltales, tzotziles, choles y tojolabales que asumieron una nueva identidad indígena². El zapatismo tradujo y le dio visibilidad al pensamiento político de los pueblos indígenas³. Aún cuando debe decirse que: “Hoy el Ejército Zapatista de Liberación Nacional se conforma principalmente de esta multitud sa joven y mar-

ginal, moderna multilingüe y con experiencia en el trabajo asalariado. Su perfil tiene muy poco que ver con el indio aislado que imaginamos desde la ciudad de México” (García de León, 1994). El carácter intercultural de los conceptos y las prácticas zapatistas puede ilustrarse con varios ejemplos.

El discurso zapatista llama a construir una sociedad, en la cual, se respete “al otro”, aspira a edificar “un mundo donde quepan muchos mundos”, promueve la dignidad y exige el respeto a la palabra. Estos valores provienen de prácticas muy arraigadas en el pueblo tojolabal, cuya cultura le otorga una gran importancia a la intersubjetividad. El pueblo tojolabal consta en la actualidad de aproximadamente 33 mil personas, radicadas mayoritariamente en los municipios chiapanecos de Las Margaritas, La Trinitaria, Altamirano y La Independencia (Fábregas Puig, 1994). Según Lenkersdorf (1999) la “clave de acceso a la particularidad lingüística y cultural de los tojolabales es la intersubjetividad, en el sentido de que todos somos sujetos y de que no hay objetos, ni en el contexto del idioma ni de la cultura” (Lenkersdorf, 1996: 14). El tojolabal, que es un idioma ergativo como el vasco y algunos idiomas aucarianos y australianos, no usa complementos directos o indirectos, sino que utiliza ocho tipos de agentes, el/la que realiza y el/la que recibe la acción. Así por ejemplo, la frase *kala awab’yex* requeriría de una traducción al castellano como: (Lo) dije. Ustedes (lo) escucharon (Lenkersdorf, 1996: 28-30). Bajo esta regla sintáctica, tanto el agente que realiza la acción como la entidad que la recibe, adquieren necesariamente la dimensión de sujetos que se complementan. Este tratamiento se otorga también a los animales, a la tierra y a las cosas. El carácter intersubjetivo del tojolabal se expresa en el propio nombre del idioma, tojol ‘ab’al quiere decir idioma verdadero, debido a que (nuevamente citamos a Carlos Lenkersdorf: “‘ab’al, corresponde a palabra, lengua, idioma y tojol a verdadero auténtico, genuino⁴. Por ello una tojol tortilla (waj) es una tortilla caliente que acabamos de sacar del comal. Es pues una tortilla como debe ser: suave, sabrosa, apetitosa, olorosa... la tortilla tojol tampoco lo es todo el tiempo sino solo en el momento exacto de salir del comal, momento en que cumple su vocación...” Los tojol winik, los hombres verdaderos son aquellos “que tienen su momento al cumplir su vocación. A veces lo hacen y a veces fallan... no se nace, se hace tojolabal... lo tojol representa un camino y no una posesión. Se ofrece a todos a condición de excluir la soberbia que implica la cerrazón a otros”. En este contexto una palabra verdadera o tojol ‘ab’al es aquella que surge

del intercambio entre hombres que se escuchan mutuamente.

Por ejemplo, el acuerdo, una de las tradiciones indígenas que el zapatismo ha dado a conocer al mundo, consiste en la celebración de una asamblea, en la cual, todos los miembros de una comunidad tienen derecho a voz y en la que se discute un asunto hasta llegar a la unanimidad. Cuando alguien es capaz de formular una idea que recoge el sentir de cada uno de los miembros de la comunidad, se dice que esa es por fin, Tojol ‘ab’al palabra verdadera, palabra escuchada y compartida. Este y otros aspectos de la cosmovisión tojolabal irrumpieron en la vida nacional a través del discurso libertario del zapatismo, en cuyo corpus, se reconoce la intersubjetividad, se le asigna un gran valor al respeto y la comprensión del otro, al mismo tiempo que se reivindican, la diversidad cultural, los acuerdos, la consulta y el valor otorgado a la palabra⁵. El zapatismo hizo posible un fecundo diálogo intercultural entre elementos, valores y conceptos de los pueblos indígenas y el pensamiento político contemporáneo, haciendo visibles las aportaciones de los primeros, reinventó la identidad indígena y transformó la percepción que el país tenía de “sí mismo”.

LA DIVERSIDAD LINGÜÍSTICA DEL PAÍS

Además de incorporar a su discurso conceptos y prácticas indígenas, el zapatismo realizó otra importante aportación: reveló el carácter plurilingüe de México. En nuestro país existen 10 millones de indígenas, de los cuales un 74 por ciento se comunica, piensa y vive el mundo en alguno de los 92 idiomas hablados en la república. De ellos, 1 997 328 hablan náhuatl, 713 520 maya peninsular, 403 457 zapoteco, 386 874 misteco y 229 203 hablan tzeltal⁶. Pese al número de hablantes, dichos idiomas son sistemáticamente discriminados y todavía hace poco se les llamaba “dialéctos”, para diferenciarlas de los “auténticos” idiomas. Sin embargo como ha hecho notar Montemayor (1998: 116): “el náhuatl es un sistema lingüístico tan completo como el alemán, el maya es un sistema tan complejo como el francés; el zapoteco lo es también como el italiano y el purépecha como el griego, o el español o el inglés lo son como el ñanhñu o el mazateco”.

La invisibilidad social de los idiomas indígenas es contundente. Para quienes hablamos español es difícil imaginar la situación de millones de familias indígenas

que viven en un país que no les permite realizar actividades básicas como encontrar trabajo, defenderse en los tribunales, acceder a la educación superior, ver televisión, obtener carnets de identidad para un hospital, leer señales de tránsito o tramitar un pasaporte, en su idioma materno. Esta situación es resultado, de una política oficial sostenida durante décadas. Hasta 1936 la política lingüística del gobierno mexicano consistió en imponer el español, Montemayor (1998: 110) cita un elocuente pasaje de Luis Cabrera: “Aquí el problema consiste en hacer que desaparezcan los idiomas y dialectos indios, y en difundir el español como idioma único. El único medio para lograrlo consiste en enseñar el español a los indios y prohibir el uso de los idiomas indios” (Muñoz Cruz, 1995).

Al margen de la política oficial, las regiones de la Selva y los Altos de Chiapas, donde se gestó el zapatismo, cuentan desde hace mucho tiempo con una intensa convivencia entre idiomas distintos en la que se ha gestado un fermento de convivencia plurilingüística. Existen numerosos municipios, ejidos y comunidades donde conviven grupos étnicos que hablan diferentes idiomas. Por citar dos ejemplos, el municipio Tierra y Libertad es habitado por choles, tzotziles y tzeltales; la comunidad Nuevo Chapultepec es poblada por tzeltales y tojolobales. Existen también muchas familias integradas por tojolobales y tzeltales, así como, por choles y tzotziles. En muchas familias plurilingües los hijos hablan en su casa el idioma de la madre, en las asambleas el idioma del padre y en la escuela el español. La lingua franca normalmente es la del grupo mayoritario, pero muchas veces, se elige un idioma para las discusiones ejidales, otro para la escuela, un tercero para las fiestas religiosas y un cuarto para negociar con el gobierno (Leyva, 1994). A veces, se elige un idioma indio para diferenciarse de los caxlanes, aunque en otras ocasiones se habla “la castía” para que los jóvenes lo aprendan y lo practiquen. La existencia de numerosos políglotas, sobre todo entre quienes fungen en algún cargo comunitario, ha creado en la región un ambiente sumamente sensible al intercambio cultural. La colonización de la selva respondió principalmente a la necesidad de la tierra, pero también a la búsqueda de un sitio periférico que permitiera preservar la cultura indígena frente a la cultura mestiza, pero allá, en el Ahlan K’inal (en el confin del mundo según el idioma tzotzil) se gestó un mundo de convivencia plurilingüística.

En julio de 1998, después de 7 meses de silencio zapatista, diversos medios de co-

municación recibieron un comunicado del EZLN que a la letra decía: “Nemi Zapata, Nemi Zapata, Nican Ca Namotata, Miqui, Nemi Zapata” firmada por el Comité Clan-destino Revolucionario Indígena-Comandancia General del EZLN. En los periódicos, en las estaciones de radio y televisión no había quien pudiera descifrar la nota. Para saber que el texto decía: “Viva Zapata, Viva Zapata, Aquí está su padre, no ha muerto todavía, Viva Zapata”, fue necesario que los periodistas buscaran ayuda externa. La dificultad para descifrar el mensaje puso en evidencia la inexistencia de la mínima infraestructura necesaria para establecer un proceso de comunicación entre 7 millones de indígenas y el resto del país. ¿Cómo plantean esos indígenas sus aspiraciones políticas, sus preferencias electorales, sus valores filosóficos, sus esperanzas, sus opiniones sobre los grandes temas nacionales?, en un país que no ha hecho lo necesario para poder escucharlos.

NUEVOS ACTORES TOMAN LA PALABRA

La rebelión de las comunidades tzeltales, tzotziles, choles y tojolabales hizo visible su vitalidad y dignidad, pero hizo algo más, con actitud generosa ofreció los espacios conquistados mediante el levantamiento armado para que pudieran expresarse otros sectores de la sociedad. El 4 de febrero de 1994, el EZLN le propuso al gobierno federal una agenda de diálogo que una vez aceptada dio lugar a las ya citadas conversaciones en la catedral de San Cristóbal de la Casas. Cuando el gobierno presentó su propuesta de solución al conflicto, la delegación zapatista planteó que debería consultar a las comunidades rebeldes, antes de tomar una decisión. El hecho parecería irrelevante. En la izquierda mexicana, existía una importante tradición en ese sentido. Los sindicatos democráticos e independientes acostumbraban consultar a los obreros antes de iniciar o conjurar una huelga; los partidos pedían la opinión de sus bases antes de tomar una decisión importante, las organizaciones campesinas tomaban el pulso de sus agremiados para negociar con los bancos o las instituciones agrícolas. Sin embargo, desde finales del sexenio de Miguel de la Madrid y sobre todo durante el gobierno de Carlos Salinas de Gortari, la izquierda mexicana (que a veces tiene prácticas democráticas) tendió a restarle importancia a sus militantes de base. Al respecto pueden citarse numerosos ejemplos. La declinación de Heberto Castillo en favor de la candidatura presidencial de

Cuauhtémoc Cárdenas no fue consultada con nadie. Durante la conversión del Frente Democrático Nacional en PRD, el proyecto de construir un gran partido ciudadano fue cediendo paso, primero a un partido de notables y posteriormente a un partido de profesionales, en el que los comités de base se volvieron prácticamente insignificantes. En contraste durante el Diálogo de San Andrés, el EZLN ofreció el espacio de negociación que había conquistado por “sí mismo” para que diversos sectores sociales que habían sido sistemáticamente silenciados durante el sexenio de Carlos Salinas de Gortari y en el primero tramo del gobierno de Ernesto Zedillo, pudieran tomar la palabra. La convocatoria al Primer Foro Nacional Indígena, realizado en diciembre de 1995, permitió que numerosas delegaciones de diversos pueblos indios, participaran directamente en la negociación con el gobierno, cuyo resultado fue la firma en febrero de 1996, de los acuerdos de San Andrés referentes a la Mesa 1 “Sobre Derechos y Cultura Indígenas”. En febrero de 1996, al iniciarse los trabajos de la Mesa 2, denominada “Democracia y Justicia”, el EZLN conformó un grupo de 250 asesores e invitados, integrando una amplia muestra de la sociedad civil. Esta generosa actitud de la delegación zapatista hizo posible que representantes de diversos sectores sociales pudieran discutir con el gobierno sobre temas como: la reforma del estado, la convocatoria a un nuevo congreso constituyente, la posibilidad de implantar una política económica alternativa, la democratización de los medios de comunicación y la defensa de soberanía nacional. Como parte de los trabajos de la mesa 2, el EZLN convocó al Foro para la Reforma del Estado, celebrado en San Cristóbal de las Casas, al cual asistieron casi 3 mil personas. El evento le brindó a los participantes la oportunidad de opinar sobre la postura que debería adoptar el EZLN en la negociación con el gobierno. El foro mostró la posibilidad de abrir una vía alternativa de transición a la democracia.

La Mesa 2 del diálogo de San Andrés se realizó en condiciones sumamente difíciles. El gobierno de Ernesto Zedillo practicó continuamente un doble lenguaje: mientras estaba sentado en la mesa de pláticas emprendió acciones represivas que golpeaban a las bases zapatistas y torpedeaban el diálogo. Como ejemplo, pueden citarse los asesinatos perpetrados en Chenalhó y Nicolás Ruiz contra campesinos desarmados, el apoyo a grupos paramilitares y el incremento de la presencia militar en la llamada zona de conflicto. En estas circunstancias el EZLN tomó la decisión de suspender el diálogo. En resumen, la rebelión de las comunidades indígenas de

Chiapas revitalizó al movimiento indígena, refundó su identidad y lo convirtió en un importante actor de la lucha por la democracia. Además otorgó carta de naturalización a la sociedad civil y abrió un canal de interlocución para que pudiera discutir el proyecto nacional con el gobierno.

LA RECREACIÓN DE LOS RITUALES POLÍTICOS Y EL GRAN TEATRO DEL PODER

La acción política comparte muchas cosas con el teatro: es un espectáculo, una representación, requiere de actores y escenarios. Es una actividad dramática en el sentido de que los actores se autoescenifican a sí mismos. Al participar en una actividad de este tipo “los participantes en una interacción... constituyen los unos para los otros un público ante el cual se ponen a sí mismos en escena”⁷. Los rituales también forman parte de la política. La costumbre de efectuar actos de alto nivel simbólico, ceremonias (cívicas o religiosas) y eventos, masivos constituyen una manifestación de poder. Permiten legitimar una causa o un movimiento. Son acciones educativas de masas, respecto a los valores, los objetivos, los héroes y las actitudes de una comunidad. Crean espacios en el imaginario colectivo y generan mitos aglutinadores. Tienden un puente para que los individuos puedan penetrar en los espacios comunitarios. En ese sentido puede hablarse de una construcción ritual de la realidad política (Kertzer, 1988). Tomarse una fotografía durante la gira de un funcionario, llenar un estadio fútbol para apoyar un candidato, realizar una marcha con antorchas, entregar las llaves de la ciudad, guardar un minuto de silencio o proferir una silbatina, son actos rituales cargados de contenido político.

Las acciones, los personajes y el discurso de la rebelión indígena han renovado el Gran Teatro de la Política Mexicana. Destruyeron el escenario salinista. Renovaron el imaginario colectivo. Convirtieron a los pueblos indígenas en actores de primera. Evocaron y renovaron numerosos elementos de la desobediencia civil practicada por Mahatma Gandhi y Martín Luther King. Recrearon la imagen de la lucha guerrillera, pero al mismo tiempo le dieron vigencia y legitimidad a la insurgencia civil, pacífica y creativa. La rebelión del EZLN evoca en muchas cosas al teatro campesino: el

principal actor es el pueblo. El escenario son las comunidades. El espectáculo es un espejo donde el público se ve así mismo. El guión puede darle una dimensión universal a lo particular (todos somos indios del mundo). La vida es un juego en el que cada uno tiene la oportunidad de reinventar el personaje que representa. Todos somos testigos del drama y la comedia de los otros. El público es interpelado respetuosamente y sin recetas.

La liturgia zapatista es ante todo desacralizadora. El que habla es un hombre o una mujer armado (a) y anónimo (a) que se levantó en armas contra la injusticia, un hombre o una mujer cualquiera, que ha seguido el ciclo clásico del héroe, al elevarse sobre sí mismo y verse poseído por el saber, la fuerza y las necesidades de la comunidad. Al ponerse el pasamontañas renuncia a su identidad cotidiana y a su nombre, pero se concede la oportunidad de reinventarse a sí mismo y se autoproduce en el alto nivel como individuo vinculado al destino de su comunidad, su historia y su país. Pero, eso sí, manteniendo su capacidad de reírse de sí mismo. La lucha es árdua, pero se libra con alegría. El humor es un arma recurrente. La trama de su teatro es lúdica pero filosófica. La condición de opresión se convierte en un espejo.

La subversión de los géneros ha sido otra inyección de aire fresco. Los comunicados políticos que necesariamente eran solemnes fueron transformados en cajas de sorpresas llenas de: cuentos, leyendas, mitos, chistes, interjecciones, onomatopeyas y autocríticas. El rico imaginario del movimiento social chiapaneco conjuga lo local, con lo universal. En las cartas y documentos del EZLN conviven el Heriberto y la Eva (los niños que observan al Sup (sic) como venido de otro planeta, Don Durito de la Lacandona, el viejo Antonio, las citas de Borges, Shakespeare, Pavese, Onetti, Eduardo Galeano, Carlos Fuentes y Miguel Scorza. Dos piratas transexuales ilustran los derechos de las minorías, las citas del Popol Vuh recuerdan que el pensamiento político de los mayas no pertenece a la noche de los tiempos remotos, y los manjares del detective español Pepe Carvalho contrastan con la hambruna que acosó a los guerrilleros antes de que se convirtieran en celebridades. Los comunicados se transmiten en aviones y barcos de papel, o en una radionovela tipo carpa (como ocurrió durante el diálogo entre el EZLN y la sociedad civil celebrado en noviembre de 1998, en la cual el Comandante Tacho fue convidado a bailar un mambo).

Los vientos del sureste refrescaron el lenguaje político de la izquierda mexicana

y (según Vázquez Montalbán) rompieron “esa continuidad acústica de la que hablaba Sloterdijk en *El mismo barco*. Esa continuidad acústica que es un fin en sí misma, que morirá con la tribu que la avala que nada rompe ya incluso cuando pronuncia palabras de ruptura” (Vázquez Montalbán, 1999). La renovación de los rituales políticos que ha efectuado el zapatismo es un enorme desafío para la clase política y un llamado a una nueva ética de comunicación, que implantó una nueva forma de autoescenificación de los actores sociales, refrescó el valor de la palabra, y redimensionó de las acciones y de los rituales políticos.

REFUNDAR LA REPÚBLICA COMO UNA GRAN COMUNIDAD DIALÓGICA

El discurso zapatista promueve la instauración de una modernidad alternativa y el establecimiento de una ética post-maquiavélica; por lo tanto insiste en unificar medios y fines; lograr la coherencia entre lo que se dice y lo que se hace; superar la visión instrumental del otro; renunciar a la idea de la vanguardia; construir el poder en vez de tomarlo; complementar la democracia directa complementos de la democracia represental; en fin, una serie de necesidades radicales que implican la saturación de la modernidad, su desbordamiento desde dentro (la realización de los valores que ella misma ha generado, pero que solamente pueden satisfacerse sustituyéndola por una forma superior de organización social). Durante el Encuentro Mundial Por la Humanidad y Contra el Neoliberalismo, el zapatismo insistió en la expresión “por un mundo donde quepan muchos mundos” y en múltiples fórmulas que implican escuchar la palabra del otro. Su propuesta apunta a un diálogo intercultural y a la formación de una comunidad dialógica, es decir una comunidad que “procura una comprensión común y mutuo entendimiento” (Elvira, 1994) entre tradiciones y sujetos diferentes. Ambos paradigmas: la comunicación intercultural y la formación de comunidades dialógicas, expresaron en el plano político, una serie de valores post-maquiavélicos, que han sido evocados por diversos teóricos, como componentes fundamentales de una nueva ética política que permitirían reorientar la mundialización hacia un derrotero libertario.

Todo proceso de comunicación crea una comunidad de comunicación, un colectivo

formado por quienes participan en dicho proceso. Estas comunidades establecen sus medios, normas, temas y formas de interlocución (cada familia lo sabe). La propuesta zapatista coincide con la formulación de Juan Elvira (1994), quien ha señalado la necesidad de construir una macro-ética planetaria de co-responsabilidad que posibilite un verdadero diálogo con el otro, mediante la comprensión de sus razones, la voluntad de situarse en su marco interpretativo y la decisión de establecer un nuevo marco de convivencialidad intercultural. En este contexto la universalidad de una tradición o sujeto radicaría en su capacidad para la autocritica y el aprendizaje. Frente al fenómeno de la mundialización el zapatismo concibe una disyuntiva: globalización o comunidad planetaria. El Comandante David, quien fue el representans de la delegación zapatista que acudió al diálogo de San Andrés, señaló en una ocasión que el EZLN: “propone impulsar la construcción de una comunidad planetaria más humanista y democrática como alternativa viable a una globalización regida por el capital financiero, las grandes transnacionales, el mercado y la exclusión” (Elio, 1996). En la escala nacional la utopía viable del zapatismo es convertir la república en una comunidad dialógica “donde nadie se quede sin hablar” y sin ser escuchado. En contraposición a la teología neoliberal el zapatismo ha planteado la necesidad de un diálogo entre saberes, culturas y clases. Por ejemplo, el concepto tzeltal de autonomía *pi tsil tik* que significa literalmente: “ir a nuestro propio corazón”, rompe con los modelos jacobinos en los que una organización, un partido o una clase, llegan desde fuera a liberar a los demás⁸.

PUENTES Y ABISMOS:

LOS DESAFÍOS ZAPATISTAS

Y LA INSOPORTABLE LEVEDAD DEL SER

El zapatismo representa una revolución de la comunicación política en México. Sus innovaciones en términos de ¿quién habla?, ¿de qué se habla?, ¿cómo se habla? y ¿qué tipo de comunidad de comunicación se quiere construir?, son numerosas. Su utopía viable de transformar la república en una gran comunidad dialógica y de construir “un mundo donde quepan muchos mundos” es una importante contribución a un mundo, donde se hablan cinco mil idiomas y donde 150 millones de personas dejan

su país cada año (García Canclini, 1999) un mundo en suma, en el que el diálogo intercultural, es una de las condiciones, para reorientar la alter-mundialización hacia un paradigma más humano.

NOTAS

1. Entrevista al Subcomandante Insurgente Marcos, realizada en los primeros meses del año 2000 por TV-Stop de Dinamarca.
2. Esta nueva identidad significó una ruptura con la cultura política priísta y con una manera de ser indígena (profesional) que existe en muchos lugares del país y que implica una relación paternalista.
3. Esta idea comenzó a discutirse por iniciativa de Guillermo Briseño en un encuentro del CAI (Creadores, Académicos e Intelectuales). Algunas de las ideas de este parágrafo fueron sugeridas en esa reunión, mi agradecimiento a Rafael Chávez, Nayeli Nesme, Margarita González de León y los demás participantes en ella, aún cuando obviamente la responsabilidad por la forma en que aquí son presentadas es exclusivamente mía (CAI, 1998).
4. Para referirse a una palabra hablada (pero no necesariamente escuchada), los tojolabales emplean la palabra k'umal.
5. El zapatismo también ha recuperado elementos de la cultura tzotzil, tzeltal y chol que por razones de espacio no exponemos aquí.
6. Según datos del Instituto Nacional Indigenista citados por Díaz Polanco, 1997.
7. El concepto de acciones dramaturgica ha sido empleado entre otros por Habermas, 1988: 124.
8. Esto implicaría que las diferentes culturas “pudieran intercambiar puntos de vista en igualdad de condiciones de poder y en ausencia de toda coacción” (Villorrio, 1998: 147).

BIBLIOGRAFÍA

- Arquilla, J. & Ronfeldt, D. (1998) En Graham E., Fuller y Melisa Fuller. *The zapatista Social Netwar in México* (Prepared for the United States Army). Santa Mónica: Rand Corporation.
- CAI (1998) *Relatoría del Encuentro sobre la Aportación de la Cosmovisión Indígena de Nuestro País al Pensamiento Político Contemporáneo*. México (versión preliminar).

- Castells, M. (1999) *La era de la información. Economía, sociedad y cultura*. México: Siglo XXI, vol. 2.
- Díaz Polanco, H. (1997) *La rebelión zapatista y la autonomía*. México: Siglo XXI.
- Elio, H. (1996) El diálogo estuvo a punto de romperse. Profundas divergencias entre ambas partes en San Andrés. *La Jornada*, Sábado 10 de agosto de 1996.
- Elvira, J.C. (1994) Diálogo intercultural, tradición y ética discursiva. En Blanco Fernández D. (ed.). *Discurso y realidad*. En debate con K.-O. Apel. Madrid: Trotta.
- Fábregas Puig, A. (1994) Los pueblos de Chiapas. En Armendáriz M.L. (compiladora). *Chiapas una radiografía*. México: Fondo de Cultura Económica.
- García Canclini, N. (1999) *La globalización imaginada*. México: Paidós.
- García de León, A. (1994) *EZLN. Documentos y comunicados*. México: Era.
- González Casanova, P. (1999) *Intervención en el Encuentro La Izquierda Hoy*, (versión estenográfica). Puebla: Benemérita Universidad Autónoma de Puebla.
- Habermas, J. (1988) *Teoría de la acción comunicativa*, vol. 1. Barcelona.
- Kertzer, D. (1988) *Ritual, Politics and Power*. University of Standford.
- Lenkersdorf, C. (1999) *Cosmovisiones*. México: UNAM.
- Lenkersdorf, C. (1996) *Los hombres verdaderos. Voces y testimonios tojolabales*. México: Siglo XXI.
- Leyva, X. (1994) Hacia el Ahlan K'inah. En Armendáriz M.L. (compiladora). *Chiapas una radiografía*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Montemayor, C. (1998) *Chiapas la rebelión indígena de México*. Joaquín Mortiz.
- Muñoz Cruz, H. (1995) La modernización de la educación indígena. Comentarios a la propuesta oficial de 1990. En Arzápalo Marín R. (ed.). *Vitalidad e influencia de las lenguas indígenas en Latinoamérica*, 2º Coloquio Mauricio Swadesh. México: UNAM-Instituto de Investigaciones Antropológicas.
- Subcomandante Insurgente, M. (2000) *Entrevista realizada en los primeros meses del año 2000 por TV-Stop de Dinamarca*.
- Vázquez Montalbán, M. (1999) *Marcos: el señor de los espejos*. Madrid: Grupo Santillana/El País.
- Villorrio, L. (1998) *Estado plural y pluralidad de culturas*. México: UNAM (Biblioteca iberoamericana de ensayo/3).

Derecho a la ciudad y movimientos sociales contemporáneos – Por un movimiento social urbano-regional... ¿poético? Desde Nezahualcóyotl al mundo.

Christy (Chryssanthi) Petropoulou

Profesora Asistente, Departamento de Geografía, Universidad del Egeo, Mytilene, Grecia
e-mail: christy.p@geo.aegean.gr

Lo que nos hace luchar es lo que germina ya dentro de nosotros

Jorge Luis Borges

1. INTRODUCCION

Vengo de un país donde, como se dice, ha nacido la poesía, pero lo cierto es que yo he descubierto la fuerza de la poesía en México¹. Ustedes saben que para escribir poesía se necesita tiempo... tiempo para observar, para sentir, para profundizar en las cosas que no se pueden medir, que no se pueden contar ni analizar. Se necesita tiempo para escuchar lo que sentimos y para ver las cosas que sobrepasan la ciencia concreta...

Y esta fuerza de la poesía a veces es más fuerte que miles de declaraciones políticas... Ustedes lo saben muy bien, lo experimentaron en el movimiento “Yo soy 132” cuando leyeron textos de la literatura mexicana en sus grandes manifestaciones. Pero la poesía es mucho mas fuerte cuando viene de la gente del barrio...

“¿Cómo es posible que un muchacho cuya mamá es quien se preocupa por lo que él comerá, que tiene Internet cada día en su casa y puede tener acceso a tantos conocimientos y a la universidad, no pueda entender qué es una pinta² del barrio?”

Esto me preguntó, hace algún tiempo, un joven que tiene el legado de las barricadas de Oaxaca en 2006. ¿¡Cómo!? ¿Es que con tanta información uno se confunde o es que viven en otros mundos con otras significaciones de las cosas? Imagino que éstas son sólo unas de las muchas respuestas que estamos buscando.

Esta pregunta abre un amplio razonamiento sobre la relación entre diferentes tipos de movimientos como el de los estudiantes y maestros, y el de los barrios y el del campo... Una cosa que puede ayudar al entendimiento es la poesía y con ella la música, la pintura, el baile... todo lo que nos habla más en el corazón... ¿Pero cómo?... ¿Necesitamos una poesía de referencia para seguirla? No, hay muchas poesías en el mundo para declamarlas... Lo que sí es importante es dejarnos todos ser poetas. Todos tenemos que aprender a mirar y escuchar al otro que puede ser diferente, y para eso se necesita tiempo... Buscar la poesía en las cosas chicas, invisibles pero muy importantes es difícil pero es útil para fortalecer la comunicación interrumpida entre diferentes tipos de movimientos, por ejemplo, el de las mujeres, el de los campesinos, el de los jóvenes, el de los barrios, el de los estudiantes, el de los que intentan proteger la naturaleza sin fines de lucro ni para tener más poder, el de los que se interesan en producir comida sana, el de los que ocupan las fábricas, el de los indígenas, el de los emigrantes, el de los que dicen ya basta y quieren cambiar el sistema y muchos más, ahora sí, es difícil contarlos todos...

En su libro “La producción del espacio” Lefebvre nos dice que el espacio es a la vez: percibido, concebido y vivido.

- percibido (perçu): La percepción es un acto instantáneo de naturaleza fisiológica para representar los objetos directamente. Incluye la producción de códigos, prácticas sociales que ocultan sus espacios. “La práctica espacial contiene la producción y la reproducción del espacio. La práctica espacial de

una sociedad oculta su espacio, lo postula y lo presupone en una interacción dialéctica” (Lefebvre, 2000 [1974]). Es necesario descifrar las prácticas espaciales. Descifrar el habitus (Bourdieu) que es todo lo que hacemos habitualmente (sin descifrar)

- concebido (conçu): representaciones del espacio después de verlo; ligadas a las relaciones de producción, a la “orden” que estas imponen y a los conocimientos, las señales, los códigos y las relaciones “frontales” (Lefebvre, 2000 [1974]). Se refieren al espacio de los científicos, planificadores, tecnócratas y unos artistas, todos identificando lo que es vivido y percibido con lo que es concebido. Ejemplo: mapa con orientación del Norte arriba.
- vivido (vécu): el espacio de representaciones que es ya el espacio de los “habitantes” y los “usuarios” pero también de algunos artistas, escritores, filósofos que lo describen y no aspiran más que a describirlos (Lefebvre, 2000 [1974] : 49). Presentan (con y sin codificación) los simbolismos complejos ligados a la vida social clandestina y subterránea pero también al arte que se puede definir como código de los espacios de la representación y no como código del espacio.

Cada sociedad (cada modo de producción con sus diversidades) produce su espacio. Las representaciones de las relaciones de producción, que se subsumen en las relaciones del poder, también ocurren en el espacio; el espacio las contiene en la forma de edificios, monumentos y obras de arte. Entonces los paisajes también se pueden definir como percibidos, concebidos y vividos.

La idea principal que deseo compartir con ustedes es que la poesía o la manera poética de ver el mundo es un enorme recurso de comunicación porque puede influir en manera que vemos y vivimos el mundo y, por consiguiente, en los paisajes vividos. Y eso es muy importante en esta época de crisis mundial donde los movimientos anti-sistémicos que nacen en todas partes del mundo empiezan a salir de los discursos clásicos antisistémicos pero todavía no pueden comunicarse bien entre si. Además, los nuevos movimientos urbanos por el derecho a la ciudad se distinguen entre los de los barrios y los de las periferias y los de los sitios donde se encuentran diferentes tipos de movimientos... La manera de comunicarse entre si no puede ser sólo un discurso político sino infinidad de cosas creativas... poéticas...

Lo que pasa es que la poesía puede unir diferentes resistencias porque habla al corazón de la gente que participa en los movimientos y no sólo a la razón. Como dice Julia Kristeva (1974) el funcionamiento del “lenguaje poético” se puede ver como una práctica significativa, es decir, como un sistema semiótico generado por el sujeto hablante ubicado dentro de un campo social histórico. Así, la revolución en lenguaje poético “pone en cuestión el sujeto epistemológico tradicional y el lenguaje patriarcal” porque habla de cosas que van más allá de las categorías (y de la fragmentación de los conocimientos) que estamos acostumbrados a usar provenientes de una larga época de dominación patriarcal...

Pero hablemos primero de las ideas principales de este texto:

- Las relaciones de poder y el papel de los movimientos sociales,
- El derecho a la ciudad y los movimientos sociales urbano-regionales,
- La idea del movimiento social urbano poético,
- Los movimientos sociales contemporáneos y movimientos antisistémicos,

Queremos concluir esta reflexión planteando el concepto de una red (o unas redes) de movimientos sociales poéticos que pueden ser urbanos o regionales o ambas cosas a la vez. Esto significa que vamos a mezclar escalas de tiempo y espacio y vamos a intentar hacer uso de aproximaciones transdisciplinarias. Así, no nos enfocaremos en un fenómeno de manera separada del contexto donde se da forma a su existencia.

2. PODERES Y CONTRAPODERES FRENTE AL MIEDO

Veremos cómo en una época de crisis del sistema dominante y de persecución a los que resisten, se produce, en nuestras mentes, el miedo... El miedo es una herramienta del poder dominante que puede fácilmente dividir, aplastar sensibilidades y favorecer el individualismo sofocando los valores de convivencia. Algunos autores (Naomi Klein, David Harvey) dicen que lo que vivimos es un producto de la doctrina del shock, una doctrina basada en el efecto psicológico de shock. Otros autores hablan de la colonización de nuestras mentes y de la necesidad de descolonizar nuestra manera de pensar y vivir (Castoriadis, 1999, Illich, 2003, Esteban, 2013). Para este efecto ha sido indispensable una serie de cambios en la vida cotidiana que nos ha llevado a un estado de dominación social completa por grupos de poder bien identificados y a una

nueva época de neo-colonialismo (Leontidou, 2012b). Pero al final, esta situación de shock puede también actuar de forma contraria si la gente se organiza y produce contrapoderes. La manera poética de ver el mundo puede funcionar como antídoto contra la dominación del miedo.

Hablemos un poco de las relaciones de poder y contrapoder y de la fuerza de la comunicación en la producción de valores que justifican la dominación del poder. Hablemos también de lo contrario: de los movimientos sociales que intentan cambiar estos valores de subordinación.

Aceptando de manera crítica el enfoque teórico que se centra en la manera en que se transforma la política con la modificación de la comunicación (Castells, 2009) y las formas sociales de invención del miedo al poder (Foucault, 1997, Virilio, 2004), hablaremos un poco de la noción del poder. Dice Castells (2009) que “el poder (o más bien las relaciones de poder) es lo que constituye las instituciones de la estructura de la sociedad”. No es ni el mercado, la tecnología o la cultura lo que constituye el poder sino al contrario. El poder decide qué tipo de cultura, de mercado, de tecnología es relevante y qué tipo no lo es... “El poder es la matriz de la regla del juego que constituye la sociedad”. La sociedad se constituye en oleajes de poder y de contrapoder. Este contrapoder es producido por la gente que se encuentra sistemáticamente fuera del poder. Aquellos sistemas que se apoyan sólo en la violencia son débiles porque eso significa que están en crisis. Es más fácil matar a la gente que borrar sus ideas. Y eso lo saben los que dominan el sistema de poder (Castells, 2009).

Vivimos en una época que, algunos autores (Foucault, 1997; Fumagalli 2011 y otros), dicen es caracterizada por la biopolítica o el biocapitalismo donde el sistema dominante intenta explotar no sólo el trabajo de la gente sino también su vida cotidiana, su manera de ser y estar, de tomar agua, de hacer el amor, toda su existencia. Pues “la construcción del poder se produce en nuestras mentes... Nosotros somos los objetos del poder” dice Castells y define el poder como “la capacidad relacional que permite a un actor (o actores) social(es) influir de forma asimétrica en las decisiones de otros actores sociales, de forma que favorezcan los intereses y los valores en situación de poder” (Castells, 2009). Las relaciones de poder se enmarcan por la dominación que es el poder cristalizado que vemos en las instituciones del estado. El poder existe siempre como existe también el contrapoder. La capacidad de los actores sociales a resistir a la dominación

del poder determina el contrapoder. La capacidad de los movimientos de resistir al poder depende de la capacidad que tienen estos movimientos o actores sociales de cambiar los valores sobre los que se apoyan las instituciones de poder (Melucci, 1996), la capacidad de “cambiar los códigos”. Descolonizar nuestras mentes (Castoriadis, 1999). Esta capacidad se puede fortalecer mediante la construcción de redes sociales aprovechando la red-internet y otras formas de comunicación. Existen diversos movimientos anteriores que han introducido sus pensamientos en el discurso político general, como el feminista, el ecologista y otros. El problema es que cada vez que uno de estos pronuncia ideas anti-sistémicas otro parecido se pronuncia de manera más neutral y eso provoca una grande confusión. Así, muchos de los valores de estos movimientos se comercializan o se transforman en palabras del poder, negando la poética que tenían al inicio estos movimientos y la función antisistémica... Al contrario, ustedes conocen el caso de los zapatistas que, trabajando ampliamente con las redes de comunicación alternativas y las redes sociales, con pocos recursos, consiguieron establecer en diversos sectores de la sociedad otra manera de ver el mundo, mucho más poética, influida por el pensamiento de los mayas... así como el pensamiento de movimientos anteriores que pocos conocían. Con los zapatistas todavía no existe la confusión que fue causada por los otros movimientos porque ellos no lo dejaron pasar, a pesar de las presiones de los medios de comunicación y de algunos grupos que se presentaban como zapatistas. Entonces, podemos decir que son todavía un movimiento poético... que no se vende... como no se vende la poesía... y que por eso se salvó... en una época de grande comercialización de las ideas...

Pero hay más movimientos poéticos – creativos que no se venden y no desean explotar la idea de la poesía para venderse mejor, así, la poesía es lo único que nos queda en este mundo de consumación mundial de ideas podridas... Estos movimientos surgen por todos lados y mayormente dentro de las ciudades...

Vamos entonces a hablar sobre las ciudades que es el objetivo de este texto.

Dice Guy Debord que si la historia de la ciudad es la historia de la libertad es también la historia de la tiranía del mecanismo de gestión estatal que controla el campo y la ciudad. La ciudad durante siglos era sólo el territorio de la lucha por la liberación histórica y no el lugar de la liberación (Debord, 1967/1992). Un momento histórico de la liberación de la ciudad, aunque muy corto, es la Comuna de París donde los habitantes tomaron el poder y funcionaron con asambleas democráticas participativas.

Otro fue la Comuna de Oaxaca (Esteva, 2010).

En las ciudades contemporáneas surgen movimientos sociales que replantean los valores de libertad, de dignidad, de solidaridad, los derechos sociales, por medio de diferentes colectivos locales y redes de comunicación (Holloway, 2002 και 2010). Todos estos colectivos reinventan la noción de *commun* (Stavrídes, 2010) y construyen, poco a poco, otros valores colectivos. Unos de estos, el del derecho a la ciudad, tiene una larga historia: surge con el libro de Henri Lefebvre y aparece en medio de las luchas (no sólo las estudiantiles) de 1968 y resurge con un libro de Harvey editado recientemente (2012). En este libro se puede leer también muchas cosas sobre los movimientos de las plazas (movimiento de los indignados).

Harvey dice que “La cuestión de qué ciudad queremos no puede separarse de la cuestión de qué tipo de personas queremos ser, qué tipo de relaciones sociales buscamos, qué tipo de relaciones con la naturaleza necesitamos, qué tipo de tecnología y qué valores estéticos tenemos”. El derecho a la ciudad va más allá del derecho de acceso individual a los recursos que incorpora la ciudad: si queremos transformarnos a nosotros mismos es justo querer transformar la ciudad de acuerdo con los deseos de nuestro corazón. Es, además, un derecho colectivo y no un derecho individual ya que, el cambio de la ciudad se basa en el ejercicio de un poder colectivo sobre los procesos de urbanización. La libertad de construir y reconstruirnos a nosotros mismos y a nuestras ciudades, dice Harvey, es uno de los más valiosos y de los más olvidados derechos humanos (Harvey, 2008).

Contra el poder de colonización de nuestras mentes (como dice Illich, 1973) creamos otros valores capaces de cualificar nuestros espacios y mentes... Creamos espacios abiertos a la poesía...

3. MOVIMIENTOS SOCIALES URBANOS / REGIONALES. ¿POR QUÉ?

Consideramos que los movimientos que se desarrollan hoy en la periferia están relacionados directamente con resistencias contra las consecuencias nefastas del fenómeno urbano en todo el planeta y al saqueo y/o destrucción de los recursos naturales y

del medio ambiente en nombre de mantener el “obligatorio” modelo de vida urbano de unas élites de lujo que viven en unas partes de las ciudades muy bien definidas. Estas élites van adquiriendo un papel muy importante en la acumulación por desposesión.

Así, las prácticas de los movimientos sociales que tienen que ver con temas de planeamiento regional o simplemente de aprovechamiento y administración de recursos naturales, están nutridos por los movimientos sociales. El movimiento de los sin tierra en Brasil, que ocupaba terrenos para cultivarlos, hoy ocupa terrenos también en los límites de las ciudades. Los zapatistas en Chiapas (México) han sido influenciados por las tradiciones de movimientos rurales, indígenas y también urbanos, influyendo en estos, posteriormente, en gran medida. Los movimientos ecológicos de resistencia en Dinamarca se influenciaron recíprocamente con las prácticas de los movimientos sociales de la ciudad y con las experiencias de los que construyeron barrios alternativos en el corazón de Copenhague. El movimiento contra la producción de energía nuclear y contra la transformación de una región agrícola en un basurero de desechos nucleares en Alemania se transformó rápidamente en un espacio de encuentros y de vida comunitaria alternativa en estos espacios abandonados... En el mismo sentido, el movimiento contra la construcción de grandes e inútiles aeropuertos, grandes carreteras y líneas rápidas de ferrocarril en Francia son movimientos que no se dedican sólo a la contra-acción sino que organizan su vida cotidiana de otra manera dentro de comunidades medio-autónomas con procesos de democracia participativa y serios intentos de autosuficiencia alimentaria. La mayoría de esta gente son jóvenes sin tierra, con experiencia cien por ciento urbana. En Grecia, también la gran amenaza contra los pueblos de Halkidiki que resisten a la destrucción del medio ambiente por las instalaciones de la minería toxica del extracción del oro, así como el movimiento de Keratea contra el tratamiento nocivo de los desechos urbanos y contra reinstalación de una empresa de incineración, son movimientos que resurgen de las necesidades de las ciudades pero también de la manipulación de esas últimas para acumular capital por el despojamiento de las tierras y de los recursos de los pueblos - eso significa acumulación por desposesión. Todos estos movimientos tienen nuevas características en las formas de organización pero también en la construcción de sus autonomías, como se hizo, por ejemplo, en México en el movimiento de Tepoztlán contra el campo del golf, en Cherán y en Guerrero con las guardias indígenas/locales para seguridad

pública y en muchas comunidades en Chiapas y Oaxaca que se organizan de manera autónoma según las tradiciones de sus pueblos. Estas prácticas de autonomía vienen multiplicándose actualmente con el movimiento de Ayotzinapa (Cisneros y otros 2015).

Los embalses en India trajeron numerosos problemas a los agricultores, quienes se aliaron con las luchas de los habitantes de las ciudades mismas que se resistían a otra catástrofe ecológica, y también con las tradiciones indígenas que luchaban por conservar la cultura a través de la conservación de sus semillas tradicionales. En algunos casos esta lucha se internacionalizó a través de las nuevas redes de información y de acción. Los ejemplos pueden ser muy variados, pero los fenómenos que surgen de ellos adquieren hoy un carácter especial porque expresan tendencias universales que están en interacción fructífera con las particularidades locales y van transformando radicalmente el concepto del espacio, a nivel local e internacional al mismo tiempo. Al final, los nuevos movimientos ecológicos “rurales” no son exclusivamente rurales, como en años anteriores (cuando exigían la reforma agraria, por ejemplo), ya que ahora tienen un carácter regional más que un carácter exclusivamente rural. Por otra parte surgen movimientos rurales dentro de las ciudades que intentan, por ejemplo, promover la riqueza del conocimiento en términos de producción agraria y de otros conocimientos de la gente de pueblos rurales que viene a vivir a la ciudad (como pasa, por ejemplo, en Argentina, en Grecia y en otras partes del mundo). La mayoría de los movimientos urbano-regionales actuales parten del concepto de la necesidad de resistencia contra el robo de sus tierras o contra el desplazamiento forzoso de la gente por la realización de un gran proyecto de construcción o, de manera más general de la resistencia al proceso actual del capitalismo neocolonial caracterizado por la acumulación mediante el despojo (Harvey, 2012). Sin embargo, lo más que es importante es el siguiente paso de dichos movimientos que va por la autosuficiencia y la construcción de la autonomía con formas que emanan de la experimentación contemporánea de democracia participativa. Este tipo de resistencias que duran mucho más que una manifestación o se articulan con movimientos de resistencias, como nos dice Holloway (2010), pueden producir grietas en el sistema. ¿Por qué? Porque producen otros valores colectivos que ponen en cuestión y desarticulan los valores del poder... Esto para volver a lo que comentamos al inicio.

Las nuevas características de esos nuevos movimientos sociales y de estos colectivos son parecidas a las características de los movimientos sociales urbano-regionales de América Latina presentadas en un recomendable libro de Raúl Zibechi sobre movimientos contemporáneos. Comprenden las características de una resistencia creativa y buscan “un nuevo mundo de autogestión mediante la eliminación de la explotación del hombre por el hombre”. Según Raúl Zibechi (Zibechi, 2010) las principales características de los movimientos modernos de América Latina son:

- Los movimientos tienen una territorialización en los lugares ocupados o en los que recuperan (así las nuevas formas del trabajo flexible no les afectan negativamente como antes).
- Afirman su autonomía con respecto al Estado y los partidos
- Revalorizan la cultura y la identidad del Pueblo (frente a la noción de ciudadanía que los excluía sistemáticamente).
- Crean sus propios intelectuales, su propia educación (por ejemplo, el MST tiene 2000 escuelas con 200.000 alumnos).
- Las mujeres tienen un nuevo papel decisivo en los movimientos de acción cotidiana.
- Asumen una relación más significativa con el medio ambiente.
- Las redes de grupos intentan la auto-organización. Evitan grandes estructuras impersonales. Plantean la creación de redes.
- “Producen” sus propias vidas (biopolítica), se ocupan de la vida cotidiana, de los problemas de la producción de alimentos, de vivienda y bienes industriales, como también de temas de cultura, educación, salud, entretenimiento...

Muchas de estas características parecen que describen las nuevas resistencias creativas que se muestran en los últimos años en Grecia, pero todavía no tiene la vehemencia de movimientos afines en algunos países de América Latina.

4. MOVIMIENTOS SOCIALES URBANOS – UNA DELIMITACIÓN

El concepto de movimiento social urbano está especialmente divulgado en una ante-

rior obra de Castells. De acuerdo con él, los movimientos sociales urbanos difieren de los simples movimientos de ciudad, puesto que pueden cambiar el significado mismo del espacio urbano (*signification urbaine*). Entonces, podemos hablar de movimiento social urbano. Los movimientos sociales urbanos son “vehículos de transformación urbano-espacial”, o sea movimientos sociales los cuales, oponiéndose al “significado” de una estructura espacial dada, experimentan nuevas “funciones urbanas” y nuevas “formas” (Castells, 1986: 419). Estos movimientos son diferentes de las movilizaciones de ciudadanos que se organizan en torno a varios temas. Cuando los movimientos encaran conscientemente el “replanteamiento del significado del espacio urbano”, entonces podemos hablar de movimientos sociales urbanos.

Según Castells (1986), un movimiento puede cambiar el significado del espacio urbano si tiene una práctica activa de reivindicación, una cultura común y una política a favor de la autonomía, un consumo participativo, una conciencia de su propia existencia como movimiento social urbano, relaciones con los medios de comunicación, los partidos políticos etc., a través de grupos encargados por los movimientos para este papel concreto, autonomía e independencia de los partidos políticos.

La posibilidad de construir movimientos sociales urbanos en las ciudades es un tema frecuente en textos que son inspirados por ideas marxistas (ver.: Lefebvre, 1968; Castells, 1986) o por ideas libertarias (anarquistas) u otras (Turner J. F.C., 1976). En efecto, los factores económicos y políticos y el progreso tecnológico tienen el primer papel en la formación del espacio, pero este espacio es afectado también por el proceso social a través del cual los habitantes se apropian del espacio y del tiempo. Friedmann (1989) afirma que la participación de la clase obrera en estos movimientos “revela una contra-hegemonía potencial (*contre-hégémonie*)”. Los estudios más recientes son investigaciones cualitativas que se avocan a ejemplos de movimientos urbanos en las metrópolis modernas (INURA, 1998 και 2004). Algunos estudios revelaron la existencia de redes de solidaridad basadas en los valores de colectividad y los modos de vida alternativos, que difícilmente se encuentran en las ciudades modernas hecho que favorece el aislamiento. Agier (1999) ofrece una descripción del espacio urbano de muchos y únicos ejemplos para señalar una especie de “doble ciudad”, una ciudad más compleja que “nace en el corazón de las prácticas urbanas”. En un mundo donde «la vida se transforma en abstracción y las ciudades en sombras», las pequeñas

redes de solidaridad que nacen en las ciudades constituyen todavía una esperanza, una brecha que parece una imperfección, y que, sin embargo, puede potencialmente provocar el cambio (Petropoulou, 2010b).

La cultura de la solidaridad nacida en estas áreas, que puede referirse a la poética del espacio, podría llamarse “cultura de resistencia” frente a las órdenes urbanas del poder. Ésta “cultura de resistencia” pone en cuestión la noción de la “cultura de la pobreza”, definida por Oscar Lewis en 1976, y se puede observar sólo con estudios de la vida cotidiana. En una perspectiva más amplia, Berthet (2004) examina «cómo reaccionan las culturas frente a la globalización». El autor muestra que la manera de mirar, la concepción que tenemos de las cosas, está relacionada con el medio social donde vivimos y nos desarrollamos. En un estudio de doctorado de J. P. Berenstein (1998), que aporta un punto de vista de la estética de los barrios marginados de Río de Janeiro, el autor muestra la existencia de una nueva estética propia en las favelas y su influencia en varios artistas contemporáneos. M. Davis (2000) habla de la fuerza de los símbolos y de la significación de la cultura de mexicanos (chicanos) en los barrios de las ciudades en los E.U. (Davis, 2000).

En su libro sobre las resistencias en América Latina, Raúl Zibechi (2010) explica la importancia de los movimientos de los barrios para todas las ciudades de América Latina y la búsqueda de autonomía social mediante la convivencia y la solidaridad dentro de éstas resistencias donde actúan movimientos sociales importantes.

5. LA IDEA DE UN MOVIMIENTO URBANO POÉTICO

En un libro que he escrito, titulado “Por un movimiento social urbano. Un estudio de México” publicado en francés, presentando brevemente la trayectoria del arte de la calle en Europa³ y en México, se propone una reflexión sobre la potencialidad de la creación de un movimiento social urbano viable dentro de los barrios, un movimiento de origen espontáneo o de autoconstrucción popular. La reflexión se enriquece con el estudio de las posiciones y prácticas de un grupo llamado “Poetas en construcción” de la ciudad Nezahualcóyotl (México) y de sus relaciones con sus vecinos del barrio. Para hacer entender ésta relación, he adoptado la definición de “arte de la calle” o “arte del barrio” en lugar de arte “en la calle” (después de Chaudoir, 2000) o “arte en el

barrio”. En este sentido la calle y el barrio no son meros adornos para las acciones de este grupo, sino “polaridades a través de las cuales y por las cuales está fundado este movimiento específico” (Borja, 2008). Significa que la poesía, la música, el baile... sale del corazón del barrio y no es meramente una dimensión decorativa del barrio.

Los barrios populares y más específicamente los barrios de autoconstrucción popular son lugares donde nacen muchos movimientos sociales y también una cultura de resistencia. Ejemplos de esta cultura musical son los blues en los EU, el tango en Argentina, el rebético en Grecia, los grupos de rock y de Hip Hop, la capoeira en Brasil y otros... La poesía en este tipo de cultura de resistencia tiene una presencia muy destacada. Algunos la llaman poesía popular pero yo no estoy de acuerdo con esta división, puesto que este tipo de divisiones se plantea para dividir y bajar todo que es popular frente a lo que está hecho para las élites. La poesía es global y todos podemos ser poetas... Nosotros no dividiremos la poesía que entre la que entra en los salones y la que se queda fuera para pedir permiso de aceptación... Pero eso es otro cantar.

Hablemos entonces un poco de la idea que ha surgido de los poetas en construcción de la ciudad Nezahualcóyotl, que constituyen el origen de mi inspiración para hablar de un movimiento social urbano poético que, además, ya tiene 20 años...

La poética del barrio en autoconstrucción emerge de su decoración con materiales de reciclaje, de sus calles que aún no existen, de sus fachadas de casas que se van formando poco a poco, de sus casas sin puertas y hechas de puertas, de juegos dentro de las calles que todavía no están formadas, de la violencia callejera, de perros que devoran los restos de los mercados que todavía no son mercados, de reuniones en la lluvia para reparar algo o para ayudar a vivir al otro...

Como dice Porfirio García en el último libro de este grupo: “Ciudad Nezahualcóyotl nació como un monumento a la pobreza, como un resumen del país, como una boca con la voz borrosa por el polvo; y nació a pesar de todos los ancianos y niños que marzo resecó en sus calles. Ahora solo vale decir (infinitamente) que el coyote en ayuno sigue vivo, que ha encontrado la palabra, que ha erigido por fin un pensamiento, y que habrá que hacerle un lugar entre los libros... libre” (Porfirio García Trejo, 1987).

Si las imágenes de estos barrios dan lugar a una forma de imaginación triste, las actitudes y las expresiones de las personas que habitan en este espacio tienen un sentido literario poético que traduce las imágenes del espacio en posiciones existen-

cialistas... “Saca la noche de la casa “...” Hay sólo perros en tus ideas “...” La policía cobra la vida “... “¿Dónde vives? A Xochiaca, el tiradero de dios”... y muchas otras expresiones de nuevos poemas (Poetas en Construcción, 1996: Palabras de Ciudad Nezas Poesía Nezahualcóyotl).

Algunos poetas se inspiraron en este entorno y hablaron de anti-poesía en oposición a la poesía hecha en la oficina por las élites burguesas incapaces de imaginar siquiera esta realidad. Los poetas en construcción van más allá de esta oposición entre la poesía y la negación de la poesía: reclaman este mundo antipoético, y van más allá de la declaración de su miseria (anti-poesía) iluminando sus facetas ocultas dentro de los barrios: la solidaridad, la dignidad, la libertad. Según ellos, la poesía está luchando para existir en un mundo que la rechaza porque dice que no es importante pues no tiene valor económico (véase el poema de Porfirio García «Incitación a poeticidio»).

Algo similar pasa en la guerra debatida en este periodo entre las Ciencias Sociales y Humanidades, por no ser productivas económicamente, y las Ciencias Exactas Teóricas... y por la fuerte presión para la privatización de las universidades. Un paréntesis: un filósofo francés sostuvo que todos los países tenían que pagar una enorme cantidad a Grecia por los derechos de autores de la Grecia antigua... Pero eso no nos interesa puesto que estos textos tienen un valor que sobrepasa lo económico y que por eso son clásicos como el Popol Vuh de los Mayas... Así, creo que la poesía sigue existiendo exactamente porque no se vende... en todos los sentidos...

La expresión de esta idea se materializa en “Venus Neza” que es algo más que una multitud de hombres violentos vestidos de perros-coyotes en un mural de Alfredo Arcos. La Venus lucha, e incluso así, la poesía lucha por una forma de vida que reclama las cualidades de la zona en construcción (de la solidaridad, de la dignidad...) frente a este mundo que reclama convertir todo en valor de intercambio comercial y en un poder potencial. Los nuevos muralistas de pintas y murales en Neza parecen inspirados por la conciencia de territorialidad y por todos estos valores anteriores. Un ejemplo es el grupo “Neza Arte acá” y los que siguen....

Tomando como referencia el texto de Sansot (La poética urbana), en el caso de los poetas en construcción no hay oposición entre “calidad de la lengua” y “tradición”, pero existe una síntesis o, mejor dicho, un vaivén, una relación en movimiento, en el sentido del arcoíris y del caracol de los Zapatistas (EZLN, 2013).

Existe, en este movimiento en construcción, un sentido de lugar, de territorialidad (como señala Zibechi) y su tradición, de la inspiración de las condiciones de vida de los habitantes de la ciudad, que con el tiempo se va convirtiendo al portador de un lenguaje que se podría comparar a la poesía... y hay poetas que recurren de nuevo a los ciudadanos animándoles a ver la ciudad de otra manera. Podemos entonces hablar de una poética del barrio en construcción que ha apoyado este proceso “de interiorización de la externalidad y la externalización de la interioridad” (Bourdieu, 2001) que ha fundado las condiciones sociales del nacimiento y de la vida de la colectividad de los poetas en construcción, aquellos que pusieron los fundamentos de un movimiento social urbano que se encuentra todavía en construcción. En la última década, varios grupos de arte alternativo en el norte y el este de la ciudad del área Metropolitana de México han declarado la búsqueda de una “identidad” cultural en una vasta área incluyendo todas las áreas y suburbios del norte y la región oriental Metropolitana de la ciudad de México. Al final los poetas en construcción forman una conjunción de una red social con un grupo fijo. Más de 70 poetas han pasado por este colectivo que participa cada vez más en diferentes redes de cultura o de eventos políticos que se llevan a cabo para diferentes fines en la ciudad Nezahualcóyotl.

Y la poesía camina... camina también por Internet... y camina hasta formar parte, sin saberlo, de los nuevos movimientos en construcción... donde los barrios van a tener un papel definitivo... En un viaje que hice en enero, en un barrio de Oaxaca escuché unas canciones y poemas que nacieron de estos encuentros de los poetas en construcción con la música... Los cantaban los jóvenes que participaron en las barricadas de 2006...

A lo largo de los últimos 4 años, después de haber escrito el libro “¿Por un movimiento social urbano? Un estudio de México”, vivimos en Grecia y en todo el mundo un surgimiento de nuevos y numerosos movimientos sociales caracterizados por la tendencia de establecer contactos con diferentes movimientos sociales anteriores, en un ambiente donde se respiraba la dinámica social de las plazas... Una nueva dinámica constructiva y no negativa, la dinámica de la democracia participativa que surge años después de violentos movimientos urbanos de los barrios (Los Ángeles, París, Londres, y otros) y de tomas de ciudades enteras (como Oaxaca en 2006) y de movimientos contra la represión y el miedo (como los que conocen ustedes en México con

el “Soy 132” y nosotros en Grecia en 2008). Hablaremos un poco sobre las nuevas características y la poética de estos movimientos... y de los millones de colectivos que surgen después de estos grandes movimientos sociales...

6. MOVIMIENTOS SOCIALES URBANOS CONTEMPORÁNEOS

Las Insurgencias urbanas contemporáneas, caracterizadas por enfrentamientos generalizados (por lo menos hasta 2011) tienen su origen en la reivindicación del «derecho a la ciudad» (Lefebvre, 1968; Harvey, 2012). Este derecho ha sido ampliamente violado ya sea por los modelos de consumo en ciertos barrios de la ciudad ya sea por la represión general de la creatividad de la gente (que aspira a ir más allá de la bipolaridad tiránica de la producción urbana y el consumo urbano). Los levantamientos urbanos en los suburbios de la ciudad son revueltas contemporáneas en condiciones de polarización social (Agier, 1999; Wacquant, 2008). Las insurgencias urbanas en los suburbios de París, de Toulouse, de Londres, estuvieron estrechamente relacionados con la regulación política y económica del espacio y de la planificación urbana y su diseño hecho a la medida de los ricos y los turistas que dominan el centro de la metrópolis capitalista. Por el contrario, los levantamientos urbanos griego, chileno, argentino, mexicano estuvieron estrechamente relacionados con la opresión y la represión de la vida cotidiana en general y las nuevas segregaciones socio-espaciales⁴.

En una investigación de campo realizada (Petropoulou 2012a), encontré que en el caso de Atenas y Tesalónica entre 2008-2011, parece existir una especie de ósmosis entre la insurrección y los movimientos urbanos existentes y nuevos, lo que lleva al desarrollo de movimientos sociales urbanos más radicales en los próximos años y de la vieja cultura de resistencia (Damianakos, 2003).

Los conflictos sociales urbanos contribuyen en la politización de las contradicciones de la globalización neoliberal, porque las hace visibles.... En un nivel simbólico [ellos] contribuyen a perturbar la narrativa dominante que la globalización nos presenta como un hecho inevitable mientras que [ellos] representan una dimensión importante de la lucha contra la globalización neoliberal: la evolución, o mejor aún,

liberación, de la vida cotidiana” (Koehler y Wissen, 2003: 949). Los movimientos y luchas que (re)surgen después de la insurrección de diciembre 2008 se centraron en estas mismas temáticas de la vida cotidiana. Por lo tanto, la relación entre la sublevación juvenil de diciembre 2008 y los movimientos urbanos es particularmente interesante, ya que la primera ha funcionado como un crisol de ideas y prácticas para la generación de una otra ciudad.

Después de la crisis económica y política en Grecia surgieron otros movimientos sociales en sectores de la clase trabajadora y en la universidad que todavía están fragmentados. El único intento de unificar a todos estos movimientos distintos, sin lograrlo profundamente, lo llevó a cabo el movimiento de las plazas en 2011. Este movimiento caracteriza todas las ciudades mediterráneas pero también otras ciudades como Nueva York y tiene como principio la democracia participativa en las reuniones abiertas en las plazas.

Después de las plazas parece que este movimiento ha parado... Pero no es así... entró en un nivel de reflexión más profundo: en todas las pequeñas plazas de las ciudades empezó como un nuevo ejercicio de la democracia participativa. Además, actualmente, surgen más de 1000 nuevos colectivos en torno de diversas temáticas...

¿Y qué hacen estos nuevos colectivos?

“A la falta de dinero responden con solidaridad e intercambio sin dinero y bazares gratuitos. A la falta de alimentos responden con auto-cultivo, jardines de autogestión y conservación de las semillas tradicionales. Al desempleo responden con colectivos laborales y cooperativas, a la falta de viviendas sociales responden con comunas ecológicas y con ocupaciones de vivienda, mientras que a la falta de camaradería con cocinas colectivas. A la democracia representativa y en el déficit de democracia responden con las asambleas barriales de democracia directa participativa y toman el asunto en sus manos...”. Dicen “nuestras utopías son la realidad de mañana” (Girasol, 2012).

En un estudio realizado mediante entrevistas concluimos a un primer resultado sobre la definición de estos diferentes colectivos: mientras que la necesidad que crea estos movimientos y los pone en práctica es poética, su práctica cotidiana está fuertemente basada en las necesidades de las personas y sus relaciones en el día a día. Muchas entrevistas parecen negar cualquier sueño o utopía. La razón es simple: quie-

ren vivir juntos y ahora la utopía, no dejarla para después. “Caminante el camino lo haces caminando”, dice un verso de Antonio Machado, que puede presentar de la mejor manera todos estos colectivos estudiados en Europa y México. Pero la utopía nos ayuda a caminar... En última instancia los proyectos solidarios contemporáneos de economía solidaria y de auto-suficiencia pueden ofrecer nuevas perspectivas político-económicas que combinan el sueño con la práctica diaria, pero en este camino largo no se debe olvidar la manera poética de ver el mundo y la ausencia de inspiración que se da en nombre de la eficacia y de la idea de hacer las cosas rápidamente...

El concepto de “resistencia creativa” es un concepto que puede representar de la mejor manera a todos estos colectivos que surgen cada día para diferentes cosas pero que tienen algo en común: no sólo el pensamiento antisistémico (Wallerstein, 2008). Tienen también algo nuevo que se caracteriza por la democracia participativa y la acción creativa en la vida cotidiana que busca la forma que tomará la vida dentro de otro sistema.

El concepto del espacio común es otro concepto compartido estos nuevos movimientos. Es un concepto que tiene sus raíces en la larga historia de los movimientos... Como dice Stavros Stavrides (Stavrides, 2007):

“Durante la breve Comuna de París o los días de la Unidad Popular de Chile hubo actos por establecer el espacio público como espacio de encuentros entre otredades emancipadas. Los comunarios o los pobladores chilenos, así como los piqueteros de Argentina de hoy y los manifestantes del movimiento antiglobalizador, en realidad produjeron espacios de umbrales y no simplemente fortalezas que debían ser defendidas. Los zapatistas, en su larga marcha por la dignidad, también crearon espacios intermediarios de liberación, espacios temporalmente habitados por estos otros, invisibles y reprimidos. Sus actos quizá señalen una conciencia histórica emergente, que podría incluso redefinir el tiempo histórico no como un “tiempo homogéneo, vacío” (Benjamin, 1998) sino como tiempo lleno de rupturas y momentos de cambio, de umbrales que representan oportunidades... Después de todo, lo que necesitamos son puentes, pasajes, cruces hacia un futuro diferente...”.

En este sentido, existe la necesidad de crear lugares de experimentación libre. “He aquí, pues, el papel funcional de la resistencia creativa... Una sociedad dentro de la sociedad que finalmente es capaz de derrocar a los modelos existentes, la aparición de la imaginación colectiva” (Papi, 2004 en el libro de Varcarolis, 2012).

7 ¿ENTONCES QUÉ PUEDE CARACTERIZAR AL MOVIMIENTO SOCIAL POÉTICO?

- Independencia de partidos políticos y grandes intereses económicos e intereses privados
- Democracia participativa (a través de sus formas más inmediatas)
- Otra relación con la tierra y la vida (eco-balanced living)
- Otra relación con el género (crítica al patriarcado)
- Apertura y libre interacción con otros movimientos sociales y colectivos
- Uso de un lenguaje poético como una práctica significativa de comunicación
- Práctica de acciones de arte que salen del corazón en los barrios de la ciudad y no son sólo como un adorno artístico
- Entendimiento de lo diferente. Entendimiento del tiempo y la manera de estar del/de la “otro/a”. Comprensión del tiempo-personal como una tecla especial para convivir con el/la otro/a
- La sensibilidad no se condena sino que se hace fuerza creativa del movimiento
- Rabia (organizada o no) poética y creativa.
- Convivencia y autosuficiencia alimentaria
- Reconocimiento de que las pequeñas cosas de cada día juegan un papel importante.

Y para regresar ahí donde iniciamos a hablar sobre el poder... “Si mi forma de construir mi experiencia refuerza algunos sistemas de poder, entonces la batalla está hoy en la comunicación socializada, en la batalla por la liberación de la mente” (Castells, 2009). Si la guerra de la información es «un conflicto con la historia, un intento de destruir a los orígenes, una guerra preventiva contra la memoria» (Virilio, 2004:41), las redes subterráneas sociales que se construyen en este momento son las grietas para hacer entrar la solidaridad (Holloway, 2010), que componen otra manera de ver y vivir en el mundo frente al sistema dominante...

Ahora que estoy escribiendo este artículo, los movimientos antisistémicos se están multiplicando. Algunos ya no existen, otros continúan su acción, y otros más están gestándose. Lo importante es tomar medidas para ayudarlos a interactuar unos con otros, intercambiar experiencias y acciones, y no caer en la politización violenta que

podría llevarlos a la desintegración o la disolución.

Como dice Zibechi, las acciones de estos colectivos que provocan movimientos sociales se pueden comparar con el movimiento de la perinola o “zumbayllu” que “transforma el miedo y la pobreza a la luz y la esperanza” (según los mitos de los pueblos indígenas del Perú que cuenta Mariátegui). El “zumbayllu” significa invertir a favor de reforzar el flujo en contraposición a la lógica de la representación que sacrifica todo por el bien del orden.

Y la perinola del cambio social sigue girando... La tentación de darle un empujón para acelerar el ritmo podría pararla... (Zibechi, 2010). La manera de participar en estos movimientos sin detener sus dinámicas es dejarnos a sus tiempos, dejarnos ser poetas... construyendo contrapoderes poéticos.

NOTAS

1. Texto basado al texto leído en la conferencia: “Derecho a la ciudad y movimientos sociales contemporáneos: ¿Por un movimiento social urbano poético?” UAM-I, Auditorio Sandoval Vallarta, Izta-palapa MEXICO 23/1/2013, realizada en el marco del Seminario Interdisciplinario “Eco-paisajes Urbanos, Poética y Derecho a la Ciudad”, organizado por la Universidad Autónoma Metropolitana (UAM) http://www.uam.mx/semanario/xix_18/index.html#/27/zoomed.

2. En la jerga del barrio en México, una “pinta” es un “graffiti” y muchas veces transmite un mensaje político.

3. Arte deja de ser una acción separatista sin más y se convierte en una parte integral de la vida social. Ver Maurice Pottecher, Mayakovsky, Erwin Piscator, Berliner Ensemble Bertolt Brecht, Armand Gatti y Peter Weiss (Bablet, 1978). La escena se convierte en colectivo y el repertorio, inspirado en la vida cotidiana, es interpretado por muchas personas, a menudo “amateurs” (Chaudoir, 2000).

En la pintura, el movimiento más importante en el mundo es el muralismo mexicano con pintores como Orozco, Rivera, Siqueiros y otros. Este movimiento, nacido en México en 1921, se mantuvo activo hasta los años 50 haciendo murales en edificios públicos. Ha sido fuertemente influenciada por las culturas indígenas, e inspirada en la vida cotidiana de los mexicanos y las revoluciones sociales del mundo.

Las revueltas del 68 producen varios cambios en el concepto de arte de la calle y su relación con los movimientos sociales. El trabajo teórico de la Internacional Situacionista (que apoyó las revuel-

tas de Mayo del 68 en París) argumentó que el espectáculo es una realidad falsa que enmascara la degradación capitalista de la vida humana pero puede usarse para producir contrapoderes en forma de performances (Debord, 1992). Durante las últimas décadas y en la mayor parte de las grandes ciudades del mundo, el arte del grafiti, como una de las formas de performance, se ha convertido en un medio muy importante tanto de la expresión artística como de la social, especialmente entre los jóvenes (Banksy, 2001).

4. El movimiento de Oaxaca 2006 ocupó el centro lujoso (gentrificado) de la ciudad y lo usó para organizarse y no para destruirlo porque sentía que los gobernantes lo habían arrebatado y recuperan. Lo mismo ocurre en Buenos Aires y en Atenas cuando los movimientos usan los centros para sus reuniones de plazas...

BIBLIOGRAFÍA

- Agier, M. (1999) *L'invention de la ville. Banlieues, townships, invasions et favelas*,. Amsterdam : Editions des archives contemporaines.
- Bablet, D. (dir) (1978) *Le théâtre d'Agit-prop de 1917 à 1932*. Paris : L'âge d'homme
- Benjamin, W. (1998) *The Arcades Project*. Cambridge: Belknap Press.
- Berenstein, J.P. (1998) *Un dispositif architectural vernaculaire. Les favelas à Rio Janeiro. Thèse dirigée par Gerard Monnier*. Paris 1, 1998.
- Berthet, D. (2004) *L'art à l'épreuve du lieu*. Paris : L'Harmattan.
- Borja, S. (2007) Production de l'art : éléments théoriques pour l'élaboration scientifique d'une Sociologie-Critique de l'art. *Regards Sociologiques – Les champs artistiques*, 33-34, 25-41.
- Bourdieu, P. (2001) *Langage et pouvoir symbolique*. Paris : Seuil, Points-Essais.
- Carlsson, C., Manning F. (2010) Nowtopia: Strategic Exodus?. *Antipode*, 42(4), 924-953.
- Castells, M. (1986) *La ciudad y las masas*. Madrid: Aliansa Universidad [Castells M. (1983). *The City and the Grassroots*. London: Edward Arnold]
- Castells, M. (2009) *Comunicacion y poder*. Madrid: Alianza Editorial.
- Castoriadis, C. [1999 (1975)]. *L'institution imaginaire de la société*. Paris : Seuil.
- Chaudoir, P. (2000). *Discours et figures de l'espace public à travers les arts de la rue*. Paris : L'Harmattan, CEFRESS.

- Choay, F. (1965) *L'urbanisme, utopies et réalités. Une anthologie*. Paris : Editions du Seuil.
- Cicneros Puebla, C., Alatore, F., Allen, M., Benard, S., y otros (2015) 1,2,3,4,5...43: Justice! Ay! Ay! Ayotzinapa: A challenge for New Critical Qualitative Inquiry. *Qualitative Inquiry*, 1-19. Sage
- Damianakos, S. (2003) *La Grèce Dissidente Moderne. Cultures rebelles*. Paris : L'Harmattan
- Davis, M. (2000) *Magical Urbanism: Latinos Reinvent the Us City*. Verso.
- Debord, G. [1992 (1967)] *La Société du Spectacle*. Paris : Gallimard.
- Esteban, G. (2013) *Palabras al encuentro de la Universidad de la Tierra*. Enero.
- EZLN (2013) *Textos del EZLN*. Disponible en: <http://enlace Zapatista.ezln.org.mx/> (acceso: 17/2/2013).
- Foucault, M. (2003) *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-1976*. New York: Picador (1st ed. 1997, Editions du Seuil, Gallimard).
- Friedmann, J. (1989) The dialectic of reason. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13(3), 217-235.
- Fumagalli, A. (2011) *Twenty theses on contemporary capitalism (cognitive biocapitalism)*. Translated by Sabrina Ovan. ANGELAKI journal of the theoretical humanities, 16, 3. Routledge. Disponible en: <http://m.friendfeed-media.com/1bc40ec0e1f4d70f1b431769e022af7136a0a5e6>
- García, P. (1987) *Incitación a poeticidio. Poetas en construcción*. Nezahualcóyotl, Mexico.
- Girasol (iliosporoi) (2012) *Introduction, eco-festival*. Disponible en: <http://www.iliosporoi.net/> (acceso: 10/12/2012).
- Habermas, J. [1992 (1986)] *Autonomy and solidarity: interviews with Jürgen Habermas by Peter Dews*. London, New York: Verso.
- Harvey, D. (2008) The right to the city. *New Left Review*, 53, 23–40. Disponible en: <http://urban-uprising.org/sites/default/files/files/righttothecity.pdf>
- Harvey, D. (2012) *Rebel Cities*. London: Verso.
- Holloway, J. (2002) *Change the World Without Taking Power: The Meaning of Revolution Today*. London: Pluto Press.
- Holloway, J. (2010) *Crack Capitalism*. London, New York: Pluto Press.

- Illich, I. (1973) *Tools for Conviviality*. London, New York: Marion Boyars.
- Illich, I. (2003) Le développement où la corruption de l'harmonie en valeur. In: La ligne d'horizon. 2003. *Défaire le développement : Refaire le monde*. Paris: Parangon
- INURA (1998) *Possible Urban Worlds*. Zurich: Birkhäuser
- INURA (2004) *The contested Metropolis*. Basel, Firenze: Birkhäuser.
- Klein, N. (2008) *The Shock Doctrine*. New York: Metropolitan Books, Henry Holt and Company, Inc.
- Koehler, B., Wissen M. (2003) Globalizing Protest: Urban Conflicts and Global Social Movements. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4), 942-51.
- Kristeva, J. (1974) *La Révolution du Langage Poétique: L'avant-Garde à La Fin Du XIXe Siècle, Lautréamont Et Mallarmé*. Paris: Éditions du Seuil (*Revolution in Poetic Language*, New York: Columbia University Press 1984).
- Lefebvre, H. (1968) *Le Droit à la ville*, Paris: Anthropos (2nd ed.); Paris: Ed. du Seuil, Collection "Points".
- Lefebvre, H. [2000 (1974)]. *La production de l'espace*. Paris: Anthropos.
- Leontidou, L. (2012a) Athens in the Mediterranean 'movement of the piazzas' Spontaneity in material and virtual public spaces. *City*, 16(3), 299-312.
- Leontidou, L. (2012b) Επανακατασκευή του «Ευρωπαϊκού Νότου» στην μεταποικιακή Ευρώπη: από την ταξική σύγκρουση στις πολιτισμικές ταυτότητες (La reconstrucción de la «Europa del Sur» en la Europa poscolonial: desde el conflicto de clases a las identidades culturales). In Afouxenidis A. (ed.) (2012). *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης (Desigualdad en tiempos de crisis)*. Atenas: Propompos, pp. 25-42.
- Melucci, A. (1996) *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Università degli Studi di Milano.
- Petropoulou, C. (2010a) From December's youth uprising to the rebirth of urban social movements. An attempt of a space-time approach. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34, 217-24.
- Petropoulou C. (2010b). *Vers un mouvement social poétique urbain? Une étude à Mexico*. Paris : L'Harmattan.

- Petropoulou, C. (2012a) Η πόλη ως έδαφος αγώνων της «ιστορικής ελευθερίας»: τοπικές – διαδικτυακές συλλογικότητες που εμπεριέχουν σπέρματα κοινωνικών κινήματων πόλης και ο ρόλος τους στην περίοδο της κρίσης (La ciudad como territorio de luchas de libertad histórica. Colectivos locales - en red que contienen semillas de los movimientos sociales urbanos, y su papel en tiempos de crisis). *Actas del 3er Congreso Griego de Planificación Regional y Urbana*, 645-650.
- Petropoulou, C. (2012b) Από την μετανάστευση της χαμένης αξιοπρέπειας στα κοινωνικά κινήματα πόλης της εξεγερμένης αξιοπρέπειας: Μεξικό – ΗΠΑ. Το «κίνημα για τη δικαιοσύνη στη γειτονιά» (Desde la emigración de la dignidad perdida hasta los movimientos sociales urbanos de la «Digna Rabia»: México – Estados Unidos. “El movimiento por la justicia del barrio”). *Geografies*, 20, 31-50.
- Petropoulou, C. (2013) “Alternative Networks of Collectivities” and “Solidarity-Cooperative Economy” in Greek cities: Exploring their theoretical origins. *Journal of regional & socio-economic issues*, 3(3), 61-85.
- Poetas en Construcción (1996) *Palabras de Ciudad. Poesías Nezas*. Nezahualcóyotl.
- Sansot, P. (1996) *Poétique de la ville*. Paris: Armand Colin.
- Stavrides, S. (2007) Espacialidades de emancipación y la “ciudad de umbrales”. BAJO EL VOLCÁN, *Revista Trimestral de Ciencias Sociales* (BUAP Mexico), 7(11), 117-124.
- Stavrides, S. (2010) On the Commons: A Public Interview with Massimo De Angelis and Stavros Stavrides. *e-flux journal* #17 P june-august 2010 K An Architektur. Disponible en: http://worker01.e-flux.com/pdf/article_8888150.pdf
- Turner F.C. J. (1976) *Housing by People. Towards Autonomy in Building Environments*. London: Mario Boyars.
- Urbanrise (2013) *Crisis regimes and emerging social movements in cities of Southern Europe*. Workshop Athens 2013. Disponible en: <http://urbanrise.net/workshop-athens-2013/>
- Varcarolis, O. (2012) *Δημιουργικές Αντιστάσεις και Αντεξουσία*. Αθήνα: Παγκάκι. (Resistencia creativas y contrapoder. Atenas: Pagaki).
- Virilio, P. (2004) *Ville panique: Ailleurs commence ici*. Paris : Galilée.
- Wacquant, L. (2008) *Parias Urbanas*. Paris : La découverte.

- Wallerstein, M. (2008) *Historia y dilemmas de los movimientos antisistemicos*. Pref. Carlos Aguirre Rojas. Los libros de Contrahistorias.
- Zibechi, R. (2010) *Autonomías y emancipaciones. América Latina en movimiento*. Lima y México: Univ. San Marcos y Bajo Tierra, 2008. Nueva edición en Griego: Alana, 2010.

Φωτογραφία εξώφυλλου: Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου (2011)

Photograph cover: Charalampos Tsavdaroglou (2011)

Φωτογραφία οπισθόφυλλου: <http://www.blublu.org/> (2007)

Photograph back cover: <http://www.blublu.org/> (2007)

